



AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ

НАХЧЫВАНСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ
АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

NAKHCHIVAN SECTION OF THE NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN

ISSN 2218-4783

XƏBƏRLƏR

İCTİMAİ VƏ HUMANİTAR ELMLƏR SERİYASI

ИЗВЕСТИЯ

СЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

NEWS

THE SERIES OF SOCIAL AND HUMANITIES SCIENCES

Cild 8, № 3

Naxçıvan – 2012

Redaksiya heyəti:

Akademik **İ.M.Hacıyev** (baş redaktor), akademik **İ.Ə.Həbibbəyli**, Akademik **N.M.Vəlixanlı**, AMEA-nın müxbir üzvü **Y.M.Mahmudov**, professor **Ali Birinci** (Türkiyə), AMEA-nın müxbir üzvü **Ə.A.Quliyev**, professor **Şükrü Haluk Akalın** (Türkiyə), AMEA-nın müxbir üzvü **V.H.Əliyev**, professor **Osman Horata** (Türkiyə), AMEA-nın müxbir üzvü **Ə.X.Nuriyev**, AMEA-nın müxbir üzvü **Q.İ.Qədirzadə**, AMEA-nın müxbir üzvü **V.B.Baxşəliyev** (məsul katib), tarix elmləri doktoru, professor **F.Y.Səfərli**, iqtisad elmləri doktoru, professor **A.İ.Şirəliyev**, filologiya elmləri doktoru, professor **M.A.Cəfərli**, filologiya elmləri doktoru **A.N.Bağırov**, filologiya elmləri doktoru **Y.S.Səfərov**, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru **F.H.Rzayev**, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru **R.Z.Rəhimli**.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin
“Xəbərlər”i, 2012, № 3, 306 s.

Jurnal 25 noyabr 2004-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə № 1140)

M Ü N D Ə R İ C A T

TARİX

İsmayıl Hacıyev. Ermənistan dövlətinin əzəli Azərbaycan torpaqlarında yaradılması.....	9
Hacıfəxrəddin Səfərli. Naxçıvan Muxtar Respublikasında “milli dəyərlər ili” haqqında qeydlər.....	18
Emin Şıxəliyev. Erməni iddiaları və onun Cənubi Qafqaz ölkələrinə təsiri.....	25
Musa Quliyev. Paj korpusunda təhsil alan ilk azərbaycanlı – general-mayor II Kalbalı xan Naxçıvanski (Kəngərli) haqqında qeydlər.....	33
Sara Hacıyeva. Orta əsrlərdə Naxçıvanda fəaliyyət göstərən sənətkarlıq mərkəzləri haqqında.....	38
Yaşar Rəhimov. I rus inqilabından I dünya müharibəsinə qədər Naxçıvanın təsərrüfat həyatı.....	48
Fəxrəddin Cəfərov. Naxçıvan milisi (polisi) sovet hakimiyyətinin ilk illərində....	54
Şamxal Məmmədov. Erməni terrorçularının əməlləri beynəlxalq hüquq müstəvisində.....	60
Mahir Qəribov. 1918-1921-ci illərdə Ermənistan-Gürcüstan münasibətləri və Loru-Pəmbək bölgəsinin Ermənistana birləşdirilməsi.....	67
Qadir Əkbərov. Milli-mənəvi dəyərlərə tarixi baxış.....	74

ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

Vəli Baxşəliyev. Orta Tunc dövrünə aid yeni tapıntılar.....	79
Toğrul Xəlilov. Ordubad bölgəsində aşkar olunmuş yeni arxeoloji abidələr....	87
Aida Məmmədova. II Kültəpə – qala şəhəri Azərbaycanda boyalı qablar mədəniyyətinin mərkəzidir.....	93

AZƏRBAYCAN DİLİ

Əbülfəz Quliyev. Sədi Şirazi və Azərbaycan ədəbi-elmi fikri.....	99
Firudin Rzayev. Naxçıvan əhalisinin etnogenezində Subər türk boyları.....	106
Rəşad Zülfüqarov. Ordubad, Culfa dialekt və şivələrində əlamət və məhsuldarlığına görə əkin sahələrinin adlarını bildirən terminlər haqqında.....	116
Adil Bağirov. Ərazi adlarının leksik-semantik xüsusiyyətləri.....	123
Fəxrəddin Eylazov. AMEA Naxçıvan bölməsi əlyazmalar fondunda saxlanılan naxçıvanlı müəlliflərin əlyazmaları haqqında.....	129
Çinarə Rzayeva. Hüseyn Cavid əsərlərində işlənən üslubi fiqurlar (antiteza, təkrir).....	134
Ceyhun Əliyev. Əlyazma kitablarının milli və orijinal mənbə kimi rolu.....	142

Xuraman Hacızadə. XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan dilçiliyində fonetika və fonologiya məsələləri.....	146
---	-----

FOLKLOR VƏ ƏDƏBİYYAT

İsa Həbibbəyli. Azərbaycan ədəbiyyatının Tolstoyu.....	154
Ramiz Qasimov. Xaqani Şirvaninin ictimai-fəlsəfi lirikası: “Qəsideyi-şiniyyə” əsəri.....	161
Zülfüyyə İsmayil. Əliqulu Qəmküsarın yaradıcılıq dilinə nəzəri baxış.....	169
Aygün Orucova. Cəlil Məmmədquluzadənin şeirlərində bədii ifadə vasitələri.....	177
Nurlana Əliyeva. Naxçıvanda uşaq ədəbiyyatının inkişafında Məhəmməd Tağı Sidqinin rolu.....	183
Səbuhi İbrahimov. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvanının “Qürrətul-əbsar” əsəri haqqında.....	188
Nazirə Əsgərova. Xalq oyun və tamaşalarının tədqiqi məsələlərinə dair.....	194
Gülşən Kəngərli. Məcnunun Leyli ilə – günəşin tanrı ilə səhrada görüşü.....	199
Ozcan Akkaya. Məhəbbət dastanlarında ekspozisiya və onun məzmun xüsusiyyətləri.....	206
Məhərrəm Cəfərli. Naxçıvan folklor mühitində əyələrlə bağlı inanc və sınaqlar.....	215
Əkrəm Hüseynzadə. Naxçıvan folklor nümunələrində duzla bağlı bəzi məsələlər.....	222

İNCƏSƏNƏT

Nizami Aliyev. Azərbaycan teatr rəssamlığı və Bəhruz Kəngərli.....	228
Əli Qəhrəmanov. Azərbaycanda ilk peşəkar teatr rəssamı: Bəhruz Kəngərli.....	234
Gülnarə Qənbərova, Fizzə Rzalı. Naxçıvan şəhər yaşayış evlərinin eyvan bəzəkləri.....	242

İQTİSADİYYAT

Polad Əliyev. Sosial transfertlərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri.....	249
Cavadxan Qasimov. Naxçıvan Muxtar Respublikasında aqrar sektorda məşğulluğun inkişaf istiqamətləri.....	254
Asif Şirəliyev. Müasir bazar təsərrüfatı şəraitində dövlətin iqtisadi məqsədləri.....	262
Asəf Qəribov. Azərbaycanda bazar infrastrukturalarının inkişaf perspektivləri.....	268
Teymur Abbasov. Naxçıvan Muxtar Respublikasında aqrar bazarın kompleks inkişaf istiqamətləri.....	277
Ramin İsmayılov. Region iqtisadiyyatında dövlət və özəl bölmələrin optimal nisbəti problemi.....	284
Əşrəf Ələkbərov. Regionda ərzaq bazarının tənzimlənmə mexanizmi.....	291
Vüqar Hacı. Obyektiv əmək bölgüsünün müəyyən edilməsindəki məqsəd	

və mərhələlər.....	297
--------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Исмаил Гаджиев. Возникновение армянского государства на азербайджанских землях.....	9
Хаджифахреддин Сафарли. Заметки о 2012 году – «годе национальных ценностей в Нахчыванской Автономной Республике».....	18
Эмин Шихалиев. Армянские претензии и влияние их на южнокавказские страны.....	25
Муса Кулиев. Заметки о первом азербайджанце, получившем образование в пажемском корпусе, – генерал-майоре Калбалы Хане II Нахчыванском.....	33
Сара Гаджиева. О центрах ремесел, действовавших в Нахчыване в средние века.....	38
Яшар Рагимов. Хозяйственная жизнь Нахчывана с I русской революции до I Мировой войны.....	48
Фахраддин Джафаров. Нахчыванская полиция в первые годы советской власти.....	54
Шамхал Мамедов. Деяния армянских террористов в плоскости международного права.....	60
Махир Гарибов. Армяно-грузинские отношения в 1918-1921 годах и присоединение Южного Борчалы к Армении.....	67
Гадир Акбаров. Исторический взгляд на национальные ценности.....	74

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Вели Бахшалиев. Новые находки эпохи средней бронзы.....	79
Тогрул Халилов. Новые археологические памятники Ордубадского района.....	87
Аида Мамедова. Город-крепость Кюльтепе II – центр культуры расписной керамики в Азербайджане.....	93

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Абульфаз Гулиев. Саади Ширази и Азербайджанская литературно-научная мысль.....	99
Фирудин Рзаев. Тюрки Субары в этногенезе нахчыванского населения.....	106
Рашад Зулфугаров. О терминах, используемых в Ордубадском и Джульфинском диалектах, обозначающих названия посевных площадей по их признакам и продуктивности.....	116
Адилъ Багиров. Лексико-семантические особенности названий местностей.....	123
Фахреддин Эйлазов. О рукописях нахчыванских авторов, хранящихся в рукописном фонде Нахчыванского отделения НАНА.....	129
Чинара Рзаева. Стилистические фигуры в произведениях Гусейна Джавида (антитеза, итерация).....	134
Джейхун Алиев. Роль рукописных книг как национального и оригинального источника.....	142

Хураман Хаджизаде. Проблемы фонетики и фонологии в азербайджанском языкознании второй половины XX века.....	146
--	-----

ФОЛЬКЛОР И ЛИТЕРАТУРА

Иса Хабиббейли. Толстой азербайджанской литературы.....	154
Рамиз Гасымов. Общественно-философская лирика Хагани Ширвани: произведение «Гасидеи-шиния».....	161
Зульфия Исмаил. Теоретический взгляд на творческий язык Алигулу Гямкюсара.....	169
Айгюнь Оруджева. Средства художественной выразительности в стихотворениях Джагила Мамедкулизаде.....	177
Нурлана Алиева. Роль Мухаммеда Таги Сидги в развитии детской литературы в Нахчыване.....	183
Сабухи Ибрагимов. О произведении «Гюрретюль-Абсар» Хаджи Муллы Мухаммеда Нахчывани.....	188
Назира Аскерова. О вопросах исследования народных игр и представлений...194	
Гюльшан Кенгерли. Встреча Лейли и Меджнуна – солнца и создателя – в пустыне.....	199
Озджан Аккая. Экспозиция и ее сюжетные особенности в любовных эпосах...206	
Магеррам Джафарли. Поверья и испытания в нахчыванской фольклорной среде, связанные с ангелами/айя.....	215
Акрам Гусейнзаде. Образцы нахчыванского фольклора, связанные с солью и соляными копиями.....	222

ИСКУССТВО

Низами Алыев. Театральная живопись Азербайджана и Бехруз Кенгерли.....	228
Али Гахраманов. Первый профессиональный театральный художник в Азербайджане – Бехруз Кенгерли.....	234
Гюльнара Ганбарова, Физза Рзалы. Балконные украшения жилых домов города Нахчывана.....	242

ЭКОНОМИКА

Полад Алиев. Рациональные пути повышения социальных трансфертов.....	249
Джавадхан Гасымов. Пути развития занятости в аграрном секторе Нахчыванской Автономной Республики.....	254
Асиф Ширалиев. Экономические цели государства в условиях современного рыночного хозяйства.....	262
Асеф Герибов. Перспективы развития рыночной инфраструктуры в Азербайджане.....	268
Теймур Аббасов. Направления комплексного развития аграрного рынка в Нахчыванской Автономной Республике.....	277
Рамин Исмаилов. Проблема оптимального соотношения государственного и частного сектора в региональной экономике.....	284

Ашраф Алекперов. Механизм урегулирования продовольственного рынка в регионе.....	291
Вугар Хаджили. Цель и этапы определения объективного разделения труда.....	297

C O N T E N T S

HISTORY

Ismayil Hajiyev. The creation of Armenia state in the eternal Azerbaijan lands....	9
Hadjifakhraddin Safarli. Notes about 2012 – “year of national wealth” in Nakhchivan autonomous Republic.....	18
Emin Shikhaliyev. The Armenian claims and their influence on countries of the South Caucasus.....	25
Musa Kuliyeu. Notes about the first Azerbaijanian educated in page school – Major General Kalbali Khan II Nakhchivanski	33
Sara Hajiyeva. About the centers of handicraft carried out activity in Nakhchivan at the middle ages.....	38
Yashar Rahimov. The economic life of Nakhchivan from first Russian revolution until the First World War.....	48
Fakhraddin Jafarov. Nakhchivan police in the first years of Soviet power.....	54
Shamkhal Mammadov. Deeds of Armenian terrorists in the frame of international law.....	60
Mahir Garibov. The Armenian-Georgian relations in 1918-1921 and annexation of southern Borchaly to Armenia.....	67
Gadir Akbarov. Historical view at national wealth.....	74

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Veli Bakhshaliyev. New finds of Middle Bronze Age.....	79
Togrul Khalilov. New archaeological monuments of Ordubad region.....	87
Aida Mammadova. City-fortress of Kultepe II – the center of painted ceramics culture in Azerbaijan.....	93

AZERBAIJAN LANGUAGE

Abulfaz Guliyev. Sadi Shirazi and Azerbaijan literary scientific thought.....	99
Firudin Rzayev. Subar Turkic peoples in ethnogenesis of Nakhchivan population.....	106
Rashad Zulfugarov. About the terms meaning the names of sowing areas for their foreshadow and productivity used in Ordubad, Julfa dialects and accents.....	116
Adil Baghirov. Lexical-semantic features of the territory names.....	123
Fakhraddin Eylazov. About the manuscripts of Nakhchivan authors stored in manuscript fund of Nakhchivan branch of NANA.....	129
Chinara Rzayeva. Stylistic figures used in the works of Huseyn Javid (anti thesis, iteration).....	134

Jeyhun Aliyev. National and original source as role of the manuscript books....	142
Khuraman Hadjizadeh. Problems of phonetics and phonology in the Azerbaijani linguistics in the second half of XX-th century.....	146

FOLKLORE AND LITERATURE

Isa Habibbeyli. Tolstoy of the Azerbaijan literature.....	154
Ramiz Gasimov. Khagani Shirvani's socio-philosophical lyrics: the work of "Gasideyi-shiniya".....	161
Zulfiya Ismayil. Theoretical view at the language of Aligulu Gamkusar.....	169
Aygun Orujova. Means of artistic expressiveness in poems of Jalil Mammadguluzadeh.....	177
Nurlana Aliyeva. Role of Mohammed Tagi Sidgi in development of children's literature in Nakhchivan.....	183
Sabuhi Ibrahimov. About the work "Gurretul-Absar" of Hadji Mullah Mohammed Nakhchivani.....	188
Nazira Asgarova. About questions of research of folk plays and performances....	194
Gulshan Kangarli. Meeting of Leyli and Madjnun – of the Creator and the Sun – at a desert.....	199
Ozdjan Akkaya. Exposition and its plot features in the love eposes.....	206
Maharram Jafarli. Beliefs and tests in the Nakhchivan folk-lore environment, connected with angels/aya.....	215
Akram Huseynzadeh. Some proverbs connected with salt in Nakhchivan folk-lore examples and their explanation.....	222

ART

Nizami Aliyev. Theatrical painting of Azerbaijan and Bahruz Kangarli.....	228
Ali Gahramanov. The first professional theatrical painter in Azerbaijan: Bahruz Kangarli.....	234
Gulnara Ganbarova, Fizza Rzali. Porch ornaments at apartment houses of the city of Nakhchivan.....	242

ECONOMICS

Polad Aliyev. Rational ways of increase of social transfers.....	249
Javadkhan Gasimov. Ways of development of employment in agrarian sector of Nakhchivan Autonomous Republic.....	254
Asif Shiraliyev. Economic targets of the state in the conditions of the modern market economy.....	262
Asaf Qaribov. Prospects of development of market infrastructure in Azerbaijan.....	268
Teymur Abbasov. Directions of complex development of agrarian market in Nakhchivan Autonomous Republic.....	277
Ramin Ismailov. Problem of optimum relationship of state and private sectors in regional economy.....	284
Ashraf Alakbarov. Mechanism for the settlement of food market in a region....	291

Vugar Hadjili. Purpose and stages of determination of objective division of labour.....	297
--	-----

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2012, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2012, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2012, № 3

TARİX

İSMAYIL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayil_haciyev@yahoo.com

ERMƏNİSTAN DÖVLƏTİNİN ƏZƏLİ AZƏRBAYCAN TORPAQLARINDA YARADILMASI

Məqalədə ermənilərin yaşadığı ərazilər barədə, onların mənşəyi barədə ətraflı məlumat verilir. Ermənilərin Cənubi Qafqaza və Azərbaycana gəlmə olduqları əsaslandırılır. Arxiv materiallarına və tədqiqat işlərindən əldə olunan faktlara əsasən Ermənistan dövlətinin tarixi Azərbaycan torpaqlarında yarandığı sübut olunur. Tarixi faktlar əsasında XX əsr boyunca Azərbaycan torpaqlarının ermənilər tərəfindən işğal göstərilir.

Açar sözlər: *friqlər, haylar, Arman, “böyük Ermənistan”, İrəvan.*

Ermənilərin yaşadığı ərazi və onların mənşəyi məsələsi haqqında çox dolaşq və müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Bunları ermənilərin özləri bilərək-dən və məqsədli şəkildə irəli sürürlər. Qədim ermənilər özlərinə erməni yox, hay demişlər. Həmin ermənilər indiki ermənilər deyil (13). Bununla əlaqədar İ.Şopen yazırdı ki, iranlılarla farslar, yunanlılarla ellinlər eyni olmadığı kimi, ermənilərlə haylar da eyni köklü xalq deyil. “Erməni” etnonimi ermənilərin özünüadlandırması olan “hay” etnonimi ilə üst-üstə düşmür. İndiki ermənilər nə hay, nə də arman deyillər. Tədqiqatçılara görə Balkanlardan gəlmə olan friq tayfalarının bir qolu olan indiki ermənilər Arme və Hayasa əyalətlərinə gəlib məskunlaşmışlar (14, s. 200). Herodota görə, Balkanlarda yaşayan friqlər skiflərin təzyiqi altında Kiçik Asiyaya, Hetlər ölkəsinə köçdülər Burada hetlər onları hayasa adlandırdılar. Q.Melikişvili Hayas əyalətindən bəhs edərkən göstərir ki, hələlik anlaşılmayan hay tərkibi və -as şəkilçisi Türkiyənin Anadolu bölgəsində yaşayan hind-avropa mənşəli Luvi dilindədir və armanlarla heç bir əlaqəsi yoxdur. Erməni tarixçisi Q.Kapansyan yazır ki, arim adlanan hind-avropa

tayfası Balkanlardan Kiçik Asiyanın Hetlər ölkəsinə yerləşdilər, sonra isə e.ə. VII-VI əsrlərdə Ərmən yaylasına köçərək ermən adlandılar. Friqlərin bir qolunu guya “arim” adlanması və “erməni” sözünün həmin “arim” sözündən yaranması fikrini İ.Dyakonov rədd edir (14, s. 226). Deməli, haylardan xeyli əvvəl Arman yaylası var idi. “Hay” əyaləti isə ermənilərin indiki ərazilərindən xeyli uzaqda, Qərbi Fəratın yuxarı axarında idi (9).

İndi bütün dünya xalqlarında işlənən “erməni” adı mənşəcə yalnız özünü “hay” adlandıranlara şamil oluna bilən etnik ad deyil (14, s. 235). Qədimdə “Armina” və “Armini” adları həm Arme əyalətinin, həm də əyalətdə yaşayanların adlarını ifadə edirdi.

Deməli, armi kökünün haylarla heç bir əlaqəsi yoxdur və bu ideya erməni tarixçilərinin uydurmasıdır.

Arminlərin yaşadığı Arminiya ölkəsinin adını ilk dəfə İran şahı I Dərin kitabələrində rast gəlinir ki, bunun da bugünkü ermənilərə aidiyyəti yoxdur. Hayların əcdadları Balkanlardan qovulduqdan sonra Mesopotamiyaya gəlib çıxmış və az sonra o dövrdə tənəzzülə uğramış Urartu dövlətinin ərazisində peyda olmuşlar. E.ə. VII əsrdən başlayaraq yerli xalqların və bura gələn yeni etnik qrupların qarışması nəticəsində e.ə. III əsrdə özünə “hay” etnonimi götürmüş yeni etnos formalaşmağa başladı. Lakin yunanlar onlara yerləşdikləri Arminiya coğrafi ərazisinə uyğun ad verdilər – “ermənilər” (6).

İ.Dyakonov yazır ki, haylar heç vaxt özlərinə “erməni” deməmişlər (14, s. 226). Ona görə ki, “erməni” adı “hay”lara bir hissəsi Arminidə, sonra Ərməniyədə yaşadıqlarına görə kənardan verilmiş ümumiləşdirici addır. Deməli, “Armin” adı “Armeniya” formasını kəsb etmiş və başqa dillərə də yayılaraq həmin dillərdə “hay” adlananlar üçün etnik ada çevrilmişdir (4, s. 21).

Erməni alimləri həm yaşadıqları coğrafi ərazini, həm də mənşələrini saxtalaşdırırlar. Onlar sübut etməyə çalışırlar ki, ermənilərin mənşəyi Türkiyə və Cənubi Qafqazdır, Urartu isə qədim erməni dövlətidir.

Reallığı qəbul edən tarixçilər, hətta erməni tədqiqatçılarından bəziləri bunun düzgün olmadığını göstərirlər. M.Abekyan yazır ki, ermənilərin mənşəyi kimdir, haradan və hansı yolla bura gəliblər, erməni olana qədər kim olublar, kimlərlə əlaqə saxlayıblar, onların əcdadlarına və dillərinə kimlər təsir edib, bəlli deyil. Bu gün bizim əlimizdə bütün bunları təsdiq edən həqiqi və dəqiq heç bir məlumat yoxdur. Başqa bir erməni tarixçisi olan Q.Kerovpyan yazır ki, XIX əsrdən bu günə qədər bütün Hind-Avropa tədqiqatçıları təsdiq edir ki, hind-avropa mənşəli köçəri ermənilər bu ərazilərə gələrək yerli xalqlarla qaynayıb qarışmışlar. B.İşxanyan göstərir ki, ermənilərin həqiqi vətəni qədim-tarixi böyük Ermənistan Kiçik Asiyadır, yəni Rusiya hüduqlarından kənardadır və ermənilər Zaqafqaziyada (başlıca olaraq İrəvan quberniyasında) bəzi xalis erməni əyalətlərindən başqa Qafqaz ərazisinin müxtəlif hissələrində yalnız son əsrlərdə məskunlaşmışlar.

Artıq bu məlumdur ki, ermənilər kimmerlər tərəfindən Balkanlardan Kiçik Asiya ərazilərinə, Dəclə və Fərat çaylarının yuxarılarına sıxışdırılmış muşk tayfalarının dili ilə yerli xalqların – akkadların, hettlərin, luviyalıların, urartlıların, aysorların, midiyalıların, farsların, parfiyalıların, türklərin və s. dillərinin birləşməsidir. Yəni, ermənilər-xalqların konqlomeratıdır, onların dili isə kombinasiyadır (6). Ermənilərin tərkibində assimilyasiyaya uğramış və mənşəyi ilə fərqlənən xeyli etnik qrup mövcud olmuşdur. Elə buna görə ermənilərin 16 antropoloji tipə bölünməsi təsadüfi deyildir. Ermənilərin etnik və antropoloji baxımdan tam və inandırıcı təsnifi yoxdur. Bir sıra mənbələrdə rast gəlinən məlumatlar mənbə müxtəlifliyinin şəxsi müşahidələrinə və özlərindən əvvəl yazılmış əsərlərdən alınan məlumatlara əsaslanır. Verilən məlumatlarda bir həqiqət və bənzərlik var: erməniləri eyni bölgədə yaşayan digər xalqlardan ayırmaq çətinidir. Bunun başlıca səbəbi bölgənin bir keçid yeri olması, bir çox xalqların buradan gəlib-gətməsi və onların bir qisminin buralarda yerləşib bir-birilə qarışmasıdır. “Erməni” sözü sonradan ortaya çıxaraq müəyyən bölgəyə verilmiş coğrafi addır (7, s. 22). Bu, coğrafi bölgədə yaşayan və müxtəlif irqdən olan insanların hamısına verilmiş bir addır. Erməni dili isə bir çox xalqların, xüsusilə aysorların, iranlıların, parfiyalıların və yunanların dillərinin təsiri altında yaranmışdır.

Tarixi faktlar sübut edir ki, hazırkı Ermənistan deyilən dövlətin ərazisi əzəli Azərbaycan torpaqlarıdır. Heç bir tarixçi, obyektiv tədqiqatçı bunu inkar edə bilməz. Ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə və bütövlükdə Cənubi Qafqaza gəlmə olduğunu, çar Rusiyasının Qafqazda istilaçılıq siyasətinin genişləndiyi vaxtlarda bu ərazidə ermənilərin dövlət qurumunun olmaması tarixçilər tərəfindən dəfələrlə sübuta yetirilmişdir. Azərbaycan tarixçilərinin ortaya çıxardığı dəlillər də indiki Ermənistan ərazisinin tarixi Azərbaycan torpaqları olduğunu sübut edir.

Yuxarıda qeyd etmişik ki, ermənilər Balkan yarımadasından, Kiçik Asiyaya, oradan isə Şərqi Anadoluya miqrasiya etmişlər. Son miqrasiya e.ə. VI və IV əsrlərdə baş vermişdir (15, s. 11). Ermənilər tarix boyu heç bir vaxt davamlı və müstəqil dövlətə malik olmamışlar. “Erməni krallıqları” və bəylikləri ərazidəki böyük dövlətlərdən asılı və ya yarıməsli halında yaşamışdır. 15 vilayətdən ibarət bölgələr “Böyük Ermənistan”, 3 vilayətdən ibarət bölgələr isə “Kiçik Ermənistan” adı ilə tanınmışdı. Bunlar siyasi ərazi yox, coğrafi ərazi kimi məlum idi (7, s. 8).

Erməni tarixi haqqında müxtəlif rəvayətlər uydurulmuş və burada Hayk sülaləsinin (e.ə. 2350-e.ə. 328), Partiya dövrünün, İran idarəçilik dövrünün olduğunu əsaslandırmağa çalışmışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan müstəqil dövlət kimi çox qısa müddətdə mövcud olmuşdur. Tarixdən məlumdur ki, ermənilərin əcdadları hesab edilən qəbilənin yerləşdiyi ərazi sonralar Urartu dövlətinin, Midiya və İran Əhəməni imperiyasının süqutundan sonra onların Yuxarı Fərat vadisində kiçik bir knyazlığı yaranmış və tədriclə güclənən bu knyazlıq mənşəcə parfiyalı olan II Tiqranın (e.ə. 95-55) hakimiyyətinin əvvəl-

lərində qonşu ölkələrə işğalçı yürüşlər təşkil edərək, qısa bir müddətdə öz ərazisini genişləndirə bilmişdir. Lakin e.ə. 66-cı ildə Roma sərkərdəsi Pompey II Tiqranın hərbi qüvvələrini darmadağın etdikdən sonra, Kiçik Asiyanın şərqində mövcud olmuş erməni knyazlığı müstəqil dövlət kimi tarix səhnəsindən silinmişdir.

Bu ərazidə indi ermənilər kimi tanınan əhalinin yaşamasını bəyan etmək çox çətinidir. Bu çarlığın ərazisində müxtəlif qeyri-erməni etnosları yaşamışlar. Bu çarlığın 30 illik mövcudluğu indiki ermənilərdə belə bir xülya yaradıb ki, onlar Tiqrان tərəfindən qısa müddətə işğal olunmuş həmin ərazilərin varisləridir. S.Vims hesab edir ki, əslində heç vaxt müstəqil Ermənistan dövləti olmayıb. Tarixdə “böyük Ermənistan” adlı dövlət mövcud olmayıb. Ermənistan eramızın IV əsrinə kimi Roma tərəfindən idarə olunub. I-VI əsrlərdə dəfələrlə Roma, İran və Bizans arasında bölünüb və erməni şahları tərəfindən deyil, onlar tərəfindən idarə olunub.

Bütün sonrakı əsrlərdə, ta 1918-ci ilə qədər o, digər dövlətlərdən – İran, Roma, Osmanlı, Rusiya imperiyalarından ya vassal kimi, ya da tam asılı olmuşdur (5, s. 27).

Ermənilərin yenidən siyasi səhnəyə gəlməsi xristian dininin meydana gəlməsi və yayılması dövrünə təsadüf edir. Xristianlığı qəbul etdikdən sonra vahid xristian kilsəsindən üz döndərən ermənilər təriqətçi monofizitlərin tərəfinə keçdilər. Onlar özlərinin əlahiddə qriqoryan kilsəsini yaratdılar. Qriqoryan kilsəsi dövlətin olmadığı şəraitdə erməni icmalarının təkə dini deyil, eyni zamanda siyasi himayəçisi funksiyasını da öz üzərinə götürdü. Ermənilər qriqoryan kilsəsinin rəhbərliyi ilə güclü xarici qüvvəyə sığınmaq yolunu tutdular. Onlar Bizansa qarşı Ərəb xəlifələri ilə sövdələşməyə girdilər. Qriqoryan kilsəsi “böyük Ermənistan”ı dirçəltmək üçün ilk dəfə ərəb işğalları dövründə fəallaşdı. Qriqoryan kilsəsi Qafqaz Albaniyasının qərb ərazisində yaşayan alban-xristian əhali arasında qriqoryanlıqı yaymağa başladı. Zaman keçdikcə qriqoryanlıqı qəbul etmiş alban-Azərbaycan tayfalarının erməniləşdirilməsinə başlandı. Nəticədə qriqoryan kilsəsinin təsir dairəsi Cənubi Qafqaza doğru genişlənməyə başladı.

Ermənilər IX əsrdə Qars və Ərzurum ərazisində bizanslılarla onlar arasında bufer rolunu oynayacaq, paytaxtı Ani şəhəri olan yarım-müstəqil Ermənistan knyazlığı yaradırlar. IX əsrdən başlayaraq Ermənistan tədricən Bizans tərəfindən tutulur və 1045-ci ildə Erməni knyazlığı ləğv edilir. Bizans dövründən başlayaraq ermənilərin səpələnməsi başlayır. Cənub-qərbi Qafqazda az sayda erməninin peyda olmasını isə IX əsrdən başlayaraq ermənilərin müxtəlif ölkələrdə yerləşdirilməsi ilə izah etmək olar.

1080-ci ildə Bizans dövlətinin zəifləməsi Aralıq dənizinin Şimal-şərq sahilində Kilikiya erməni knyazlığının yaranmasına səbəb oldu. 1375-ci ildə məmlüklər Kilikiyanı öz imperiyalarına birləşdirdilər. Bu vaxtdan XX əsrədək ermənilərin öz dövlətləri olmayıb və onlar müxtəlif dövlətlərin tərkibində yaşayıblar.

Beləliklə, Erməni dövləti qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə Cənub Qafqazın ərazisində deyil, Van gölünün ətrafında, Fərat çayının şərqində, sonradan isə Aralıq dənizinin şimal-şərq sahilində mövcud olmuşdur.

Sonrakı dövrlərdə qriqoryan kilsəsi Azərbaycan dövlətlərinə və Osmanlı imperiyasına sığındı. Zaman keçdikcə ermənilər Osmanlı imperiyasından, Ağ-qoyunlu və Səfəvi hökmdarlarından geniş imtiyazlar qazandılar və mövqelər ələ keçirdilər. Ermənilər XV əsrin ortalarında Cənubi Qafqazda, demək olar ki, yaşamırdılar. 1441-ci ildə Qaraqoyunlu türk-Azərbaycan dövlətinin hökmdarı Cahan şah erməni katolikosluğunun mərkəzini əhalisi tamamilə türklər olan İrəvan yaxınlığındakı qədim alban monastırı olmuş Üçmüəzzinə köçürdü (11, s. 18-19). XVI-XVII əsrlərdə Səfəvilərlə Osmanlı Türkiyəsi arasında uzun sürən müharibələr ermənilərin öz müstəqil dövlətlərini yaratmaq arzusuna təkan verdi. 1605-ci ildə I Şah Abbasın fərmanı ilə Səfəvi dövlətinin ərazisində ermənilər üçün ərazilər ayrıldı. Ermənilər varlandığca onların dövlət yaratmaq iştahaları güclənirdi. Bunun üçün onlar özlərinə himayəçi axtarırdı. Ermənilərin bir sıra Avropa ölkələrinə etdikləri müraciətlər nəticəsiz qalmışdı. XVII əsrin ortalarında rus dövlətinin öz mövqelərini möhkəmləndirməsi erməni kilsəsinin diqqətini cəlb etməyə başladı (3, s. 11). Ermənilər gələcəkdə Rusiyanın hərtərəfli himayəsini qazanmaqdan ötrü 1659-cu ildə çar Aleksey Mixayloviçə qızıldan işlənmiş taxt hədiyyə etdilər. Ermənilərin Rusiya ilə yaxınlaşması I Pyotrun dövründə daha da sistemli şəkildə alındı. Rusiya regionunda başlıca rəqibləri olan Osmanlı və Səfəvi imperiyalarını daxilindən zəiflətmək üçün erməni kartından istifadə etdi. İlk növbədə erməniləri Azərbaycan ərazilərində yerləşdirmək üçün göstəriş verdi. I Yekaterina ermənilərin yüksək mərhəmətə və himayəyə layiq görülmələri haqqında 1726-cı il fevralın 22-də fərman verdi (16, s. 43). II Yekaterina Eçmiədzin katolikosu H.Argutinskiy-nin hazırladığı “Ararat krallığı” ideyalarını dəstəklədi (2). Rus məmurları və Dunaydakı rus qoşunlarının komandanı Q.Potyomkin ilə görüşən İ.Argutinski təkliflərinin reallaşdırılması istiqamətində fəaliyyətə keçdi, “erməni dövləti” yaratmaq üçün əməli addımlar atdı (10, s. 188-201). Lakin müxtəlif səbəblərdən Azərbaycan ərazisində “erməni dövləti” yaratmaq mümkün olmadı.

Ermənilər öz məkrli niyyətlərindən əl çəkməmiş və XIX əsr boyu öz xidmətlərini çar Rusiyasına təqdim etmişlər. Onlar Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal edilməsində fəal rol oynamışlar. Ermənilərin bu xidmətləri müqabilində Rusiya imperatoru I Nikolay İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazilərində “erməni vilayəti” yaratdı. Bu müstəqil dövlət qurumu olmasa da, ermənilərin gələcəkdə səfərbər olmalarına, təşkilatlanmalarına, iqtisadi-mədəni tərəqqiyə yetişmələrinə ciddi təsir etdi (8). İkinci bir tərəfdən, çar Rusiyası işğal etdiyi Şimali Azərbaycanın strateji bölgələrində (Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan, Zəngəzur) erməniləri yerləşdirdi. Bununla Rusiya Qacarlar İranı və Osmanlı dövlətinin sərhədləri boyunca “Xristian kəməri” yaratdı. Nəticədə Cənubi Qafqazın sürətlə erməniləşdirilməsinə təkan verildi. N.Şavrovun məlumatına

görə XX əsrin əvvəlində Cənubi Qafqazda yaşayan 1,3 milyon erməninin 1 milyondan çoxu Rusiya tərəfindən buraya köçürülüb.

Burada bir cəhəti də qeyd etməyə bilmərik. Çar Rusiyası Cənubi Qafqazın işğalınadək bu regionda Rusiyanın himayəsində olan “erməni dövləti”nin yaradılmasında maraqlı idi. Lakin Güney Qafqazın işğalından sonra bu ərazilərdə ermənilərə ayrıca dövlət qurulmasına çar Rusiyası maraqlı deyildi. Çünki bu hal Rusiyanın imperiya və böyük dövlətçilik siyasətinə zidd idi.

Osmanlı imperiyasını bölüşdürməyə çalışan Rusiya onun ərazisində “erməni dövləti” yaratmaqda maraqlı idi.

Çar II Nikolay Fransanın Rusiyadakı səfiri P.Paleoloqla 1914-cü il noyabrın 21-dəki söhbətində qeyd etmişdi ki, Anadoluda, təbii, ermənilərlə məşğul olacağam. Onları təkrar türk boyunduruğu altında qoya bilmərəm... Onlara müstəqil bir rejim quracağam. Rusiya hakim dairələri Balkanlarda və Şərqdə üstünlüyü ələ almaq üçün erməni kartından istifadə edir və Osmanlı imperiyası ərazisində “Türkiyə Ermənistanı” yaratmağı rədd edirdi.

Çar Rusiyasının siyasətini bolşevik Rusiyası davam etdirdi. Cənubi Qafqazın bolşevikləşdirilməsi üçün V.İ.Lenin S.Şaumyanı Qafqazın müvəqqəti fəvqəladə komissarı təyin etdi. 1917-ci ilin 29 dekabrında V.İ.Lenin 20 sayılı dekret imzaladı. Proletar rəhbəri “Türkiyə Ermənistanında” erməni dövlətinin yaranması üçün hər cür tədbir və yardım barədə göstəriş verdi. Bu işi görməyi erməni bolşevik S.Şaumyana həvalə etdi. Bu o zaman idi ki, ermənilər Türkiyədə çox dəhşətli qırğınlar törətmişdilər və bu davam edirdi. Həmin il martın 31-də isə S.Şaumyanın göstərişi ilə Bakıda və Azərbaycanın bir çox bölgələrində bolşevik ermənilər Bakı Kommunasının ordusu ilə birgə müsəlman əhalisinin soyqırımını törətmişdilər.

Rusiya imperiyasının dağılmasından sonra Cənubi Qafqazda üç respublika öz müstəqilliyini elan etdi. Bu dövlətlər arasında Ararat Respublikası nə ərazisi, nədə ki, paytaxtı olan yeganə respublika idi. Öz respublikalarını “Ararat” adlandıran ermənilər vaxtilə çar Rusiyası tərəfindən köçürüldükləri türk torpaqlarına iddialarını ortaya qoymuşdular. 1918-ci il mayın 28-də ermənilər müstəqil dövlətin qurulmasını siyasi mərkəzləri olmadan bəyan etmişdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti böyük dövlətlərin təzyiqi altında qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanı və ona bitişik təxminən 9,5 min kv. km ərazini ermənilərə güzəştə getməyə məcbur oldu. AXC Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski güman edirdi ki, bununla ermənilərin bütün ərazi iddiaları bitəcəkdir.

1920-ci ilin ortalarında Ararat Respublikasının adını Erməni Respublikasına dəyişən daşnaklar bununla da Kiçik Asiyada “vətənlərini” itirmələri ilə faktiki olaraq bəzilərək Qafqazda – Azərbaycan xanlıqlarının ərazisində uydurma “qədim erməni tarixini” yazmağa başladılar. Məhz bu dövrdə ermənilərin “Qafqazın qədim yerli əhalisi” olması barədə tarixi konsepsiya uyduruldu və bunun ardınca Ermənistandakı Azərbaycan və bir çox digər müsəlman tarixi abidələrinin kütləvi şəkildə məhvində başlandı.

Beləliklə, 1918-ci ilin may ayında qədim Azərbaycan ərazisində Erməni daşnak dövləti, 1920-ci il noyabrın 29-da isə bolşeviklərin zor-gücü ilə “Ermənistan SSR” yaradıldı. Amerika alimi Səmyuel Vimzin göstərdiyi kimi, “üç min ildən artıq bir müddətdə dövlətçiliyi olmayan, indi isə erməni reallıqlarına deyil, yalnız erməni iddialarına əsaslanaraq ermənilərin dövlət yaratmağa çalışması nəticəsində müttəfiqlərin müstəqil Ermənistan yaratmaq qərarı qərribə görünürdü” (12, s. 252).

Yaradıldığı gündən Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış edən Ermənistan havadarlarının köməyi ilə ərazilərini xeyli genişləndirdi. Erməni daşnakları Azərbaycan torpaqlarının hesabına ərazilərini 1920-ci ildə 29,8 min kv. km-ə çatdırdı. Torpaq iştahası, onu müntəzəm qamarlama hərisliyi ermənilərin gözlərini elə örtmüşdür ki, daşnaklar tarixin hər bir anından bu məkrli siyasəti həyata keçirmək üçün çox hiyləgərliklə istifadə edirdilər. Belə ki, 1920-ci ildə Yeni Bəyazid qəzasının Basarkeçər mahalı, İrəvan qəzasının Vedibasər mahalı və Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzası Ermənistana verildi. Bununla yanaşı, 1920-ci ilin əvvəlində Qazax qəzasının cənub hissəsi də Ermənistana bağışlandı və burada Dilican qəzası yaradıldı. 1920-1923-cü illərdə Qazax qəzasından 379.984 desyatin, Zəngəzur qəzasından 405 min desyatin (1, s. 19-20), Zəngəzur, Cavanşir və Qazax qəzalarının sərhədlərində olan 150 min desyatin torpaq və otlaq sahələri Ermənistana verildi (2, s. 56-57). 1929-cu ildə Naxçıvan MSSR-in on yaşayış məntə-qəsini əhatə edən 657 kv. km ərazi Ermənistan SSR-ə verildi. Yenə həmin ildə Zəngilan rayonunun üç kəndi Ermənistana verildi və burada Mehri rayonu təşkil olundu, nəticədə Naxçıvanı Azərbaycandan ayıran dəhliz yarandı. 1929-cu ildə Qazaxın 5 min hektar torpaq sahəsi, Cəbrayıl qəzasının Nüvədi, Ernəzir və Tuğud kəndləri Ermənistana verildi. Ərazi məsələlərinin birtərəfli, daşnak-bolşevik “həlli” nəticəsində “mübahisəli” ərazilər ermənilərə verildi və bundan əlavə 11 min kv. km. ərazimiz Ermənistana bağışlandı. Buraya əsasən Zəngəzur qəzası, Şərur-Dərələyəz qəzası və Göycə dairəsinin torpaqları daxil idi. Beləliklə, həmin illərdə Azərbaycanın 27,6 min kv. km. ərazisi itirildi.

Sonrakı illərdə də, ermənilərin torpaq iddiaları davam etmiş, Azərbaycan ərazisinə hərbi müdaxilə etmiş və torpaqlarımızın 20 faizi itirilmişdir. Erməni millətçiləri bu gün də belə yeni ərazi iddiaları xülyası ilə yaşayırlar.

Qədim Azərbaycan torpaqlarında dövlətlərini yaradan ermənilər bu ərazilərin köklü sakinlərini – azərbaycanlıları öz tarixi ərazilərindən çıxarmış, onları 1918-1920, 1948-1953 və 1988-1992-ci illərdə deportasiya etmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA): F. 28, siy. 1, iş 155.
2. ARDA: F. 2502, siy. 1, iş 20.
3. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım.

- Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 279 s.
4. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 452 s.
 5. Mehdiyev R. Gorus – 2010: absurd teatrı mövsümü. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 77 s.
 6. Mehdiyev R. Bu bəyanatların elmlə heç bir əlaqəsi yoxdur. (Müsahibə). “Olaylar” qəz., 2011, 23 noyabr.
 7. Sədi Koçaş M. Tarixdə ermənilər və türk-erməni münasibətləri. Bakı: “Azərbaycan ensiklopediyası” NPB, 1998, 160 s.
 8. Musa İ. Çar Rusiyasının “erməni siyasəti”: fərqli yanaşmalar və mövqelər. “Olaylar” qəz., 2011, 14 oktyabr.
 9. Hacıyev İ., Rzayev F. Naxçıvana erməni iddiaları və ermənilərin mənşəyi haqqında. “Elm” qəz., 2008, 8 aprel.
 10. Nəcəfli G. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı: Nurlan, 2007, 248 s.
 11. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı: Azərbaycan, 2009, 574 s.
 12. Səmyuel A. Vimz. Ermənistan-terrorçu “xristian ölkənin gizlinləri (ermənilərin böyük fırıldaq seriyaları). I c., Bakı: OKA, 2004, 386 s.
 13. Cəfəsoylu İ. Haylar ermənilər deyil. “Elm” qəz., 2008, 8 aprel.
 14. Дьяконов И.М. Предыстория армянского народа. Москва, 1968, 320 с.
 15. Мамедов И., Мусаев Г. Армяно-азербайджанский конфликт: история, право, посредничество. 2-е изд., Баку, 2008, 195 с.
 16. Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа. I часть, Москва, 1833, 235 с.

Исмаил Гаджиев

ВОЗНИКНОВЕНИЕ АРМЯНСКОГО ГОСУДАРСТВА НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЗЕМЛЯХ

В статье дается обширная информация о территориях, где жили армяне, об их происхождении. Обосновывается, что армяне являлись переселенцами на Южный Кавказ, а так же в Азербайджан. Опираясь на архивные материалы и на факты в ряде исследовательских работ, показано, что Армянское государство возникло на исторических азербайджанских землях. С помощью исторических фактов показан захват армянами азербайджанских земель в течение XX века.

Ключевые слова: *фриги, хайи, Арман, «великая Армения», Иреван.*

Ismayil Hajiyeu

**THE CREATION OF ARMENIA STATE IN THE ETERNAL
AZERBAIJAN LANDS**

The information about the territory where Armenians lived and their origin is given in the paper. It is well-grounded that Armenians are comer people to the South Caucasus and also to Azerbaijan. According to archives materials and the facts in a number of investigations it is shown that Armenia state has been created at the eternal Azerbaijan lands. Occupation of Azerbaijan lands by Armenians within XX century is shown on the basis of historical facts.

Key words: *frigs, hay, Arman, "Great Armenia", Iravan.*

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2012, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2012, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2012, № 3

HACIFƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: hacifexreddin@yahoo.com.tr

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA “MİLLİ DƏYƏRLƏR İLİ” HAQQINDA QEYDLƏR

Məqalədə xalqımızın uzun əsrlərdən bəri yaratdığı, qoruyub saxladığı və bu günə qədər çatdırdığı Milli dəyərlərdən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında Milli dəyərlərə yüksək dövlət qayğısı nəticəsində bu dəyərlər daha da inkişaf etmiş, zənginləşmişdir. Məqalədə, həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun 2012-ci ili Naxçıvan Muxtar Respublikasında “Milli dəyərlər ili” elan etməsindən, bu sahədə görülən işlərdən və qarşıda duran vəzifələrdən bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Milli dəyərlər, Milli dəyərlər ili, mentalitet.*

Artıq elmdə qəti surətdə sübut olunmuşdur ki, Azərbaycan, xüsusilə onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsi bəşər sivilizasiyasının mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bölgənin müxtəlif yerlərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələri təsdiq edirlər ki, burada tarixin erkən çağlarından məskunlaşma başlamış, Şərur rayonunun Tənənəm kəndindəki Qazma mağarasında insanlar təxminən 120 min il bundan əvvəl, Mustye dövründən yaşamışlar (8, s. 11). 2011-ci ildə Şərur bölgəsindəki Ovçular təpəsi abidəsində arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar olunan Alt Paleolitə aid nümunələr burada insanların 500-300 min il bundan əvvəl yaşadığını göstərir (9, s. 3).

Bölgəmizdə ən qədim zamanlardan məskunlaşan insanlar həm də zəngin mədəniyyət yaratmışdır. Arxeoloqlar tərəfindən “Eneolit mədəniyyəti”, “Kür-Araz mədəniyyəti”, “Boyalı qablar mədəniyyəti” kimi səciyyələndirilən mədəniyyətlərin yarandığı mərkəz məhz Naxçıvan bölgəsi olmuşdur. Bölgənin mühüm ticarət yollarının qovuşduğu və keçdiyi əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi bu mədəniyyətlərin bəşər mədəniyyətini zənginləşdirməsinə, öz növbəsində özlərinin də bir sıra ümumbəşəri ideyaları əxz etməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu cəhəti yüksək qiymətləndirərək ümummillə lider Heydər Əliyev Dünya azər-

baycanlılarının birinci qurultayındakı çıxışında qeyd etmişdir: “Azərbaycan xalqı böyük, qədim tarixə malikdir. Çoxəsrlik tariximizdə xalqımız bir çox sınaqlardan çıxmış, yaşamış, öz mənliliyini, öz milliliyini itirməmiş, dünya sivilizasiyasına dəyərli töhfələr vermiş, dünya sivilizasiyasını zənginləşdirmişdir” (2, s. 423).

Orta Tunc dövründə ikinci əmək bölgüsünün baş verməsi, yəni sənətkarlığın başqa təsərrüfat sahələrindən ayrılması və müstəqil şəkildə inkişaf etməsi, yeni sənət növlərinin meydana gəlməsi mədəniyyəti daha da inkişaf etdirmişdir. Xalqımız minilliklər boyu tədricən çox zəngin bir mədəni irs yaratmışdır və bu irs sonralar onun Milli dəyərlərinə çevrilmişdir. Bu dəyərlərə xalqımızın tarix boyu əldə etdiyi çox zəngin mədəni nailiyyətlər, o cümlədən ulu öndər Heydər Əliyevin işləyib hazırladığı Azərbaycançılıq ideologiyası, maddi-mədəniyyət abidələri, sənətkarlıq məhsulları, dil, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri, bayramlar, adət və ənənələr, milli mentalitet, mətbəx, vətənpərvərlik, qonaqpərvərlik, xalq oyunları, meydan tamaşaları, rəqslər, musiqi, dekorativ təbiqi-sənət nümunələri və s. daxildir.

Böyük alman filosofu Hegel yazırdı ki, dövləti olmayan xalqın əslində tarixi də yoxdur. Məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda və tarixə nəzər saldıqda görürük ki, tarix boyu bir sıra xalqlar zəngin mədəni irs yaratsalar da onların dövləti olmadığı üçün, başqa xalqlara məxsus dövlətlərin təsiri altında olması səbəbindən həmin mədəniyyət hakim xalqın mədəniyyəti tərəfindən assimilyasiyaya uğradılaraq onun içərisində əriyib yox olmuşdur. Zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik olan Azərbaycanda qədim və orta əsrlər zamanı yaranmış dövlətlər xalqımızın mədəniyyətinin, Milli dəyərlərinin qorunub saxlanmasında və inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynamışlar.

Qədim və orta əsrlər zamanı Azərbaycan mədəniyyəti elə yüksək bir inkişaf səviyyəsində olmuşdur ki, hətta ərəzimizə hücum edən bir sıra xalqlar mədəni səviyyəsinə görə xalqımızdan aşağıda dayandıqları üçün bizim mədəniyyəti, Milli dəyərləri qəbul etməyə məcbur olmuşlar. Məsələn, ərəblər Azərbaycanı istila edərkən xalqımızın qədim zamanlardan bəri yaratdığı mədəni nailiyyətləri qəbul etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Azərbaycan isə öz növbəsində mədəni və milli dəyərləri ilə ümumislam mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olmuş, onu xeyli zənginləşdirmişdir. Azərbaycanı tutduqdan sonra monqollar da özlərindən yüksək səviyyədə dayanan yerli xalqın mədəni nailiyyətlərindən bəhrələnməyə məcbur olmuşdular.

1813-cü il Gülüstən və 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə əsasən çar Rusiyasının tərkibinə qatılan Araz çayından şimaldakı torpaqlarda yaşayan Azərbaycan əhalisi çarizm tərəfindən milli və dini zülmə məhkum edildikləri üçün Milli dəyərlərimizdə, bütövlükdə mədəniyyətimizdə müəyyən aşınmalar baş vermişdir. 1918-1920-ci illərdə cəmi 23 ay mövcud olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Milli dəyərlərimizin bərpası və inkişafı istiqamətində müəyyən addımlar atsa da (7, s. 159-181) 28 aprel 1920-ci ildə

qurulan Sovet hakimiyyəti illərində Milli dəyərlərin aşınması davam etmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan xalqı öz Milli dəyərlərinə sadıq qalmış, çətinliklə də olsa onları qorumuş və yaşatmışdır. Həmin vaxtlarda güclü qadagılar olsa da ən böyük Milli dəyərimiz – Milli bayramımız Novruz gizli yolla olsa da qeyd olunmuşdur.

Azərbaycanda Milli dəyərlərin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsində ulu öndər Heydər Əliyevin çox böyük tarixi xidmətləri olmuşdur. Azərbaycanda siyasi hakimiyyətinin ilk dövründə, Sovet hakimiyyətinin çox güclü olduğu bir şəraitdə ümummilli lider bu sahədə çox böyük tədbirlər həyata keçirmişdir. Çox böyük çətinliklərin və maneələrin olmasına baxmayaraq Azərbaycan SSR-nin 1978-ci il Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təsbit olunması, “Dədə Qorqud”, “Nəsimi”, “Dəli Kür” və s. kimi filmlərin çəkilməsi, Akademik Milli Dram Teatrında bir sıra əsərlərin tamaşaya qoyulması, xalqın milli şüurunun oyanışında mühüm rol oynayan görkəmli şəxsiyyətlərin repressiyalardan qorunması və s. tədbirlər bu qəbildəndir.

Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən və 1990-1993-cü illərdə Naxçıvanda yaşayarkən Milli dəyərlərin bərpası və inkişafı sahəsində mühüm işlər görən (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üç rəngli bayrağının Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı kimi qəbul olunması, Naxçıvan Ali Sovetin adının dəyişdirilərək Ali Məclis adlandırılması və s.) ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ilin 15 iyununda ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra Milli dəyərlərimizin bərpası, inkişafı və təbliği istiqamətində əsil yüksəliş başladı. Bütün həyatı və siyasi fəaliyyəti boyunca mənsub olduğu xalqın mədəniyyətinə, Milli dəyərlərinə böyük hörmət və ehtiram bəsləyən, onların inkişafı üçün münbit şərait yaradan ulu öndər 10 oktyabr 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi and içərkən bu sözləri xüsusi vurğulamışdı: “Əlimi Qurani-Şərifə basaraq and içirəm ki, Azərbaycan xalqının milli və mənəvi ənənələrinə daim sadıq olacaq və bu ənənələrin müstəqil dövlətimizdə bərqərar olmasını, yaşamasını və inkişaf etməsini təmin edəcəyəm” (1, s. 208).

Dahi şəxsiyyət ömrünün sonunadək bu andına sadıq qaldı və Milli dəyərlərimizin bərpası, qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması istiqamətində müstəsna tədbirlər həyata keçirdi. Ulu öndər Milli dəyərlərimizi qoruyarkən və yaşamasına zəmin yaradarkən xalqımızın və çox zəngin tariximizin səhifələrini özündə əks etdirən abidələrə, maddi-mədəniyyət nümunələrinə, şəxsiyyətlərə üstünlük verirdi. Onun məqsədi, öz sözləri ilə desək “tariximizin görkəmli səhifələrini xalqımızın bugünkü və gələcək nəsillərinə, bütün dünyaya daha yaxşı tanıtmak idi”. Məhz bu səbəbdən də dahi şəxsiyyətin Milli dəyərlərin bərpası, təbliği və xalqa qaytarılması ilə əlaqədar imzaladığı bir sıra Sərəncamlar, o cümlədən “Dövlət dilinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli, “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 9 avqust 2001-ci il tarixli və s. Sərəncamlar mühüm rol oynadı. Bu sıradan

Nəsirəddin Tusi, Kitabı-Dədə Qorqud, İçərişəhər, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və s. ilə əlaqədar imzalanan Sərəncamlar da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ümummilli liderin 14 avqust 2001-ci ildə Azərbaycan Prezidenti kimi Milli-mənəvi dəyərlər və ənənələr haqqında bəyanatı çox mühüm siyasi-tarixi əhəmiyyətə malik sənəd kimi diqqəti cəlb edir. Bəyanatda “Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi bütün istiqamətlərdə qorumalıyıq, saxlamalıyıq və gənc nəsli əsrlər boyu böyük sınaqlardan keçmiş bu mənəvi, əxlaqi dəyərlər ruhunda tərbiyələndirməliyik” – deyən ümummilli lider bu dəyərlərin təhrif olunması, hər cür yad təsirlərdən qorunması üçün lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsini də vurğulamışdı: “Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinə qarşı yönəldilmiş hərəkətlərin hamısının qarşısı alınacaqdır və qanun qarşısında lazımi ölçülər götürüləcəkdir” (3, s. 1).

Ulu öndərin və onun siyasi varisi, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda Milli dəyərlərimiz sərbəst şəkildə inkişaf etdirilmiş, dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. Milli dəyərlərə diqqət və qayğını daim ön planda saxlayan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 28 may – Respublika günü münasibəti ilə keçirilən rəsmi qəbulda söylədiyi nitqində bu məsələyə xüsusi olaraq toxunmuş və qeyd etmişdir ki, “Biz Milli dəyərlərimizə çox sadıq və bu dəyərlər bizim üçün hər şeydən üstündür. Dəfələrlə demişəm və şadam ki, gənc nəsil də milli ruhda böyüyür, milli ruhda tərbiyə alır. Biz Azərbaycan xalqının zəngin milli-mənəvi dəyərlərini, ənənələrini qorumalıyıq, təbliğ etməliyik. Hər bir Azərbaycan gənci, hər bir Azərbaycan uşağı bu əhval-ruhiyyədə böyüməlidir” (4, s. 2).

Müstəqil Azərbaycan dövləti və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar dövləti də Milli dəyərlərimizin qorantı, onun inkişafının təminatçısı qismində çıxış edir. Bu yaxınlarda Naxçıvan Muxtar Respublikasının təmsalında biz bunun yeni bir parlaq təzahürünün şahidi olduq. Milli dəyərlərimizə böyük diqqət, qayğı, hörmət və ehtiramla yanaşan, onun inkişafı üçün çox əhəmiyyətli işlər görən, lazımi şərait yaradan Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov 2012-ci ili “Milli dəyərlər ili” elan etdi. IV çağırış Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin 29 dekabr 2012-ci ildə keçirilən IV sessiyasında hörmətli Sədr sessiyaya yekun vurarkən belə bir fikir vurğuladı: “Yaranmış ənənə üzrə Naxçıvan Muxtar Respublikasında hər yeni il başlayarkən həyata keçiriləcək tədbirlərin xarakterinə uyğun olaraq konkret məqsədlər də müəyyən edilir. 2012-ci ildə milli-mənəvi dəyərlər sahəsində tədbirlərə diqqət artırılacaq, Milli dəyərlərin bərpası, qorunması, və gələcək nəsillərə çatdırılması ilə bağlı əvvəlki illərdə başlanmış tədbirlər 2012-ci ildə daha geniş miqyasda davam etdiriləcəkdir” (6, s. 1).

Ali Məclis Sədrinin sözlərindən də göründüyü kimi Milli dəyərlərin bərpası, qorunması, və gələcək nəsillərə çatdırılması ilə əlaqədar əvvəlki illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında xeyli işlər görülmüşdür. Bu iş 1996-cı ilin iyulunda keçirilmiş “Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan” beynəlxalq simpo-

ziyumundan sonra başlanmışdır. Həmin simpoziumda “Giriş sözü” ilə çıxış edən Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibov demişdir: “Tariximizə, dilimizə, ədəbiyyatımıza, folklorumuza, arxeologiya və etnoqrafiyamıza dair araşdırmalar ön mövqeyə çəkilməlidir. Çünki müstəqillik dövrünə keçidin əsas xüsusiyyətlərindən biri olan milli-mənəvi özünüdərk etmə prosesinin dərinləşməsi və sağlam əsaslar üzrə inkişaf etdirilməsi ilk növbədə xalqın öz keçmişinə, dilinə, milli ənənələrinə bələd olmasına, yiyələnməsinə ciddi zərurət doğurur” (5, s. 10).

Məhz həmin simpoziumdan sonra tarix və mədəniyyətimizin bütün sahələrində olduğu kimi Milli dəyərlərimizin də bərpası, qorunması, inkişaf etdirilməsi, təbliği və gələcək nəsillərə çatdırılması istiqamətində mühüm əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, ərazidəki tarix-mədəniyyət abidələri qeydə alınaraq pasportlaşdırılmış, 50-dən artıq memarlıq abidəsi bərpa və ya təmir edilmiş, “Naxçıvan abidələri ensiklopediyası”, “Naxçıvan folkloru antologiyası”, “Naxçıvan milli geyimləri” kitabları və s. nəşr olunmuşdur. Milli dəyərlər sisteminə daxil olan bir sıra maddi-mədəniyyət nümunələrinin qorunması, nümayiş və təbliğ olunması üçün çox mühüm mədəniyyət ocaqlarından sayılan muzeylər (Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi, rayon Diyarşünaslıq muzeyləri) təmir olunmuş, yeni muzeylər, o cümlədən Açıq Səma Altında Muzey və “Xan Sarayı Dövlət Tarix-Memarlıq Muzeyi” və s. yaradılmış, “Xalça muzeyi” yeni binaya köçürülmüşdür.

Milli dəyərlərimizin tədqiqi, xalqımıza və beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədi ilə Naxçıvan şəhərində beynəlxalq və respublika miqyaslı simpoziumlar və konfranslar keçirilmişdir. Tarix və mədəniyyətimizlə, onun tərkib hissəsi olan Milli dəyərlərimizlə əlaqədar çox böyük uğurların əldə olunmasında Muxtar Respublika rəhbərinin imzaladığı çox əhəmiyyətli Sərəncamlar istiqamətverici dövlət sənədi kimi böyük nailiyyətlərin qazanılması üçün münbit şərait, stimül yaratmışdır. Bu cəhətdən aparılan tədqiqatların, görülən işlərin effektiv olmasında yüksək dövlət qayğısını da xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Milli dəyərlərin formalaşdırılmasında, qorunub saxlanmasında, zənginləşdirilməsində və təbliğində alimlərin, ümumiyyətlə ziyalıların rolu çox böyükdür. Məhz bu cəhəti nəzərə alaraq xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev deyirdi: “Xalqımız öz böyük şəxsiyyətləri vasitəsi ilə Azərbaycanın Milli dəyərlərini formalaşdırmış, qoruyub saxlamış, zənginləşdirmiş və bu gün onu ümumbəşəri dəyərlərin bir hissəsinə çevirmişdir”. Ona görə də son 17 ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında aparılan geniş miqyaslı işlər içərisində elmi kadrların hazırlanması sahəsində çox böyük işlər görülmüş, müxtəlif ixtisaslar üzrə çoxlu sayda elmi kadrları hazırlanmışdır.

“Milli dəyərlər ili” elan edilən 2012-ci ildə bir sıra idarə və təşkilatların, həmçinin ziyalıların, ümumiyyətlə bütün vətəndaşların üzərinə böyük vəzifələr düşür. Bu vəzifələr Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisində hazırlanan “Tədbirlər Planı”nda özünün dolğun əksini tapmışdır. Tədbirlər Planına əsasən

2012-ci ildə Milli dəyərlərin öyrənilməsi, sistemləşdirilməsi, nəşri və təbliği sahəsində Naxçıvan Muxtar Respublikası əhalisinin, xüsusilə alimlərin, bütövlükdə ziyalıların üzərinə böyük vəzifələr düşür. Ona görə də Milli dəyərlər ili elan edilən 2012-ci ildə işlərimizi günün tələbləri səviyyəsində qurmalı, Ali Məclis Sədrinin qeyd etdiyi kimi “hər birimiz bu sahədə fəaliyyətimizin nəticəli olmasına çalışmalı, Milli dəyərlər ilində Muxtar Respublikamızın inkişafına öz töhfəmizi verməliyik” (6, s. 1).

Artıq keçən müddət ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikasında Milli dəyərlərimizlə əlaqədar bir sıra işlər görülmüş, xüsusilə aprel ayının 20-də AMEA Naxçıvan Bölməsində “Milli dəyərlər – milli kimliyimizdir” mövzusunda elmi konfrans keçirilmişdir. Konfransın plenar və üç bölmə iclasında 30 məruzə dinlənilmiş, Milli dəyərlərimizin müxtəlif problemləri müzakirə olunmuşdur. Ali Məclisin “Milli dəyərlər ili” ilə əlaqədar təsdiq etdiyi “Tədbirlər Planı”nın tələblərinə əsasən Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin təsis etdiyi “Naxçıvan ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnalının bir nömrəsi Milli dəyərlərə həsr olunmuşdur. Şübhəsiz ki, “Milli dəyərlər ili”nin sonunadək bir sıra əlavə tədbirlər də həyata keçiriləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin andiçmə mərasimində nitq / Müstəqilliyimiz əbədidir. Birinci kitab, Bakı: Azərənşr, 1997, 608 s.
2. Heydər Əliyev. Dünya azərbaycanlılarının birinci qurultayında nitq / Müstəqilliyimiz əbədidir. Otuz altıncı kitab, Bakı: Azərənşr, 2011, 512 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin bəyanatı. “Azərbaycan” qəz., 2011, 14 avqust.
4. “Azərbaycan” qəz., 2012, 27 may.
5. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov cənablarının “Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan” beynəlxalq simpoziumundakı giriş sözü / Tarix boyunca Naxçıvan və müasir dövr. Naxçıvan tarixinin səhifələri (“Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan” beynəlxalq simpoziumun materialları). Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 1996, s. 10-16.
6. Dördüncü çağırış Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin dördüncü sessiyasında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun yekun nitqi. “Şərq qapısı” qəz., 2011, 30 dekabr.
7. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1998, 336 s.
8. Cəfərov Ə. Naxçıvanın Daş dövrü düşərgələri // Azərbaycan arxeologiyası, 2010, c. 13, № 7, s. 9-14.
9. Naxçıvan dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir. AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyevlə müsahibə. “Şərq qapısı” qəz., 2011, 29 sentyabr.

Хаджифахреддин Сафарли

**ЗАМЕТКИ О 2012 ГОДЕ – «ГОДЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ
ЦЕННОСТЕЙ» В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ
РЕСПУБЛИКЕ**

В статье говорится о национальных ценностях нашего народа, которые создавались веками, сохранялись и сберегались до наших дней. В статье отмечено, что в результате особой заботы государства национальные ценности в Нахчыванской АР были сохранены, развиты и приумножены. Также в статье говорится о том, что в Нахчыванской АР 2012 год указом председателя Али Меджлиса Нахчыванской АР Васифа Талыбова был объявлен «Годом национальных ценностей», о мероприятиях в этой области и их результатах.

Ключевые слова: *Нахчыван, национальные ценности, Год национальных ценностей, менталитет.*

Hadjifakhraddin Safarli

**NOTES ABOUT 2012 – “YEAR OF NATIONAL WEALTH” IN
NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC**

It is told in the paper about national wealth of our people which was being created during centuries, kept and preserved up to now. It is noticed in this paper that as a result of special care of the state national wealth in Nakhchivan AR have been kept, developed and increased. Also in the paper it is said that 2012 in Nakhchivan AR by the decree of Vasif Talybov, the chairman of Ali Majlis, is declared “The year of national wealth”; measures in this area and their results are considered.

Key words: *Nakhchivan, national wealth, Year of national wealth, mentality.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

EMİN ŞIXƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: emin.amea@yahoo.com

ERMƏNİ İDDİALARI VƏ ONUN CƏNUBİ QAFQAZ ÖLKƏLƏRİNƏ TƏSİRİ

Ermənistan zəif geosiyasi mövqeyə sahib qapalı bir dövlətdir. Bu vəziyyəti nəzərə alan Ermənistan qonşu dövlətlərin ərazi bütövlüyünü təhdid edən və regiondakı sabitliyi pozmağı hədəfləyən ən təhlükəli amil kimi öz milli ideologiyalarının əsasını təşkil edən Hai-Taht doktrinasına sıx şəkildə sarılmışdır. Bu doktrina əsas olaraq Cənubi Qafqaz ölkələrinə qarşı yönəldilmişdir. Ermənilər bu ölkələr üzərində siyasi, inzibati-ərazi, qədim mədəniyyət baxımından iddialarını reallaşdırmaq və əsaslandırmaq üçün miflik təsəvvürlər yaradaraq tarixi saxtalaşdırmaqdadırlar. Saxta tarixçilik metodologiyasına baş vuran və mifoloji təsəvvürlərdən yola çıxan erməni ideoloqları öz milli maraqlarını həyata keçirmək üçün terror və cinayətləri zəruri və qaçılmaz hesab edirlər.

Açar sözlər: *Erməni iddiaları, Cənubi Qafqaz, Gürcüstan, Naxçıvan, tarixi abidələr.*

Ermənistanla sərhəd təşkil edən bütün dövlətlərin uzun illər “başağrısı” olan “Erməni məsələsi” kimi aktual bir problemi mövcuddur. Ermənistan Qafqaz dövlətlərinin və xalqlarının mənafə və maraqları ilə üst-üstə düşməyən, çox vaxt bu maraqlara əks münasibət bəsləməkdədir ki, bunun da əsas səbəbi ölkənin geosiyasi mövqeyidir. Ermənistan o qədər də əhəmiyyət kəsb etməyən zəif geosiyasi mövqeyə sahib qapalı bir dövlətdir. Bunu nəzərə alan Ermənistan geosiyasi mövqeyi daha yaxşı olan qonşularına qarşı ittihamlarla çıxış edərək özünün əhəmiyyətsiz və zəif geosiyasi mövqeyini gücləndirməyə çalışır. Əsas olaraq hədəfdə olan dövlətlər Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstandır. “Böyük Ermənistan” naminə hər üç dövlətdən torpaq qoparmaq üçün ermənilərin ilk planı tarixin saxtalaşdırılması və mifoloji təsəvvürlərin yaradılması olmuşdur. Hər halda yer üzündə öz tarixlərini əfsanəvi ünsürlərlə bəzəyən ermənilərdən başqa ikinci bir millət yoxdur. Onlar öz tarixlərini olduğu kimi deyil, görmək istədikləri kimi yazmaqda və bunun təbliğatını aparmaqdadırlar. Tarixlərini daha da qədimlərə apararaq, bəşər sivilizasiyasını, yazını, astrologiyanı, mis və dəmir mədənciliyini özlərinin kəşf etdiklərini, bəzi peyğəmbərlərin məhz

erməni mənşəli olduqlarını, ilk xristian millət və dövlət kimi elmi əsası olmayan iddialar önə sürməkdədirlər (8; 12; 4, s. 30; 14, s. 126). Bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər “sivilizasiya” və “xristianlıq” anlayışlarına istinad etməklə hər iki məfhumu “erməni və Ermənistan”la bütünləşdirməyə, eyni qəlib içərisində göstərməyə çalışmaqdadırlar (bu barədə ətraflı bax: 4, s. 14). Özlərini yer üzünün ilk xristian milləti, xristianlığın Qafqazdakı qalası kimi tanıtdırmağa cəhd göstərən ermənilər Azərbaycanın bir çox tarixi ərazilərindəki, xüsusən Qarabağ və Naxçıvandakı abidələri, o cümlədən digər xristian ölkə olan Gürcüstandakı abidələri də qədim erməni abidələri şəklində tanıtdırmaqda və bu vəchlə həqiqətləri təhrif edərək bunları qonşu ölkələr üzərindəki ekspansionist əməllərinə alət etməkdədirlər.

Heç təsadüfi deyildir ki, erməni alimi Ş.Mkrtçyan 1986-cı ildə Yerevanda erməni dilində nəşr olunan *“Dağlıq Qarabağın tarixi və memarlıq abidələri”* adlı əsərində Azıx mağarasında Aşel dövrünə aid erməni qadınının heykəlinin tapıldığını və onun həтта paltarının da müasir erməni qadınlarının paltarına bənzədiyini qeyd edir (16). Ş.Mkrtçyanın əsərinə şərh yazan erməni yazıçısı Sero Xanzadyan da tarixi saxtalaşdırmaqda irəli gedərək yazırdı: *“Azərbaycan alimlərinin Azıx mağarasında apardıqları tədqiqatlar göstərmişdir ki, düşərgənin ikinci salonunda olan dirək həqiqətən də Aşel dövründə yaşamış erməni qadının heykəlidir və geyimi də müasir erməni qadınlarının geyiminə yaxındır”* (16).

Qarabağa, onun tarixi abidələrinə qarşı əsassız iddialar Naxçıvandan da yan keçməmişdir. *“Ermənistan Naxçıvanı və ya təhrif olunmuş Naxçıvan”* adlı kitabın müəllifi Avo Katerciyan Naxçıvanı indiki Azərbaycan idarəçiliyində tarixi Ermənistan ərazisi kimi tanıtdıraraq, bölgəni yalan sazişlərin qurbanı kimi göstərmiş və yazmışdır ki, guya erməni mədəni irsi azərbaycanlılar tərəfindən həvəslə dağıdılmış, daş xaçlara qarşı vəhşiliklər edilmişdir (17). Belə məsələlər Armen Haknazaryanın da əsərlərində mövcuddur. Müəllif Azərbaycanı və rəsmi şəxsləri təhdid edərək və beynəlxalq təşkilatları səfərbərliyə səsləyərək yazır: *“...Naxçıvanda çox sayda erməni xaçqarları və məzarlıqlar tamamilə dağıdılmışdır... Əfqanıstanın Bamiyan bölgəsində Buda abidələrini məhv edən Talibanları özünə nümunə götürən Azərbaycan Naxçıvanın əsrlərdən bəri qalan tarixi abidələrini yox edərək bölgənin heç vaxt erməni torpağı olmadığını isbat edəcəyini ümid edir. Naxçıvandakı erməni mədəni miraslarının dövlət əli ilə məhv edilməsi sadəcə erməni millətinə deyil, bütün mədəniyyətlərə qarşı işlənən bir cinayətdir. Culfa məzarlığının məhv edilməsi bütün dinlərin müqəddəs prinsiplərinin pozulmasıdır. Belə bir vəziyyətdə müqəddəsliyə təcavüz edən və Avropa Şurasının bir üzvü olan bu ölkənin həmin qurumda qalmağa haqqı varmı?”* (3).

Naxçıvanla, onun tarixi abidələri ilə bağlı iddialar Arqam Ayvazyanın ingilis dilində nəşr etdirdiyi *“Jugha”*, *“Nakhjivan Book of Monuments”* (Abidələrin Naxçıvan kitabı), K.Patkanyanın hələ 1884-cü ildə nəşr etdirdiyi *“Choice Selections from Armenian Chronicles”* (Erməni salnaməçilərindən seçmələr) adlı

əsərlərində, İsveçrə – Ermənistan Parlament Qrupunun 2006-cı ildə Berndə nəşr etdirdikləri *“The destruction of Jugha”* (Cuğanın dağıdılması) (18), Fridrix Miller, Agnes Vandom və Con Makbrevsterin birlikdə redaktəsi ilə yayımlanan *“Armenians in Nakhchivan”* (Naxçıvanda ermənilər) (6) adlı əsərlərdə öz əksini tapmışdır.

Ümumiyyətlə, biz bu əsərləri ayrı-ayrılıqda təhlil etmək niyyətində deyilik. Sadəcə olaraq onu deyə bilərik ki, bu və ya bunun kimi müxtəlif dillərə tərcümə edilən yüzlərlə kitab vasitəsilə ermənilər iddia etdikləri ərazilərə siyasi, inzibati-ərazi baxımından deyil, həmçinin qədim mədəniyyət baxımından da sahib olduqlarını sübut etməyə çalışırlar. Onların “Böyük Ermənistan”ın alt strukturunu təşkil edəcəyini düşündükləri “Böyük Erməni Tarixi”ni yaratmaq üçün göstərdikləri belə cəhdlər bir çox tarixi hadisələrin saxtalaşdırılmasına yol açmışdır. Bu cəhdlər öz növbəsində erməni tarixini əfsanələrlə sıx surətdə birləşdirmişdir. Onlar özlərinin xristianlaşmalarının tarixini daha qədimlərə apararaq, öz seçilmişliklərini və üstünlüklərini sübut etməyə çalışmaqdadırlar.

Bu ekspansionist əməllər sadəcə Azərbaycana deyil, qonşu Gürcüstana da yönəlmişdir ki, bunun da kökü yeni deyil. Məşhur rus tarixçisi V.L.Veliçko hələ 1900-cü illərdə yazırdı ki, ermənilər gürcü tarixi-arxeoloji abidələrini məhv etmiş, gürcü yazılarını və kitabələrini qasımış, qədim pravoslav ibadətgahlarına və boşalmış kilsələrə sahib olmuş, qədim ikonalar oğurlanaraq erməni kilsəsinə aparılmışdır. Veliçko eyni zamanda onu da qeyd edir ki, pravoslav keşişlər oğurluqların üstü açılmasın deyər, erməni kilsəsində ibadətə buraxılmırlar (15, s. 68).

Veliçkonun qeydləri arasında ermənilərin mədəni oğurluğu məsələsi də yer almaqdadır. Bu məsələyə münasibətini bildirən müəllif ermənilərin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” adlı gözəl, qədim gürcü poemasının iqtibas edilmiş əsər olduğunu sübut etməyə çalışdıqlarını ifşa edərək göstərir ki, bu, erməni fitnəkarlarına ona görə lazımdır ki, ermənilərin mövcud olduqları bütün müddət ərzində onlarda xalq mədəniyyətinin çiçəklənməsinin əyani nümunələrindən olan az-çox güclü bir poetik əsər yoxdur və olmayıb (15, s. 70).

Ermənilərin bu cür iddiaları və mədəni oğurluq məsələsi məşhur gürcü alimi İlya Çavçavadzenin “Армянские учение и вопиющие камни” adlı əsərində də yer almaqdadır. O, ermənilər tərəfindən önə sürülən avantürist ideyaların və bunların xarici ölkələrdə yayılması məsələsini gündəmə gətirərək müxtəlif yollarla tora salınan xarici dairələrin klassik nümunəsini (*geniş olduğu üçün biz qısa şəkildə veririk – E.Ş.*) belə verməkdədir: “1877-ci ildə fransız qəzeti “*Temps*” bizim diyara Kutulu adlı bir müxbir göndərmişdi... Görün, bizə gələrkən Vladıqafqazdan hələ bir stansiya keçməmiş kimlərin əlinə düşdüyü barədə Kutulu nə yazır. Balta stansiyası yaxınlığında qəsdən, yaxud təsadüfən onunla bir erməni artilleriya zabiti görüşür. O, fransız müxbirini öz “araba”sında Tiflisə gətirir...

...Məharətlə düzəldilmiş tora düşən fransız nə etməli idi? Hər şey ermənilərininki olmuşdu: parlament ermənilərin, məclislər və şənliklər ermənilərin, bayramlar ermənilərin, Dellinqer və Qiyasint – erməni, filosoflar erməni, xə-rəklər ermənilərininki. Bəs Tiflis haradadır? Aydınır ki, bura Ermənistandır və Tiflis də erməni şəhəridir. Belə məharətlə tələyə düşmüş əcnəbi ayrı nəticə çıxara bilərdimi? Budur, ermənilərin qonaqpərvərliyindən vəcdə gəlmiş Kutulu hələ Tiflisdən getməmiş heyranlıqla bildirir: “Bəlkə Adəm də ermənistanlıdır”. Beləliklə, avropalı müxbiri inandırmışlar ki, Gürcüstan Tiflis də daxil olmaqla Ermənistandır və bu xəbəri hörmətli və nüfuzlu qəzet olan “Temps” vasitəsi ilə bütün dünyaya car çəkmişlər” (5, s. 39-43).

Bu vəziyyətə biganə qala bilməyən Çavçavadze ürək ağrısı ilə yazırdı ki, onların həyasızlığı günbəgün artır, özlərini daha çox öyürlər, bizə qarşı daha ədəbsiz hərəkət edirlər. Onların özlərini şan-şöhrətli, şərəfli etmək, bizi birdə-fəlik məhv etmək proqramı heç yerdə bir Avropa qəzetində olduğu kimi ap-aydın təsvir olunmamışdır. Burada o cənabciqlar heç şeydən utanmamış, heç şeydən iyrənməmişlər. Onlar açıq-aydın elə fırıldaq və yaramazlıqlarını işə sal-mışlar ki, təkcə o fikrin özü istər erməni olsun, istərsə də başqası, insanı utanıb-qızartmalıdır (5, s. 39).

Üzərindən uzun illər keçməsinə baxmayaraq, ermənilər bu gün də eyni ideyalarla, mifoloji təsəvvürlərlə yaşamaqdadırlar. Rus tədqiqatçısı Svetlana Lurye yazır ki, ümumiyyətlə, ermənilərin ictimai şüurunda realizm deyil, idealizm məfkurəsi hakimdir. Realizm ilə idealizm arasındakı mübarizə ermənilər ara-sında daxili etnik münaqişələrin ənənəvi mexanizmidir. Bu, realılıqla mübarizə-dir. Ermənilər bu realılıqda nə yaşaya, nə də buna dözə bilirlər (11). Bu məqa-lədə bizim diqqətimizi çəkən digər bir məqam isə Svetlana Luryenin iqtibas gə-tirdiyi Qrant Matevasyan adlı bir erməni aliminin sözləridir. Matevasyanın dü-şüncələri çox maraqlıdır: “...biz həm özümüzü, həm də xalqımızı aldatmalı, eyni zamanda məğlubiyyəti heç vaxt qəbul etməməliyik” (11).

Tarixin saxtalaşdırılması və mifoloji təsəvvürlərin yaradılması məsələsi ermənilərin etnopsixoloji travma vəziyyətinin bir məhsuludur. Bunun səbəbi isə ermənilərin tarix boyunca milli dövlətlərinin olmamağıdır. Yəni bu bir travma vəziyyətidir. Ümumilikdə travma vəziyyətini özünəməxsus şəkildə dəyərləndi-rən görkəmli türk alimi Vamik Volkan belə bir izah verir ki, millətlərin kimli-yində keçmişdə əldə etdikləri uğurlar və qarşılaşdıqları faciələr böyük rol oyna-maqdadır. Bunlar “seçilmiş travmalar və zəfərlər”dir. Bəzi millətlər seçilmiş ol-duqlarını düşünərək, tarixi həqiqətlərdən uzaqlaşmaqda və müəyyən mənada mifologiyaya söykənməkdədirlər. Mifoloji təsəvvürlər sıx-sıx yad edilməkdə və nəsil-dən nəslə ötürülməkdədir (14). Düzdür, ermənilərin tarixi keçmişlərində əldə etdikləri uğurlar olmasa da, onlar öz milli kimliklərini qoruyub saxlamaq üçün mifologiyalara söykənməkdə və özlərini buna inandırmaqdadırlar. Bu baxımdan ermənilər məhz belə bir travma vəziyyətindədirlər. Onlar özlərini “qurban edilən millət” olaraq təsəvvür etməkdədirlər. Yəni ermənilər “zavallı

və yaxşı”, qonşu xalqlar isə “pis və insanlıqdan uzaq məxluqlardır”. Dolayısı ilə “qurban edilən ermənilər” qonşu xalqlar tərəfindən travma meydana gətirən hadisələrə insafsızca məruz qaldıqlarına inanmaqdadırlar. Digər bir ifadə ilə, erməni kimliyi “yaxşının pis tərəfindən məhv edilməsi” anlayışı üzərində qurulmuşdur.

Avrasiya Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin əməkdaşlarından tədqiqatçı Gündüz Aktan erməni kimliyi ilə bağlı qeyd edir ki, erməni kimliyinin tərifinin əksini isbat etmək onların kimliklərini puç edəcəyi üçün tarixi həqiqətlərə dair məlumatlar zehni bir senzuradan keçirilib rədd edilməkdə və ya görməzdən gəlinməkdədir (2).

Bu vəziyyət ermənilərin yaratdıqları öz mifoloji keçmişlərinə fanatik dərəcədə bağlı olduqlarını göstərməkdədir. Saxta tarixçilik metodologiyasına baş vuran və mifoloji təsəvvürlərdən yola çıxan erməni ideoloqları öz milli maraqlarının həyata keçirilməsi üçün terror və cinayətləri zəruri və qaçılmaz hesab edirlər. İdeoloq Eduard Oqanesyan yazır ki, ədalət müqəddəs bir dəyər qədər qanundan həmişə üstə dayanır. Bu yüksək dəyərin gerçəkləşməsi üçün qanunlara əhəmiyyət verməmək, hətta lazım gəlsə bu qanunları zorakılıq yolu ilə ortadan qaldırmaq mümkündür (7, s. 44).

Bu düşüncədə “ədalətsiz” məfhumuyla nəzərdə tutulan məsələ “itirilmiş torpaqlar” iddiasıdır. Erməni ideoloqlarına görə “tarixi erməni torpaqlarını işğal edənlər” ədalətsizliyə baş vurmuşlar. Haqq-ədaləti bərpa etmək və iddia edilən erməni torpaqlarını qaytarmaq üçün terror və cinayətlər kimi təhlükəli vasitələr uyğun görülmüşdür. İddia edilən itirilmiş torpaqlar Şərqi Anadolunu – *ki, bu bölgələr ermənilər tərəfindən Qərbi Ermənistan olaraq qəbul edilməkdədir* – Azərbaycanın Naxçıvan, Dağlıq Qarabağ və Kür çayına qədər olan ərazilərini, Gürcüstanın Borçalı, Cavaxetiya bölgələrini və s. əraziləri əhatə edir. Bu iddiaları ortaya atmaqla Ermənistan qonşu dövlətlərdən torpaq almaqla ərazisini genişləndirmək arzusundadır. Həmin strategiyanın da nəticəsidir ki, Azərbaycan torpaqlarının 20%-i günümüzdə Ermənistanın işğalı altındadır. Hədəfdə olan digər bir dövlət isə Gürcüstandır. Burada yaşayan ermənilər regionda sabitliyi pozmaqda və iqtisadi layihələrin gerçəkləşməsinə mane olmaqdadırlar.

Tbilisi Dövlət Universitetinin professoru Aleksandr Kuxianidze bununla bağlı qeyd edir ki, Rusiya Ermənistanın və “Cavaxk” erməni təşkilatının liderlərinin əli ilə Cavaxetiyada yeni münaqişələrə zəmin hazırlaya bilər (9, s. 369).

Həqiqətən də Cavaxetiya bölgəsində fəaliyyət göstərən separatçı hərəkət Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü hədələməkdədir. Erməni təşkilatı olan Cavaxkın əsas məqsədi Gürcüstanın cənubunda muxtariyyət yaratmaq, sonra isə onu Ermənistanla birləşdirməkdir (1, s. 272). Gürcüstan KİV-nin məlumatlarına görə, Cavaxetiya erməni separatçıları həmişə beynəlxalq erməni terrorçu təşkilatları, o cümlədən “Daşnaksutyun” və ASALA ilə sıx münasibətlər saxlamışlar (1, s. 273). Əldə edilən məlumatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, Abxaziya nəzərə alınmazsa, Gürcüstanın silahla ən zəngin hissəsi məhz Cavaxetiyadır (1, s. 274).

Digər gürcü alimi Prof. Dr. Roland Nicaradze isə Abxaziyada yaşayan ermənilərlə bağlı yazır ki, hazırda Abxaziyada abxazlardan daha çox ermənilər yaşayır... Müharibədən əvvəl Abxaziyada ermənilərin sayı abxazların sayı qədər idi. İndi isə gəlib torpaqları tutur, Soçi-Tuapse istiqamətindən, Rusiyanın digər yerlərindən, xüsusilə Ermənistandan gəlib məskunlaşırlar... Abxaziyada ermənilərin çoxalmasına Rusiya imkan yaradır. İki əsrdən çoxdur ki, ruslar bütün Qafqazda erməniləri yeganə və sadıq xalq sayırlar... (10, s. 98). Müəllif digər bir yerdə də qeyd edir ki, 1915-ci ildə erməni daşnaklarının əməllərinə qəzəbi tutmuş türk gəncləri ermənilərlə döyüşə girdilər. Bu müharibədən yaxa qurtaranlar da özlərinə sığınacaq taparaq, bugünkü Cavaxetiyada məskunlaşdılar. Onlar tezliklə bizə öz “təşəkkürlərini” bildirərək, yeni yaranmış demokratik Gürcüstana hücum etdilər. Görün, tolerantlıq bizi haraya gətirib çıxartdı! Hazırda bu nankorlar Svanitidən və Acarıstandan Zalqa rayonuna köçürülmüş gürcüləri “gəlmə” adlandırırlar, onların normal yaşayışına imkan vermir, geri köçürülməsini tələb edirlər. Bu cür özbaşnalıq olarmı? Günah özümüzdədir (10, s. 99).

Bütün bu dəyərləndirmələrdən sonra ortaya çıxan məqama görə, Ermənistanın xarici siyasəti yanlış hesablamalar üzərində qurulmuşdur. Öz gücünü, hədəflərini, dostlarını və düşmənlərini tam olaraq təsbit edə bilməyən Ermənistan qonşu dövlətlərlə necə münasibət quracağını dərk edə bilmir, eyni zamanda onun qonşu dövlətləri özünə düşmən elan etməsi real olmadığı kimi, əslində öz maraqlarına da tərsdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, Ermənistan uzun illərdir özünü integrasiya proseslərinin kənarında tutmuşdur. Halbuki Ermənistanın gələcəyi qonşu dövlətlərə qarşı ekspansionist siyasətdən əl çəkməkdən, siyasi, inzibati-ərazi və qədim mədəniyyət baxımından iddia etdikləri ərazilərə son verməkdən asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Kərimov Ş., Zahidov B. Beynəlxalq terrorizm: onunla cinayət-hüquqi və kriminoloji mübarizənin aktual problemləri. Bakı: Qanun, 2006, 403 s.
2. Aktan G.. Ermeni olayları ve kimlik sorunu. “Radikal” qaz., 2000, 04 Ekim.
3. Haghazarian A. Culfa Ermeni mezarlığının Nahçıvan’daki Azərbaycan makamları tərəfindən yok edilişi. [http:// www.ermenit.org/turkce/vandallar.htm](http://www.ermenit.org/turkce/vandallar.htm).
4. Балаян З. Г. Очаг. Ереван: Советакан грох, 1984, 424 с.
5. Чавчавадзе И. Г. Армянские ученые и вопиющие камни. Баку: ЭЛМ, 1990, 128 с.
6. Miller F.P., Vandome A.F., Mc Brewster J. Armenians in Nakhchivan. United Kingdom: Alphascript Publishing, 2010, 152 p.
7. İbrahimli H. Değişen Avrasya’da Kafkasya. Ankara: ASAM yayınları, 2001, 96 s.
8. Колыбель человечества территории исторической Армении: [http:// www.azg.am/RU/200020109/120620108717_shtm](http://www.azg.am/RU/200020109/120620108717_shtm).

9. Kukhianidze A. Ağustos 2008'de Rusya'nın askeri istilasından önce ve sonra Gürcistan'ın başlıca milli ve dış politik öncelikleri / Yeni Dönemde Türk Dış Politikası. Uluslararası IV. Türk dış politikası sempozyumu tebliğleri. Ankara: Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) yayınları, 2010, s. 347-369.
10. Nicaradze R. Ermənilərin məqsədi Kartlini məhv etməkdir // Dırçəliş – XXI əsr, 2006, № 104-105, s. 96-100.
11. Лурье С. Россия в массовом сознании армян. <http://www.polit.ru>.
12. Шагинян М. Важное событие истории. “Литературная газета”, 1978, 13 Сентября.
13. Uras E. Tarihte ermeniler ve ermeni meselesi. İstanbul: Belge yayınları, 1987, 798 s.
14. Vamık V. Center for Development Research (ZEF Bonn): Facing Ethnic Conflicts, 14-16 December 2000. http://www.zef.de/download/ethnic_conflict/volkan.pdf.
15. Величко В. Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку: Элм, 1990, 224 с.
16. http://az.wikipedia.org/wiki/Azix_mağarası
17. hrach@emirates.net.ae<<mailto:hrach@emirates.net.ae>>
18. http://www.mytrips24.com/index.php?vc=3&visilex_key=Julfa%2C_Azerbaijan%28city%29_04da.html

Эмин Шихалиев

АРМЯНСКИЕ ПРЕТЕНЗИИ И ВЛИЯНИЕ ИХ НА ЮЖНОКАВКАЗСКИЕ СТРАНЫ

Армения – это в некотором смысле геополитический анклав, то есть геополитически она крайне уязвима. Как реакция на такое положение, в армянском обществе усиливается тяга к доктрине «Хай-тахт», имеющей открыто конфронтационную, деструктивную направленность. Доктрина направлена своим острием против стран Южного Кавказа. Для обоснования и реализации территориальных притязаний к этим странам предусмотрены фальсификация истории и формирование легендарно-мифологических представлений. С точки зрения искаженного мифологией сознания, властвующего в первую очередь над радикальными армянскими националистами, любое преступление, любое кровопролитие оправдано, если учиняется во имя пресловутой «справедливости», требование которой для своего народа составляет ведущий лозунг их деятельности.

Ключевые слова: *Армянские претензии, Южный Кавказ, Грузия, Нахчыван, исторические монументы.*

Emin Shikhaliyev

**THE ARMENIAN CLAIMS AND THEIR INFLUENCE ON
COUNTRIES OF THE SOUTH CAUCASUS**

In some sense, Armenia is a geopolitical enclave therefore it is very vulnerable from geopolitical point of view. As a reaction to this situation, the thirst for the doctrine of “Hai-Takht”, which has open confrontational, destructive orientation, is getting stronger in Armenian society. This doctrine is directed against the countries of the South Caucasus. To substantiate and implement territorial claims to these countries, it is planned to falsify the history and form legendary mythological ideas. From the viewpoint of the consciousness distorted by the mythology which is holding sway primarily over radical Armenian nationalists, any crime and bloodshed are justified if they are committed in the name of the notorious “justice”; to demand this “justice” for their people is the leading slogan of their activities.

Key words: *Armenian claims, South Caucasus, Georgia, Nakhchivan, historical monuments.*

(AMEA-nın müxbir üzvü V.B.Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2012, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2012, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2012, № 3

MUSA QULİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: kuliyevm@yandex.ru

PAJ KORPUSUNDA TƏHSİL ALAN İLK AZƏRBAYCANLI GENERAL-MAYOR II KALBALI XAN NAXÇIVANSKİ (KƏNGƏRLİ) HAQQINDA QEYDLƏR

Məqalədə görkəmli hərbi sərkərdə general-mayor II Kalbalı xan Naxçıvanskinin Sankt-Peterburqa Paj korpusuna göndərilməsi haqqında söhbət açılır. General-mayor I Ehsan xan öz oğlunu Paj korpusunda təhsil almağa göndərmək üçün Rusiya çarına və Gürcüstan-İmereti qubernatoruna ərizələr yazmışdır. Moskva və Tiflis arxivlərindən tapılan sənədlər əsasında yazılmış məqalədə II Kalbalı xanın hərbi təhsil alması üçün Paj korpusuna göndərilməsi haqqında sənədlər ilk dəfə elmi tədqiqata cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: Paj korpusu, I Ehsan xan, IV dərəcəli Müqəddəs Georgi ordeni, Kreml.

Sankt-Peterburqdakı Paj korpusunun görkəmli hərbi mütəxəssislərin yetişməsində böyük rolu olmuşdur. Əlahəzrətin Paj korpusu çar I Aleksandr tərəfindən 1802-ci ildə yaradılmış hərbi məktəb olub. Bu hərbi məktəbin başqa məktəblərdən fərqi onun çarın sarayında yerləşməsi idi. Bu hərbi təhsil müəssisəsi 3 paj və 1 kamer pajdan, yəni yuxarı sinifdən ibarət idi. Məktəbdə hərbi təhsil 7 il müddətində başa vurulurdu. Təhsil illərində rus dili və ədəbiyyatı, fransız və alman dilləri, riyaziyyat, mexanika, fizika, tarix, coğrafiya, siyasi iqtisad, diplomatiya fənləri ilə yanaşı, hərbi fənlər – istehkam qurmaq, qalalara hücum və qalaların müdafiəsi, taktika, minalama işi, artilleriya və hərbi gəmiqayırma öyrədilirdi. Bütün bunlardan başqa təhsil alan tələbələrin əsas vəzifələrindən biri – çarın ailəsindəki xanımların keşiyini çəkmək və saraydakı mərasimlərdə, həmçinin bayram ziyafətlərində iştirak etmək idi.

Çar I Nikolayın fərmanı ilə 1827-ci ildə Paj məktəbinin qanununda dəyişiklik edildi. Pajların sayı 134-ə, kamer pajlar isə 16-ya çatdırıldı. 1829-cu ildən başlayaraq bu məktəbə qəbul edilən tələbələr ancaq və ancaq çarın özü tərəfindən seçilirdi. 1832-ci ildən belə bir qayda tətbiq edilməyə başladı: məktəbə daxil olan zadəgan uşaqlarının atalarının rütbələri general-mayordan aşağı

olmamalı idi. Həqiqi saray müşavirlərinin də uşaqları bu imtiyaza malik idilər.

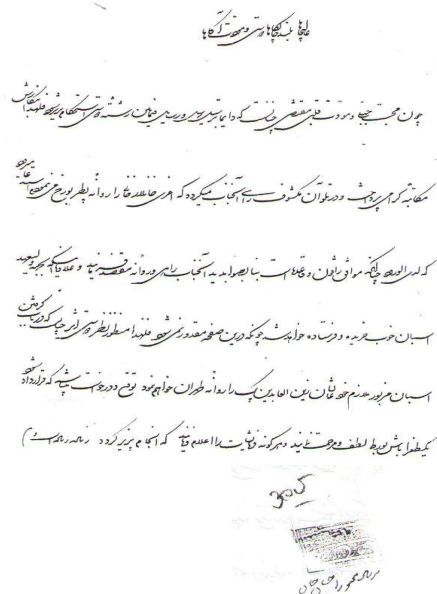
Ancaq 1837-ci ildən başlayaraq Paj məktəbinə qəbul qaydaları daha da ciddiləşdi. Hərbi məktəbə gələn oğlanların atalarının hərbi rütbələri general-leytenant, ya da ki, gizli müşavir olmalı idi. Bu məktəbi bitirənlərin əksəriyyəti saray qvardiyasında (leyb qvardiyasında) hərbi xidmətə göndərilirdi (7, s. 133).

Moskva və Tiflis arxivlərindən tapılan sənədləri araşdırarkən aşkar oldu ki, Azərbaycandan bu hərbi məktəbdə ilk təhsil alan Naxçıvanın naibi I Ehsan xanın oğlu II Kalbalı xan Kəngərli olub.

Gürcüstan Milli Arxivində II Kalbalı xan Naxçıvanskiyin paj məktəbinə göndərilməsi haqqında sənədləri tapdıq. Bu sənədlər içərisində onun atası, general-mayor I Ehsan xanın Rusiya çarına və Gürcüstan-İmereti qubernatoruna yazdığı ərizələr və farsca yazılmış bir məktub bizdə çox maraq doğurdu. Bu sənədlər bir daha sübuta yetirdi ki, I Ehsan xan Naxçıvanski təhsilə nə qədər ciddi münasibət bəsləyirmiş. 17 iyun 1842-ci ildə Naxçıvanın Kəngərli süvarilərinin hərbi-yürüş rəisi, general-mayor Ehsan xanın "Məlumat vərəqəsi" bu baxımdan dediklərimizi təsdiqləyir.

I Ehsan xanın "Məlumat vərəqəsi" Gürcüstan-İmereti Mülki Qubernatoru, cənab general-mayor və kavalər Aleksandr Antonoviç Skalenə yazılıb: "Hərbi Nazirliyin Dəftərxana rəisi, cənab general-adyutant Adlerberq 19 oktyabr 1841-ci ildə yazdığı 6620 nömrəli sərəncamı ilə mənə bildirir ki, mərhəmətli imperator mənim acizənə xahişlərimi nəzərə alaraq oğlum Kalbalı xanın əlahəzrətin sarayındakı paj korpusunda təhsil almasına icazə verib. Norma dolsa da, lütfkarlıq göstərərək oğlumun paj məktəbinə qəbul edilməsinə göstəriş verib. Bunları sizə bildirməklə acizənə xahiş edirəm ki, oğlum Kalbalı xanın paj korpusuna göndərilməsi üçün lazım olan sərəncamları verəsiniz". İmza: Ehsan xanın möhürü (4). Bu yazışma 17 iyun 1842-ci ildən başlayaraq 1843-cü ilin 8 martında müsbət nəticə ilə başa çatıb.

Qovluqdakı sənədlərin içərisində I Ehsan xanın fars dilində yazdığı məktub da vardır.



2. Абриль 1842

Паче отъ Кавказскаго Маіора Ехсанъ Дана,
Его Превосходительству Господину Гуріану
Имеретинскому Гражданскому Губернатору.

Ваше Превосходительство

Милостивъ Государь!

Всегошняя моя къ Вамъ Гуріанъ
предъела, чтобы для подприсланныхъ оной
именно переписку, а какъ (слова моего)
Даниса-Хана
Отправлено къ Вамъ для отправленія
въ С. Петербургъ то и похороненіемъ
мнѣ Ваше Превосходительство отпра-
вить его какъ судяется, лошадей ко-
торыхъ и домена отправлю для
Его Высочества Кавказскаго, да въ
Нахичеванъ нѣмъ и поному по са-
лау моего человека Зейна-Аб-
дина-Бекъ, въ Тифлисъ для похор-
ки лошадей поному Всеносаранъ
не прому Ваше Превосходительство
прислать заправленію наснѣ
для Зейна-Абдина-Бекъ.

Qeyd edək ki, qubernatorluqda məktub rus dilinə tərcümə edilmişdir. Azərbaycan dilinə tərcümədə rus dilində olan variantdan istifadə edilmişdir:

“General-mayor Ehsan xandan zati-aliləri cənab Gürcüstan-İmereti Mülki Qubernatoruna məktub.

Zati-aliləri, rəhmli hökmdar.

Sizinlə əvvəldən olan dostluğumuza güvənərək bildirirəm ki, oğlum Xanlar xanı (Kalbalı xan – müəllif) Sankt-Peterburqa göndərmək üçün sizin qulluğunuza yola salıram. Oğlumu Əlahəzrətin sarayına göndərmək üçün atlar lazımdır. Ancaq elə atlar Naxçıvanda olmadığından mən öz adamım Zeynalab-dın bəyi Tehrana göndərməliyəm. O, atları alıb gətirsin. Ona görə də sizdən çox təvəqqə edirəm ki, Zeynalabın bəy üçün xarici pasportu göndərsiniz.

İmza: Ehsan xanın möhürü
2 avqust 1842-ci il”(4).

Burada adıçəkilən kapitan Zeynalabdın bəy məşhur hərbiçi İsa Sultan Şahtaxtinskiyin oğludur. O da çox hərbi yürüşlərdə iştirak edib. Üçüncü dərəcəli Müqəddəs Anna ordeninin bantla birgə sahibi olub və ona o zamanlar üçün böyük məbləğdə təqaüd verilib (ildə 900 rubl gümüş pul) (1, s. 551).

Sonrakı yazışmalarda I Ehsan xanın xahişlərinin yerinə yetirildiyi bildirilir. II Kalbalı xanın Sankt-Peterburqa getməsi üçün bütün lazımı tədbir Naxçıvan Qəza İdarəsi tərəfindən həyata keçirilir. Bu haqda məlumatlara yazışmalarda rast gəlinir (5).

II Kalbalı xan Naxçıvanskiyin pəj korpusunda təhsilini yarımçıq qoymasının səbəbini onun xəstələnməsində görürlər. Ancaq sənədləri öyrənərkən aşkar edildi ki, atasının vəfatı ona təhsilini yarımçıq qoymasına səbəb olub.

Naxçıvana qayıdan II Kalbalı xan 1848-ci ildə Naxçıvan milisinin rəisi vəzifəsinə təyin edilir. Həmin ilin avqustunda Rusiya çarı I Nikolay general-mayor Ehsan xanın keçmiş xidmətlərini nəzərə alaraq onun oğlanları ştabskapitan İsmayıl xana və Kalbalı xana, həmçinin qızı Lalabəyimə təqaüd təyin edir. Qardaşların hər birinə ildə 250 rubl gümüş pul, qızına isə ildə 150 rubl gümüş pul təqaüd təyin edib (5).

Mahir bir sərkərdə olan general-mayor II Kalbalı xan Naxçıvanski 15 aprel 1855-ci ildə Rusiya imperiyasının ən yüksək hərbi mükafatlarından birini – dördüncü dərəcəli Müqəddəs Georgi ordenini alır (3, s. 96). Buna çox vaxt Georgi xaçı da deyirlər. Bu ordeni əlahiddə hərbi bacarığı olan hərbiçilərə verirdilər. Maraqlıdır ki, Qafqazda və Azərbaycanda bu ordenin sahiblərini görərəkən məşhur fransız yazıçısı Aleksandr Düma (Ata) o ordeni çox yüksək qiymətləndirib: “Müqəddəs Georgi xaçı ordenini hər adama hər hansı bir təsadüf və ya kiminsə məsləhəti ilə vermirlər!”.

30 aprel 1883-cü ildə vəfat edən general-mayor II Kalbalı xan Ehsan xan oğlu Rusiyanın və Azərbaycanın hərbi tarixində ən uca yerlərdən birini tutur. Qazandığı hərbi mükafatlara görə, ən ümdəsi dördüncü dərəcəli Müqəddəs Georgi ordeninə görə onun adı Moskva Kremlində, Georgi sarayında qızıl hərflərlə mərmər lövhəyə həkk edilib (2, s. 230).

Ötən yüzilliklərdə olduğu kimi igidlər igidi, Xanlar xanı II Kalbalı xan Naxçıvanskiyin Pəj korpusundakı təhsil illərindən başladığı zəfər yolu, döyüşlərdə göstərdiyi qəhrəmanlıqlar, vətənə sdaqət hissi bu gün də qürur doğurur.

ƏDƏBİYYAT

1. АКАК. Т. VII, Тифлис, 1878, с. 551.
2. Иванов Р.Н. Оборона Баязета: ложь и правда. Москва, 2005, с. 230.
3. Исмаилов Э.Э. Георгиевские кавалеры - Азербайджанцы. Москва, 2005, с. 96.

4. НАГ (Национальный Архив Грузии): Ф. 16, опись 1, дело № 7118.
5. РГИА (Российский Государственный Исторический Архив): Ф. 1268, опись 2, дело № 731 б, лист 168-170; ф. 409, опись 2, дело № 3793.
6. РГВИА (Российский Государственный Военно-Исторический Архив): Ф. 407, опись 1, дело № 79, лист 5080 об-5081.
7. Волков С.В. Русский офицерский корпус. Москва, 2003, с. 133.

Муса Кулиев

**ЗАМЕТКИ О ПЕРВОМ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕ, ПОЛУЧИВШЕМ
ОБРАЗОВАНИЕ В ПАЖЕСКОМ КОРПУСЕ, – ГЕНЕРАЛ-МАЙОРЕ
КАЛБАЛЫ ХАНА II НАХЧЫВАНСКОМ**

В статье говорится об отправке известного военного, полководца, Калбали хана II Нахчыванского, в Санкт-Петербург, в Пажеский корпус. Генерал-майор Эхсан хан I для обучения сына в Пажеском корпусе написал прошения Российскому царю и губернатору Грузинско-Имеретинской губернии.

В статье, написанной на основе материалов, собранных из архивов Москвы и Тбилиси, дается информация об отправке Калбали хана II для обучения в Пажеский корпус.

Ключевые слова: *Пажеский корпус, Эхсан хан I, орден Св. Георгия 4-й степени, Кремль.*

Musa Guliyev

**NOTES ABOUT THE FIRST AZERBAIJANIAN EDUCATED
IN PAGE SCHOOL – MAJOR GENERAL KALBALI KHAN II
NAKHCHIVANSKI**

It is told in the paper about sending of the known military man, commander, Kalbali khan II Nakhchivanski, to St.-Petersburg, to the Page School. Major General Ehsan khan I has written applications to the Russian tsar and the governor of Georgian-Imerety province on the occasion of his son's education in the Page School.

In this paper written on the basis of materials collected from archives of Moscow and Tbilisi is given the information about sending of Kalbali khan II to the Page School for education.

Key words: *Page School, Ehsan khan I, St. George's order of 4th degree, the Kremlin.*

(Akademik İ.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

SARA HACIYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: Shajiyeva@yahoo.com

ORTA ƏSRLƏRDƏ NAXÇIVANDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN SƏNƏTKARLIQ MƏRKƏZLƏRİ HAQQINDA

Orta əsrlər dövründə Azərbaycanın digər ərazilərində olduğu kimi Naxçıvan bölgəsində də çoxlu sənət növləri inkişaf etmiş, bu səbəbdən də burada müxtəlif sənətkarların cəmiyyəti olduğu sənətkarlıq mərkəzləri yaradılmışdır. Naxçıvan ustalarının hazırladıqları sənətkarlıq məmulatları demək olar ki, Yaxın Şərqdə özünəməxsus yer tutmuş və şöhrət tapmışdır. Bunların içərisində dulmuşçuluq, daşıqlama, ağacşəmə, toxuculuq, misgərlik, zərgərlik, boyaqçılıq, ipəkçilik və s. sənətkarlıq sahələrini nümunə göstərmək olar.

Açar sözlər: *Orta əsrlər, Naxçıvan, sənətkarlıq mərkəzləri, iqtisadiyyat, ticarət əlaqələri.*

Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə mərkəzləşmiş sənətkarlıq sahələrinin inkişafı o dövrdə ölkənin iqtisadiyyatında, məişətində, ticarət əlaqələrinin genişlənməsində böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Həmçinin orta əsr Azərbaycan şəhərlərində sənətkarlıq təşkilatları sənət və peşə sahələrinin tənzimlənməsində mühüm rol oynamışdır (8, s. 313).

T.Dostiyev yazır ki, IX-X əsrləri Azərbaycan şəhərlərinin kiçik qala-şəhərlərdən iri siyasi-inzibati, sənətkarlıq-ticarət və mədəni-dini mərkəzlərə çevrilməsi dövrü hesab etmək mümkündür, XI-XII əsrləri şəhər həyatının yüksəlişi, çiçəklənməsi dövrü adlandırmaq olar. İctimai əmək bölgüsü baxımından şəhər kəndin əksi olaraq, sənət istehsalı, ticarətlə bağlı əməyin və zehni əmək fəaliyyətinin cəmləşdiyi məkan idi. Orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərinin inkişafının iqtisadi əsasını sənət istehsalı və ticarət təşkil edirdi (17).

Azərbaycanda şəhərlərin əsas istehsalı qüvvəsi sənətkarlar idi. Sənətkarlar əsasən üç qrupa bölünürdü: 1) fərdi fəaliyyət göstərən sənətkarlar, 2) xüsusi təşkilatlarda (əsnafalarda) birləşmiş sənətkarlar, 3) iri feodal emalatxanalarına (karxanalara) mənsub olan sənətkarlar (1, s. 282). Sənətkarlar evlərdə işləməklə bərabər emalatxanalarda da birləşirdi. Sənətkarlıq emalatxanaları, əsasən karvansara və bazarlarda yerləşirdi (9, s. 82). Naxçıvan şəhərindəki 279 sənət-

kar emalxanasından 31-i karvansarlarda, 248-i isə bazarda yerləşirdi (5, s. 51). Azərbaycanın qədim diyarı olan Naxçıvan bölgəsi də o dövrdə sənətkarlıq mərkəzlərinin inkişaf etdiyi ərazilərdən biri idi.

Naxçıvanda sənətkarlıq mərkəzlərindən danışdıqda hələ ən qədim dövrlərdən meydana gələn daşyonma sənətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu sənətin yüksək səviyyədə inkişafı orta əsrlər dövründə bölgədə bir çox daşyonma mərkəzlərinin yaranmasına səbəb olmuşdu. Bunu bölgədə uzun müddət fəaliyyət göstərmiş daşyonma, daş üzərində işləmə mərkəzləri təsdiq edir. Həmin mərkəzlərin əhəmiyyətli mövqeyi ölkəyə gələn səyyah və tarixçilərin də diqqətini cəlb etmiş, onlar bu barədə maraqlı məlumatlar vermişlər. Bu cür mərkəzlər Naxçıvan ərazisi Rusiyaya birləşdirildikdən sonra bölgəyə gələn rus məmurlarının və tədqiqatçıların da diqqətini cəlb etmiş, onlar nəşr etdirdikləri əsərlərdə ondan bəhs etmişlər (11, s. 19). İlhaqdan 8 il sonra Sankt-Peterburqda nəşr olunan bir əsərin məlumatlarından aydın olur ki, həmin vaxt Culfa yaxınlığında daş üzərində işləmə sənəti üzrə mərkəz fəaliyyət göstərmişdir (15, s. 313). Həmçinin, K.A.Nikitin öz məlumatlarında qeyd edir ki, Culfa yaxınlığında Darıdağ daşından dəyirman daşları və qəbirüstü abidələr düzəldirdilər (14, s. 136). Naxçıvanda çox geniş fəaliyyət göstərmiş qalıqları və günümüzədək gəlib çatmış Darıdağ daş üzərində işləmə mərkəzi və orada istehsal olunan orta əsr abidələri haqqında Məhəmməd Həsən Vəlilinin (Baharlı) (10, s. 148) və H.F.Səfərlinin (6, s. 25) tədqiqatlarında da maraqlı məlumatlar verilmişdir.

Topladığımız çöl materialları təsdiq edir ki, orta əsrlər zamanı Ordubad rayonunun Biləv kəndi yaxınlığında Yalqızaq deyilən yerdə “Gümüş ağılı”, “Mahmud ağılı” adı ilə tanınan ərazidə daşyonma mərkəzləri fəaliyyət göstərmişdir. Həmçinin, bu ərazidə Qarovulxana, Arpa çuxuru, Süd yolu adlandırılan bölgədə də daş karxanalarının fəaliyyət göstərməsi haqqında məlumatlar vardır.

Dulusçuluq Azərbaycan sənətkarlığının uzunmüddətli və sabit ənənələrini yaşadan əhalinin müxtəlif tələbatlarını ödəyən mühüm sənət sahəsi olmuşdur. Naxçıvan bölgəsində inkişaf etmiş ən qədim sənət növlərindən biri də dulusçuluq sənəti idi. Dulusçuluq gili müxtəlif ev qablarının və tikinti kərpicinin hazırlanması üçün Azərbaycanda lap qədimdən çıxarılır. Arxeoloji materiallar göstərir ki, Eneolit və Tunc dövrlərinə aid gil qablar dulus çarxlarında hazırlanmış və xüsusi kürələrdə bişirilmişdir. Dulus kürələrinin ən qədim qalıqları I Kültəpə yaşayış yerində aşkar olunmuşdur (3, s. 57).

Hələ ən qədim dövrlərdən meydana gələn bu sənət orta əsrlər dövründə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Burada əhalinin gil qablara ehtiyacını ödəyən və yerli gildən istifadə edən dulusçuluq emalatxanaları fəaliyyət göstərirdi. C.Mustafayev aparılan araşdırmalarına əsasən qeyd edir ki, Naxçıvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğal dövründə Naxçıvan və Ordubad şəhərlərinin hər birində 12 nəfər dulusçu çalışırdı. Həmin dövrdə Ordubaddakı dulusçu emalatxanalarından biri yararsız hala düşmüş karvansarada yerləşirdi. Xanlığın Təzəkənd adlı yaşayış məntəqəsində Naxçıvan hakimi Ehcan xana məxsus saxsı səhəng

istehsal edən emalatxananın fəaliyyət göstərməsi haqqında da məlumat var (18). XVIII əsrin sonu –XIX əsrin əvvəllərində bir çox sənət sahələrinin inkişaf etdiyi Ordubadda dulusçuluq nisbətən daha geniş yayılmışdı. Bu isə bölgədə olan müxtəlif gil yataqlarının zənginliyindən irəli gəlirdi.

Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələri və orta əsr qaynaqları təsdiq edirlər ki, Azərbaycanda qədim zamanlardan bəri inkişaf etmiş sənətkarlıq sahələrindən biri də metalışləmə sənəti idi. Metal emalının əsas sahələri misgərlik və dəmirçilik idi. Naxçıvanda ən qədim mis əşyalar Kültəpə yaşayış yerindən aşkar edilmişdir. I Kültəpə qədim yaşayış məskənindən tapılmış sancaq, bıçaq, biz, muncuq, nizə ucluğu kimi mis alətlər misgərliyin Naxçıvanda hələ ən qədim zamanlardan mövcud olduğunu göstərir (3, s. 54-55). Əldə olunan materiallar göstərir ki, Naxçıvan ərazisində çox qədimlərdən dəmir, mis, qızıl, gümüş və s. metallardan müxtəlif məişət və zinət əşyaları hazırlanmışdır. İlk orta əsr mənbələrində Azərbaycan ərazisində mis, qızıl və gümüş çıxarılması barədə məlumatlar verilir (4, s. 17). Həmçinin, əcnəbi səyyahların qeydləri və bu gün dünyanın ən məşhur muzeylərini bəzəyən yüksək dəyərli bədii məmulatlar və məişət əşyaları da bunu sübut edir.

Mənbələrin verdiyi məlumatlardan məlum olur ki, misgərliyin müstəqil sənət növü kimi formalaşması qədim zamanlardan qab istehsalı ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Orta əsr feodal məişətinin artan tələbləri ilə əlaqədar olaraq, qədim misgərlik ənənələri daha da inkişaf etmişdir. Tədqiqatçıların verdiyi məlumata görə Azərbaycanda mis məmulatının hazırlanması üçün zəruri olan xam metal Qafan və Naxçıvan bölgələrində hasil edilirdi (1, s. 65). Həmçinin, Naxçıvan qəzasının Urumis, Unus, Nəsirabad kəndləri yaxınlığında, Ordubad şəhəri və Nusnuk kəndi yaxınlığında mis yataqlarının olduğu haqda da məlumatlar vardır (10, s. 140). Bu dövrdə metaldan müxtəlif növlü silahlar, müxtəlifformalı ev avadanlığı və s. sənət nümunələri hazırlanmışdır ki, bunların da bir çoxları dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Təbii ki, Naxçıvanda bu sənətin inkişafı üçün yerli xammalın olması əsas şərtlərdən biri idi. Həmdülla Qəzvinli “Nuzhət əl-qulub” əsərində göstərir ki, Naxçıvanda Əncan adlı yer vardır ki, bura Karxana da deyirlər, onun yaxınlığında mis mədənləri yerləşir (13, s. 51). Müəllifin qeydlərindən aydın olur ki, bu mədənlərdən əldə edilən xammalın emal olunması və ondan müxtəlif sənətkarlıq məhsullarının hazırlanması üçün onun yaxınlığında emalatxanalar (o dövrdə karxanalar adlandırılırdı) fəaliyyət göstərmişdir. Misgərliyin bir sənət kimi təşəkkülü artıq orta əsrlərdə bir sıra böyük şəhərlərin misgərlik mərkəzinə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdı.

Bölgədə mis mədənlərinin olması misgərliyin inkişafına geniş imkan yaratmışdı. Həmin mədənlərdə əsasən müxtəlif ev avadanlığı və təsərrüfat əşyaları hazırlanırdı. XV əsrdə mis qablar əhalinin geniş təbəqələrinin, ayanların məişətində özünəməxsus yer tutmuşdur. Hətta Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin sarayında əsas qab-qacaq misdən idi (19).

Naxçıvanlı ustaların hazırladıqları mis əşyalar nəinki Azərbaycanda və yaxud Şərqdə şöhrət tapmış, hətta bu cür nümunələr Avropa dövlətlərinin muzeylərində saxlanılaraq bu gün də nümayiş etdirilir. Buna misal olaraq bədii metal ustası Osman ibn Salman Naxçıvaninin Fransanın Luvr muzeyində saxlanılan oyma naxışlarla bəzədilmiş bürünc dolçasını nümunə göstərmək olar (8, s. 15). Maraqlı faktlardan biri də odur ki, mis üzərində işləyən sənətkarlar öz imzalarını düzəltməkləri əşya üzərinə həkk etdikləri üçün dünya muzeylərində saxlanılan Azərbaycan mədəniyyətinin təkrarolunmaz incilərini başqa xalqların öz adlarına çıxması mümkün olmamışdır.

Misdən hazırlanan əl işlərinin 40-dan artıq növü olub və beş qrupda ümumiləşdirilir. Xörək qabları, süfrə qabları, su qabları, ağartı qabları və məişət əşyaları. Ustaların misdən hazırladıqları dolça, satıl, sərnici, məcməyi, aşıq, kəfki, kasa, cam, qazan, çaraq və s. məmulatlar Orta Asiyada, Dağıstanda, Gürcüstanda, İranda, Türkiyədə və digər yerlərdə illər ərzində tanınmışdır.

Metalləşmə sənətinin üçüncü başlıca sahəsi zinət əşyaları istehsal edən zərgərlik sənətidir. Bu sənət sırf şəhər sənətkarlığı idi. Azərbaycanın ayrılmaz bölgəsi olan qədim Naxçıvan diyarında da arxeoloji qazıntılar zamanı zərgərlik sənətinə aid çoxlu nümunələr əldə edilmişdir. I Kültəpə qədim yaşayış məskəninə tapılmış qızıl məftildən hazırlanmış sırğa, tuncdan spiralvarı girdə asmalar, bilərziklər, müxtəlif formalı tunc sırğalar və s. kimi arxeoloji materiallar bunu təsdiq edir (3, s. 87).

Məlum olduğu kimi Azərbaycan sənətkarlığı tarixində ən zəngin dövrlərdən birini orta əsrlər dövrü təşkil edir. Həmin dövrdə insanların məişət və həyatı tələbatlarını təmin etmək zərurəti bir sıra sənət sahələrinin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Belə sənət növlərindən biri də zərgərlik sənəti idi. Azərbaycanın sənətkarlıq mərkəzlərindən biri kimi şöhrət qazanan Naxçıvan diyarı orta əsrlər zamanında zərgərlik sənətinin inkişafında da öz əhəmiyyətli mövqeyini qoruyub saxlayırdı. Naxçıvanda zərgərlik sənətinin orta əsrlər dövründə inkişaf etdiyini göstərən çoxlu sayda kişi və qadın gümüş kəmərləri, gümüş toqqalar, gümüş boyunbağlar, sırğalar, qadın zinət əşyası olan qızıl çəngəl, qızıl boğazaltı çiçik və s. günümüzədək gəlib çatmışdır. Bu cür nümunələrə insanların zinət əşyaları içərisində rast gəlməklə yanaşı, həmçinin belə nümunələr Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılan zərgərlik sənətinə aid nümunələr arasında daha çoxdur.

Orta əsrlər dövrünün mühüm sənətkarlıq sahələrindən biri də toxuculuq sənəti sayılırdı. Hər şeydən öncə toxuculuq sənətində xammal mənbələri üzərində dayanmaq lazımdır. Bu sənətin inkişafı üçün Azərbaycan ərazisində, o cümlədən də Naxçıvanda həmişə əlverişli şərait mövcud olmuşdur. Belə ki, ən qədim dövrlərdən əhalinin təsərrüfat həyatında əhəmiyyətli rol oynayan qoyunçuluq insanların gündəlik tələbatının və məişətinin təmin edilməsində mühüm rol oynamışdır. Bu torpağın zəngin təbiəti, burada ta qədimdən qoyunçuluğun inkişafı üçün münbit şərait yaratmışdır. Təsərrüfat həyatında əhəmiyyətli rolu

olan qoyunun yunundan və dərisindən bir sıra döşənəcəklər (xalça, kilim, cecim və s.) geyim ləvazimatları (paltarlar) hazırlayan sənətkarlar toxuculuq sənətini inkişaf etdirmiş və yun əhalinin həyatı tələbatlarının ödənilməsində mühüm vasitə olmuşdur. İstehsalatın xammalla təminatı qoyunçuluğun inkişafı üçün vacib idi. Bu da toxuculuq üçün yun, dəri işi üçün gön və sabun bişirmə üçün piy istehsalına imkan verirdi.

Yun toxuculuq məmulatları arasında ən əhəmiyyətli yeri xalçalar tuturdu. Şəhərlərdə bir sıra başqa toxucularla yanaşı, məhsullarıyla bazarları dolduran çoxlu xalça toxuyan sənətkarlar da yaşayırdı. XI-XV əsrlərdə Azərbaycana səyahət etmiş bir çox xarici səyyahlar Azərbaycanın digər bölgələri ilə yanaşı Naxçıvanda da xalça və parça toxunan emalatxanaların olduğunu bildirmişlər. Onların qeydlərinə görə, həmin dövrdə Azərbaycanda istehsal olunan bədii sənət nümunələri Qərbi Avropadakı sənət nümunələrindən xeyli yüksək səviyyədə olmuşdur. Toxuculuq şəhərlərin iqtisadiyyatının inkişafında çox mühüm yer tuturdu. Qəsəbələrdə və kəndlərdə əksər Azərbaycan qadınının xalça toxumağı bacarması bu sənət növünün yüksək səviyyədə inkişaf etməsinə gətirib çıxarırdı. Şopen öz qeydlərində göstərir ki, burada (Naxçıvanda – S.H.) hər bir ailənin öz dəzgahı vardı ki, bu dəzgahlarda da qadınlar iplərdən bez toxuyur və pambıq parça hazırlayırdılar (16, s. 851). Xanlıqlar dövründə xalça istehsalı daha da genişlənmiş, hətta hər xanlığın özünün xalçaçılıq karxanası olmuşdur. Eyni zamanda xalçaçılıq sənətinin inkişafı Azərbaycanda xalçaçılıq məktəblərinin yaranmasına zəmin yaratmışdı.

Toxuculuğun inkişafında mühüm yerlərdən birini tutan xalçaçılıq sənəti orta əsrlər zamanı Azərbaycanın əksər bölgələrində – Ərdəbil, Təbriz, Qarabağ, Gəncə, Quba və s. yerlərdə geniş yayılmışdır. Həmin dövrdə Naxçıvanda da xalçaçılıq sənəti yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. M.Heydərov əsərində əhəmiyyətli toxuculuq mərkəzləri sayılan Azərbaycan şəhərləri sırasında Naxçıvan və Ordubadın adlarını qeyd edir. O, göstərir ki, I Şah Abbas Ordubadı vergilərdən azad etdikdən sonra şəhər mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzinə çevrildi (12, s. 55). Toxuculuqda əsasən qoyun yunu ilə bərabər dəvə yunundan da istifadə olunurdu. XVII əsrdə Azərbaycan şəhərləri arasında müəyyən dərəcədə ixtisaslaşma var idi. Təbriz əsasən qızılı və gümüşü saplarla işlənmiş məxmər, atlas, nazik ipək parçalar, qumaş çalmalar, ipək və pambıq örtüklər, Ərdəbil taffa, sadə pambıq parçalar, ipək və yun qurşaqlar, Bakı qumaş parçalar, Naxçıvan isə rəsmli parçalar (qələmkar), süfrəlik parçalar və s. istehsalı sahəsində ixtisaslaşmışdı (1, s. 280).

Toxuculuğun inkişafı ilə birgə bilavasitə Azərbaycan şəhərlərində boyaqçılıq işləri də inkişaf etməkdə idi. Boyaqçılıq sənəti toxuculuq qədər qədim tarixə malikdir. Tədqiqatçıların məlumatlarından məlum olur ki, boyaqçılıq işi məhz əhəmiyyətli toxuculuq mərkəzlərində – Təbrizdə, Ərdəbildə, Şamaxıda, Gəncədə, Naxçıvanda, Marağada və başqa şəhərlərdə bir çox inkişafa nail olmuşdur. Bu sənət uzun müddət davam etmiş və boyaqçılıqla məşğul olan xüsusi

sənətkarlar yetişmişdi. Boyaqçılıq işi təkcə toxuculuq işinin tələbatına görə deyil, bir neçə başqa sahələrdə də inkişaf etmişdi.

Azərbaycan ərazisinin tarixən müxtəlif növ boyaq bitkiləri və maddələri ilə zəngin olması boyaqçılıq sənətinin inkişafına güclü təsir göstərirdi. Boyaqçılıq işində xammal kimi Qarabağda suda qaynadılan narın nazik qabığından istifadə edilirdi. Qumaşdan filtrə edildikdən sonra onun suyuna parça atırdılar. Bu xammal xeyli səviyyədə Qarabağ və Gəncənin toxuculuq mərkəzlərində tələbatın təminatına aparılmışdı (12, s. 71). Sarı rəng almaq üçün zəfərandan, həmçinin “naz” adlı bitkidən istifadə edilirdi (5, s. 103). XVII əsrdə Naxçıvanın Azadçıran mahalı Şərqi və Avropanın bir çox ölkələrini boyaqotu (marena) ilə təmin edirdi (1, s. 280). Həmçinin “qırmızı” adlanan tünd qırmızı rəngin alınmasında xırda böcəklərdən istifadə olunurdu ki, bu Azərbaycanın Mərənd və Gəncə bölgələri ilə yanaşı Naxçıvanda da geniş yayılmışdı (5, s. 98). M.H.Vəlilinin (Baharlı) verdiyi məlumata görə Gəncə və Naxçıvan quberniyalarının qeyrimünbit çöllərində yerli əhali, xüsusən kənd əhalisi ildə təxminən 500 pud qırmızı böcək yığır və boyaqçı xırda sənətkarlara satırdılar (10, s. 117). Xanlıqlar dövründə Naxçıvan bölgəsində dörd müstəqil boyaqxana fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan üçü Naxçıvan şəhərində biri isə Ordubadda yerləşirdi (5, s. 103). Ümumiyyətlə Naxçıvanda zəngin xammal - boyaqotu (marena) və qırmızı böcək çox olduğu üçün boyaqçılığın inkişafına münbit şərait yaranmışdı.

Toxuculuğun vacib xammal mənbələrindən biri də ipək sayılırdı. Azərbaycanın ticarət dövrüyyəsində ipəkçilik özünəməxsus yer tuturdu. Bəzi ədəbiyyatlarda Zaqafqaziya və eləcə də Azərbaycanda ipəkçiliyin yayılması tarixi VI-VII əsrlər göstərilir. Lakin tədqiqatçıların məlumatına görə, artıq eramızın III-IV əsrlərində Azərbaycanda ipəkçiliklə məşğul olmuşlar. Erkən orta əsrlərdən başlayaraq istehsal texnikası təkmilləşmiş, ipək istehsalında ayaqla hərəkətə gətirilən təkərli mancanaqlar (baramaaçaan dəzgahlar), ipək karxanalarında mütəhərrik toxucu dəzgahları tətbiq olunmuşdur (20). XVI əsrin ikinci yarısından başlayaraq Ordubad və Culfa şəhərləri də böyük ipək ticarəti mərkəzi kimi tanınmışlar. Ordubad şəhəri Azərbaycanın ipək parça istehsal edən əsas mərkəzlərindən biri idi. Bu baxımdan Azərbaycanın ipəkçilik mərkəzləri arasında Ordubad şəhərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxan, ancaq Tunc dövründən etibarən müstəqil sənət sahəsinə çevrilən dabbaglıq Azərbaycanın təsərrüfat həyatında mühüm yer tutmuşdur. Dabbaglar heyvanın dərisini təbii maddələrlə aşılayır, onu müxtəlif rənglərlə boyayır, çarıq gönü, meşin və s. dərilər hazırlayır, alıcıların tələbatına uyğun olaraq “altlıq”, “astarlıq”, “üzüklük”, “qayıqlıq” və s. növlərə ayırırdılar. Mürəkkəb texnoloji proseslərlə və gərgin əməklə bağlı olan bu sənət sahəsi Azərbaycanın Şamaxı, Nuxa, Təbriz, Ərdəbil, Gəncə və digər şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində də, o cümlədən Ordubad şəhərində də inkişaf etmişdi. Qədim zamanlardan bölgədə heyvandarlığın inkişafı bu ərazidə gön-dəri istehsalının və dəri aşılanması sənətinin inkişafı üçün mün-

bit şərait yaradılmış və dabbağlıq burada müstəqil sənət sahəsinə çevrilmişdi. Bu sənətin Ordubadda xüsusi bir sənətkar sahəsinə çevrilməsini təsdiq edən digər nümunələrlə yanaşı epigrafiq abidələr də bunu sübut edir. Epigrafiq alim H. Səfərlili Ordubad şəhərindəki “Malik İbrahim” qəbiristanlığında qeydə aldığı başdaşı üzərindəki bir kitabə haqqında məlumat verir və göstərir ki, dəri aşılması sənəti ilə məşğul olan və 1767-ci ildə vəfat etmiş Məhəmməd Ordubadinin oğlu Kərbəlayi Şahverdi dabbağlıq sənəti ilə məşğul olduğundan qəbirüstü başdaşında onun peşəsi qeyd edilmişdir (7, s. 14-16). Xatirə abidəsi üzərində həkk edilmiş həmin yazıya əsasən demək olar ki, dabbağlıq sənəti orta əsrlər dövründə Naxçıvan bölgəsində o cümlədən Ordubad şəhərində də yüksək dərəcədə inkişaf etmişdir. Onu da göstərmək lazımdır ki, Azərbaycan şəhərləri içərisində Ordubad bəlkə də yeganə şəhər idi ki, dabbağxanalar şəhərin mərkəzində tikilmişdi (5, s. 52). Naxçıvan diyarında maldarlığın inkişafı burada gön və dəri işləmə üzrə sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Şəhərdə bu sahədə on dükən (emalatxana) fəaliyyət göstərirdi (2, s. 52).

Məlum olduğu kimi, qədim və orta əsrlər dövründə sənətkarlıq irsi xarakter daşımış, irsən atadan oğula keçmişdir. Keçmişdə hər hansı bir sənət sahəsi ilə bəzən bir ailə, yaxud bütün tayfa məşğul olurdu. Onlar adətən bir məhəllədə yaşayırdılar. Ona görə də ayrı-ayrı sənət sahələri ilə bağlı tayfalar və məhəllələr də yaranırdı. Məsələn, Misgərlər məhəlləsində əsasən misgərlər, dabbağlar məhəlləsində dabbağlar, Dulusçular məhəlləsində dulusçular yaşayırdı. Ordubad şəhərinin dabbağları da bu cəhətdən istisna təşkil etmirdilər və əhali arasında “Dabbağlar” nəslə kimi tanınırdılar. Həmin nəslin törəmələri hazırkı zamanda gön-dəri aşılması sənəti ilə məşğul olmasalar da, yenə də şəhərdə keçmişdəki kimi “Dabbağlar” tayfası kimi tanınırlar. Vaxtı ilə Naxçıvan şəhərində “Dabbağxana məhəlləsi” adlanan məhəllə var idi. Bölgədə qədim zamanlardan dabbağlıq sənətinin inkişaf etməsini təsdiq edən, sonralar isə qonşu məhəllələrə birləşərək sıradan çıxan həmin məhəllənin yerində hazırda eyni adlı çeşmə qalmaqdadır (7, s. 14-16).

Orta əsrlər dövründə xüsusən XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan ağac emalı sahəsində nəccarlıq (xarratlıq və dülgərlik) mühüm yer tuturdu. Ağac işləmə sənəti tarixən təsərrüfat və məişətin müxtəlif sahələrində, eləcə də memarlıqda geniş tətbiq olunub. Mənbələrin verdiyi məlumata görə XII-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Naxçıvan, Ərdəbil kimi şəhərlərində ağac işləmə sənəti geniş yayılmış və inkişaf etmişdi. Monqol işğallarınadək olan dövrdə Ərdəbil və Naxçıvan ölkənin əsas ağac emalı mərkəzləri idi (1, s. 65). Ağac işləmə sənətinin inkişafını şərtləndirən digər bir amil də əhəlinin təsərrüfat və sənət məşğuliyyətinin istiqaməti olub.

Respublikamızın müxtəlif bölgələrində toxuculuğun geniş yayılması, toxuculuq alətlərinin (hana, cəhrə, daraq və s.) hazırlanması, əhəlinin məişət ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə (nehrə, toxmaq, həvəng-dəstə, tabaq, beşik, çömçə-qasıq və s.) ağac məmulatlarından geniş istifadə olunub. Ağac işləmə ayrıca

sənət sahəsi olmaqla yanaşı, toxuculuq sahələrinin inkişafına da əsaslı təsir göstərmiş. Bəhs edilən dövrdə ağacişləmə sənətində şəbəkəçilik geniş yer tuturdu. Şəbəkə ustaları əsasən qapı, pəncərə, arakəsmə və minbər hazırlayırdılar. Naxçıvan ərazisindəki bir sıra tarixi abidələrin inşasında ağacişləmə sənətinin şəbəkəçilik üsulundan biri olan – taxta şəbəkə üsulundan geniş istifadə edilmiş və həmin nümunələr günümüzədək gəlib çatmışdır. Naxçıvan şəhərindəki Came məscidində, Bəhrüz Kəngərli Muzeyində, Hüseyn Cavidin ev muzeyində, İmamzadə kompleksində, Ordubad şəhərindəki Came və Ambaras məscidlərində, Ordubad şəhərindəki XVII əsrə aid olan Qeysəriyyə memarlıq abidəsində və bir sıra digər tarix-memarlıq abidələrində ağacişləmə sənətinin taxta şəbəkə üsulu ilə hazırlanmış nümunələrə rast gəlmək olur. Bu cür nümunələrdən qaynaqlanaraq qeyd etmək olar ki, orta əsrlər dövründə Naxçıvanda ağacişləmə sənətinin – dülgərlik, xarratlıq, şəbəkəçilik sahələri geniş yayılmışdır. S.Budaqova yazır ki, XVIII əsrin II yarısı – XIX əsrin I qərində sənətkarlıq bir çox orta əsr şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvan və Ordubadın da sənayesinin özəyini təşkil edirdi (2, s. 49).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə sənətkar müəssisələri kəndli şəklində deyil, XI-XVI əsrlərdə şifahi şəklində yayılan fütüvvatnamələr (sənətkarlar üçün davranış normasını və mənəvi-əxlaqi kamilliyə çatmaq yollarını müəyyənləşdirən meyar idi) əsasında idarə olunmuşlar. Sənətkar təşkilatları müxtəlif mənbələrdə sex, həmkar və əsnaf kimi təqdim edilir, bəzi mənbələr isə “muxtərifə”, “uzan” və “əsnaf” kimi adlarla adlandırılır (5, s. 184).

Beləliklə, sadə üsullardan başlayaraq natural xarakterli istehsal üsuluna keçməklə inkişaf etmiş, sonralar sənət sexlərinin, sənətkarlıq təşkilatlarının yaranması ilə cəmiyyətin maddi nemətlər bolluğu yaratmasında həyatı əhəmiyyət kəsb edən müxtəlif sənət növləri bəşəriyyətin tarixi taleyində mühüm rol oynamışdır. Sivilizasiyanın beşiklərindən biri hesab edilən qədim Naxçıvan diyarı da bu sahədə geri qalmamış, insanlığa lazımi töhfəsini vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. III c., Bakı: Elm, 1999, 584 s.
2. Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin II yarısı-XIX-əsrin I qərində). Bakı: Elm, 1995, 96 s.
3. Həbibullayev O. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1959, 133 s.
4. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Bakı: Elm, 1993, 272 s.
5. Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı: Elm, 2002, 272 s.
6. Səfərlili H.F. Culfa bülğsinin epiqrafik abidələri. Bakı: Elm, 2002, 80 s.
7. Səfərlili H.F. Ordubad şəhərində dabbağlıq sənəti haqqında // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, 2005, № 7, s. 14-16.
8. Süleymanov N.M. Səfəvi dövlətinin təsərrüfat həyatı. Bakı: Elm, 2006, 400 s.
9. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 264 s.

- (şəkilli).
10. Vəkil M. (Baharlı). Azərbaycan (fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi ozerk), Bakı: Azərbaycan, 1993, 192 s.
 11. Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833, 263 с.
 12. Гейдаров М.Х. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1967, 200 с.
 13. Казвини Х. Нузхат ал-кулуб (материалы по Азербайджану). <http://www.vostlit.info/Teksts/rus/Kazvini Chamdallach/frameset1.htm>
 14. Никитин К.А. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд. / СМОМПК (сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа). Т. II, Тифлис: Издание Управления Кавказского Учебного Округа, 1882, с. 109-142.
 15. Обзорение Российских владений за Кавказом в статистическом этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Часть IV, СПб., 1836, 334 с.
 16. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург: Типография Императорской АН, 1852, 1231 с.
 17. azerbaijanin-orta-esr-seherlerinde-senetkarligin-inkisafina-dair www.anl.az/download/b&b.pdf
 18. www.azerbaijanarcheology.com/.../pottery-production-in-azerbaijan-in-the-late-middle-ages
 19. www.ayna.az/2011-04-23/.../5763
 20. az.wikipedia.org/wiki/İpəkçilik

Сара Гаджиева

О ЦЕНТРАХ РЕМЕСЕЛ, ДЕЙСТВОВАВШИХ В НАХЧЫВАНЕ В СРЕДНИЕ ВЕКА

Статья посвящена центрам ремесел, действовавшим в средние века в Нахчыване. В средние века в Нахчыване, как и в других регионах Азербайджана, были развиты многие виды ремесел, вследствие чего здесь были созданы центры разных ремесел. Развитие централизованных отраслей ремесел оказывало большое влияние на экономику страны, быт и расширение торговых связей того времени.

Ключевые слова: *средние века, Нахчыван, центры ремесел, экономика, торговые связи.*

Sara Hajiyeva

**ABOUT THE CENTERS OF HANDICRAFT OPERATING IN
NAKHCHIVAN IN THE MIDDLE AGES**

The paper is devoted to the centres of handicraft operating in the Middle Ages in Nakhchivan. In the Middle Ages in Nakhchivan, as well as in the other regions of Azerbaijan, many kinds of handicraft was developed owing to that the centres of different handicraft was created here. Development of the centralized branches of handicraft rendered a great influence on national economy, way of life and expansion of commercial relations in that time.

Key words: *Middle Ages, Nakhchivan, centres of crafts, economy, commercial relations.*

(Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d.prof. H.Y.Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

YAŞAR RƏHİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: yaşarrahimov@yahoo.com.tr

I RUS İNQİLABINDAN I DÜNYA MÜHARİBƏSİNƏ QƏDƏR NAXÇIVANIN TƏSƏRRÜFAT HƏYATI

Məqalədə I Rus inqilabından I Dünya müharibəsinə qədər Naxçıvanın təsərrüfat həyatı tədqiq edilmişdir. Bu məsələ ilə bağlı Azərbaycanın tarixçi-alimlərinin və rus müəlliflərinin əsərlərində olan fakt və məlumatlar araşdırılmışdır. Bəhs edilən dövrdə bölgənin təsərrüfat həyatı haqqında olan məsələlər aktuallıq kəsb etdiyindən belə bir mövzu seçilmişdir. Tarixi ədəbiyyatlarda və mənbələrdə Naxçıvan bölgəsində bu dövrdə, xüsusilə 1908-1914-cü illərdə təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin – üzümçülüyn, ipəkçiliyin, pambıqçılığın, bostançılığın, tərəvəzçiliyin və çəltikçiliyin vəziyyəti araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *bölgə, Naxçıvan, müəllif, mənbə, təsərrüfat.*

Azərbaycan tarixşünaslığında yeni istiqamət alan Naxçıvan tarixinin öyrənilməsi tarix elmi qarşısında duran mühüm problemlərdəndir. Tarixi mənbələrdən Naxçıvanın bu dövr təsərrüfat həyatı haqqında maraqlı məlumatlar əldə etmək mümkündür.

Tarixi mənbələrin və ədəbiyyatların tədqiqindən aydın olur ki, bu dövrdə bölgədə təsərrüfat çoxsahəli və rəngarəng olmuşdur. Tarixdən məlumdur ki, Naxçıvan bölgəsində qədim təsərrüfat sahəsi olan üzümçülüyn inkişafı ilə bağlı şərab istehsalı da olmuşdur. Araşdırılan arxiv sənədlərində və tarixi mənbələrdə 1908-1914-cü illərdə Naxçıvanda və onun bölgələrində üzüm əkilən sahələrin həcmi, yığılan məhsulun və istehsal edilən şərabın miqdarı və s. haqqında maraqlı faktlar vardır. 1908-ci ildə burada 75.000, 1909-cu ildə 68.000, 1910-cu ildə 84.000, 1911-ci ildə 45.320, 1913-cü ildə 351.000, 1914-cü ildə 59.000 vedrə şərab istehsal edilmişdi (6, s. 55). Bu rəqəmlər Naxçıvanın Azərbaycan üzrə şərab istehsalında payının çox cüzi olduğunu göstərir. Mənbələrin təhlilindən məlum olur ki, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında şərab istehsalı Uluxanlı-Culfa dəmiryolunun inşasından sonra sürətlə artmışdı. Bu bölgədə 1913-cü ildə 351 min vedrə şərab istehsal edilmişdi (4, s. 125). Digər tarixi mənbədə 1913-cü ildə Naxçıvanda 2104 hektar üzüm bağı, götürülən məhsulun

isə 550.000 pud olduğu bildirilir (2, s. 132). Həmin mənbənin 128-ci səhifəsindəki məlumata əsasən 1911-ci ildə 81.176 pud üzüm məhsulu götürülmüş, hektardan məhsuldarlıq çox aşağı olmuşdur. Lakin üzümçülük təsərrüfatı pambıqçılıq kimi geniş əmtəə xarakteri daşıya bilmədiyindən, mövcud imkanlara nisbətən o zaman az inkişaf etmişdi (3, s. 40).

1908-1914-ci illərdə Naxçıvan bölgəsi əhalisi bostançılıq və tərəvəzçiliklə də məşğul olurdu. Uluxanlı-Culfa dəmir yolu istifadəyə verildikdən sonra Naxçıvan qəzasından da meyvə və bostan-tərəvəz məhsulları, xüsusən quru meyvə ixracatı kəskin sürətdə artmışdı. Dəmir yolu statistikasının məlumatına görə, Culfa stansiyasından 1908-ci ildə 409 min pud, 1909-cu ildə 745 min pud, 1913-cü ildə isə 1452 min pud kişmiş, qaysı və s. bu kimi məhsullar yola salınmışdı (4, s. 153).

İpəkçilik o illərin əsas inkişaf etmiş sahələrindən biri idi. Təsərrüfatın bu sahəsi ilə Ordubadda 41 kənd, Naxçıvanda isə Kültəpə, Tumbul, Təzəkənd, Yaycı, Cəhri, Şıxmahmud kəndlərində məşğul olurdular. 1911-ci ilin məlumatlarına görə Naxçıvan qəzasında ipəkçiliklə məşğul olanlara 1459 qutu toxum paylanmış, Naxçıvanda 4378 pud, Şərurda isə 45 pud barama məhsulu əldə edilmişdir. Ordubadda hər il 60 min qutu barama toxumu hazırlanıb İrana, Türkiyəyə və s. yerlərə satılırdı. 1911-ci ildə Ordubadda və onun kəndlərində 325 fəhləsi olan 12 zavod fəaliyyət göstərirdi (2, s. 128).

XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda, o cümlədən Ordubadda ipək emalı sənayesinə aid həm Azərbaycan tarixçilərinin əsərlərində, həm də əcnəbi müəlliflərin (xüsusilə rus müəlliflərinin) əsərlərində xeyli material vardır. Bu mənbələrin arxiv materialları ilə qarşılıqlı tədqiqi maraqlı faktları ortaya qoyur. Həmin mənbələrdən birində deyilirdi ki, 1908-ci ildə ipək sənayesində 110-a qədər buxar qazanı, 93 buxar və daxili yanacaq mühərrik, 55 buxar turbin, fabriklərdən 88-də 2800 baramaçı olan tiyan və 2760 dəzgah, 105 burma maşını olan 106 fabrik vardı. Onlardan 10-u Naxçıvan qəzasının payına düşürdü. 1915-ci ildə Azərbaycanın ipək sənayesi üzrə fabriklərinin sayı 123-ü keçmişdi. Bu fabriklərin 85-i Nuxa qəzasında, 2-si Zaqatalada, 24-ü Şuşa və 12-si Naxçıvan qəzalarında yerləşirdi (6, s. 56). XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan iqtisadiyyatı, o cümlədən ipək emalı sənayesi haqqında bəhs edən mənbədə göstərilirdi ki, ümumiyyətlə, 1910-1912-ci illərdə Naxçıvan qəzası kəndlərinin 32 faizi barama istehsalı ilə məşğul olurdu. Baramaçılıq Ordubad rayonu ərazisində geniş yayılmışdı. Rayon ərazisində olan 46 kənddən 43-də baramaçılıq az-çox inkişaf etmişdi. Həmin dövrdə Naxçıvan qəzasında baramaçılıq başqa yerlərə nisbətən yüksək məhsul verirdi. 1911-1913-cü illərdə Naxçıvan şəraitində bir qutudan 4 pud barama alınması normal hadisə hesab olunurdu. İpəkçilik müəssisələri ən çox Ordubad (12 müəssisə), Naxçıvan şəhərində, Əbrəqunus və Cənnab kəndlərində mərkəzləşmişdi (5, s. 17). Göstərilən bu rəqəmlər digər bir mənbədə də təsdiqlənir və onun müəllifi bu rəqəmlərin düzgünlüyünü təsdiq edir. 1914-cü ildə Ordubadda 13 ipək zavodu işləyirdisə, milli qırğın dövründən sonra 7 zavod

qalmışdır. Barama becərən kəndlərdə məhsuldarlıq təqribən hər bir qutudan 4 puda çatırdı (2, s. 133).

Naxçıvan əhalisi hələ qədim zamanlardan pambıqçılıqla məşğul olurdu. Buna görə də bəhs edilən dövrdə bölgədə pambıqtəmizləmə müəssisələri əsas və vacib yer tuturdu. 1908-1914-cü illərdə burada pambıqtəmizləmə kустar və yarımkuстар xarakterini saxlayırdı. Rus müəllifi N.Sokolskinin əsərində bu barədə zəngin məlumatlar vardır. Həmin rus müəllifi Naxçıvanda pambıqçılığın tarixindən bəhs edərək yazırdı ki, 1912-ci ilin noyabr ayında Zaqafqaziya pambıqçıların Tiflisdə keçirilən qurultayında Qafqaz kənd təsərrüfatı cəmiyyətinin anketində müxbirlərə verilən cavab belə olmuşdur: Şərur-Dərələyəzdə, Ulya-Noraşəndə (indiki Qəlanqala kəndi – Y.R.) və Xanlıqlar kəndində (Şərurda eyniadlı kənd – Y.R.) pambıq bu kəndlərin yarandığı tarixdən – yəni 1827-ci ildən, Sərxanlıda (Şərur rayonu) isə bundan çox əvvəl əkilirdi (8, s. 44). Fikrinə davam edən həmin rus müəllifi 45-ci səhifədə yazırdı ki, Naxçıvanda 1909-cu ildə – 8,500 desyatin (desyatin = 1,0925 hektara bərabər ölçü idi – Y.R.), 1910-cu ildə – 9,700 desyatin, 1911-ci ildə – 11,300 desyatin, 1912-ci ildə – 9,800 desyatin, 1913-cü ildə – 8,300, 1914-cü ildə – 9,300 desyatin sahədə pambıq əkilirdi. Əlverişli iqlim şəraiti Cənubi Qafqazın digər ərazilərinə nisbətən Naxçıvan bölgəsində, o cümlədən Şərur-Dərələyəz qəzasında yüksək məhsuldarlığa səbəb olurdu. 1912-ci il Şərur-Dərələyəzdə pambıq yığımının nəticələrinə dair Qafqaz kənd təsərrüfatı cəmiyyətinin məlumatında göstərilirdi ki, 1909-1913-cü illərdə Naxçıvan qəzasında hər desyatindən 54 pud, Şərur-Dərələyəzdə 72,7 pud, bütövlükdə Naxçıvan bölgəsi üzrə 59 pud pambıq toplanmışdır (8, s. 46).

1912-ci ilin məlumatına əsaslanan müəlliflər yazırdı ki, Şərur və Naxçıvanda 85 pambıqtəmizləmə zavodu fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan 53-ü su ilə hərəkətə gətirilirdi (6, s. 56; 7, s. 214).

Bəhs edilən dövrdə Naxçıvanda pambıqtəmizləmə zavodlarının yerləşmə coğrafiyası və mahlic təmizləmə göstəriciləri haqqında mənbələrdə məlumatlar vardır. Rus müəllifi Rudolf Nikolayeviç İvanovun yazdığına görə, Şərur üzrə Yengicə kəndində 5 zavod olub, mahlic təmizlənməsi 110.000 pud, Başnoraşəndə 1 və 6.000, Düdəngədə 2 və 1.800, Zeyvədə 2 və 400, Qarxunda 1 və 300, Mahmudkənddə 2 və 500, Siyaqutda 2 və 2.500, Ulya-Noraşəndə (indiki Oğlanqala – Y.R.) 4 və 4.000, İbadullada 1 və 500, Tumaslıda 1 və 200, Xanlıqlarda 3 və 25.000, Vərməziyada 3 və 3.000, Aralıqbəydə 1 və 300, Quşçu-Dəmirçidə 1 və 1.000, Yaycıda 4 və 800, Axurada 4 və 500, Yuxarı Danzıkdə 2 və 1.200, Dərələyəzin Arpa kəndində 4 və 2.400, Erticdə 2 və 400, Koqulda (hazırda Qozulca – Y.R.) 2 və 2000 idi (7, s. 214-215). Şərur və Dərələyəz üzrə 49 müəssisədə 168.400 pud mahlic istehsal edildiyini bildirən rus müəllifi kitabının 215-ci səhifəsində Naxçıvan qəzası üzrə göstəriciləri aşağıdakı kimi göstərirdi: Naxçıvan şəhərində 4 və 2.440, Tumbul kəndində 2 və 1.673, Yamxanada 1 və 925, Təzəkənddə 3 və 1.850, Şəkərabadda 1 və 275, Qoşadizədə 1 və 300, Şıxmahmudda 2 və 1.100, Badaşxanda 1 və 500, Kərimbəydizədə 1 və

2.000, Xəlillidə 1 və 200, Yarımcada 1 və 200, Qıvrıqda 2 və 2.000, Qarabağlarda 1 və 700, Xokda 2 və 1.200, Cəhridə 4 və 4.460, Vayxırda 1 və 340, Əbrəqunisdə 1 və 500, Camaldində 1 və 300, Küznütdə 2 və 500, Nehrəmdə 1 və 1.500, Düylündə 2 və 1.000, Yuxarı Azada 2 və 1.000, Yayıda 3 və 150, Culfada 1 və 210, Ordubad şəhərində 3 və 6.000 idi. Digər tarixi mənbədə Naxçıvan və Şərur pambıqçılarının gəlirindən bəhs edən müəllif vurğulayır ki, əgər 1912-ci il normal il kimi qəbul olunsay, Şərur pambıqçıları xam pambığın pudu 4 manat olmaqla 2.200.000, Naxçıvan pambıqçıları isə 416.000 manat gəlir götürmüşdü (6, s. 56; 7, s. 216). İmperialist müharibəsinin başlaması, xüsusilə vətəndaş müharibəsi iqtisadiyyatın digər sahələri kimi pambıqçılığa da ağır zərbə vurmuş və bölgədə əkilən pambıq sahələrinin ərazisi xeyli azalmışdı.

1908-ci ildə Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzalarına xidmət edən Naxçıvan stansiyasından 37 min pud, Nəraşen (Şərur) stansiyasından 46 min pud, cəmi 82 min pud pambıq göndərildiyi halda, 1913-cü ildə bu rəqəm 318 min puda yüksəlmiş və ya beş il ərzində 3,9 dəfə artmışdı (4, s. 148).

XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanın pambıqçılıq təsərrüfatlarında əmtəə-pul münasibətləri inkişaf edirdi. Bu barədə rus mənbələrində müəyyən məlumatlar vardır. Qafqazşünas R.N.İvanovun məlumatına görə 1913-cü ildə Şərurun bütün düzənlik kəndlərinin iqtisadiyyatı pambıq maraqları ətrafında fırlanırdı. Burada Başnəraşen, Ulya-Nəraşen, Yengicə və Xanlıqlar kənd cəmiyyətləri xüsusilə fərqlənirdi. Bu rus mənbəsində pambıq üzrə bir sıra kredit və borc əmanət birlikləri yaradıldığı qeyd olunur. Xanlıqlar borc-əmanət birliyi üzvlərinin tapşırığı ilə girov qoyulmuş 15.000 pud təmizlənmiş pambığın pudunu yerli qiymətlərdən 50 qəpik baha satmışdı. Bundan başqa, qonşu Ulya Nəraşen birliyi də üzvlərinin tapşırığı ilə 100.000 pud təmizlənmiş pambıq satmışdı (7, s. 213). Lakin bir sıra sosial problemlər, o cümlədən su çatışmazlığı, torpaq azlığı və b. səbəblər təsərrüfatın digər sahələri kimi pambıqçılığın genişlənməsinə əngəl törədirdi. Əldə olan məlumatlara görə Şərur-Dərələyəzdə bu dövrdə pambıqçılıq inkişaf etdirilirdi. 1913-cü il məlumatına görə Şərurda 4258 hektar pambıq, 1914-cü ildə hər iki qəzada 12,5 min hektar pambıq əkilmiş, hər hektardan orta məhsuldarlıq 12,5 pud olmuşdur (2, s. 128).

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif amillər bölgədə pambıqçılığın inkişafına mane olur və əngəl törədirdi. Pambıqçılığın rastlaşdığı çətinliklərdən ən böyüyü hər il xeyli pambıq əkinini sahəsini məhv edən çəyirtkə idi. 1910-ci ildə çəyirtkə Lənkəran, Cavad, Qaryagin və Naxçıvan qəzalarında pambıq əkinlərini məhv etmişdi. Pambıqçılığa əngəl törədən amillərdən biri də Azərbaycanda geniş yayılmış möhtəkirlik idi (1, s. 42-43).

1908-1914-cü illərdə Naxçıvan bölgəsində əkilən dənli bitkilərdən biri də çəltik idi. Şərurda 1912-ci ildə 600 min pud çəltik məhsulu alınmışdı. Bu məhsul növü əsasən su və günəş bol olan yerdə bitir ki, Şərurun ərazisi bunun üçün yararlı idi. Çəltik Xanlıqlar və Daşarx kəndlərini çıxmaq şərtlə demək olar ki, bütün kəndlərdə əkilirdi. Əldə olunan məhsul İran və Türkiyəyə ixrac olunurdu

(2, s. 128). 1911-ci ildə Uluxanlı dəmiryol stansiyasından 18 min pud, Noraşendən 9 min pud çəltik göndərilmişdi (4, s. 146).

XX əsrin əvvəllərində Şərur çəltik əkilən sahələrin ərazisinə görə İrəvan quberniyasında ikinci yeri (Zəngibasardan sonra) tuturdu. 1916 və 1917-ci ilin məlumatına görə Şərur-Dərələyəzin 65 kəndində çəltik əkilmişdi. Cənubi Qafqazın ən azsulu və quraq bölgələrindən olan Naxçıvanda çəltik Gilançayın və Ordubadçayın ətrafında, xüsusilə Hüseynbəy Dizə, Mirzə-Həsən Dizə, Kələntər Dizə, Xudaverdibəy Dizə, Subatan Dizə, Yarımca və b. kəndlərdə əkilirdi. Bol su və düzənlik tələb edən çəltiyin məhsuldarlığı yüksək olurdu. Düyü ən çox ehtiyac duyulan qonşu qəzalara, Şərurətrafi bölgələrə, hətta İrana və Türkiyəyə ixrac olunurdu. Yeri gəlmişkən hazır məhsul qonşu qəzalara quru yolla, İran və Türkiyəyə isə kontrabanda yolu ilə (Araz çayı vasitəsilə) göndərilirdi. Mənbələr bu illərdə bölgədə və onun müxtəlif ərazilərində düyü təmizləyən və un dəyirmanlarının da fəaliyyət göstərdiyini nəzərimizə çatdırırlar. Arxiv materiallarına əsaslanan tarixçi-alim Z.Şahverdiyev yazırdı ki, XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan qəzasında 291 unüyütmə dəyirmanı, Şərurda Dərələyəzlə birlikdə 353 unüyütmə və düyü təmizləmə dəyirmanları var idi (6, s. 55).

Düyünün göndərildiyi dəmiryol stansiyalarından alınmış 1912-ci ilin statistik məlumatlarına istinad edən qafqazşünas R.N.İvanov yazırdı ki, həmin ildə Noraşen stansiyasından 24,383 pud, Şahtaxtı stansiyasından 209 pud, Naxçıvan stansiyasından 933 pud, Culfa stansiyasından 110 pud düyü yola salınmış, müvafiq olaraq Noraşen stansiyasına 5,169 pud, Şahtaxtı stansiyasına 1959 pud, Naxçıvan stansiyasına 3,199 pud, Nəhrəm stansiyasına 20 pud, Culfa stansiyasına 40,285 pud düyü gətirilmişdir (7, s. 220). 1908-1914-cü illərdə Naxçıvan bölgəsindən yığılmış 600.000 pud çəltiyin bazar qiyməti normal olaraq 600,000 manata (rubla) bərabər olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. V c., 1900-1920-ci illər, Bakı: Elm, 2008, 696 s.
2. Bağirov M. XIX əsrin I yarısında Naxçıvan iqtisadiyyatı (1900-1940-cı illər) // Azərbaycan tarixində Naxçıvan (tarixi öçerklər). Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 1996, s.126-127.
3. Əhmədov N. Naxçıvan iqtisadiyyatı inkişaf yollarında. Bakı: Elm, 2005, 312 s.
4. Əliyev Q. Azərbaycan nəqliyyatı və iqtisadiyyat (XIX əsr-XX əsrin ilk onillikləri). Bakı: Elm, 2001, 244 s.
5. Nadirov A., Nuriyev Ə., Muradov Ş. Naxçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə. Bakı: Elm, 2000, 100 s.
6. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm nəşriyyatı, 2008, 264 s.
7. Иванов Р. Нашествие. Москва: Герои Отечества, 2009, 448 с., 39 илл., прил.

8. Сокольски Н. Материалы по изучению Нахичеванской ССР. Изд. 2, ЗакГиз, Тифлис, 1933, 184 с.

Яшар Рагимов

ХОЗЯЙСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ НАХЧЫВАНА С I РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ ДО I МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье была раскрыта хозяйственная жизнь Нахчывана за период с I русской революции до I Мировой Войны. Исследованы материалы, относящиеся к хозяйственной жизни края авторов М.Багирова, Н.Ахмедова, Г.Алиева, А.Надирова, З.Шахвердиева и русских авторов Р.Иванова, Н.Сокольского. Определено, что в названный период хозяйственная жизнь Нахчывана была многосторонней.

Ключевые слова: *регион, Нахчыван, автор, источник, хозяйства.*

Yashar Rahimov

ECONOMIC LIFE OF NAKHCHIVAN FROM THE FIRST RUSSIAN REVOLUTION UNTIL THE WORLD WAR I

Economic life of Nakhchivan from the firstI Russian revolution until the World war I is brought to light in the paper. The materials concerning economic life of the region of authors M.Bagirov, N.Ahmedov, G.Aliyev, A.Nadirov, Z.Shahverdiyev and Russian authors R.Ivanov, N.Sokolski are investigated. It is determined that during the named period economic life of Nakhchivan was multilateral.

Key words: *region, Nakhchivan, author, source, economy.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2012, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2012, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2012, № 3

FƏXRƏDDİN CƏFƏROV
Naxçıvan MR Arxiv İdarəsi
E-mail: fexreddinceferov@mail.ru

NAXÇIVAN MİLİSİ (POLİSİ) SOVET HAKİMİYYƏTİNİN İLK İLLƏRİNDƏ

Naxçıvanda Sovet hakimiyyəti elan edildikdən sonra (28 iyul 1920-ci il) Naxçıvan İnqilab Komitəsinin 10 oktyabr tarixli qərarı ilə İnqilab Komitəsinin nəzdində Daxili İşlər Şöbəsi yaranır və həmin şöbəyə daxili asayişin qorunması, cinayətlərin qarşısının alınması, daşnak ermənilərin qəzanın işğal etdikləri ərazilərdən çıxarılması, dövlət sərhədlərinin mühafizə edilməsi və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi tapşırılır.

Az vaxt içərisində 1920-1921-ci illərdə Naxçıvan qəzasında (11 noyabr 1920-ci il), Şərur qəzasında (11 dekabr 1920-ci il), Ordubadda (noyabr 1920-ci il), həmçinin Tumbul, Cəhri, Nərimanabad, Culfa, Baş Nəraşen, Şahbuz, Əbrəqunus və Qıvraq dairə icraiyyə komitələri nəzdində milis (polis) şöbələri təşkil edilir.

Açar sözlər: *Naxçıvan Ölkə İnqilab Komitəsi, Abbasqulu bəy Şadlinski, "Qırmızı Tabor", Salman Əbilov, Zəngəzur, Dərələyəz, Şərur, Nəsrulla Şaxtaxtinski.*

28 iyul 1920-ci ildə XI rus ordusunun Naxçıvana gəlməsi ilə Naxçıvanda Sovet hakimiyyəti elan edilir. İnqilab Komitəsi ilk gündən başlayaraq keçirdiyi iclas və yığıncaqlarında yeni yaranmış dövlətin möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra təxirə salınmaz qərarlar qəbul edir.

Naxçıvan İnqilab Komitəsinin 10 oktyabr 1920-ci il tarixli qərarı ilə İnqilab Komitəsinin nəzdində bir neçə şöbələrlə yanaşı, Daxili İşlər şöbəsi də yaradılır (1, v. 9-10).

İnqilab Komitəsi öz şöbələrinə daxili asayişin qorunması, cinayətlərin qarşısının alınması, daşnak ermənilərinin qəzanın işğal etdikləri ərazilərindən çıxarılması, dövlət sərhədinin mühafizə edilməsi, torpaqların, meşələrin, yeraltı sərvətlərin hesaba alınması, aptek və xəstəxanaların təşkil olunması, yeni məktəblərin, savad kurslarının açılması və digər tədbirlərin həyata keçirilməsini tapşırır.

Daxili İşlər şöbəsi yarandığı gündən onun yarım şöbələri – ümumi məlumat, təlimat və milis (polis adı dəyişilərək fəhlə-kəndli milisi adlandırılmışdır – F.C.) şöbələrindən ibarət idi. İnqilab Komitəsinin qərarı ilə ümumi məlumat-təlimat şöbəsinə rəis Mirzəbağır Əliyev, milis (polis) şöbəsinə isə Murtuz Hacıyev təyin edilir (1, v. 10). Milis şöbəsinin rəisi M.Hacıyevdən tələb edilir ki, Naxçıvan zəhmətkeşlərinin asayişini qorumaq, dövlət və şəxsi əmlakı oğurlayıb talan edən bandalara qarşı və ölkədə əmin-amanlığı bərpa etmək məqsədi ilə Naxçıvanın qəza və dairələrində milis şöbələrini təşkil etsin.

Naxçıvan İnqilab Komitəsi milisin (polisin) şəxsi heyətinin təşkilatı cəhətcə möhkəmləndirilməsinə, onun daha da təkmilləşdirilməsinə daimi xüsusi diqqət yetirir. Fəhlə-kəndli milisinin 1920-ci ildəki əsasnaməsində deyilir: “Fəhlə-kəndli milisinə necə bir silahlanmış icraedici orqan kimi belə əhəmiyyətli ad verilir. O, hər cür hüquq və vəzifəyə ixtiyarlı olmaqla xüsusi təyinatın silahlı hissəsi adlanır” (2, s. 4).

Az vaxt içərisində 1920-1921-ci illərdə Naxçıvan qəzasında (11 noyabr 1920-ci il), Şərur qəzasında (11 dekabr 1920-ci il), Ordubadda (noyabr 1920-ci il), həmçinin Tumbul, Cəhri, Parağa, Nərimanabad, Culfa, Baş Nəraşen, Şahbuz, Əbrəqunus və Qıvraq dairə icraiyyə komitələri nəzdində milis (polis) şöbələri təşkil edilir (3, v. 16).

Naxçıvan qəza Milis İdarəsinə rəis Salman Əbilov (sonralar baş Milis İdarəsinə rəis təyin edilmişdir – F.C.), Şərura rəis H.Cabbarov, Ordubada rəis M.Sarmazbəyov, Culfa dairəsinə rəis Yusif Nadirxanov, Əbrəqunus dairəsinə rəis A.Qasimov, Şahbuz dairəsinə İsmayıl İsmayilov, Tumbul dairəsinə rəis Həsən Qasimov, Dəmiryol milisinə Nasrulla Şahtaxtinski, Cəhri dairəsinə Mirzəli Tarquliyev rəis təyin edirlər (3, v. 1-8).

17 noyabr 1920-ci ildə İnqilab Komitəsi nəzdində olan Daxili İşlər şöbəsi keçirdiyi iclasda Naxçıvan və Ordubad şəhər milis (polis) şöbələrinin ştat vahidlərini müzakirə edərək Naxçıvan şəhərində 37 nəfər, bunlardan 1 rəis və 1 rəis müavini, 2 baş milis və 33 kiçik milis işçisi və Ordubad şəhər milis şöbəsinin ştat vahidini 17 nəfər olmaqla 1 rəis, 2 baş milis və 14 kiçik milis işçisi ilə təsdiq etmişdir (3, v. 13-14).

Naxçıvanda Sovet hakimiyyəti qurulduğu günlərdə ölkənin vəziyyəti olduqca ağır idi. Ermənilərin, onların havadarlarının əli ilə müharibə meydanına çevrilmiş Naxçıvan ölkəsinin kəndləri dağıdılmış, əhalisi var-yoxdan çıxarılmış, minlərlə adam evsiz qalmışdır. Zəngəzurdan, Dərələyəzdən, Vedibasardan, İrandan və s. yerlərdən Naxçıvana gəlmiş minlərlə qaçqın bu vəziyyəti daha da ağırlaşdırmışdı. Qaçqınları nəinki ərzaqla, hətta yaşayış mənzilləri ilə təmin etmək lazım idi.

Naxçıvan İnqilab Komitəsi Daxili İşlər şöbəsi ilə birlikdə bir sıra təxirəsalınmaz vəzifələrin həyata keçirilməsinə başlayır. Qulluqçulara natura ilə əmək haqqı vermək, o vaxt yeganə gəlir mənbəyi olan duz mədəninə işləri qaydaya salmaq, xalq maarifini və səhiyyə işlərini, ərzaq məhsullarının respub-

likadan kənara daşınması üzərinə nəzarət qoymaq, qorumaq və s. kimi məsələlər İnkilab Komitəsinin iclaslarında müzakirə olunaraq müvafiq qərar qəbul edilmişdir.

Naxçıvanda Sovet hakimiyyəti qurulmasına baxmayaraq Şərur qəzası hələ də daşnak ermənilərinin əlində idi. Şərur qəzasını ermənilərdən azad etmək və ölkədə əmin-amanlıq yaratmaq üçün xalq milisini genişləndirmək və yerli xalqdan ordu təşkil etmək lazım idi. Bu məqsədlə də 1920-ci il noyabr ayının 28-də İnkilab Komitəsi gənclərdən bir alay əsgər təşkil etməyi və xalq milisi yaratmağı qərara alır (4, v. 11).

Abbasqulu bəy Şadlinskiyin komandiri olduğu “Qırmızı tabor” və taborla birlikdə vuruşan xalq milisinin köməyi ilə 1920-ci il dekabr ayının əvvəllərində Şərur qəzası erməni daşnaklarından azad edilir. Naxçıvan İnkilab Komitəsinin 11 dekabr 1920-ci il tarixli qərarı ilə Şərur İnkilab Komitəsi və Şərur qəza Milis Şöbəsi yaradılır (4, v. 11).

Şərur qəzası Baş Noraşen, Yengicə və Şahtaxtdan ibarət üç məntəqəyə bölünür. Qəza İnkilab Komitəsi Baş Noraşendə yerləşir. İnkilab Komitəsinin sədrliyi müvəqqəti olaraq Naxçıvan torpaq şöbəsinin müdiri Abbas Qədimova tapşırılır. Qəza milis şöbəsinə isə Hüseyn Cabbarov təyin edilir (4, v. 5). Qəza İnkilab Komitəsinə təşkilat işləri üçün 300 min manat pul buraxılır və mərkəzi hökumətin təlimatına uyğun olaraq kəndlərdə İnkilab Komitələrinin və milis şöbələrinin yaradılması tapşırılır (4, v. 13-15).

1921-ci il yanvar ayında İnkilab Komitəsinin nəzdində yaranmış Daxili İşlər şöbəsi (bir çox sənədlərdə komissarlıq yazılır – F.C.) nəzdində Naxçıvan qəza fəhlə-kəndli baş Milis İdarəsi yaradılır. Baş Milis İdarəsinin rəisliyinə Salman Əbilov, ona müavin isə Yunus Naxçıvanski təyin edilir (5, v. 38).

Naxçıvan Ölkə İnkilab Komitəsi 11 aprel 1921-ci il tarixli qərarı ilə Naxçıvan Daxili İşlər Şöbəsinə Ş.Əliyevi Daxili İşlər Komissarı təyin edilir (6, v. 39-40). Ş.Əliyev 1921-ci ilin axırlarına kimi bu vəzifədə çalışmışdır.

Ermənilərlə müharibə vaxtı dəfələrlə əldən-ələ keçmiş Şərur qəzasının kəndləri də xarabalıqlara çevrilmiş, minlərlə adam evsiz qalmış və torpaqlar yararsız hala düşmüşdü. Kənd təsərrüfatı alətləri sıradan çıxmışdı. Dartıcı qüvvə və əkin üçün toxum yox idi. Bu çətinliklərə baxmayaraq yerli camaat həvəslə dinc quruculuq işlərinə başlamışdı. Lakin bəzi qüvvələr, ələlxüsus Arazın o tayından sərhədi keçən silahlı İran kürdləri xalqın dinc quruculuğuna mane olur, kəndləri talayır, yerli xalqı soyur, mal-qaranı qovub aparırdılar. Ucqar kəndlərdə vətəndaşların, o cümlədən milis işçilərinin həyatına sui-qəsd təşkil edirdilər. 1921-ci ilin mart ayında Ordubad qəzasından Naxçıvan Ölkə İnkilab Komitəsinə və Daxili İşlər Şöbəsinə yazılan məktubda Dırnıs kənd sovetinin sədri Əziz Bədəlxanovun qolçomaqlar tərəfindən öldürüldüyünü bildirərək tədbir görməsini xahiş edirdilər (6, v. 13-16).

Bundan başqa arxiv sənədlərində İran kürd quldur dəstələrinin Şərur qəzasının kəndlərinə soyğunçuluq və talançılıq məqsədi ilə etdikləri silahlı bas-

qınlarına dair məlumatlar vardır. 3 mart 1921-ci ildə Şərur qəzasının Püsyən kənd sakinləri Cəlil Hacı Əkbər oğlu və İsmayıl Hüseyn oğlu Şərur qəza İnkilab Komitəsinə göndərdikləri məktublarında yazırdılar: “3 mart keçən gecə 25 nəfər İran kürdləri silahlı basqın edərək 14 baş iribuynuzlu mal-qara, 2 ulax, 1 at və 40 baş xırdabuynuzlu heyvan aparmışlar” (7, v. 12).

Bu sənəd isə Naxçıvan İnkilab Komitəsinin sədri B.Vəlibəyovun adına 7 mart 1921-ci ildə Şərur qəza İnkilab Komitəsinin sədr əvəzi M.Q.Şahtaxtinski tərəfindən vurulan teleqramdır. Teleqramda yazılır: “Quldurluq və talançılıq İran kürdləri tərəfindən hər gün çoxalır. Qəza milisinin silahının çatışmaması üzündən bu talançılığın qarşısını almağa imkan yoxdur. Kifayət qədər milis nəfərinin ayrılmasına və silah buraxılmasına sərəncam verməyinizi xahiş edirik” (8, v. 16).

Azğınlaşmış İran kürd quldur dəstələrinin qarşısını almaq üçün xalq milisini gücləndirmək lazım idi. Bu məqsədlə Naxçıvan İnkilab Komitəsi 12 mart 1921-ci il tarixdə keçirdiyi iclasda Şərur qəza milisinə silah, o cümlədən süvari ehtiyat hissələrindən milis nəfərləri göndərilməsi haqqında məsələ müzakirə edərək qərar qəbul edir. Bununla əlaqədar Naxçıvan İnkilab Komitəsi 14 aprel 1921-ci ildə Naxçıvan ölkə partiya komitəsinə yazırdı: “Son vaxtlar əsasən İran kürdlərindən ibarət olan quldur dəstələri tez-tez Şərur qəzasına keçərək yerli əhalini soyur, mal-qaranı aparırlar. Bu hal hər gün baş verir. Hətta elə gün olur ki, bir gündə bir neçə dəfə təkrar olur. Belə hadisələrin qarşısını almaq mümkün deyil. Ona görə ki, onlarla mübarizə aparmaq üçün silah çatışmır. Bu vəziyyət eyni zamanda əmək adamlarına imkan vermir ki, tarla işləri ilə məşğul olsun. Naxçıvan ölkə hərbi komissarlığı tərəfindən Şərur Rayon Partiya Komitəsinə 30 silah-patronla birlikdə buraxılmışdır ki, orada kommunist dəstəsi yaradılsın. Məlumata görə kommunist dəstəsi bu günə qədər yaradılmayıb. Silah isə təşkilatçı Əhməd Şüabinin evində istifadəsizdir. Nəzərə alaq ki, Naxçıvan hökumətinin sərəncamında artıq silah olmadığından Şərur milisini silahlandırma bilmirik. Buna görə xahiş olunur ki, Şərurda kommunist dəstəsi yaratmaq üçün buraxılmış 30 silah patronla birlikdə milisləri silahlandırmaq üçün müvəqqəti istifadə məqsədilə Şərur qəza İnkilab Komitəsinin sərəncamına verilsin” (9, v. 30).

Xalq milisi silahla təmin edilir. İran kürdləri dəfələrlə döyüş meydanında bir neçə nəfər itirdikdən sonra öz əməllərindən çəkinməyə məcbur olurlar. Şərur qəza İnkilab Komitəsi Naxçıvan Ölkə Hərbi Komissarlığına göndərdiyi məktubda yazır: “İrandan 20 nəfər kürd sərhədi keçib kəndlərə hücum edərkən vuruşmada iki nəfər kürd öldürüldü, sağ qalanlar geri çəkilməyə məcbur oldular. Bir milis nəfəri yaralanmışdır” (9, v. 44).

Naxçıvan şəhər Milis İdarəsinin sənədlərindən məlum olur ki, 1921-ci ilin təkcə mart ayında İran kürd bəndaları tərəfindən oğurluğa görə 28 protokol, dalaşmaya görə 7 protokol, təhqir etmək və öz həddini aşmalarına görə 2 protokol, sərxoşluğa görə 3 protokol, qaçaqmal və xarici valyuta alverinə görə 8 pro-

tokol tərtib edilmiş və xarici valyuta alverinə görə vətəndaşlardan 775 manat 50 qəpik cərimə olunaraq Xalq Daxili İşlər Komissarlığının kassasına təhvil verilmişdir (10, v. 12).

Naxçıvan Daxili İşlər Komissarlığı öz kollegiya iclasında Naxçıvan şəhər Milis İdarəsinin verdiyi bu məlumatı müzakirə edərək gələcəkdə bu kimi cinayətlərin qarşısının alınması haqda qərar qəbul etmiş və milis şöbələrinə lazımı göstərişlər verilmişdir.

Məhz ələ o dövrlərdə Naxçıvan milisinin fəaliyyətini genişləndirmək məqsədi ilə xüsusi təlimat verilmişdir. Milis əməkdaşları bu təlimatı əldə rəhbər tutaraq ölkədə asayişin bərpası naminə, qaçaqmalçılığa, quldurluğa və hər cür neqativ hallara qarşı kəskin mübarizə aparır.

ƏDƏBİYYAT

1. Nax. MRDA, f. 63, s. 1, iş 1, v. 9-10.
2. “Bessmennaya vaxta”, Alma-ata, Qazaxıstan, 1986, s. 4.
3. Nax. MRDA, f. 63, s. 1, iş 4, v. 16.
4. Nax. MRDA, f. 63, s. 1, iş 1, v. 11.
5. Nax. MRDA, f. 314, s. 5, iş 28. v. 38.
6. Nax. MRDA, f. 63, s. 1, iş 1, v. 39-40.
7. Nax. MRDA, f. 63, s. 1, iş 17, v. 12.
8. Nax. MRDA, f. 63, s. 1, iş 1, v. 16.
9. Nax. MRDA, f. 63, c. 1, iş 17, v. 30.
10. Nax. MRDA, f. 235, s. 1, iş 2, v. 12.

Фахрадин Джафаров

НАХЧЫВАНСКАЯ ПОЛИЦИЯ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

28 июля 1920-го года с приходом в Нахчыван XI Красной Армии в Нахчыване установилась Советская власть. Постановлением Нахчыванского Государственного Революционного Комитета от 10 октября 1920-го года при Революционном Комитете был создан отдел внутренних дел.

После создания отдела внутренних дел были созданы следующие подотделы, из которых состоял весь отдел: общий информационный, информационный и милицейский (название полиция было изменено на рабоче-крестьянскую милицию – Ф.Д.).

В статье говорится о создании в 1920-1921 годах Отделов милиции при Окружных Исполнительных Комитетах в Нахчыванском уезде (11 ноября 1920 года), в Шарурском уезде (11 декабря 1920 года), Ордубаде (в ноябре 1920 года), а так же в Тумбуле, Джагри, Параге, Нариманобаде,

Джультфе, Баш Норашене, Шахбузе, Абракунусе и Гывраге, о создании в январе 1921 года при Отделе Внутренних Дел Главного Управления рабоче-крестьянской Милиции Нахчыванского уезда, о борьбе сотрудников милиции с разбойничьими бандами, приходящими из Ирана, о восстановлении в стране порядка, о пресечении контрабанды, разбоя и разных преступлений. Всё это освещается на основании документальных материалов.

Ключевые слова: *Нахичеванский краевой революционный Комитет, Аббасгулу бек Шадлинский, «Красный Табор», Салман Абилов, Зангазур, Даралайаз, Шарур, Насрулла Шахтахтинский.*

Fakhraddin Jafarov

NAKHCHIVAN POLICE IN THE FIRST YEARS OF SOVIET POWER

On July, 28th, 1920 with arrival to Nakhchivan of XI Red Army the Soviet power was established here. By the resolution of Nakhchivan State Revolutionary Committee from October, 10th, 1920 under the Revolutionary Committee the internal affairs department had been created.

After creation of the internal affairs department following sections forming all department have been created: the section of general information, the section of information and militia (the name “police” was changed to the Workers’ and Peasants’ militia – F.J.).

It is told in the paper about creation of Departments of militia under the District Executive Committees at the Nakhchivan uyezd in 1920-1921 (on November, 11th, 1920), at the Sharur uyezd (on December, 11th, 1920), in Ordubad (November, 1920), and also in Tumbul, Jagri, Paraga, Narimanobad, Julfa, Bash Norashen, Shahbuz, Abragunus and Gyvrag; about creation of Central administrative board of Workers’ and Peasants’ Militia of the Nakhchivan uyezd in January, 1921 under the Internal affairs Department; about the struggle of police officers against gangs of robbers coming from Iran, about order-restoring in the country, about suppression of contraband, robbery and different crimes. All this is covered on the basis of documentary materials.

Key words: *Nakhichevan territorial revolutionary Committee, Abbasgulu bey Shadlinski, «Red Camp», Salman Abilov, Zangazur, Daralyaz, Sharur, Nasrulla Shahtakhtinski.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2012, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2012, № 3

NEWS OF NAKHCIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2012, № 3

ŞAMXAL MƏMMƏDOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: samxal2008@yahoo.com

ERMƏNİ TERRORÇULARININ ƏMƏLLƏRİ BEYNƏLXALQ HÜQUQ MÜSTƏVİSİNDƏ

Müasir dövrdə hərbi münaqişələr beynəlxalq hüquq və onun tərkib hissəsi olan beynəlxalq humanitar hüquqla tənzimlənəlməlidir. Lakin Ermənistan dövləti və erməni terrorçuları heç bir humanitar hüquq normalarına məhəl qoymayaraq işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarında hərbi cinayətlər törətmişlər. Bu isə beynəlxalq ədalət məhkəməsi tərəfindən ciddi surətdə cəzalandırılmalıdır.

Açar sözlər: *Haaqa Konvensiyası, Cenevrə Konvensiyası, humanitar hüquq, Liber Məcəlləsi, genosid cinayəti, hərbi əsirlər, uşaq hüquqları, İslam insan hüquqları, silahlı münaqişə, beynəlxalq hüquq.*

İlk sinifli cəmiyyətlərin və dövlətlərin yaranmasından etibarən bəşəriyyətin tarixi – müharibələr tarixi olmuşdur. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə keçən 5000 il ərzində yer kürəsində 14 min irili-xırdalı müharibələr olmuşdur. Son 3400 il ərzində yalnız 250 il müharibəsiz keçmişdir, başqa sözlə deyilsə ümumi sülh ili olmuşdur (1, s. 101).

XIX əsrin ortalarına qədərki müddətdə cüzi istisnalarla bu müharibələr zamanı bütöv vilayətlər xarabazarlığa çevrilir, nəinki qarşı tərəfin döyüşən əsgərləri, eyni zamanda dinc əhali kütləvi surətdə qırılır və ya öz yurd-yuvasından didərgin salınır, talan və soyğunçuluq baş alıb gedir, mədəni sərvətlər və tarixi abidələr məhv edilirdi. Bir sözlə qalib tərəf məğlublarla “cəngəllik qanunu” prinsipi ilə rəftar edirdi. Yalnız XIX əsrin II yarısından etibarən dünyanın qabaqcıl dairələrinin səyləri ilə müharibələr nəzarət altına alınmağa başladı: hərbi əməliyyatlar zamanı mülki əhalinin – ilk növbədə isə qadınların, qocaların və uşaqların qorunması, yaralı əsgərlərlə mülayim rəftar edilməsi, bir sıra amansız silah növlərinin qadağan edilməsi, mülki obyektlərə zərər verilməməyi və s. gündəmə gəldi.

1863-cü ildə ABŞ-da məşhur “Liber Məcəlləsinin” qəbul edilməsi, 1864-cü ildə Cenevrə Konvensiyasının, 1899 və 1907-ci il Haaqa konvensiyalarının qəbul edilməsi bu sahədə beynəlxalq hüququn təməl prinsiplərini müəyyən etdi. 1949-cu ildə növbəti Cenevrə Konvensiyaları, 1954-cü il Haaqa Konvensiyası, 1977-1980-cı illərdə Cenevrə Konvensiyasına əlavə edilən üç protokol və digər çoxsaylı sənədlər əsasında beynəlxalq humanitar hüquq formalaşdı.

Beynəlxalq humanitar hüququn əsas normaları və prinsipləri dünya birliyinin üzvü olan dövlətlər üçün məcburi hesablanır və onların yerinə yetirilməməyinin müvafiq beynəlxalq sanksiyalarla cəzalandırılması nəzərdə tutulur. Bunlar dövlətlərarası və ölkə daxili silahlı münaqişələrin humanistləşdirilməsi, müharibə qurbanlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi, mülki obyektlərin və mədəni mülkiyyətin mühafizəsi, əsirlərin və mülki şəxslərin həyatına və şəxsi əlaqələrinə hörmət edilməsi, yaralıları və xəstələrə lazımı yardım göstərilməsi və s. əhatə edir.

Lakin təəssüflə qeyd etmək lazım gəlir ki, bütün insanlığa xidmət edən bu norma və prinsiplərə heç də həmişə və hər yerdə riayət olunmur. Nə keçən əsrdə baş verən Vyetnam və İsrail-ərəb münaqişələrində, nə də bizim günlərimizdə baş verən müxtəlif daxili silahlı qarşıdurmalarda və regional münaqişələrdə beynəlxalq humanitar hüquq lazımı səviyyədə tətbiq olunmur. Məsələn, 2011-ci ilin əvvəllərindən bəri Suriyada Bəşər Əsəd rejiminə qarşı yönəlmiş daxili siyasi münaqişələrdə müxtəlif mənbələrə görə 9-13 min nəfər həlak olmuşdur ki, onların da çoxu münaqişədə bilavasitə tərəf olmayan uşaqlar və qadınlardır. Baş verənlərə çox hallarda öz geosiyasi maraqları və iqtisadi mənafehləri prizmasından baxan böyük dövlətlər və bir sıra beynəlxalq təşkilatlar humanitar fəlakətlərə göz yumurlar.

Müasir dövrümüzdə kiçik müharibələri xatırladan və ən müxtəlif formalarda təzahür edən terrorizm də müharibələr qədər fəlakətli və təhlükəli sosial-siyasi hadisədir. Çünki həm silahlı münaqişələr, həm də terrorçuluq qarşıda duran sosial-siyasi problemlərin beynəlxalq hüquq müstəvisində deyil, qaba güc vasitəsilə, zorakılıq müstəvisində qeyri-qanuni yollarla həlli üsuludur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev BMT Təhlükəsizlik Şurasının 04 may 2012-ci il tarixli yüksək səviyyəli iclasındakı çıxışında bu münasibətlə demişdi: “Terrorçuluq beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə, o cümlədən bütün üzv dövlətlərdə insan hüquqlarının, fundamental azadlıqların, demokratiyanın, siyasi müstəqilliyin, suverenliyin, ərazi bütövlüyünün və nəhayət sosial və iqtisadi inkişafın bərqərar olmasına ciddi təhdiddir” (2).

Son yüz illikdə dünyada dövlət terrorizmi və beynəlxalq terrorizm xüsusilə qorxulu həddə çatmışdır. Ayrı-ayrı ölkələrdə bütöv dövlət maşınının gücü ilə həyata keçirilən dövlət terrorizmi öz vətəndaşlarına və özgə xalqlara qarşı yönəlmiş qanlı repressiyalar, deportasiyalar şəklində ifadə olunur. Keçmiş Yuqoslaviyada, Kiprdə dövlətin öz müsəlman vətəndaşlarına qarşı əməlləri bu qəbildəndir. Onun qədər təhlükəli olan beynəlxalq terrorizm də başlıca olaraq

etnik təmizləmə, soyqırım, separatçı rejimlər yaratmaq kimi beynəlxalq cinayətlərin həyata keçirilməsi vasitəsinə çevrilmişdir. Ermənistan hakim dairələrinin və erməni terrorçu-quldur dəstələrinin öz dövlətlərinin ərazilərində və işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarında törətdikləri vəhşiliklər buna misal ola bilər.

Ölkə daxilində özünü dövlət terrorizmi, diaspora zəminində isə beynəlxalq terrorizm şəklində büruzə verən erməni terrorizmi – beynəlxalq terror şəbəkəsinin ən təhlükəli dəstələrindən biridir. Dünya birliyinin üzvü olan, bir çox beynəlxalq konvensiyalara imza atan, beynəlxalq hüquqa, o cümlədən beynəlxalq humanitar hüquqa riayət etməli olan Ermənistan dövləti öz havadarlarına arxalanaraq qonşu dövlətlərlə olan problemlərini hüquq müstəvisində deyil, zorakılıq müstəvisində həll etməyə üstünlük verir.

Ermənistan Respublikasının və onun xarici ölkələrdəki təmsilçiləri olan erməni terror təşkilatlarının əməlləri beynəlxalq hüququn prinsiplərinə tamamilə zidd olub, həmin hüquq tərəfindən birmənalı olaraq cinayətkarlıq kimi qiymətləndirilməlidir:

– İnsan hüquqları hüququ sahəsində terrorçu Ermənistan dövləti və onun silahlı birləşmələri, o cümlədən qeyri-nizami quldur-terrorçu dəstələri heç bir beynəlxalq hüquqla hesablaşmır. Özlərinin siyasi havadarları, regionda geosiyasi maraqları olan böyük dövlətlər və onların ikili standartlar siyasəti ilə himayə olunan erməni terrorçuları işğal etdikləri ərazilərdə misli görünməmiş vəhşilik və qəddarlıqlar etmişlər. Baxmayaraq ki, 1949-cu il IV Cenevrə Konvensiyası və 1977-ci ildə ona əlavə olunmuş I Protokol, habelə BMT Baş Məclisinin 1946-cı il 97 sayılı “Genosid cinayəti” haqqında qətnaməsi bu kimi qəddar əməlləri qəti qadağan etmişdir (3, s. 18; 4, s. 225).

– Beynəlxalq hüquq və onun əsas sənədlərindən olan Liber Məcəlləsinin 56-cı maddəsi hərbi əsirlərlə hörmətlə rəftar edilməsini tələb edir: “Heç bir hərbi əsir düşmən dövlətə mənsub olduğuna görə hər hansı cəzaya məruz qala bilməz, ona qarşı heç bir qisasçılıq hərəkəti, o cümlədən izzət və şərəfsizliyin qəsdən törədilməsi, amansız dustaqlıq, qıdadan məhrumetmə, xəsarətlərin yetirilməsi, öldürmə və ya digər qeyri-insani hərəkətlər yönəldilə bilməz” (5, s. 3). Hərbi əsirlər haqqında 1949-cu il III Cenevrə Konvensiyası da özünün 13-cü maddəsi ilə “Hərbi əsirlərlə humanistcəsinə rəftar edilməsini tələb edir, 130-cu maddəsi ilə işgəncə və digər amansız rəftarı hərbi cinayət hesab edir (3, s. 52, 54).

Lakin bu xəbərdarlıqlara məhəl qoymayan erməni tərəfi hərbi əsirlərə qarşı orta əsrlərə məxsus ən iyrənc və ağlasığmaz işgəncələr verir, onların üzərində tibbi-bioloji təcrübələr aparır, digər hüquqa zidd əməllər həyata keçirirlər.

– Müharibələr və silahlı münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərinin qorunması barəsində humanitar hüququn təməl prinsiplərinə məhəl qoymayan Ermənistan Respublikasının rəsmi dairələri və onların birbaşa göstərişləri ilə hərəkət edən quldur-terrorçu birləşmələri işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində

çoxsaylı vandalizm aktları həyata keçirmişlər. Məsələn, “Füzuli şəhərinin 17 kilometrliyində Quruçay dərəsinin sol sahilində Tuğ çökəkliyində yerləşən Azıx və Tağlar mağaraları kimi tarixi abidələr dağıdılmışdır. Füzuli rayonu ərazisində yerləşən, tunc dövrünə aid olan Qaraköpəktəpə, Meynətəpə və başqa tarixi abidələr də yararsız hala salınmışdır. Şuşa mağarası, Şuşanın qala divarları, Şuşada görkəmli Azərbaycan şairi Molla Pənah Vəqifin məqbərəsi, Füzulidə Şah Abbas karvansarası, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan kimi yaşayış məntəqələrində olan mədəni-tarixi abidələr tamamilə dağıdılmışdır” (9, s. 92-96).

Kəlbəcər rayonu işğal edilərkən 4 tarixi abidə məhv edilmiş, 30 mindən artıq nadir eksponatın saxlandığı tarix-diyarşünaslıq muzeyi qarət olunmuşdur. Ağdamda nadir “çörək muzeyi”, XVII-XVIII əsrlərə aid karvansara məhv edilmişdir. Ümumiyyətlə, işğal zaman 4366 sosial-mədəni obyekt, o cümlədən 690 orta məktəb, 490 səhiyyə obyekt, 927 kitabxana, 22 muzey, 6 dövlət teatru və s. tamamilə dağıdılmış, yandırılmış, tarixi-mədəni sərvətlər talan edilmişdir. Halbuki, beynəlxalq hüququn 1907-ci il IV Haaqa konvensiyasının 28 və 47-ci bəndləri, 1949-cu il II Cenevrə konvensiyasının 2-ci bölməsinin 33-cü bəndi, habelə 1977-ci il I əlavə protokolu ilə hərbi əməliyyat zonasında qərarlılıq qəti qadağan edilmişdir (1, s. 97). Beynəlxalq hüququn bu təməl prinsiplərinin əsasında dayanan və 1863-cü ildə ABŞ prezidenti Avraam Linkolnun göstərişi ilə tərtib olunan məşhur Liber məəcəlləsinin 44-cü maddəsi də “İşğal edilmiş ərazilərdə ...hər hansı əmlakın dağıdılması, ...hər növ oğurluq, talançılıq və ya qarəti qadağan edir” (5, s. 4).

– Erməni terrorçuları Beynəlxalq hüququn ətraf mühitin mühafizəsi barəsindəki məlum qərarlarına da məhəl qoymurlar. Belə ki, son 20 il ərzində erməni terrorçularının nəzarəti altında olan Azərbaycan ərazilərində 2 qoruq, 4 yasaqlıq dağıdılaraq bərbad hala salınmış, Zəngilan rayonu ərazisində yaşı 1200-1500-ə çatan nadir çinar meşəliyi kəsilərək məhv edilmişdir. İşğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində vaxtaşırı olaraq kütləvi yanğınlar törədilir, ətraf mühitə böyük zərər vurulur. Halbuki, bütün bunlar 1977-ci ildə Cenevrə Konvensiyalarının əlavə Protokolunun 55-ci maddəsi və BMT-nin 1980-ci il konfransında da qəbul edilmiş Konvensiyası ilə qadağan olunmuşdur (1, s. 100).

– Humanitar hüquq sahəsində müharibələr və münaqişələr zamanı əhəlinin ən müdafiəsiz hissəsi olan qadınların, qocaların və uşaqların həyatının və sağlamlığının qorunması barəsində müddəalar da erməni terrorçularını əsla maraqlandırmır. Onlar münaqişə tərəfini mənəvi cəhətdən qorxutmaq, mübarizə əzmini qırmaq və işğal prosesini asanlaşdırmaq üçün məhz yuxarıda göstərilən təbəqəyə qarşı amansızlıqlara əl atırlar. Məsələn, 1988-ci ilin sonlarında Ermənistanın Spitak rayonundan əhəlinin qovulması zamanı 216 nəfər, o cümlədən 57 qadın, 5 körpə və 18 müxtəlif yaşda uşaqlar qətlə yetirilmişdi (6, s. 64). Halbuki, istər Cenevrə Konvensiyaları və onlara əlavə edilmiş Protokollar, istərsə də “Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyası” silahlı münaqişələr zamanı uşaqlara hər hansı formada zərər verilməsini qadağan edir. İslam Konf-

ransı Təşkilatının 1990-cı ilin aprelində qəbul edilmiş “İslam insan hüquqları bəyannaməsinin” müvafiq maddəsi ilə “güc tətbiq edildikdə və ya silahlı münaqişə zamanı döyüş əməliyyatlarında iştirak etməyən insanların – qocalar, uşaqlı qadınlar, yaralılar, xəstələr və əsirlər müdafiə ilə təmin edilməsi nəzərdə tutulur” (5, s. 21).

1992-ci il yanvarın 28-də erməni terrorçuları Qarabağ səmasında “yer-hava” tipli raketlə “Ağdam-Şuşa” reysini yerinə yetirən mülki vertolyotu vurmuşdular. Bu vəhşi terror aktı nəticəsində vertolyotdakı 41 sərnişin və 3 heyət üzvü həlak oldu (7, s. 258). Halbuki, onlar vertolyotdakı sərnişinlərin böyük əksəriyyətinin hərbi əməliyyatlar zonasından çıxarılan qadınlar və uşaqlar olduğunu əvvəlcədən bildirdilər.

Ermənistan Respublikasının indiki prezidenti, Xocalı hadisələri vaxtı “Dağlıq Qarabağ Respublikası özünü müdafiə qüvvələrinin başçısı” olan Serj Sarkisyan xarici jurnalistlərdən birinə verdiyi müsahibədə demişdi: “Xocalıya qədər azərbaycanlılar fikirləşirdilər ki, ermənilər mülki əhaliyə qarşı əl qaldırmağa qadir deyillər. Biz bu stereotipləri qıra bildik” (8, s. 222). Beləliklə, bu terrorçu dövlət rəsmisi qətlə yetirilənlərin mülki əhali olduğunu etiraf etməklə bərabər, törədilən cinayətin beynəlxalq hüquqla təqib olunduğunu da bilməmiş deyildi.

Rəsmi Ermənistan dövlətinin, onun işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində fəaliyyət göstərən terrorçu-quldur birləşmələrinin beynəlxalq hüququ, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan beynəlxalq insan hüquqlarını kobudcasına pozması barədə bu cür misalların sayını istənilən qədər artırmaq da olar. Lakin bunsuz da demək olar ki, böyük güclərin regiondakı iqtisadi və geosiyasi maraqlarının ifadəçisi və icraçıları olan erməni işğalçıları həmin güclərin birbaşa dəstəyi və himayəsi sayəsində mübahisəli məsələlərin beynəlxalq hüquq çərçivəsində deyil, zorakılıq müstəvisində həllinə üstünlük verirlər. Onlar beynəlxalq insan hüquqlarına, humanitar hüquqa, bütövlükdə beynəlxalq hüququn təməl prinsiplərinə etinasızlıq göstərərək:

– Dövlətlərin ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı sahəsində BMT-nin Nizamnaməsini və 1975-ci il Helsinki Yekun Aktının başlıca müddəalarına əməl etmirlər.

– İşğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarında narkotik bitkilər becərmək, beynəlxalq miqyasda narkotik maddələr alveri və silah qaçaqmalçılığı etməklə dövlətlərarası konvensiyaları pozur, beynəlxalq cinayətkarlıqla məşğul olurlar.

– Yaralılar, xəstələr və hərbi əsirlərin hüquqlarına riayət edilməsi sahəsində beynəlxalq hüquq normalarına hörmətsizlik etməklə, bu barədə qüvvədə olan beynəlxalq müqavilə və konvensiyalara məhəl qoymurlar.

– Milyonlarla günahsız insanı öz tarixi torpaqlarından deportasiya etməklə ən adi insan hüquqlarını pozurlar.

Etnik düşmənçilik, ərazi iddiaları, separatizm, qisasçılıq ideologiyasına və siyasətinə söykənən erməni terrorçularının əməlləri beynəlxalq hüquqla təqib

olunan cinayətkarlıq kimi qiymətləndirilməlidir. Onun istər sırayı icraçıları, istərsə də ideoloqları və rəhbərləri beynəlxalq məhkəmələrə verilməlidir. Məhz bunu nəzərdə tutaraq, Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev demişdi: “Azərbaycan terrorçuluğun bütün forma və təzahürlərini qəti surətdə pisləyir. Biz hesab edirik ki, bütün terror aktları ağır cinayətdir, onlar pislənməli və bunu törədənlər isə cəzalandırılmalıdırlar” (2).

Minlərin və on minlərin ölümündə, deportasiya və soyqırımında təqsirkar olan, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə məhəl qoymayan Robert Koçaryan, Serj Sarkisyan, Zori Balayan kimi erməni liderləri də insanlığa qarşı cinayətlər etmiş Pinoçet, Öcalan, Karaçiç, Miloşeviç və başqaları kimi ədalət məhkəməsi qarşısında cavab verməli, həmin hüquqla da cəzalanmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Пикте Ж. Развитие и принципы международного гуманитарного права. Москва, 2000.
2. Əliyev İ. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 04 may 2012-ci il tarixli yüksək səviyyəli iclasında çıxış. “Azərbaycan” qəz., 2012, 06 may, № 99.
3. Qasser H.-P. Beynəlxalq humanitar hüquq. Giriş, Bakı, 2000, 132 s.
4. Hüseynov L. Beynəlxalq hüquq. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2002.
5. Dosvald-Bek L. Beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqları hüququ. Bakı, 2007.
6. Асадов С., Мамедов И. Терроризм: причина и следствие. Баку: Азербайджан, 2001, 243 с.
7. Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri (XIX-XXI əsrlər). Bakı: Elm, 2003, 367 s.
8. Помпеев Ю. Карабахский дневник. Москва, 2010.
9. XVIII-XIX əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların deportasiyası // Dirçəliş-XXI əsr, 2001, № 40, s. 92-96.

Шамхал Мамедов

ДЕЯНИЯ АРМЯНСКИХ ТЕРРОРИСТОВ В ПЛОСКОСТИ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

В статье обосновывается, что военные конфликты в современный период должны урегулироваться международным правом и его составной частью – международным гуманитарным правом. Несмотря на то, что армянское государство и армянские террористы неоднократно совершали различные преступления на захваченных территориях Азербайджана, к ним почему-то никогда не применялись нормы вышеуказанного права, хотя за подобные деяния они должны были быть строго наказаны международным правосудием.

Ключевые слова: Гаагская Конвенция, Женевская конвенция, гуманитарное право, кодекс Либера, преступление геноцида, военнопленные, права детей, исламские права человека, вооруженный конфликт, международное право.

Shamkhal Mammadov

DEEDS OF ARMENIAN TERRORISTS IN THE FRAME OF INTERNATIONAL LAW

It is substantiated in the paper that military conflicts during the modern period should be regulated by international law and its component – the international humanitarian law. In spite of the fact that the Armenian state and Armenian terrorists repeatedly committed various crimes in the seized territories of Azerbaijan, for some reason norms of the above-stated law never have been applied to them, though for similar acts they should be strictly punished by international justice.

Key words: *Hague Convention, Geneva Convention, humanitarian law, Liber's code, genocide crime, war prisoners, children rights, Islamic Human Rights, armed conflict, international law.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2012, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2012, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2012, № 3

MAHİR QƏRİBOV
AMEA-nın A.A.Bakıxanov
adına Tarix İnstitutu
E-mail: mahirqaribov@yahoo.com

1918-1921-Cİ İLLƏRDƏ ERMƏNİSTAN-GÜRCÜSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ LORU-PƏMBƏK BÖLGƏSİNİN ERMƏNİSTANA BİRLƏŞDİRİLMƏSİ

1917-ci ildə Rusiyada bolşevik inqilabından sonra ermənilər rusların vasitəsi ilə bütün Qafqazı ələ keçirmək niyyətində idilər. Bir ildən sonra gürcülərlə ermənilər arasında toqquşmalar başladı və nəticədə Borçalını ələ keçirdilər. 31 dekabr 1918-ci ildə Borçalının cənub hissəsi olan Loru Pembək neytral zona elan edildi. Gürcüstanda Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə bu ərazi Ermənistana birləşdirildi. Məqalədə 1918-1921-ci illərdə Borçalıda baş verən hadisələr təhlil edilir və araşdırılır.

Açar sözlər: inqilab, Rusiya, neytral zona, Borçalı, ərazi.

1917-ci ildə Rusiyada xalq kütlələrinin genişlənən inqilabi hərəkatı Zaqafqaziya bölgəsində vəziyyətə ciddi təsir göstərdi. Bolşeviklərin Petroqradda hakimiyyəti ələ keçirməsi xəbəri alındıqdan sonra 1917-ci ilin oktyabrın 27-də Bakıda Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetinin fəvqəladə yığıncağı keçirildi. İclasın gündəliyində duran əsas məsələ ölkədə inqilabı yaymaq və hakimiyyəti ələ keçirmək məsələsi idi.

1918-ci ilin fevralın 22-də Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər məclisinə seçilmiş deputatların yığıncağında Zaqafqaziya Seyminin yaradılması və yerli hakimiyyətin bu quruma verilməsi haqqında qərar qəbul edildi [10, s. 135]. Fevralın 23-də isə üç əsas partiya fraksiyalarının nümayəndələrindən ibarət Zaqafqaziya seymi öz işinə başladı. Müstəqil Qafqazın mövcudluğu təkcə Qafqaz müsəlmanlarının deyil həm də Rusiyanın daimi təhlükəsi qarşısında qalan digər müsəlman ölkələrinin mənafeyinə uyğun idi.

Zaqafqaziya seymi dağıldıqdan sonra Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan müstəqillik qazandılar. Bu tarixdən sonra Ermənistanla Gürcüstan arasın-

da başlanmış sərhəd münaqişəsi daha da gərginləşdi. Müstəqilliyin ilk günlərində Gürcüstan hökumətinin Borçalı, Sığnaq və ümumilikdə Qarayazıda Gürcüstanın sərhədlərini müəyyən etmək adı altında mövcud vəziyyəti dəyişmək cəhdləri Azərbaycan hökumətinin müqaviməti ilə qarşılaşdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri M.H.Hacinski iyunun 14-də Gürcüstan hökumətinin 1918-ci il 5 iyun tarixli qərarına etiraz edərək Gürcüstan hökumətinin xarici işlər idarəsinin başçısına yazırdı: “Borçalı, Tiflis və Sığnaq qəzalarının başdan-başa müsəlmanlardan ibarət olan hissələrinin əhalisi öz nümayəndələri vasitəsilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərkibində olmaq arzularını ifadə etdiklərini nəzərə alaraq, mənim hökumətim gürcü hökumətinin yuxarıda qeyd olunan sərəncamına qarşı qəti etiraz edir və ölkələrimiz arasında mehriban qonşuluq münasibətlərinin saxlanması naminə Borçalı qəzasının hüdudlarından qoşun hissələrini çıxarmaq, Azərbaycan ərazisinin yuxarıda qeyd edilən hissələrinin tutulması haqqında sərəncamı ləğv etmək üçün təcili tədbirlər görməyi təkidlə xahiş edir” [2, s. 4].

Azərbaycan hökumətinin ciddi səyi ilə Qarayazıdakı status-kvo saxlanıldı, Azərbaycan ordu hissəsinin burada qalması şərti ilə beynəlxalq komissiya yaradılması barədə razılıq əldə edildi.

Birinci Dünya müharibəsində Osmanlı dövlətinin məğlubiyyəti 1918-ci ilin axırlarında ermənilərin yenidən fəallaşmasına şərait yaratdı. Artıq dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılan “dənizdən dənizə Böyük Ermənistan” iddiaları yerli türk əhalisinə görünməmiş müsibətlər gətirdi. “Daşnaksutyun” partiyasının başçısı Ovannes Kaçaznuninin rəhbərlik etdiyi Ararat hökuməti Qarabağ, Zəngəzur, Axaltsixe, Axalkalaki və Borçalı bölgələrinə qarşı ərazi iddiaları irəli sürərək həmin ərazilərin Ermənistana birləşdirilməsini tələb etdi. Erməni daşnak orduları Gürcüstan sərhədini keçərək Borçalının cənub hissəsi olan Loru bölgəsini tutmaq məqsədilə əməliyyatlara başladılar. Erməni ordularına “Dro” ləqəbli Drastamat Kanayan başçılıq edirdi. Onlar ilk həmləni Şorali və Koberi istiqamətində həyata keçirdilər.

Ermənilərin ilk hücumları kiçik məşəblı idi və Gürcüstan silahlı qüvvələrinin potensialını öyrənmək məqsədini daşıyırdı. Ermənistanla sərhəd bölgələrdə yaranmış bu vəziyyət Gürcüstanı təxirə salınmaz tədbirlər görməyə vadar edirdi [8, s. 17].

Ermənilərin hücumunun qarşısını almaq məqsədilə oktyabrın 20-də Gürcü əsgərləri zirehli qatarla Koberiyə göndərildi. Onlara Vladimir Qoquadze rəhbərlik edirdi. Baş qərargah rəisi polkovnik Aleksandr Zakaridzenin sərəncamında olan qüvvələr də bölgəyə ezam olundu. Vəziyyəti öyrənib qiymətləndirdikdən sonra Zakaridze artilleriya qüvvələrindən ibarət əlavə ordunun göndərilməsini tələb etdi [4, s. 23].

1918-ci ilin oktyabrın 24-də Borçalı qəzasında fəvqəladə vəziyyət elan olundu. Oktyabrın 25-i və 26-da isə qəzanın General qubernatoru və bölgə qarnizonunun komandiri General mayor Georgi Silikidzenin rəhbərliyi altında

mövqe döyüşləri davam etdirildi. Tsakeri və Koraci kəndləri həmin müddət ərzində bir neçə dəfə əldən ələ keçdi. Gürcü zirehli qatarının işə salınması döyüşdə həlledici rol oynadı. Oktyabrın 27-də erməni orduları geri çəkildilər.

Erməni silahlı qüvvələri tərəfindən oktyabr ayında Gürcüstana qarşı həyata keçirilən əməliyyatlar kəşfiyyat xarakterli idi. Ancaq buna baxmayaraq könüllü özünümüdafiə dəstələri və yerli əhali sərt reaksiya verdi. Bu olduqca mürəkkəb bir dövr idi [8, s. 22].

1918-ci ilin dekabrın 6-da şəhər tezdən erməni hərbi birləşmələri Axalkalaki qəzasının sərhədlərini pozaraq ruslar yaşayan kəndləri, o cümlədən Troesko, Ekremovka, Qorelovka və Boqdanovka kəndlərini zəbt etdilər. 3 gün ərzində 35 km ərazi işğal olundu. Bölgənin general-qubernatoru, general-mayor Abel Maxaşvili təcili olaraq 1 nömrəli piyadalar diviziyasının birinci və ikinci polkları ermənilər tərəfindən işğal olunmuş ərazilərə göndərdi. Ermənistan hökumətinə ultimatum verildi ki, təcili olaraq işğal etdikləri əraziləri qeyd şərtsiz azad etsinlər.

Gürcüstanın o zamankı Menşevik hökuməti beynəlmiləçilik xəstəliyinə tutulmuşdu. Onlar inanırdılar ki, guya erməni daşnakları da sosializm uğrunda mübarizədə eyni düşüncəyə sahibdirlər. Ancaq zaman öz sözünü dedi. Onların hansı ideyaya xidmət göstərdiyi bəlli oldu [9, s. 102].

Dekabrın 17-də ermənilər axşamın qaranlığından və dumanlı havadan istifadə edərək Sanai ərazisinə hücum etdilər. Uzunlar kəndi işğal olundu. Müdafiə istehkamına General Sulikidze rəhbərlik edirdi. Həmin gün döyüş meydanlarında 3 zabıt və 100 nəfər gürcü əsgəri həlak oldu. Ermənilər Voronsovka və Privolnunu ələ keçirdilər [4, s. 35].

Ermənilərin əvvəlcədən hazırlanmış hərbi planları var idi. Bu plana əsasən üç istiqamətdə hücum strategiyası həyata keçirilirdi. Mərkəzi istiqamət, sağ və sol cinahlar.

Gürcüstan hökuməti bu problemi dinc yolla həll etməyə səy göstərirdi. Dekabrın 18-də Gürcüstan parlamenti yaranmış vəziyyət barədə hökumətin məlumatını dinləyib müzakirə etdi və belə bir qətnamə qəbul olundu.

“Gürcüstan və Ermənistan arasında hərbi əməliyyatlara dair hökumətin məlumatını müzakirə edərək parlament etiraf edir ki:

1. Gürcüstan hökuməti Ermənistan hökumətinə düşmənçilik üçün heç bir səbəb verməmişdir, əksinə, dövlətlərimiz arasında işlərin sülh yolu ilə həll olunması üçün bütün tədbirlər görülmüşdür;

2. Ermənistan qoşunları xaincəsinə Gürcüstan sərhədlərini pozmuş, çox sayda gürcü əsgəri öldürmüş və yaralamışdır.

Parlament hökumətin düşməni dəf etməyə yönəldilmiş fəaliyyətini və onun tərəfindən hərbi tədbirlər görülməsini bəyanir. Respublikanı müdafiə etmək üçün hökumətə hər cür kömək göstərməyə hazırdır. Sənəd yekdilliklə qəbul edilmişdir” [3, s. 469].

Ermənilərin işğal etdiyi ərazinin sənaye infrastrukturu xeyli əhəmiyyətli idi. Orda Gürcüstan özünümüdafiə dəstələrinə General Sulikidze rəhbərlik edirdi. Amma yaranmış vəziyyət elə idi ki, ordu geri çəkilməyə məcbur oldu. Bu taktiki baxımdan zəruri idi. Çünki ordunu mühasirə vəziyyətindən çıxarmaq lazım idi. Belə də oldu. Gürcü birlikləri Sadaxlı kəndi istiqamətində geri çəkildilər.

Dekabrın 19-da Gürcüstan hökuməti Ermənistanın Tiflisdəki diplomatik nümayəndəsi Camalyana nota göndərdi. Həmin notada deyilirdi: *“Ermənistan qoşunlarının Gürcüstan üzərinə xaincəsinə hücumuna görə Gürcüstan Respublikası Ermənistanla olan bütün diplomatik əlaqələri kəsir”*.

Baş nazir Ramişvili. 19 dekabr 1918-ci il [9, s. 114].

Dekabrın 19-da ermənilər Şulaver şəhərinə soxuldular və orda özlərinə qərargah yaratdılar. Şulaver stansiyasını ələ keçirməklə Nəftuluq-Sadaxlı dəmir yol xəttini kəsdi. Dekabrın 20-də Hərbi nazir Georqadze Milli Şuranın iclasında hərbi vəziyyəti şərh etdi və vəziyyətin olduqca ağır olduğunu bildirdi.

Ermənilərlə növbəti döyüş Voronsovka kəndi ətrafında baş verdi. Qızğın döyüşdə yerli azərbaycanlı özünümüdafiə dəstələri xüsusilə seçildilər. Onlar ağır strateji mövqedə durmalarına baxmayaraq düşməni məğlub edə bildilər. 60 erməni əsgəri əsir götürüldü, 6 yüksək rütbəli zabıt və 230 əsgər öldürüldü, çoxlu sayda tüfəng və silah sursat ələ keçirildi [8, s. 73].

Azərbaycan Xarici İşlər nazirliyinin Müttəfiqlər Komandanlığının qərarına və Gürcüstan, Ermənistan Xarici İşlər nazirinə 1918-ci il dekabrın 23-də göndərdiyi 851 №-li teleqramında Borçalıdakı sərhəd mübahisələri ilə bağlı Gürcüstan və Ermənistan Respublikaları arasında gedən silahlı toqquşmalara təəssüflənir və qətiyyətlə onlara xatırladırdı: “Borçalı rayonu Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsidir” [1, s. 12].

23 dekabrda ermənilər Sadaxlı kəndinə silahlı batalyon göndərdilər. Yerli özünümüdafiə dəstələri və gürcülər geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Vuruşmada həlak olan gürcü və azərbaycanlı əsgərlər Tiflisdə qardaşlıq qəbiristanlığında dəfn olundular. Bu dəfn mərasiminə Gürcüstan parlamentinin bütün nümayəndələri qatılmışdılar.

Şulaver əməliyyatından bir həftə sonra Tiflisdən bölgəyə əlavə qüvvələr göndərildi. Azərbaycanlılardan təşkil olunan süvari alay da gürcülərə dəstək verdi. Qələbə sevincini yaşamağa macal tapmayan ermənilər özlərini bir anda mühasirədə gördülər. Şulaver kəndi və ətraf bölgələri mühasirəyə alınmışdı. Qızğın vuruşmada əvvəlcə Şulaver daha sonra isə Sadaxlı kəndi azad olundu. Düşmənin Şulaver altında 4 ədəd ikitəkərli top, 15 pulemyot, 2 artilleriya anbarı və döyüş ləvazimatları itirdi. 6 erməni zabiti və 106 əsgər girov götürüldü [4, s. 54]. Bu toqquşmalarda əsasən əhalisi azərbaycanlılar olan Sadaxlı, Ləmbəli, Dəmyə Görərxı, Saral, Ağammədli, Kolgir, Qızıl Hacılı, Ləmbəli, Körpülü, Voronsovka (Taşır) daha çox əziyyət çəkdi.

Qafqazda ermənilərin fitnəsi nəticəsində yaranan münaqişə ocaqları Böyük Britaniya və Fransaın diqqətindən yayınmadı. Onlar hələ yeni başlayan bu

müharibənin önünə keçmək üçün təcili olaraq bölgəyə öz nümayəndələrini göndərdilər. Böyük Britaniyanın general-mayoru Raykroft və Fransa missiyasının başçısı polkovnik Şardin Gürcüstan və Ermənistan hökumət nümayəndələri ilə görüşdülər. Belə qərara gəldi ki, təcili olaraq hərbi əməliyyatlar dayandırılmalı və dekabrın 31-də döyüş zolağında atəşkəs elan olunsun [6, s. 104].

1919-cu ilin yanvarın 9-dan 17-dək Tiflisdə Ermənistan və Gürcüstan nümayəndələrinin qatıldığı sülh konfransı keçirildi və orada bir sıra tələbkar məsələlər müzakirə olundu. İngilislərin və Fransızların dəstəyi ilə Borçalı mahalının cənub hissəsi olan Loru rayonu Gürcüstan və Ermənistan arasında neytral ərazi elan olundu. Beləliklə ermənilər daşnakları gələcəkdə bu bölgənin Ermənistanla birləşdirilməsi üçün ilk addımı atdılar [11, s. 28].

Neytral zonanın Şimal sərhədi Gürcüstan qoşun hissələrinin dekabrın 31-də saat 24-dək tutduğu məntəqələri ayıran xətt hesab edirdi; neytral zonanın cənub sərhədi isə türklərin tutmuş olduğu Disix-Cəlaloğlu. Beləliklə, Borçalı qəzası üç hissəyə bölünürdü, Şimal hissə Gürcüstana, cənub hissə Ermənistanla verilir, Loru nahiyəsi isə neytral zona sayılırdı. Sonra Borçalı və Axalkələk zonalarında Gürcüstan və Ermənistan qoşunlarının sayı, ordudan tərxis, hərbi əsirlərin dəyişdirilməsi, girovların buraxılması, Borçalı neytral zonasının idarə olunması və s. məsələlər barədə razılıq əldə edildi. Zonanın idarə olunması ingilislərin nəzarəti ilə qarışıq komissiyaya həvalə edildi [7, s. 34].

Rusiya Kommunist Bolşeviklər Partiyası 1921-ci ilin mayın 2-də keçirdiyi plenumda Zaqafqaziya Respublikalarında ərazi məsələlərinin tənzimlənməsi məqsədilə xüsusi komissiya yaratdı. S.M.Kirov bu komissiyanın sədri seçildi. Gürcüstandan Svanidze, Qodina, Azərbaycandan M.D.Hüseynov, M.H.Hacınski, Ö.F.Nemanzadə, Ermənistandan isə Bekzadyan nümayəndə kimi komissiyaya qatıldılar [9, s. 87]. Ermənistan nümayəndəsi vaxtaşırı olaraq Kirova Ermənistan torpaqlarının azlığından şikayət edir və bu məsələnin həlli üçün Stalinə müraciət etməyi xahiş edirdi.

1921-ci ilin iyul ayında Stalin Tiflisə səfər etdi. İyulun 7-də O, Rusiya Kommunist Bolşeviklər Partiyası Mərkəzi Komitəsinin iştirakı ilə Gürcüstan və Ermənistanın ərazi hədudlarını müzakirə etdi. Qafqaz bürosu Stalinin bilavasitə göstərişi ilə Loru neytral zonasının Ermənistanla verilməsi haqqında qərar qəbul etdi. 3810 km² ərazi hissəsi Ermənistanla birləşdirildi [4, s. 58].

Bu o zaman idi ki, bir neçə ay əvvəl Azərbaycandan qoparılan Zəngəzur bölgəsində azərbaycanlı kəndlər boşaldılır və ora Suriyadan, Livandan, Misirdən və Yəmənəndən gətirilən ermənilər yerləşdirilirdilər.

Dənizdən dənizə “Böyük Ermənistan” iddiasında olan ermənilər qonşu dövlətlərin ərazilərini öz genişlənmə arealı olaraq görür və bu niyyətə çatmaq məqsədilə vaxtaşırı planlar hazırlayırdılar. Məhz bu mənfur siyasətin nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycana qarşı “Dağlıq Qarabağ” müharibəsi davam etməkdədir. Növbəti hədəfdə isə Gürcüstanın Cəvaxetiya vilayəti və “Böyük Ermənistan” xülyasının içində yer alan digər əyalətlər var [5, s. 107].

Hələ qədim dövrlərdən Qafqazda yaşayan xalqlardan Albanlar və İberlərin ənənələri, bu xalqlar arasındakı dostluq bu gün də səmimi qonşuluq şəraitində davam edir. Bölgəyə nifaq salanlar isə sonradan bura gələnlərdir. Amma tarix öz hökmünü verir. Bu gedişlə yəqin ki, münaqişə yaradanlar gəldikləri yerə geri dönəcəklər. Gürcüstanla Azərbaycan arasında dostluq körpüsü olan Borçalı mahalı bizi bir birimizə bağlayan tarixi bir bölgədir. Gürcü-Azərbaycan dostluğu bizə onu söyləməyə əsas verir ki, ermənilərin Qafqazla bağlı sərsəm xülyaları heç bir zaman baş tutmayacaq. Dünya birliyi isə tarixi ədalətin bərpası üçün öz səylərini artırmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 277, siy. 2, iş 20.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 970, siy. 11, iş 153.
3. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис: Наука, 1919, 545 с.
4. Əliyev N. Erməni xəyanəti və Gürcüstan. Bakı: Nurlar, 2007, 62 s.
5. Cəbbarlı H. Ermənistanın bölgə siyasətində Gürcüstan: Tarixi müddətdə qarşılıqlı əlaqələr, Erməni araşdırmaları, S: 6 (Yaz 2002), s. 105-117.
6. Çıraqlı V. İstiqlal yollarında. Bakı: Elm, 1992, 132 s.
7. Məmmədli, Ş. Parçalanmış Borçalı və ya 1918-ci il Ermənistan-Gürcüstan müharibəsinin acı nəticələri Bakı: Təhsil, 1991. 66 s.
8. Çaxıani A. 1918-1919-cu il Gürcü-erməni müharibəsi Tiflis: Kafqaz, 1997, 217 s.
9. Samuşiya D. "Gürcüstan 1918-1921-ci illərdə", Tiflis: Kafqaz, 2001, 102 s.
10. Həsəni C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. Bakı: Elm, 1993, 362 s.
11. Məmmədov K. Borçalı-qədim türk yurdu. "Dədə Qorqud" jurnalı. Marneuli, 2005, s. 24-29.

Махир Гарибов

АРМЯНО-ГРУЗИНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В 1918-1921 ГОДАХ И ПРИСОЕДИНЕНИЕ ЮЖНОГО БОРЧАЛЫ К АРМЕНИИ

В 1917 году, после большевистской революции в России, армяне с помощью русских попытались овладеть всем Кавказом. Год спустя между армянами и грузинами начались столкновения в районе Борчалы. 31 декабря 1918 года южная часть Борчалы – Лору-Памбаг – была объявлена нейтральной зоной. После того как в Грузии установились Советская власть, данная территория была присоединена к Армении. В этой статье исследованы события в Борчалы, произошедшие в 1918-1921 годах.

Ключевые слова: *революция, Россия, нейтральная зона, Борчалы, территория.*

Mahir Garibov

**THE ARMENIAN-GEORGIAN RELATIONS IN 1918-1921 AND
ANNEXATION OF SOUTHERN BORCHALY TO ARMENIA**

In 1917, after Bolshevik revolution in Russia, Armenians by means of Russians have tried to seize all Caucasus. A year later collisions between Armenians and Georgians in area of Borchaly began. On December, 31st, 1918 the southern part of Borchaly – Loru-Pambag – was declared a neutral zone. After establishment of the Soviet government in Georgia, the given territory has been attached to Armenia. Events in Borchaly happened in 1918-1921 are investigated in this paper.

Key words: *revolution, Russia, neutral zone, Borchaly, territory.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. H.Y.Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

QADİR ƏKBƏROV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: qadir1976@inbox.ru

MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRƏ TARİXİ BAXIŞ

Məqalədə Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə tarixi bir baxışdan bəhs olunmuşdur. Burada əsasən qədim zamanlardan günümüzdək aparıcı dövlət xadimlərinin milli-mənəvi dəyərlərə göstərdiyi qayğı və diqqət öz əksini tapmışdır. Qeyd edilmişdir ki, xalqın və onun görkəmli oğullarının səyləri nəticəsində bu dəyərlər günümüzdək qorunub yaşadılmışdır.

Açar sözlər: *milli, dəyərlər, dövlət xadimi, mentalitet, adət-ənənə.*

Hər bir xalq özünəməxsus milli dəyərlərə və adət-ənənələrə mənsubdur. Bəşəriyyət tarixində düşüncə və təfəkkürün meydana gəldiyi bir dövrdən insanlar müəyyən düşünülmüş vərdislərə yiyələnir və özlərindən sonrakı nəsillərə ötürüldülər. Deməli bəzi hərəkətlər və vərdislər olmuşdur ki, bu da insanları bir-birinə bağlamış, və ümumilikdə bir həyat qanunauyğunluğuna çevrilmişdir. Bu bağlılıqlara insanların yaşadıkları təbii şərait də müəyyən təsir göstərmişdir.

Zaman ötdükcə insan cəmiyyəti böyüyərək sivil cəmiyyətlərə çevrilir. Yetkin bir insan cəmiyyəti təbii ki, digərindən müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənməyə başlayır. Burada şərti olaraq göstərilən birinci cəmiyyətin üzvləri çalışırlar ki, öz əcdadlarına xas olan adət və ənənələri qoruyub böyüməkdə olan nəsllə aşilasınlar.

Qeyd edək ki, Azərbaycan bir şərq ölkəsidir və şərqin özünəməxsus yaşam tərzı var. Bu baxımdan da şərqlə qərb arasındakı yaşayış qaydaları və eləcə də hər hansı bir məsələyə baxış tərzı, təbii ki, fərqli olacaq. Azərbaycanda milli mentalitet, türkçülük elementləri digər ölkələrdən fərqli şəkildə özünü büruzə verir.

Erkən orta əsrlər türk dünyasının ən böyük tarixini özündə əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına nəzər salaı. Türklərin yaşadığı geniş bir məkanda yaranmış mədəniyyət yüz illər sonra ayrı-ayrı adlarla tanınan türk ulusları tərəfindən yaşadılmış və günümüzdək gəlib çatmışdır. Məsələn, dastanda verilən yurd sevgisi, oğuz igidlərinin dar gündə bir-birinə dayaq olması,

ata-anaya hörmət, məhəbbət bu gün də yaşadılır. Eyni zamanda qədim dövlətçilik ənənələrinin yaşadılması, rəhbərin öz xalqına qarşı xüsusi diqqəti, hərbi nizam intizamın olması bu dastanın yaradıcıları olan türk etnoslarının, xüsusilə də Azərbaycan türklərinin zəngin dövlətçilik ənənəsinə və təcrübəsinə malik olmasından xəbər verir. Tarixin sonrakı mərhələlərinə nəzər salanda görürük ki, qüdrətli Azərbaycan hökmdarlarından olan Uzun Həsən, Şah İsmayıl, II Şah Abbas müstəqil xanlıqlar dövründə Qarabağ xanı Pənahəli xan, Şəki xanı Hacı Çələbi xan, Quba xanı Fətəli xan, Naxçıvan xanı Kalbalı xan və başqaları xalqın milli dəyərləri və adət-ənənələrinin qorunması prinsipini əldə rəhbər tutmaqla öz siyasi fəaliyyətlərini təşkil etmişlər. Səfəvi hökmdarı Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan dilinə xüsusi önəm vermiş, ana dilimizin dövlət səviyyəsində əsas dilə çevrilməsinə çalışmışdır. Tarixin bu mərhələsində Azərbaycan dili həm saray daxilində, həm də ordu sıralarında xidmət edən əsgərlərin ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir [5, s. 2]. Şah İsmayıl poeziya vurğunu olmuş, özü də Azərbaycan dilində şeirlər yazmış, məşhur “Dəhnamə” poemasını yaratmışdır. Təsədüfi deyildir ki, Çaldıran döyüşü ərəfəsində I Sultan Səlimin Şah İsmayıl fars dilində göndərdiyi şeirə azərbaycanca cavab yazmışdır [2, s. 331]. O, eyni zamanda kitabxana işinin təşkilinə ayrıca diqqət yetirmişdir.

Xalqın savadlanması, dünya sivilizasiyasına qoşulması yolunda xüsusi xidməti olan II Şah Abbas da xeyli işlər görmüşdür. Belə ki, Şah Abbasın vaxtında mədrəsə tikintisi geniş vüsət almış, mədrəsələrdə oxuyan tələbələrin hər cür şəraitlə təmin olunmasını öz diqqətində saxlamışdır. Onun dövründə ölkəmizin demək olar ki, hər yerində təhsil ocaqları inşa edilmişdir. Bunlara əyani sübut isə Ordubad rayonu ərazisində tikilən Cümə məscidləri və məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən məktəbləri və mədrəsələri göstərmək olar. Şah Abbas Avropadan mətbəə avadanlıqları gətirilməsi işinə təşəbbüs göstərmiş və bunun üçün xəzinədən vəsait ayrılması haqqında göstəriş vermişdir. Lakin kəfayət qədər vəsaitin ayrılmaı və sonra isə II Abbasın ölümü bu işə mane olmuşdur [1, s. 565]. Bəhs olunan dövrdə ölkənin ayrı-ayrı məntəqələri arasında, eyni zamanda Azərbaycan ərazisindən keçən İpək yolu üzərində körpülər salınmışdır. Bu körpülərin tikintisində milli memarlıq üslubu bu gün də nəzər diqqətdən yayınmır.

XVIII əsr dövlətçilik tariximizdə özünün şəxsi keyfiyyətləri və siyasi dünyagörüşü ilə seçilən bir sıra dövlət rəhbərləri olmuşdur ki, onlar da millimənəvi dəyərlərimizi qoruyub saxlamağı başlıca vəzifəyə çevirmişdilər. Şəki xanı Hüseyn elmin, incəsənətin və elm adamlarının himayədarı olmuş, şair Molla Vəli Vidadi ilə dostluq etmişdir. O, həmçinin “Müştaq” təxəllüsü ilə şeirlər də yazmışdır. Onun ədalətli şah obrazını isə Molla Vəli Vidadi öz yaradıcılığında işıqlandırmışdır [2, s. 507].

Qarabağ xanının vəziri Molla Pənah Vaqif də öz həyatı və fəaliyyəti dövründə Azərbaycançılığa geniş önəm vermiş, insanlara qarşı istər hökmdar, istərsə də digər vəzifəli şəxslər tərəfindən edilən haqsızlığı tənqid edərək insa-

nın insana qarşı ədalətli mövqe tutmasını on plana çəkmiş, öz əsrinin, mühitinin ümumbəşəri nöqsanlarının əzəmətli ittihamçısı kimi çıxış etmişdir [2, s. 512].

Azərbaycanın Rusiya və İran dövlətləri tərəfindən parçalanmasından sonra xalqımız iki ayrı-ayrı mədəniyyətlərin təsirinə düşmüşdür. Milli adətlərimizlə bərabər yad adətlər də məişətimizə daxil olmuşdur. Amma buna baxmayaraq xalqımız tarixin dərin qatlarından yaşadıkları dövrə qədər yaratdığı milli-mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamış özlərindən sonrakı nəsillərə ötürmüşdür. Tarixin bu mərhələsində də, xalqımıza xas olan bütün milli dəyərlər qorunub saxlanılmışdır.

1918-ci ildə Azərbaycan müstəqillik əldə etmiş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradılmışdır. Milli mədəniyyətimiz müstəqil Azərbaycan dövləti daxilində yenidən inkişaf etməyə başlamışdır. Yeni yaranmış hökumət xalqın savadlanması yolunda əməli addımlar atmışdır. Ən böyük addımlar Bakı Dövlət Universitetinin açılması, milli bayrağımızın təsdiqi və bu kimi tədbirlər idi. Bu dövrdə Azərbaycan cəmiyyətinin bütün sahələrinin milliləşdirilməsinə başlanmış, milli mədəniyyətin inkişafı dövlətin əsas vəzifələrindən biri elan edilmişdir. Lakin iyirmi üç ay mövcud olan, şərq aləmində öz xalqına demokratik azadlıqlar verən müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1920-ci ildə süquta uğramışdır.

Milli dəyərlərimizə zərbə vurmağa çalışan bolşevizm ideyaları Sovet hakimiyyəti illərində özünü daha sərt şəkildə büruzə vermişdir. Tariximizin bir hissəsi olan milli bayramlarımıza, qədim dastanlarımıza, milli musiqi alətlərimizə müxtəlif siyasi don geyindirərək həyatımızdan çıxarmağa çalışmışlar. Lakin bu məkrli siyasət özünü lazımi qədər doğrultmamışdır. Azərbaycan xalqı öz milli varlığını – dilini, dinini, adət-ənənəsini qoruyub saxlamışdır. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində I Ümumittifaq Türkoloji qurultayının Bakıda keçirilməsi, milli dəyərlərə ölkəmizdə nə qədər önəm verildiyinin göstəricisidir. Repressiya illərinin ən qorxulu vaxtı – 1937-ci ildə zülmkarlara qarşı mübarizə tariximizin ən şanlı səhifələrindən olan “Koroğlu” dastanının opera səhnəsində tamaşaya qoyulması milli dəyərlərin inkişaf etdirilməsi sahəsində qeyrətli Azərbaycan oğullarının fədakar fəaliyyətindən xəbər verir. Şübhəsiz ki, bu cür addımları atmaq cəsarət tələb edirdi. Belə bir ağır işin öhdəsindən isə yalnız Üzeyir Hacıbəyov kimi vətənpərvərlər gələ bilərdi.

Milli dəyərlərin qorunması və inkişafı istiqamətində görülən işlər ötən əsrin 70-80-ci illərində daha geniş vüsət almışdır. Bu dövrdə ulu öndər Heydər Əliyevin səyi nəticəsində milli dəyərlərimizlə bağlı əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Həmin dövrdə həyata keçirilən ən mühüm tədbirlərdən biri Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili səviyyəsinə qaldırılması məsələsi idi.

1978-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyada Azərbaycan dilinin dövlət dili olması öz əksini tapmışdır. Bu isə milli dəyərlərin dövlət səviyyəsində qorunmasını göstərirdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin istər respublika rəhbərliyindəki fəaliyyəti zamanında, istərsə də SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin I müavi-

ni vəzifəsində işlədiyi dövrdə milli məsələlər həmişə ön planda olmuşdur. Ulu öndər Azərbaycanın tanınmış mədəniyyət xadimlərinin yubiley tədbirlərinin keçirilməsinə, onların ev muzeylərinin yaradılmasına, dair tarixi qərarlar qəbul etmişdir. O dövrdə memarlıq abidələrinin bərpasına xüsusi diqqət yetirilmişdir [3, s. 315].

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin 1993-cü ildə Azərbaycanda yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdışı milli-mənəvi dəyərlərin bərpasına, onların itib batmasının qarşısının alınmasına şərait yaratmışdır. Ulu öndərin müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə Novruz, Ramazan, Qurban kimi milli və dini bayramlarımız dövlət səviyyəsində qeyd olunmağa başlanmışdır. Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasəti ümumdövlət siyasətinin əsas inkişaf istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Onun ana dili haqqındakı baxışları məhz Azərbaycançılıq kontekstində daha aydın dərk olunur. 18 iyun 2001-ci il tarixli Prezident fərmanında bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da dilinin onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdən olması və bu ən qiymətli sərvətin göz bəbəyi kimi qorunması və qayğı ilə əhatə edilməsi bir vətəndaşlıq vəzifəsi kimi qarşıya qoyulmuşdur [4, s. 2].

Bu gün həm Qərb, həm də Şərq mədəniyyətinin qovşağında yerləşən Azərbaycan özünün tarixi köklərinə söykənərək müasir dövrün reallıqları əsasında inkişaf edir. Ölkəmizdə Respublika prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə dövlət səviyyəsində milli dəyərlərə diqqət və qayğı artırılır. Bir sözlə ölkəmizdə “keçmişə unutmama, o, gələcəyin müəllimidir” şüarı əldə rəhbər tutulur.

2012-ci ilin muxtar respublikamızda “Milli dəyərlər ili” elan edilməsi xalqının milli dəyərlərinə böyük diqqət və ehtiram göstərən ulu öndər Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi siyasətin qədim Naxçıvanda uğurlu davamının bariz ifadəsidir. Hamımız təsdiq edərək ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında milli dəyərlərə ən qiymətli sərvət kimi baxılır, bu qiymətli dəyərləri qorumağı, zənginləşdirməyi, gələcək nəsllə ərməğan etməyi hər bir naxçıvanlı özünün ən müqəddəs vəzifəsi sayır. Bu istiqamətdə dövlət səviyyəsində həyata keçirilən tədbirlər də gündən günə geniş vüsət almaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I c., Bakı: Azərnəşr, 1994, 680 s.
2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. III c. (XIII-XVIII əsrlər), Bakı: Elm, 2007, 592 s.
3. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası: 25 cildə. Azərbaycan c., Elmi Mərkəzi, 2007, 884 s.
4. Əfəndiyev T. Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlərimiz. 525-ci qəz., 2011, № 007, s. 2.
5. Səfərli H. Milli dövlətçiliyimiz xalqımızın ən böyük milli dəyəridir. “Şərq qapısı” qəz., 2012, № 59, s. 2.

Гадир Акбаров

ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА НАЦИОНАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ

В статье исследованы национально-духовные ценности азербайджанского народа с исторической точки зрения. В данной работе нашли своё отражение забота и внимание ведущих государственных деятелей к национально-духовным ценностям с древних времён до наших дней. Надо отметить, что усилиями знаменитых государственных деятелей эти ценности сохранены и дошли до нас.

Ключевые слова: *национальные ценности, государственный деятель, менталитет, обряд.*

Gadir Akbarov

HISTORICAL VIEW AT NATIONAL WEALTH

National-cultural wealth of the Azerbaijan people from the historical point of view is investigated in the paper. The care for national-cultural wealth and attention of leading statesmen since ancient times up to now have found the reflection in the given work. It is necessary to notice that these wealth are kept and have reached us by efforts of these well-known statesmen.

Key words: *national values, statesman, mentality, ceremony.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. H.Y.Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

ARXEOLOGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

VƏLİ BAXŞƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: velibahshaliyev@mail.ru

ORTA TUNC DÖVRÜNƏ AİD YENİ TAPINTILAR

Yeni aşkar olunan abidələr qala tipli yaşayış yerlərinin Naxçıvanda geniş yayıldığını göstərir. Orta Tunc dövründə qala tipli yaşayış yerlərinin yayılması köçmə maldarlığın inkişafı, əhalinin müdafiə ehtiyacının artması ilə bağlı olmuşdur. Qala tipli yaşayış yerlərindən Orta Tunc dövrünün erkən mərhələsinə aid keramika məmulatının aşkar olunması bu proseslərin e.ə. III minilliyin ortalarından başladığını təsdiq edir. Şərur rayonunun Aşağı Yaycı və Dizə kəndləri arasındakı ərazidə aşkar edilən Orta Tunc dövrünə aid qəbir abidələri başlıca olaraq kurqanlardan ibarətdir. Bir-birindən xeyli uzaqda yerləşən bu abidələr Orta Tunc dövrünün erkən mərhələsində yaşayan tayfaların mədəniyyətini özündə əks etdirir. Naxçıvan ərazisindən aşkar olunmuş boyalı keramika məmulatının araşdırılması göstərir ki, Yaycı nekropolunun paralel xətlər arasına alınmış bəzəmə motivi bir qədər gec meydana çıxmışdır. Təzəkənd mədəniyyətinə aid keramikada naxışların qoşa xətlər arasına alınması onların Boyalı qablar mədəniyyətinin müəyyən mərhələsində ortaya çıxdığına işarə edir. Araşdırmalar Urmiya hövzəsi, Cənubi Qafqaz və Şərqi Anadolunun Orta Tunc dövrü üçün xarakterik olan boyalı qabların ortaq xüsusiyyətlərinin məhz Naxçıvanda cəmləşdiyini üzə çıxarır. Faktlar Orta Tunc dövrünün Boyalı qablar mədəniyyətinin Naxçıvanda formalaşdığını, buradan isə Mil, Muğan, Göyçə, Şərqi Anadolu və Urmiya istiqamətində yayıldığını təsdiq edir. Yaycı boyalı qabları üçün xarakterik ornamentlərin Təzəkənd mədəniyyəti nümunələrində aşkar olunması bu mədəniyyətin Naxçıvandan gedən tayfalar tərəfindən yaradıldığını təsdiq edir. Təzəkəndin tək stil boyalı qablarının əksinə olaraq Yaycıda daha fərqli və mürəkkəb motivli ornamentlərə rast gəlinmiş, Yaycı üçün xarakterik olan ornament Təzəkənd mədəniyyəti abidələrində daha da inkişaf etmiş şəkildə özünü göstərmişdir.

Açar sözlər: Orta Tunc dövrü, Boyalı qablar mədəniyyəti, Təzəkənd mədəniyyəti, Yaycı nekropolu, Urmiya hövzəsi.

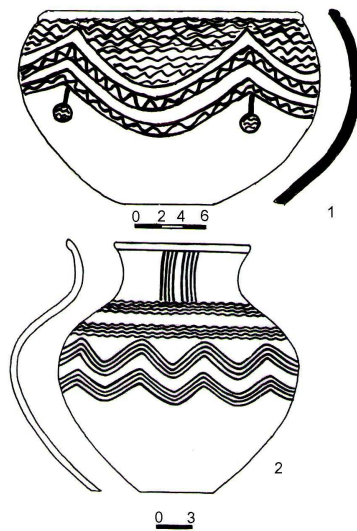
Son illər Naxçıvanda aparılan araşdırmalar zamanı Orta Tunc dövrünün erkən mərhələsinə aid xeyli keramika əldə edilmişdir. Bu tapıntılar Cənubi Qafqaz, Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadoluda yayılan, bir ucu Trialetiyə, digər ucu

isə Mil-Muğan düzlərinə dayanan Boyalı qablar mədəniyyətinin meydana gəlməsi və inkişafı ilə bağlı məsələləri yenidən nəzərdən keçirməyə imkan verir. Sirab ətrafında qeydə alınan Qurddağ, Qaratəpə və Göy Xəndəkdə [4, şək. 16, şək. 17, şək. 18] Boyalı qablar mədəniyyətinin müxtəlif dövrlərinə aid keramika aşkar olunmuşdur. Onların bənzərləri Doğubəyazıt [13, s. 327, pl. IX, 6], Yaycı [6, 2001, cız. 18, 2], Şahtaxtı [6, cız. 17, 2-3], Çalxanqala [1, tabl. VII, 1], II Kültəpə, Nəhəcir [1, c. 93-95] və başqa abidələrdən əldə edilmişdir. Erkən mərhələyə aid olan çölmək tipli qabların biri xüsusilə diqqətçəkicidir. O, incə qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq sarı rəngdə bişirilmişdir. Xarici səthi yaxşı hamarlanmış, birbaşa saxsının üzərinə qara rənglə çəkilmiş bucaqşəkilli xətlərlə naxışlanmışdır [4, şək. 15, 4]. Qaratəpə [4, şək. 20, 1] və Qurddağdan [4, şək. 17, 4] aşkar olunan ağzının kənarı bir-birinin içərisində yerləşdirilən qövşşəkilli xətlərlə naxışlanmış qablar Naxçıvan abidələri üçün xarakterikdir. Onlar Çalxanqala [1, c. 71-72, tabl. VII, 4, VIII, 9], Qaraçuq, Qıvraq [6, cız. 9, 3-7] və digər abidələrdən bəllidir. Bu tip keramika məmulatı Orta Tunc dövrünün erkən mərhələsi üçün xarakterikdir. Bu baxımdan Çalxanqala kurqanlarından tapılan kasaların kompleksindən boz rəngli keramikanın tapılması, habelə tunc əşyaların bir qisminin mis-arsen qarışığından hazırlanması onların erkən tarixindən xəbər verir [1, c. 71-72; 5, c. 46-50].

Sirab ətrafında qeydə alınan Sürümçək, Sırran ağıl və Qurddağ qalaları şübhəsiz ki, bu dövrün müdafiə istehkamlarından olmuşdur. Müdafiə xarakteri daşıyan bu tip qalaların, demək olar ki, Naxçıvanın bütün bölgələrində aşkar edilməsi bu dövrdə ətraf ərazini nəzarətdə saxlayan kiçik qalaların da inşa edildiyini göstərir.

Yeni tapıntılar içərisində Yaycı nekropolunun materialları xüsusilə diqqətçəkicidir. Onların bir qismi vaxtilə Yaycı nekropolunda dağıntıya məruz qalmış qəbirlərdən aşkar edilmişdir [4, s. 40]. Bu qabların yalnız bir qismi nəşr edilmişdir. Onlar içərisində kasa tipli qab xüsusilə diqqəti cəlb edir. Ağız hissədə bir qədər içəri yığılan bu kasa qabarıq gövdəlidir. Ağzının altı batıq xətlə əhatə olunmuşdur. Bu kasanın xarici səthi qırmızı boya üzərindən çəkilmiş qara rəngli ornamentlə naxışlanmışdır. Kasanın ağzının altına birləşik iri qövsələr çəkilmiş və onların içərisi dalğalı xətlərlə doldurulmuşdur. Onların altı iki sıra qövşşəkilli xətlə əhatə olunmuşdur. Ensiz zolaq əmələ gətirən bu xətlərin də arasına dalğalı xətt çəkilmişdir. Sonuncu qövsələrin birləşmə nöqtəsindən aşağı yenən düz xətlərin ucu dairələrlə tamamlanmışdır [şək. 1, 1]. Bu motivdə naxışlanmış kasalar Haftavantəpənin Ekkən VI B təbəqəsindən [9, fig. 16, 12, 23, 27], Sarıveli [7, levha 38, 1], Nurettin höyüğü [7, levha 39, 5], Ərzurum, Van muzeyi [8, № 48; 7, levha 55, 1-11, levha 59, 2-9] və Şərqi Anadolunun digər muzeylərindən aşkar olunan materiallarla oxşardır. Bu baxımdan Yaycı nümunələri daha çox Haftavantəpə və Ərzurum nümunələri ilə bənzərdir. Bu kasanın bəzi bəzəmə motivləri Van nümunələri ilə oxşardır. Lakin qeyd etmək lazımdır

ki, Yaycı kasasının bəzəmə motivi yuxarıda qeyd etdiyimiz nümunələrin heç birini təkrar etmir.

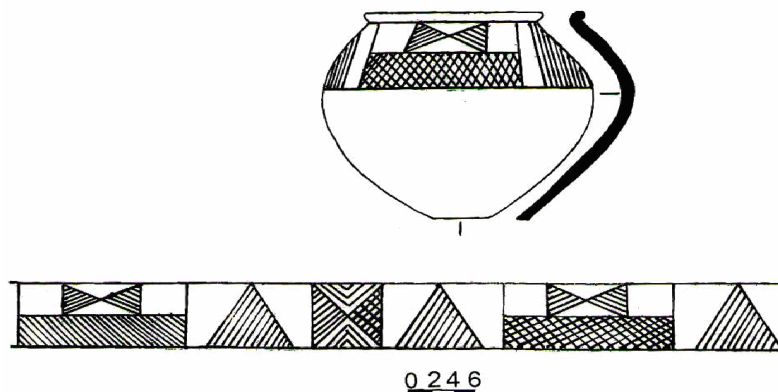


Şəkil 1. Yaycı nekropolunun yeni tapıntıları.

2011-ci ildə Yaycı nekropolundan yeni arxeoloji materiallar aşkar olunmuşdur. Kurqan tipli qəbir abidələrinin üzəri əvvəlcə daşla, sonra isə torpaqla örtülmüşdür. Qəbirlərdə insan skeleti aşkar edilməmişdir. Həmin ildə aparılan araşdırmalar zamanı müəyyən olundu ki, Şərur rayonunun Aşağı Yaycı və Dizə kəndləri arasındakı ərazidə Orta Tunc dövrünə aid qəbir abidələri olmuşdur. Onlar başlıca olaraq kurqanlardan ibarətdir. Bir-birindən xeyli uzaqda yerləşən bu abidələr, abidələrin pasportlaşdırılması zamanı müxtəlif adlarla qeydə alınsa da, Tunc dövrünün erkən mərhələsində yaşayan tayfaların mədəniyyətini özündə əks etdirir.

Yaycı nekropolundan aşkar olunan küpələrin biri bəzəmə motivinə görə arxeoloji ədəbiyyatda Təzəkənd mədəniyyəti adı ilə tanınan abidələrdən aşkar olunmuş keramika məmulatı ilə bənzərdir. Bu küpə gövdəsinin yuxarısında, qırmızı rəng üzərinə qara rənglə, iki paralel xətt arasına alınmış həndəsi ornamentlərlə naxışlanmışdır. Naxışlar bəzi yerlərdə iki pilləli olub yuxarıda bitişik üçbucaqlar (qum saati motivi), aşağıda isə torlu ya da ştrixlənmiş dördbucaqlardan ibarətdir [şək. 2]. Bu motivdə bəzənmiş küpələrə Kirovakan [Kuş 1993, рис. 56, 12], Ariç [11, рис. 55, 14, 16], Verin Naver [11, рис. 52, 14], Təzəkənd nekropolu [11, рис. 50, 21; 12, рис. 17] və digər abidələrdə rast gəlinmişdir. Bu küpə də bəzəmə motivinə görə yuxarıda qeyd olunan abidələrdən aşkar olunan materialların heç birini təkrar etmir. Bəzəmə motivində istifadə olunan ornamentlər ştrixlənmiş üçbucaqlar II Kültəpə, Şahtaxtı və Şortəpə üçün xarak-

terikdir [6, cız. 11]. Qum saatı motivlərinə isə daha çox Qızılburun [3, levha XII, 7; 6, cız. 21, 3, 10] və Şahtaxtıda [6, cız. 15, 7] rastlanır. Ümumiyyətlə, Yaycı küpəsinin naxışları Təzəkənd mədəniyyətinin bəzəmə motivlərini özündə əks etdirən və yerli istehsalın xüsusiyyətlərini birləşdirən bir nümunədir. Bu Yaycıdan aşkar olunan digər küpənin naxışlarında daha aydın seçilir.



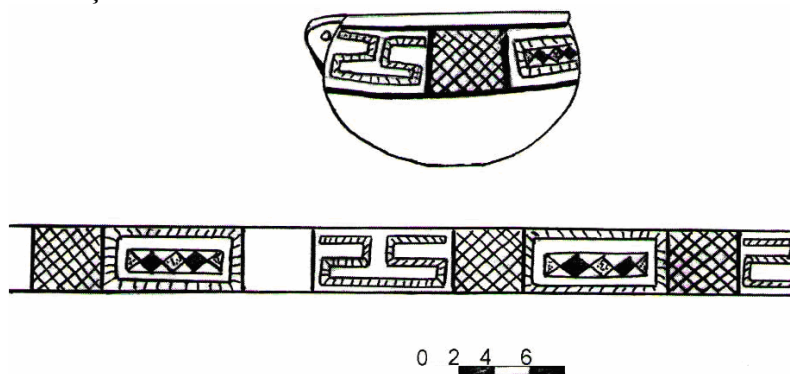
Şəkil 2. Təzəkənd tipli küpə (Yaycı nekropolu).

Yaycı nekropolundan aşkar olunan digər küpənin gövdəsinin yuxarı qismi beş cərgə ornamentlə naxışlanmışdır. Küpənin gövdəsi əvvəlcə şaquli paralel xətlərlə, ondan altda iki sıra dalğalı narın xətlərdən, onlardan aşağıda isə iki sıra iri dalğalı xətlərdən ibarət ornamentlə naxışlanmışdır [şək. 1, 2]. Bu tip bəzəmələr Naxçıvan abidələrində geniş istifadə olunmuş, xüsusilə II Kültəpə və Qarabağda yerləşən Üzərliktpə üçün xarakterik olmuşdur [3, levha VI, 2; 7, levha 114; levha 18]. Bu motivə Azərbaycandan kənarda demək olar ki, rastlanmamışdır.

Yaycıdan aşkar olunan digər küpənin naxışlanma motivi II Kültəpənin Orta Tunc dövrü üçün xarakterikdir [3, levha XII, 5].

Araşdırmalar Yaycı nekropolundan yeni aşkar olunan tapıntıların Boyalı qablar mədəniyyətinin erkən mərhələsinə aid olduğunu göstərir. Onlar arasında geniş dalğalı xətlərlə naxışlananlar daha qədimdir. Naxçıvan ərazisindən aşkar olunmuş boyalı keramika məmulatının araşdırılması göstərir ki, paralel xətlər arasına alınmış bəzəmə motivi daha gec meydana çıxmışdır [Belli, Baxşəliyev 2001, s. 33-44]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ilk mərhələdə naxışlar qabın boyanmamış saxsısı üzərinə çəkilmişdir. Daha sonra qırmızı anqob üzərindən dalğalı xətlərlə bəzədilmiş qablar meydana çıxmışdır. Təzəkənd mədəniyyətinə aid mallarda naxışların qoşa xətlər arasına alınması onların Boyalı qablar mədəniyyətinin müəyyən mərhələsində ortaya çıxdığını göstərir. Araşdırmalar Urmiya hövzəsi, Cənubi Qafqaz və Şərqi Anadolunun Orta Tunc dövrü üçün xarakterik olan boyalı qabların orta xüsusiyyətlərinin məhz Naxçıvanda cəmləşdiyini göstərir. Naxçıvan boyalı qablarının bəzəmə motivi onun yaxın çevrəsin-

də xüsusilə Mil-Muğan, Kars, Van və Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) abidələrində izlənilir. Faktlar Orta Tunc dövrünün Boyalı qablar mədəniyyətinin Naxçıvanda formalaşdığını buradan isə Mil, Muğan, Göyçə, Şərqi Anadolu və Urmiya istiqamətində yayıldığını təsdiq edir. Yayıcı boyalı qabları üçün xarakterik ornamentlərin Təzəkənd mədəniyyəti nümunələrində aşkar olunması bu mədəniyyətin Naxçıvandan gedən tayfalar tərəfindən yaradıldığını göstərir. Təzəkəndin tək stil boyalı qablarının əksinə olaraq Yayıcıda daha fərqli və mürəkkəb motivli ornamentlərə rastlanmışdır. Demək olar ki, Yayıcı üçün xarakterik olan ornament Təzəkənd mədəniyyəti abidələrində daha da inkişaf etmiş şəkildə özünü göstərmişdir.



Şəkil 3. Polixrom boyalı küpə (Şahtaxtı).

Şahtaxtıdan aşkar olunan polixrom boyalı kasa da naxışlanma motivinə görə diqqəti cəlb edir. Bikonik formalı kasanın gövdəsinin yuxarı qismi paralel xətlər arasına alınmış həndəsi motivli ornamentlə naxışlanmışdır. Naxışlar qara və qırmızı rənglə qabın sarı rəngdə boyanmış səthinə çəkilmişdir. Onlar bitişik romblar, torlu düzbucaqlılar və digər ornamentlərdən ibarətdir [şək. 3]. Bu kasanın naxışlanmasında istifadə olunan torlu dördbucaqlar Təzəkənd mədəniyyəti üçün xüsusilə xarakterikdir. Bu motivin polixrom boyalı qablarda rastlanması onların Naxçıvanda uzun müddət istifadə edildiyini göstərir. Qum saati motivi Naxçıvanda polixrom boyalı qablarda rastlandığı üçün onun da uzun müddət ərzində istifadə olunduğunu demək olar.

Orta Tunc dövründə qala tipli yaşayış yerlərinin yayılması köçmə mədəniyyətin inkişafı, əhəlinin müdafiə ehtiyacının artması ilə bağlı olmuşdur. Qala tipli yaşayış yerlərindən Orta Tunc dövrünün erkən mərhələsinə aid keramika məmulatının aşkar olunması bu proseslərin e.ə. III minilliyin ortalarından başladığını təsdiq edir.

Yeni tapıntılar boyalı qablar mədəniyyətinin mənşəyi ilə bağlı müəyyən məlumatlar irəli sürməyə imkan verir. Ehtimal ki, Kür-Araz mədəniyyətinin yayıldığı dövrdə Eneolit mədəniyyəti tamamilə yox olmamış və inkişafını davam etdirmişdir. Urmiya hövzəsindən başlayaraq Azərbaycanın böyük bir hissəsində, o cümlədən Naxçıvanda qırmızı anqoblu, bəzən isə boyalı keramikanın

yayılması, bizcə, təsadüfi deyildir. Ola bilsin ki, bu mədəniyyət daha sonra Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin əsasını təşkil etmişdir. Orta Tunc dövrünün boyalı keramikası ilə Son Eneolit dövrünün qırmızı anqoblu keramikasının yayılma arealının üst-üstə düşməsi bunu ehtimal etməyə imkan verir.

Orta Tunc dövrünə aid yeni aşkar edilmiş keramika məmulatının bir qismi qara rəngdə bişirilmiş cızma və basma naxışlı qablardan ibarətdir. Onların hamısı forma verməyən parçalardan ibarətdir. Keramika nümunələrinin dördü Surumçəkdən aşkar olunmuşdur. Onlar ziqzaq şəkilli cızma ornamentlə naxışlanmışdır. Qahabçay hövzəsindən aşkar olunan parçaların biri cızma xətlərlə, digəri isə basma ornamentlə naxışlanmışdır. Bu tip keramika məmulatı Orta Tunc dövrünün erkən mərhələsi üçün xarakterik hesab edilir. Belə keramika II Kültəpə [1, c. 97; 10, s. 53], Üzərliktəpə, Nəhəcir [15, s. 68-72] və digər abidələrdən aşkar olunmuşdur. Basma naxışlı qablar Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin abidələrində xüsusilə geniş yayılmışdır. Tədqiqatçıların fikrinə görə, bu keramika Erkən Tunc dövründə meydana çıxmış və Orta Tunc dövründə inkişaf etmişdir [1, c. 97]. II Kültəpədə aparılan araşdırmalar zamanı basma naxışlı keramikanın dulus sobalarından aşkar olunması onların istehsalının yerli ustalar tərəfindən də mənimsənildiyini göstərir [1, c. 31].

Yeni aşkar edilən tapıntılar Boyalı qablar mədəniyyətinin bir qismi oturaq, bir qismi isə köçəri maldarlıqla məşğul olan tayfalar tərəfindən yaradıldığını təsdiq edir [6, s. 60]. Lakin yeni tapıntılar Naxçıvanda yalnız oturaq əhalinin deyil, həmçinin köçəri maldarlıqla məşğul olan əhalinin də məskunlaşdığını deməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991, 256 с.
2. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2008, 304 s.
3. Baxşəliyev V. The Archaeology of Nakhichevan. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1997, 128 p.
4. Baxşəliyev V., Novruzov Z. Sirabda arxeoloji araşdırmalar. Bakı: Oskar, 2010, 160 s.
5. Бахшалиев В.Б. Металлургия и металлообработка на территории древней Нахичевани. Баку: Элм, 2005, 120 с.
6. Belli Oktay, Baxşəliyev Veli. Middle and Late Bronze Age Painted Pottery culture of the Nakhchivan Region. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2001, 120 s.
7. Özfırat Aynur. Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (m.ö. II binyıl). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2001, 224 s.
8. Çilingiroğlu A. Van gölü havzasında M.Ö. II binyıl çanak çömleği // Ege Üniversitesi Arkeoloji dergisi, 1994, № 2, s. 1-31.
9. Edward M.R. The Pottery of Haftavan VIB (Urmia Ware) // Iran, № 19, p.

101-140.

10. Əliyev V.H. Azərbaycanca Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 140.
11. Кушнарева К.Х. Южный Кавказ в IX-II тысячелетиях до н.э. СПб.: Петербургское Востоковедение, 1993, 312 с.
12. Мартиросян А.А. Армения в эпохи бронзы и раннего железа. Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1964, 313 с.
13. Marro C., Özfirat A. Pre-classical Survey in Eastern Turkey, Third preliminary Report: the Dogubeyazit region // *Anatolia Antiqua*, XIII, Institute François D'études Anatolian's D'Istanbul, 2005, p. 319-356.
14. Seyidov A.Q. Naxçıvan e.ə. VII-II minilliklərdə. Bakı: Elm, 2003, 339 s.

Вали Бахшалиев

НОВЫЕ НАХОДКИ ЭПОХИ СРЕДНЕЙ БРОНЗЫ

Нововыявленные находки показывают, что в эпоху Средней Бронзы поселения типа крепости были широко распространены на территории Нахчывана. Распространение этих поселений было связано с развитием кочевого скотоводства и оборонительными нуждами населения. Керамические изделия раннего этапа, выявленные в поселениях, утверждают, что эти процессы начались уже с середины III тысячелетия до н.э. Новые погребальные памятники, обнаруженные вблизи селений Ашагы Яйджы и Дизе Шарурского района представлены курганами. Эти памятники представляют культуру племен раннего этапа эпохи Средней Бронзы. Исследование расписных керамических изделий, обнаруженных на территории Нахчывана, показывает, что орнаменты Яйджинских сосудов, ограниченные параллельными линиями, появились позднее. Подобный мотив Тазакентских сосудов показывает, что они появились в определенном периоде культуры расписной керамики. Исследования показывают, что характерные особенности керамики Урмийского бассейна, Восточной Анатолии и Южного Кавказа сосредоточены именно в Нахчыване. Факты утверждают, что культура расписной керамики эпохи Средней Бронзы формировалась в Нахчыване и отсюда распространилась в сторону Гекче, Восточной Анатолии, Урмийского бассейна и Милской степи. Выявление орнаментальных мотивов Яйджинских сосудов в памятниках Тазакент показывает, что эта культура была привнесена племенами Нахчывана. Потому что в отличие от одноствильных Тазакентских сосудов, Яйджинские сосуды украшены орнаментами разного стиля. В памятниках Тазакентской культуры появляются развитые формы подобных орнаментов.

Ключевые слова: *эпоха Средней Бронзы, культура расписной керамики, Тазакентская культура, Яйджинский некрополь, Урмийский бассейн.*

Veli Bakhshaliyev

NEW FINDS OF MIDDLE BRONZE AGE

The new revealed finds show that during of Middle Bronze Age the settlement type of fortress was widespread in the territory of Nakhchivan. Distribution of these settlements was connected with development of nomadic cattle breeding and defensive needs of the population. The pottery of early stage revealed from settlements confirms that these processes have begun already from the middle of III millennium BC. New funeral monuments which have been found near to villages of Ashağı Yaycı and Dize in the Sharur district are presented by barrows. These monuments represent the culture of tribes of early stage of Middle Bronze Age. Researches of the painted pottery which has been found in the territory of Nakhchivan show that ornaments of the Yaycı vessels limited with parallel lines have appeared later. The similar motive of Tazakent vessels shows that they have appeared in the certain period of culture of painted pottery. Researches show that the characteristic features of ceramics of Urmia basin, East Anatolia and Southern Caucasus are concentrated in Nakhchivan. The facts confirm that the culture of painted pottery of Middle Bronze Age was formed also in Nakhchivan and extended towards Goyce, East Anatolia, Urmia basin and Mil steppe from here. Revealing of ornamental motives of Yaycı vessels in monuments of Tazakent shows that this culture was introduced by the tribes of Nakhchivan because in difference of one-style Tazakent vessels Yaycı vessels are decorated by ornaments of different style. There are developed forms of similar ornaments in monuments of Tazakent culture.

Key words: *Middle Bronze Age, culture of painted pottery, Tazakent culture, Yaycı necropolis, Urmia basin.*

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2012, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2012, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2012, № 3

TOĞRUL XƏLİLOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: x.toqrul@gmail.com

ORDUBAD BÖLGƏSİNDƏ AŞKAR OLUNMUŞ YENİ ARXEOLÖJİ ABİDƏLƏR

Məqalədə Gilançay vadisindən qeydə alınmış yeni arxeoloji abidələr öyrənilmişdir. Bu ərazidə 1968-ci ildən etibarən arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdır. Elmi araşdırmalar zamanı müxtəlif dövrlərə aid çoxlu arxeoloji abidələr qeydə alınmışdır. Abidələrin öyrənilməsi Gilançay vadisinin qədim yaşayış məskənlərindən biri olduğunu, bu ərazidə tarixən türk xalqlarının yaşadığını bir daha sübut etmişdir. Aparılan araşdırma onu qeyd etməyə əsas vermişdir ki, Gilançay vadisində öyrənilməmiş abidələr çoxdur. Buna görə də bu sahədə arxeoloji tədqiqatların aparılması zəruridir.

Açar sözlər: *Gəmiqaya, Gilançay vadisi, arxeoloji tədqiqatlar, yeni arxeoloji abidələr.*

Naxçıvan Muxtar Respublikası qədim və zəngin tarixə malikdir. Muxtar respublikamızın bütün bölgələrində müxtəlif dövrlərə aid xeyli abidələr vardır. Bu abidələrin bir çoxu qeydə alınsa da öyrənilməmiş abidələrimiz hələ də qalmaqdadır. Buna görə də muxtar respublikamızın ərazisində hər il aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı bir çox yeni abidələr aşkar olunur. 2011-2012-ci tədqiqat ilində də bu sahədə uğurlar əldə olunmuşdur. Həmin illərdə tərəfimizdən Gəmiqaya ətrafında, Gilançay vadisində bir çox yeni abidələr qeydə alınmışdır. Dəyirman yeri, Güney yaşayış yeri, Humay qayası, Sarı yal nekropolu, Bist şirəxanası və digərləri belə abidələrdəndir. 2011-2012-ci tədqiqat ilində tərəfimizdən Tivi kəndində iki, Darkənddən isə bir yeni kitabə aşkar olunmuşdur. Onların hər biri tariximizin, maddi və mənəvi mədəniyyətimizin öyrənilməsində mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır.

Sarı yal nekropolu. Ordubad rayonunun Tivi kəndi ərazisində, təpə üzərində yerləşir. Abidənin yerləşdiyi ərazinin torpağı sarı rəngdə olduğundan həmin yer yerli əhali arasında “Sarı yal” adı ilə tanınır. Nekropolun sahəsi 1 ha yaxındır. Kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar nəticəsində öyrənilmişdir. Aparılan araşdırma zamanı abidənin ərazisi, oradakı qəbirlərin quruluşu müəyyən olun-

muşdur. Nekropoldakı qəbirlər şərq istiqamətindədir. Onlar güclü təbii aşınma-ya məruz qaldığından dağılmışdır. Qəbiristanlıqdakı daşlardan birinin üzərində yazıya bənzər təsvir vardır. Həmin təsvir təbii aşınma nəticəsində dağıldığından oxunması çətinlik törədir. Qəbiristanlığın yaxınlığında eyniadlı pir (Sarı yal piri) yerləşir. Pirə xalq arasında inam bu gün də öz varlığını qoruyub saxlayır. İnsanlar onu ziyarət edirlər. Nekropoldakı qəbirlərin quruluşuna əsasən abidənin orta əsrlər dövrünə aid olduğunu ehtimal etmək olar.

Bist şirəxanası. Ordubad rayonunun Bist kəndi ərazisində şose yolundan yuxarıda, “Güney bağı”nda yerləşir. Sahəsi 3 ha-ya yaxındır. Aparılan kəşfiyyat xarakterli arxeoloji tədqiqat zamanı abidədən forma verməyən çəhrayı rəngli gil qab qırıqları, divar qalıqları aşkar olunmuşdur. Divar qalıqlarının çoxu yamacda yerləşdiyindən dağılmışdır. Nisbətən yaxşı saxlanılmış divar qalıqlarına əsasən abidədəki tikililərin dördkünc planda olduğunu demək olar. Abidənin yerləşdiyi ərazi haqqında kənd sakinlərinin verdiyi məlumatdan məlum olur ki, bu yerin xalq arasında “Bist şirəxanası” adı ilə tanınmasının səbəbi ondan ibarət olmuşdur ki, orada lap əvvəllər (dövrü bilinmir) “Güney bağı”ndan yığılmış müxtəlif növ üzümlər emal olunmuşdur. Abidədə geniş miqyaslı arxeoloji tədqiqat işləri aparılmamışdır. Toplanmış keramika məmulatları Antik və İlk orta əsrlər dövrünə aid olduğundan abidənin həmin dövrə aid olduğunu ehtimal etmək olar.

Güney yaşayış yeri. Ordubad rayonunun Tivi kəndi ərazisində, Gilançayın sağ sahilində, şose yolundan yuxarıda yerləşir. Abidənin sahəsi 2 ha yaxındır. Yaşayış yerində kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar aparılmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, oradakı tikinti qalıqlarının çoxu tamamilə dağılmışdır. Dağılmış tikinti qalıqlarının yerində üzərini otlar örtən çalalar qalmışdır. Yaşayış yerinin bir hissəsi şose yolunun çəkilişi zamanı iki hissəyə bölünmüşdür. Abidədə aparılan arxeoloji araşdırma zamanı gil qabların qırıqları, bir ədəd daş fiqur əldə edilmişdir. Qabların hamısı narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq çəhrayı rəngdə bişirilmişlər. Daş fiqurun aşağı hissəsi yastı, yuxarı hissəsi ensiz formada düzəldilmişdir. Fiqurun yuxarı hissəsində üzərində yanma izi olan bir kiçik dəşik vardır. Bu fiqur haqqında bitkin fikir söyləmək bir qədər çətinidir. Lakin fiqurun yastı oturacaqlı düzəldilməsi və onun üzərindəki dəşiyin qaralması (yanması) belə ehtimal etməyə əsas verir ki, bu fiqurdan dini ayinlərin icrasında istifadə olunmuşdur. Yaşayış yerindən toplanılmış forma verməyən keramika nümunələri antik və ilk orta əsrlər dövrünə aid olduğundan abidənin həmin dövrə aid olduğunu ehtimal etmək olar.

Dəyirman yeri. Ordubad rayonunun Tivi kəndi ərazisində, Gilançayın sol sahilində yerləşir. Abidənin yerləşdiyi yer yerli əhali arasında “Dəyirman dalı” adı ilə tanınır. Abidə kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar zamanı öyrənilmişdir. Oradan hündürlüyü 2-3 m, eni 1,5 m olan dağılmış divar qalıqları, su kanalının izləri aşkar olunmuşdur. Tivi kənd sakinlərinin verdiyi məlumata görə vaxtı ilə orada su ilə işləyən dəyirman olmuşdur. Dəyirmandan XIX əsrin sonu-XX əsrin

əvvəllərinə kimi istifadə edilmişdir. Aparılan müqayisəli araşdırma abidənin XVIII-XIX əsrlərə aid olduğunu ehtimal etməyə əsas verir.

Qavaldaş. Tivi kəndinin ərazisində qeydə alınmışdır. Bu daş yerli əhali arasında “Gup-gup daşı” adı ilə tanınır. Qobustan abidəsindəki “Qaval daş” kimi bu daş da öz fiziki tərkibi və geoloji xüsusiyyətlərinə görə digər daşlardan fərqlənir. Onun səthinə zərblə vurduqda qaval, dəf, nağara, təbil kimi səslənir. Yerli əhali məhz bu xüsusiyyətinə görə onu “Gup-gup daşı” adlandırmışlar. Qobustan abidəsində və digər yerlərdəki qaval daşları kimi onu da dünyanın ən qədim, nadir musiqi alətlərindən biri hesab etmək olar.

Tivi kənd məscidindən tapılan arxeoloji materiallar. Tivi kənd məscidində 2011-ci ildə aparılan əsaslı təmir, tikinti işi zamanı iki kitabə və üzərində insan təsviri olan daş üzə çıxmışdır. Həmin arxeoloji materiallar tərəfimizdən qeydə alınaraq tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Daşın üzərində iki hissədə insan rəsmi yonma üsulu ilə çəkilmişdir. Rəsmlərdən birində insanın baş hissəsi verilmişdir. Daşın digər hissəsində insan geyimli formada çəkilmişdir.

Tivi kənd məscidindən tapılan arxeoloji materiallardan hər biri ayrı-ayrılıqda tədqiqat mövzudur. Aparılan ilkin araşdırmalara əsasən ehtimal etmək olar ki, bu məscid qədim tarixə malikdir. Məsciddən orta əsrlər dövrünə qədər məbəd kimi istifadə olunmuşdur. Orta əsrlər dövründə ora məscidə çevrilmişdir. Müqəddəs insanlardan birinin həmin məsciddə dəfn edilməsi nəticəsində sonradan ora həm də pirə çevrilmişdir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün qeyd etmək lazımdır ki, məsciddə müqəddəslərdən birinin dəfn edilməsi, oranın pir olması haqqında inam Tivi kənd sakinlərinin yaddaşında bu gün də qalmaqda davam edir və insanlar oranı ziyarət edirlər.

Darkənddən tapılan kitabə. Bu kitabə tərəfimizdən Darkənd sakininin həyatında qeydə alınmışdır. Kənd sakini ilə söhbətdən belə məlum olmuşdur ki, kitabə həyətdə su quyusu qazılarkən 1,5-2 m dərinlikdən tapılmışdır. Qazıntı zamanı həmin yerdən həmçinin divar qalıqları da aşkar olunmuşdur. Sovet imperiyası dövrü olduğundan tapıntılara bir o qədər də əhəmiyyət verilməmişdir. Qazıntıdan çıxan daşlar həyətdəki tikililərdə istifadə edildiyindən həmin kitabə də təsadüfən divara qoyulmuşdur.

Humay qayası nekropolu. Nəsirvaz kəndinə gedən yoldan yuxarıda, Nəbi yurdu və Qara pirdən aşağıda, “Humay qayası”nın ətəyində, təpə üzərində yerləşir. Abidə bir tərəfdən dərin dəre ilə, digər tərəflərdən düzənlik sahələrlə əhatə olunmuşdur. Sahəsi 1 ha yaxındır. Nekropoldakı qəbirlərin üzü şərq istiqamətindədir. Qəbirlərin çoxu təbii aşınma nəticəsində dağılmışdır. Nekropolda aparılan araşdırma zamanı yerli əhalidən toplanılan etnoqrafik materiallardan da istifadə edilmişdir. Yerli əhəlinin verdiyi məlumatlara görə vaxtı ilə nekropolun yaxınlığında “Kollu” adlı yerdə divar qalıqları olmuşdur. Orada müxtəlif dövrlərdə aparılmış təsərrüfat işləri nəticəsində divar qalıqları dağılmışdır. “Humay qayası” nekropolundakı qəbirlərin quruluşuna əsasən abidənin orta əsrlər dövrünə aid olduğunu ehtimal etmək olar.

“Humay qayası”nda dəfn olunmuş insanların kimliyi, abidənin adı və digər məsələlərin araşdırılmasında iki mühüm faktı nəzərə almaq lazımdır. Həmin faktlardan birini abidədəki qəbirlərin üzünün şərq istiqamətində qibləyə doğru olması təşkil edir. Digər mühüm faktlardan biri nekropolun yerləşdiyi ərazinin adı ilə bağlı insanların yaddaşlarında qalan əfsanə və rəvayətlərdən ibarətdir. Tivi, Nəsirvaz kəndlərinin sakinlərindən toplanılan etnoqrafik materiallardan məlum olmuşdur ki, həmin ərazinin Humay qayası adlanması ilə bağlı iki əfsanə insanların yaddaşında qalmışdır. Əfsanələrdən birində deyilir ki, Humay adlı gözəl bir qız olmuşdur. Bu qızla kəndin çobanı bir-birini sevirmişlər. Humayın gözəlliyinə aşiq olan varlı bir oğlan onu zorla almaq istəmişdir. Sevgilisindən ayrılmağa söz verən Humay varlı oğlanla evlənməmək üçün kənddən qaçmış özünü həmin yerdə qayadan atmışdır. Buna görə də oraya Humay qayası adı verilmişdir. Başqa bir etnoqrafik materiala görə bu qayanın adı çox müqəddəs olan Humay quşu ilə bağlı olmuşdur.

Humay qayası haqqında insanların yaddaşlarında günümüzədək öz varlığını qoruyub saxlayan əfsanə və rəvayətlər fərqli olsa da onların mənşəyi qədim türk mədəniyyəti ilə bağlılıq təşkil edir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün mənbələrə nəzər salsaq görürük ki, quş motivi əfsanələrlə yanaşı qayaüstü təsvirlərdə, keramika, metal məmulatlarında geniş yayılmışdır. Humay qayasının quşla bağlı əfsanəsində Humay quşunun daşla bağlılığı əks olunmuşdur. Türk mifologiyasında onqon-quş motivi ən geniş yayılmış motivlərdən birini təşkil etmişdir. Humay adına ilk dəfə Gültəkin abidəsində, daha sonra isə Tonyuqkda rast gəlinmişdir. Bu abidələrdə Umay ilahəsinə inamdan bəhs olunmuşdur [7]. Türk xalqlarının mifologiyasında Humay quşunun, Umay ilahəsinin günəşlə, dünya ağacı ilə, daşla bağlılığı öz əksini tapmışdır. Umay ilahəsinin ölüm mələyi, ölünün ruhunu yola salan mif keyfiyyətləri də olmuşdur. Tədqiqatçılardan bir qrupu hər bir oğuz soy və boyunun ayrıca quş onqonu olduğunu qeyd etmişlər [4, s. 54-60; 2, s. 70-72]. B.Öcəl həmin onqonları boy və soylar üzrə qruplaşdırarkən Çəbni-Şunqar/Humay (Hümay) formasında göstərmişdir. B.Öcəl qeyd etmişdir ki, “əfsanəvi hüma/humay quşunun adı indi mövcud olan quşlara da verilmişdir. Məsələn, huma və ya hüma Krımda ən yaxşı cins qartallardan birinə verilən ad olmuşdur. Bu quşun adı qırğız ləhcəsində kumay kimi işlənmişdir. Qırğızlar vulturide növünün ən böyük cinsinə kumay demişlər” [5, s. 365]. H.Tantəkin qeyd olunan məsələyə öz münasibətini bildirərkən onqon kimi tanınan Humay quşunu “Hüma quşu” adlandıraraq qeyd etmişdir ki, “.... bu quş şahlıq quşu surəti kimi nağıllara daxil olmuşdur. O kimin başına qonarsa, xalq həmin adamı hakimiyyətə gətirib özünə padşah etmişdir. Huma (Humay) quşu sinfi mənsubiyyətindən, cinsindən asılı olmayaraq hər kəsin başına qona bilmişdir” [6, s. 59].

Azərbaycan folklorundakı “Hazarandastan bülbul” və “Altun bülbul” nağıllarındakı bülbul [7; 3, s. 167], Qaraquş [1, s. 102] nağılındakı qaraquş və s. nağıllarda da onqon-quş motivləri verilmişdir.

Sonda onu qeyd etmək olar ki, aşkar olunmuş yeni arxeoloji abidələrin tədqiqi Gilançay vadisinin qədim yaşayış məskənlərindən biri olduğunu sübut edir. Yeni arxeoloji abidələrin bu ərazidə aşkar olunması eyni zamanda onu qeyd etməyə əsas verir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün bölgələrində olduğu kimi Gilançay vadisində də öyrənilməmiş, elmə məlum olmayan abidələrimiz çoxdur. Buna görə də bu sahədə aparılan tədqiqat işlərini bitmiş hesab etmək olmaz. Gilançay vadisində, Gəmiqaya ətrafında arxeoloji tədqiqatların aparılması hər zaman zəruri və aktualdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları: 5 cildə. I c. (toplayıb tərt. ed. H.Zeynallı), Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
2. Əbülqazi Bahadır xan. Şəcərəyi-Tərakimə (Türkmənlərin soy kitabı). Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2002, 145 s.
3. Naki Tezel. Türk masalları. İstanbul: Bilge kültür sanat, 2011, 208 s.
4. Rəşidəddin F. Oğuznamə.Tərtibçi İ.M.Osmanlı. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2003, 108 s.
5. Ögel B. Türk mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar). 1 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, 644 s.
6. Tantəkin H. Şeirli nağılların onqon və əsatiri surətləri. Bakı: Şirvannəşr, 2004, 138 s.
7. bextiyartuncay.wordpress.com/2012/03/09/mif-və-etnogenezi/ Bəxtiyar tuncay-mif və etnogenezi.

Тогрул Халилов

НОВЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ОРДУБАДСКОГО РАЙОНА

В статье исследованы новые археологические памятники, зарегистрированные в долине реки Гиланчай. На этой территории, начиная с 1968 г., проводятся археологические исследования. Во время этих исследований были найдены многие археологические памятники, относящиеся к разным историческим периодам. Изучение памятников еще раз подтвердило то, что долина реки Гиланчай является местом раннего поселения тюркских народов. Проведенные исследования дают основания предполагать, что многие памятники этой долины не привлечены к исследованию. Поэтому проведение археологических исследований является очень важным.

Ключевые слова: Гемигая, долина Гиланчай, новые археологические памятники, археологические исследования.

Togrul Khalilov

NEW ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF ORDUBAD REGION

New archaeological monuments registered in the Valley of Gilanchay River are investigated in the paper. Archaeological investigations in this area have been conducted since 1968. During scientific investigation many archaeological monuments belonging to different periods have been registered. Investigation of monuments once again proved that the Valley of Gilanchay River is one of the ancient settlements of the Turkic peoples. The researches carried out give reason to suppose that there are many unexplored monuments in the valley. That is why implementation of archaeological investigations is necessary in this branch.

Key words: *Gamigaya, valley of Gilanchay, archaeological investigations, new archaeological monuments.*

(AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AİDA MƏMMƏDOVA

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

II KÜLTƏPƏ – QALA ŞƏHƏRİ AZƏRBAYCANDA BOYALI QABLAR MƏDƏNİYYƏTİNİN MƏRKƏZİDİR

Məqalədə II Kültəpə yaşayış yerindən Azərbaycanda boyalı qablar mədəniyyəti mərkəzi kimi bəhs olunur. Onun şəhər tipli yaşayış yeri olmasını əsaslandıran xüsusiyyətlər tədqiq olunmuşdur. 2009-2011 il tədqiqatları sübut edir ki, II Kültəpə şəhər yeri nəinki Naxçıvanda, o cümlədən Azərbaycanda boyalı qablar mədəniyyətinin ilkin ocağıdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Kültəpə, boyalı qablar, qala-şəhər.*

Şəhər mədəniyyətini formalaşdıran xüsusi əlamətləri tədqiqatçılar həmişə müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Oturaq həyat, əhalisi sıx olan yaşayış yeri, əmək bölgüsü və ixtisaslaşma, sənətkarlığın inkişafı və mübadilənin, ticarətin formalaşması, əhali arasında təbəqələşmə, sərvətin təmərküzləşməsi və yadelli basqınlardan müdafiə, müdafiə divarlarının və müdafiə qalalarının (iç qalaların) yaranması, ictimai binaların yaranması, qonşu ərazilərlə iqtisadi və mədəni əlaqələr şəhər mədəniyyətinin formalaşması üçün zəmin yaratmışdır.

Tədqiqatlar əsasında müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycanda – Naxçıvanda, Mil-Qarabağda e.ə. II-I minilliklərdə belə şəhər-qalalar mövcud olmuşdur.

İqtisadiyyat və mədəniyyətin intensiv inkişafı sayəsində e.ə. II minilliyin əvvəllərində II Kültəpə də güclü tayfa birliklərinin birinin mərkəzinə çevrilərək şəhər tipli yaşayış yeri kimi inkişaf tapmışdır. Onun şəhər tipli yaşayış yeri olmasını əsaslandıran xüsusiyyətlər tədqiq olunmuşdur:

1. Yaşayış yerinin möhtəşəm müdafiə qalası vardır. Qala yaşayış yerinin müəyyən bir hissəsini əhatə edərək, divarların birləşdiyi künclərdə dördkünc bürclər daha da möhkəmləndirilmişdir. Yadelli işğalçıların hücumları zamanı əhali burada qorunmuşdur.

2. Qala divarlarında işlənən tikinti materialının bir qismi çox uzaq məsafədən gətirilən qaya parçalarıdır. On minlərlə çiy kərpəcdən istifadə olunmuş-

dur. Şübhəsiz ki, bu işlərdə icma “qullarının” əməyindən və birgə sənətkar (tikinti işi bilən) əməyindən istifadə edilmişdir.

3. Yaşayış yeri planlı şəkildə tikilmişdir. Belə ki, qala divarından daxilə açılan bina yerləri bir-birindən enli düz və əyri küçələrlə ayrılır. Belə küçələrdən bir neçəsində, eləcə də şimal qala bürcü yaxınlığında, şərq qala divarı boyunca uzanan enli küçəyə səliqə ilə daş döşənmişdi.

4. Açılan binalar üç, dörd otaqlıdır. Onlar dördkünc formada olub düşünlülmüş memarlıq quruluşuna malikdir. Otaqların bir-birilə əlaqəsi – keçid yolu (qapısı) vardır.

5. Yaşayış yerində qədim şəhərlərə məxsus 3-4 kürəsi olan dulusçuluq emalatxanası vardır. Emalatxanada 10-15 nəfər adam çalışmışdır. Onların istehsal etdiyi gil qabların 80% müxtəlif minerallardan alınmış, əlvan boyalarla bəzədilmiş gil qablardır. Boyalı qablar mədəniyyətinin inkişafı ilkin şəhər mədəniyyətinin xüsusiyyətlərindəndir. Eyni tipli boyalı qabların 10-15 ədədinin birlikdə tapılması onun fərdi məqsədlə deyil, mübadilə üçün istehsal olunduğunu göstərir. Orta tunc dövründə tam formalaşmış müstəqil dulusçuluq, toxuculuq, metalışləmə, sümükışləmə, daşışləmə və s. sənətkarlıq sahələri mövcud olmuşdur.

6. Müxtəlif növ sənətkarlıq məhsullarının bir qismi şübhəsiz ki, qonşu regionlara mübadilə edilmişdir. Naxçıvan öz boyalı qabları ilə Qafqazın qədim mədəniyyət ocaqlarından fərqlənir. Təsədüfi deyil ki, onun boyalı qabları Yaxın Şərqlin əsas qədim şəhər mədəniyyəti mərkəzlərinin (Mesopotamiya, Elam, Urmiya) boyalı qabları ilə müqayisə edilə biləcək səviyyədədir.

7. II Kültəpənin ilkin şəhər mərkəzinə çevrilməsində oturaq əkinçiliyin də mühüm rolu olmuşdur. Çoxsaylı daş vəllərin, dən daşlarının, həvəngdəstələrin, oraq dişlərinin, taxıl qalıqlarının əldə olunması bu fikri söyləməyə əsas verir [3, s. 55-57].

İlkin qala şəhər olan II Kültəpə yaşayış yerində aparılan arxeoloji tədqiqatlar boyalı qablar mədəniyyətinə aid səciyyəvi xüsusiyyətləri 2009-2011-ci il tədqiqatları ilə bir daha sübut etdi.

Möhtəşəm qala divarları ilə əhatələnmiş bu şəhər yerində sənətin müxtəlif sahələrinə dair zəngin maddi mədəniyyət nümunələri əldə olunmuşdur. Orta tunc dövründə sənətkarlığın intensiv inkişafı ikinci böyük ictimai əmək bölgüsünün yaranması ilə nəticələnmiş, yüksək peşəkarlığa, zəngin təcrübəyə malik ustalar formalaşmışlar.

Dulusçuluqda olan intişar bu sahədə yüksək zövqə və qabiliyyətə malik ustaların yetişməsinə imkan yaratmışdı. Müstəqil fəaliyyət göstərən bu dulusçuluq ocağının istehsal etdiyi sadə və boyalı qablar əsl incəsənət nümunəsi olub Ön Asiya boyalı qabları ilə eyni səviyyədə durur. Boyalı qablar mədəniyyətinin tədqiqatçıları Cənubi Qafqazda boyalı qabların orta tunc dövründən ilk dəmir dövrünədək dörd inkişaf mərhələsindən (I mərhələ e.ə. XX-XVIII əsrləri, II mərhələ e.ə. XVII-XV əsrləri, III mərhələ e.ə. XIV-XI əsrləri, IV mərhələ e.ə. X-VIII əsrləri əhatə edir) [1, s. 11] keçdiyini tədqiqatları ilə göstərmişlər.

Eneolit və ilk tunc dövrlərində də sadə və boyalı qablar hazırlanmış, orta tunc dövründə yerli mədəniyyətin varisliyi əsasında yüksək inkişaf daha nəfis boyalı qabların hazırlanmasına zəmin yaratmışdır.

V.H.Əliyev “Azərbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti” monoqrafiyasında (1977) yazmışdı: Azərbaycan tarixinin qədim boyalı qablarla bağlı problem məsələlərinin hərtərəfli tədqiqini bitmiş hesab etmək olmaz. Gələcək geniş arxeoloji tədqiqatlar bu mühüm məsələni hərtərəfli öyrənmək üçün daha böyük imkanlar açacaq və Azərbaycanın boyalı qablarla bağlı qədim mədəniyyət tarixinə dair yeni elmi tədqiqat əsərlərin yazılmasını zəruri edəcəkdir [3, s. 3]. Bu ifadələr 2009-2011-ci il tədqiqatları ilə öz təsdiqini tapdı.

2009-cu il tədqiqatları zamanı II Kültəpə şəhər qalanın şimal qala divarı boyunca qazıntı aparıldı. Qala divarının qərb qurtaracağında bir tərəfi divara bitişik dulusçuluq emalatxanası açıldı. Tədqiqatlar zamanı müəyyən olundu ki, dulusçular emalatxananın bu hissəsində minerallardan rəng almaqla məşğul olmuşlar.

Emalatxanada açılan kürənin içərisindən hündürlüyü 23 sm, ağzının diametri 26 sm, gövdəsinin çiyin hissəsində diametri 30 sm, oturacağının diametri 13 sm olan, əldə hazırlanmış geniş ağızlı, yastı oturacaqlı badya əldə olundu. Onun içərisi sarı, çəhrayı və ağ rənglə dolu idi. Bu qalın divarlı, üzəri yaxşı sığallanmış, gövdəsi ortadan oturacağa doğru qara rəngə – hissə batan bu badyanın içərisi sarı, çəhrayı və ağ rəngli süxurlarla dolu idi. Görünür dulus ustaları bu badyanın içərisində müxtəlif rəng verən süxurları yığıb əridirlər. Həmin maddələr içərisində müxtəlif rəngli və parıltı verən minerallar da vardır. Dulus ustaları bu parıltı verən mineralları keramikaların hazırlanmasında, gilini yoğurulmasında istifadə etmişlər. 2011-ci il tədqiqatları zamanı gilinin tərkibində və üzərində parıltı verən zərrəciklər olan bir neçə kiçik həcmli küpələr əldə olundu.

2010-cu il tədqiqatları zamanı 1,8 m dərinlikdə orta tunc dövrü layında dulusçuluq emalatxanası və ona bitişik bina qalığı açıldı. Bina düzbucaqlı plana malik olub, daş bünövrə üzərində çiy kərpicdən inşa olunmuşdu. Ehtimal ki, bina bu emalatxanada çalışan dulusçulara məxsus olmuşdu.

Evin bünövrəsi müxtəlif həcmli qara çay daşları ilə çox ustalıqla qurulmuşdu. Bünövrənin inşasında bərkidici maddə kimi gildən istifadə olunmuşdu. Ən maraqlı tapıntılardan biri buradan əldə olunan üzərində yağ izləri qalan çirəq althığıdır. Ehtimal ki, evin və ya emalatxananın işıqlandırılmasında bu çirəqdan istifadə edilmişdi.

Emalatxanada dörd sayda kürə açıldı. Qala divarına bitişik kürənin yanında bir qisim kiçik həcmli monoxrom boyalı küpələr, qara, boz rəngli küpələr və miniatür boyalı qablar əldə olundu. Həndəsi motivdə naxışlanan, hazırlanma texnikasına, formasına görə bu boyalı qablar mədəniyyətinin ikinci mərhələsinə aid edilir.

Qazıntılar davam etdirildikcə müəyyən olundu ki, şimal qala divarı boyunca intensiv fəaliyyət göstərən istehsal ocağı bir neçə hissədən ibarət olmuş

və çoxsaylı dulus kürələrində istehsal prosesi getmişdir. 2011-ci il tədqiqatları onu söyləməyə əsas verir ki, kürələrin bir qismində kiçik, bir qismində isə iri qablar qırıqlar şəklində əldə olundu. Kürələrin ətrafında və içərisində çoxsaylı boyalı qab nümunələrinə təsadüf edilməsi, qalın kül-kömür təbəqəsinin mövcudluğu burada kütləvi keramika istehsalının olmasından xəbər verir.

Naxçıvanda – II Kültəpə şəhər-qalada dulusçuluğun yüksək inkişafı, mübadilənin yaranması və genişlənməsi iqtisadi-mədəni əlaqələr üçün zəmin yaratmışdı.

Tədqiqatlar göstərir ki, Orta tunc dövründə Azərbaycanda bir neçə dulusçuluq mərkəzi olmuşdur. Onlardan biri boyalı qabların təşəkkül tapdığı Naxçıvan ərazisində, ikincisi isə cilalı qara və boz rəngli qabların geniş yayıldığı Mil-Qarabağda idi. Bu mədəniyyət mərkəzləri arasında qarşılıqlı iqtisadi-mədəni əlaqələr nəticəsində qədim Naxçıvan mədəniyyətinə xas olan boyalı qablar Mil-Qarabağ düzənliyinə yayılmış və Mil-Qarabağ dulusçuluğu üçün səciyyəvi olan naxışlanma üsulları Naxçıvan sənətkarları tərəfindən mənimsənilmişdi [5, s. 39].

2009-2011-ci il tədqiqatları onu söyləməyə əsas verir ki, II Kültəpə qədim şəhər yeri nəinki, Naxçıvanda, o cümlədən Azərbaycanda boyalı qablar mədəniyyətinin ilkin ocağıdır. Bu dulus ocağında çalışan ustalar əsl peşəkar sənətkarlar olub Şimal əraziləri ilə (Mil-Qarabağ, Gəncəçayətrafı, Qazax və s.) münasibətdə olmuşlar.

Dulusçuluq sənətində olan intensiv inkişaf Qafqaz və Ön Asiya ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrin genişlənməsi, sənətkarların bir-biri ilə sənətin sirələrindən bəhrələnməsi ilə nəticələnmişdi.

Təsərrüfatda və məişətdə gil qablara olan ehtiyac onların istehsalının genişlənməsinə böyük ehtiyac yaranmışdır. Gil qabların keyfiyyəti yüksəlmiş, formaları mükəmməlləşmiş və mübadilədə istifadə olunmuşdur [7, s. 115].

Dulusçuluq, metalışləmə, toxuculuq, gön-dəri işləmə, ağac və sümük işləmə kimi sənət sahələri orta tunc dövründə yüksək inkişaf taparaq qədim şəhərlərin yaranmasında, ticarətin inkişafında ölkələr arasında mədəni-iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycanın qədim ilkin şəhərləri Qafqazın qonşu regionları Elam, Hett, Fələstin, Suriya, İkiçayarası, Misir və s. ölkələrlə iqtisadi-mədəni əlaqələr yaratmışlar.

Naxçıvanın həndəsi motivlərdə naxışlanmış polixrom boyalı keramikası Elam, Misir, İran, Krit, Tripolye, Anau, Çin və başqa regionların eyni növ qabları ilə yaxın analogiya təşkil edir. Bir növ müxtəlif dulusçuluq mədəniyyəti ocaqlarının boyalı keramikası ornamentlərinin çəkilmə texnikası, onların motivlərinə görə oxşardırlar və həmin mədəniyyət mərkəzlərinin bir-birinə təsiri olmuşdur [6, s. 126].

Avropa ilə Asiya arasında (Qərblə Şərq arasında) mədəni-iqtisadi əlaqələrin yaranmasında həm Cənubi Qafqazda, həm də Ön Asiya ölkələri arasında

vasitəçi məntəqə rolunun oynayan regionlar mövcud olmuşdur. Azərbaycanın həm şimalında, həm də cənubunda belə (qəbul edən və yayan) məntəqələr olmuşdur [7, s. 135]. Naxçıvan və onun qala şəhərləri də belə iqtisadi-mədəni mərkəzlərdən, ocaqlardan biri olmuşdur. Çox güman ki, Naxçıvanın boyalı keramikası, daş əmək alətləri, daş duzu mübadilədə əsas vasitə olmuşdur.

Araşdırmalar Naxçıvandakı duz yataqlarının ticarət əlaqələrində önəmli yer tutduğunu göstərmişdir. Şahtaxtı məzarlarından əldə olunan silindrik möhürlər bu əlaqələrin Mesopotamiyaya qədər uzandığını göstərir. Naxçıvanda bir sıra metallar olduğu halda, qalay yoxdur. Bu metal Mesopotamiyadan gətirilmişdir [1, s. 31]. Bu ticarət əlaqələrində, mübadilədə at və dəvədən istifadə olunmuşdur.

I, II Kültəpə və Maxta I yaşayış yerlərindən əldə olunmuş təkər modelləri, Gəmiqaya qayaüstü abidəsində izlənən öküz qoşulmuş iki və dörd təkərli araba təsvirləri (dörd təkərli arabaların bəzilərində sandıq hissə düzbucaqlı və kvadratşəkillidir), bir və ikihürgüclü dəvə rəsmləri bu fikirləri söyləməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bahşaliev V. Naxçıvan Arxeologisi. İstanbul: Arxeoloji ve Sanat, 1997, 128 s.
2. Əliyev V. Tarixin izləri ilə. Bakı: Gənclik, 1975, 77 s.
3. Əliyev V. Azərbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 140 s.
4. Əliyev V. Qədim Naxçıvan. Bakı: Elm, 1979, 57 s.
5. İsmayılov Qüdrət. "Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri". Bakı, 1981.
6. Həbibullayev O.A. Kültəpədə arxeoloji tədqiqatlar. Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1959, 134 s.
7. Məmmədova A. Azərbaycanın tunc dövrü mədəniyyətinin öyrənilməsi tarixi və onun problemləri. Bakı, 2001.

Аида Мамедова

ГОРОД-КРЕПОСТЬ КЮЛЬТЕПЕ II – ЦЕНТР КУЛЬТУРЫ РАСПИСНОЙ КЕРАМИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В статье рассматривается поселение Кюльтепе II в качестве одного из центров культуры расписной керамики в Азербайджане. Анализируются характеристики, определяющие его как поселение городского типа.

Исследованиями 2009-2011 гг. доказано, что город-крепость Кюльтепе II является первым очагом культуры расписной керамики не только в Нахчыване, но и во всем Азербайджане.

Ключевые слова: Нахчыван, Кюльтепе, расписная керамика, город-крепость.

Aida Mammadova

**CITY-FORTRESS OF KULTEPE II – THE CENTER OF PAINTED
CERAMICS CULTURE IN AZERBAIJAN**

The settlement of Kultepe II as one of the centers of culture of painted ceramics in Azerbaijan is considered in the paper. The characteristics which determine it as a settlement of city type are analyzed.

By researches in 2009-2011 it is proved that the city-fortress of Kultepe II is the first center of culture of painted ceramics not only in Nakhchivan, but also in all Azerbaijan.

Key words: *Nakhchivan, Kultepe, painted ceramics, city-fortress.*

(AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN DİLİ

ƏBÜLFƏZ QULİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ebulfezamanoglu@yahoo.com

SƏDİ ŞİRAZI VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ-ELMİ FİKRI

XIII əsr İran ədəbiyyatının görkəmli söz ustası Sədi Şirazi Azərbaycan ədəbi və elmi fikri tarixində xüsusi yer tutur. Şairin xüsusilə “Gülüstan” əsəri uzun illər Azərbaycan mədrəsələrində əsas dərs kitabı kimi istifadə edilmiş, bu kitab eyni zamanda söz ustalarının ilham qaynağı olmuşdur. Elə buna görə də “Gülüstan” dəfələrlə Azərbaycan və türk dilinə tərcümə edilmiş, eyni zamanda bu əsərə hikmət kitabı kimi istinad edilmişdir.

Açar sözlər: *Sədi Şirazi, ədəbi-elmi fikir, dərs vəsaiti.*

XIII əsr İran ədəbiyyatının ən görkəmli simalarından biri olan Şeyx Əbu Məhəmməd Müslihəddin ibn Abdullah Sədi Şirazi (1209-1291/92) şeir və sənət diyarı olan Şirazda dünyaya gəlmişdir. “Əfsəhül-mütəkəllimin” ləqəbi ilə məşhur olan Sədi yer üzünün yarısını dolaşmış zəngin həyat təcrübəsi toplamaqla müdriklik məqamına yetişmiş bir ədəbi şəxsiyyətdir.

Şeyx Sədi Şirazi yaradıcılığı çox zəngindir. Görkəmli sənətkar həm didaktikada, həm lirikada, həm nəzmdə, həm də nəsrə bədii kamilliyin zirvəsinə ucalmış qüdrətli söz ustasıdır. Onun qəzəlləri, qəsidə və rübailəri bədii cəhətdən kamil sənət nümunələridir. Amma böyük söz ustasına dünya şöhrəti qazandıran onun “Bustan” və “Gülüstan” adlı əsərləri olmuşdur. Yeddi yüz ildən artıq bir müddətdir ki, bu əsərlər ölkələri, diyarları dolaşaraq söz qədri bilənlərin dillər əzbəri, ariflər məclisinin bəzəyi olmuş, sənətsevərlərin ürəyində özünəməxsus yer tutmuşdur. XIV əsrdə görkəmli Şərq şairi Əbdürrəhman Cami “Gülüstan”ın təsiri altında “Baharistan” əsərini qələmə almışdır. Hələ XIX əsrin sonlarında Azərbaycanın görkəmli maarifçi mütəfəkkiri M.Şahtaxtının göstərdiyi kimi bu əsərlər artıq çoxdan dünya ədəbiyyatının malı olmuşdur. “Gülüstan” əsəri sivil dünyaya bəşəri duyğular aşıl原因 bir ədəbi qaynağa çevrilmiş və bütün Avropa xalqlarının dillərində onun tam tərcüməsi həyata keçirilmişdir (12, s. 268).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Sədi Şirazin digər əsərlərinə nisbətən “Gülüstan” əsəri daha geniş miqyasda yayılmış və şöhrət tapmışdır. Səkkiz fə-

sildən ibarət olan bu didaktik əsər kiçik həcmli hekayətlər şəklində qələmə alınmışdır. İbrətamiz, hikmət və nəsihətlərlə dolu bu hekayətlər həm dilinin sadəliyi, həm də dərin məzmunu ilə oxucunun diqqətini cəlb edir. Kitabdakı sonuncu “Söhbət qaydaları haqqında” adlı səkkizinci fəsil isə bir və ya bir neçə cümlədən ibarət olan hikmət və nəsihətlərdən ibarətdir. Görkəmli şərq mütəfəkkiri Sədi Şirazinin bu əsərlərinin əsas ideyası bu gün də bütün bəşəriyyəti düşündürən, qayğılandıran global problemlər – humanizm, insansevərlik, irqindən, cinsindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün insanların bərabərliyi və s. kimi ümumbəşəri məsələlərdən ibarətdir. Sədi öz sələflərindən Əbülqasım Firdovsinin “Şahnamə”sindən çox, böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Nizami Gəncəvidən bəhrələnmişdi. Çünki Sədinin dövründə artıq Firdovsinin “Şahnamə”si kimi qəhrəmanlıq eposu yazmaq zamanın tələblərinə cavab vermirdi. “O ən ədalətli şahın belə cəmiyyəti xoşbəxtliyə çıxaracaq “sehrli çubuq” olmasına inanmırdı – bunun üçün cəmiyyət islah olunmalı, təkmilləşməli idi. Odur ki, hakimiyyət və cəmiyyət münasibətlərinin dialektikasını yaxşı duyan Sədi üzünü təkcə şahlara yox, həm də adi insanlara tuturdu. Bu baxımdan “Bustan”ın “Şahnamə”yə antiteza kimi yazılması ideyası kifayət qədər ağlabatan və əsaslıdır. Bəllidir ki, hər iki əsər eyni bəhrədə – mütəqaribdə yazılmışdır. Üstəlik, “Bustan”ın ilkin adının “Sədinamə” olması da düşündürücüdür –yəni bu “şahların kitabı” deyil, Sədinin, əslində isə bütün insanların kitabıdır. Sədi insanın başqaları ilə döyüşünü deyil, özü ilə döyüşünü mühüm sayır və bunu qələmə alır” (5, s. 58-59).

Bu əsərlərdəki ideyalar Nizami “Xəmsə”sindəki fikirlərin davamı kimi diqqəti cəlb edir. Çünki bu məsələlərin çoxu Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatında ilk dəfə Nizami “Xəmsə”sində işlənmiş və sonrakı dövr ədəbiyyatında dərin iz buraxmışdır. Bu mənada Sədi Şirazi və Azərbaycan ədəbiyyatının ilkin kökləri məhz Nizami Gəncəvinin adı ilə bağlıdır (6, s. 81).

Nizami ənənələrini davam etdirən türk məsnəvi müəllifləri, xüsusilə şairin “Məxzənül-əsrar”ına türk dilində nəzirə və cavab yazan sənətkarlar öz sələfləri içərisində Sədi Şirazinin də adını ehtiramla çəkirlər. Məsələn, XV əsrdə Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasını türk dilinə tərcümə edən Eşqi “Əsərin yazılma səbəbləri” bölümündə Şərq ədəbiyyatının məşhur əsərləri sırasında “Gülüstən” və “Bustan”ı da xatırlayaraq yazır:

Sözlərini xubü zibə eyləgil,
Məntiqüt-teyr aşikara eyləgil.
Zehni-halun “Məxzənül-əsrar”dur.
Təbi-xubun “Mətləül-ənvar”dur.
Bağ-ələmdə düzəlt bir “Gülüstən”.

Gülşəni-xüld olsun andan “Busitan” (3, s. 134).

Böyük çağatay şairi Mir Əlişir Nəvai də özünün Nizami ilə xəyali görüşünü təsvir edərkən ulu sələfinin hüzuruna getdiyi zaman qarşılaşdığı ustad sənətkarlar içərisində Sədi Şirazinin də olduğunu qeyd edir.

Sədi Şirazi yaradıcılığı Azərbaycanda və Anadoluda sevilmiş, söz ustaları həmişə Sədi adını böyük sənətkarlar sırasında iftixarla çəkmiş, sənətini yüksək qiymətləndirmişlər. Söz ustalarımız Sədi şerini bir çox halda təzmin etmişlər. Azərbaycan şairləri Sədi yaradıcılığından təsirləndiyi kimi Azərbaycan məktəblərində, mədrəsələrində istifadə edilən dərsliklərin başında Sədi Şirazinin “Gülüstan”ı (1257) gəlmişdir.

“Bustan” və “Gülüstan” kimi əsərlərinin bir çox nüsxələri Azərbaycanın Şamaxı, Təbriz, Naxçıvan, Qarabağ xəttatları tərəfindən nəfis şəkildə köçürülmüş, beytləri dilimizə tərcümə və şərh edilmişdir. Şairin qüdrəti imtahan edilərkən Nizami və Xaqani ilə yanaşı, Sədinin “Bustan” və “Gülüstan” əsərlərindən tərcümələr əsas yer tuturdu. Təsədüfi deyildir ki, S.Ə.Şirvani gələcəyin böyük satirik şairi M.Ə.Sabirə dərs verərkən onun şairlik qüdrətini yoxlamaq üçün ona məhz Sədinin şeirlərindən bədii tərcümə etməyi tapşırılmış və tərcümənin dürüstlüyinə mükafat olaraq Nizaminin “Xəmsə”sini bağışlamışdı.

Məlumdur ki, Sədi 30 ildən artıq dünyanı səyahət etmiş, Həcc ziyarətində olmuş, Şamda qul bazarında satılmış, Anadoluya gəlmiş, Mövlana Cəlaləddin Rumi ilə görüşmüş, XIII əsrin altmış-yetmişinci illərində isə ustad şair Hümam Təbrizi ilə qarşılaşmışdır. Mənbələrin qeyd etdiyinə görə artıq Şərqdə mütəfəkkir şair kimi şöhrət tapmış Sədi Şirazi yaradıcılığına Hümam Təbrizi də yüksək qiymət vermişdir (9, s. 9). Şiraz mütəfəkkirinin səfəvilər sülaləsinin tanınmış nümayəndəsi, səfəviyyə təriqətinin banisi Şeyx Səfiyəddin Ərdəbilinin həyatı və kəramətləri haqqında İbn Bəzzaz Ərdəbilinin fars dilində yazdığı “Səfvətüs-səfa” (Safların safı) kitabının (1357) əvvəlində bu iki mütəfəkkirin görüşü haqqında məlumat verilmişdir. Şeyx Səfiyəddin gəncliyində bu böyük qələm ustasını yaxından tanımaq üçün özü Şiraza getmiş, ustadı şəxsən ziyarət etmişdir. Maraqlıdır ki, “Səfvətüs-səfa”-nın Azərbaycan türkcəsinə şair Nişati tərəfindən çevrilən “Şeyx Səfi təzkirəsi” əsərində bu görüş ətraflı şəkildə təsvir olunmuşdur (13, s. 71). Sədi Şirazi eyni zamanda Azərbaycanı gəzməmiş, xalq arasında tanınmış, məlumatlı adamlarla görüşüb söhbət etmişdir. O, gənclik yaşlarında ikən böyük və abad şəhərlərimizdən olan Beyləqanda olduğunu, müdrik bir qocadan nəsihət aldığını “Gülüstan” əsərində qeyd edir.

Şeyx Sədi “Gülüstan”ı oradakı mütərəqqi görüşlərə, nəsihətamiz fikirlərə görə Orta əsrlər türk ədəbiyyatında ilham qaynağı olmuş, şairlər ona nəzirə və təzmin yazmaqla yanaşı, həm də bu qiymətli əsəri türkcəyə çevirmiş, onu xalq arasında yaymışlar. Beləliklə, “Gülüstan”ın türkcə bir neçə tərcüməsi meydana çıxmışdır. “Gülüstan”ın türk dilinə ilk tərcümələrindən biri Seyfi-Sarayinin “Gülüstan bit-türki” əsəri hesab olunur. Mütərcimin təxəllüsündən də göründüyü kimi o, Qızıl Orda dövlətinin ərazisinə daxil olan Saray şəhərində doğulmuş, sonradan Misir sultanlarının sarayına getmiş, orada yazıb yaratmışdır. Şairin 70 yaşında, yəni 1391-92-ci ildə tamamladığı bu tərcümə əsəri qıpçaq türkcəsinin ən görkəmli nümunələrindəndir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mütərcim Sədi “Gülüstan”ını sərbəst şəkildə tərcümə etmiş, özündən bir sıra

əlavələr də etmişdir. Əsərdə verilmiş dördlüklərin birində Azərbaycan Cəlairilər dövlətinin hökmdarı sultan Əhməd (hakimiyyət illəri 1382-1410) adının çəkilməsi də diqqəti cəlb edir (4, s. 177). Tərcümədə əsərin bəbləri olduğu kimi saxlanılmışdır. Hekayətlərin çoxu Sədinin diliylə “Şeyx aytur”, “Şeyx Sədi aytur” sözləri ilə başlanır. Məhz buna görə Seyfi-Sarayinin ən tanınmış tədqiqatçılarından biri olan Əmir Nəci “Gülüstən bit-türk”ünü tərcümə keyfiyyətli orijinal əsər adlandırmışdır (7, s. 91-93). Sarayı Sədinin ictimai görüşlərini də olduğu kimi saxlamağa çalışmış, şairin əxlaqi-tərbiyəvi nəsihətləri çox yerdə orijinala uyğun bir tərzdə türkcədə öz əksini tapmışdır. “Gülüstən bit-türki” türk oxucularını Sədi Şirazi sənəti və şairin bəşəri ideyaları ilə tanış edən ilk əsər kimi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Sədi Şirazinin “Gülüstən”i yenə həmin əsrdə bu tərcümədən yeddi il sonra Orta Asiya mühitində Sibicabi təxəllüslü bir şair tərəfindən tərcümə edilmişdir. Bu şair öz təxəllüsünü türkcə adı Sayram olan İsficab şəhərindən almışdır. Bu tərcümənin yeganə əlyazma nüsxəsi Britaniya muzeyində saxlanılır. Çağatay və Qıpçaq ədəbi dil və ədəbiyyatlarının tanınmış tədqiqatçısı macar türkoğlu Yanoş Ekmanın yazdığına görə 110 səhifədən ibarət olan bu əlyazmanın nə zaman, harada və kim tərəfindən köçürülməsi məlum deyil. Əlyazmanın özündən isə Sibicabinin bu tərcüməni 1397-98-ci illərdə başa çatdıraraq Teymurilərdən Miranşahın oğlu Məhəmməd sultana ithaf etməsi bəlli olur:

Gülüstən löbətinin zinətini
Düzüb türki libasın geydürür də.
Peyğəmbər hicrətiyə həştərd erdi
Sibicabi bu məcmər göydürürdə.
Muradi qoymaq erdi yadigarə
Bu tanqzuq dünnü Türküstan içidə,
Anın dərc etdi gövhər dürci yanqlıq
Məhəmməd atını sultan içidə (2, s. 26).

“Gülüstən”in qədim tərcümələrindən biri də 1430-cu ildə Mustafa bin Qazı Arac tərəfindən həyata keçirilmişdir. “Kitabi-Gülüstannaməyi-Şeyx Sədi” adlanan bu tərcümə işinin əlyazmasının müəllif nüsxəsi Rusiya Federasiyasının Sankt-Peterburq şəhərindəki Saltıkov-Şedrin adına kütləvi kitabxanada saxlanılır. Klassik şərq bədii tərcümə ənənəsinə uyğun olaraq mütərcim “Gülüstən”in müqəddimə hissəsini ixtisarla çevirmiş, əsərdəki “Kitabın yazılma səbəbi” adlı başlığı ümumiyyətlə buraxaraq əvəzində özünün yazdığı “Kitabın tərcümə səbəbi” hissəsini ona əlavə etmişdir. Əlyazmada Sədi “Gülüstən”ində olan şərq parçaları əvvəlcə orijinalda olduğu kimi fars dilində köçürülmüş, sonra isə onların türkcəyə nəslə tərcüməsi verilmişdir (6, s. 76).

“Gülüstən” əsərinin kamil tərcümələrindən biri də XVII Azərbaycan şairi Hüseyn Rəvani tərəfindən 1657-58-ci ildə həyata keçirilmişdir. Əsərin avtoqraf nüsxəsi Təbrizdəki Milli kitabxanada saxlanılır. Bu nüsxə məşhur kitabşünas Hacı Məhəmməd Naxçıvani tərəfindən bu kitabxanaya hədiyyə edilmiş-

dir. Tərcüməçi orijinala sadıq qalaraq ona müdaxilə etmədən əlavələr etməyə-rək əsəri dəqiq şəkildə çevirməyə cəhd göstərmişdir. Tərcümə işi orijinaldan həmcə bir qədər artıqdır. Bunun səbəbi odur ki, mütərcim qafiyəli nəsr xatirinə tərcüməyə özündən bəzi söz və ifadələr əlavə etmişdir. Rəvani “Gülüstan” tərcüməsini səcli nəslrlə qələmə almışdır (6, s. 76).

Sədi Şirazi irsinə maraq Azərbaycan ədəbi mühitində hər zaman güclü olmuşdur. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şairi Mirzə Sadiq Rəhil “Gülüstan”ını tam şəkildə dilimizə “Bəhrül-həqayiq” adı ilə Bakıda nəşr etdirmişdir. Yenə həmin dövrdə şair Seyid Zərgər Sədi Şirazinin “Bustan” əsərini “Mizanül-ədələt” adı altında Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş və paytaxtımızda nəşr etdirmişdir (6, s. 78).

“Gülüstan”ın dilimizə ən mükəmməl tərcüməsi şərq ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı Məmməd ağa Sultanov tərəfindən gerçəkləşdirilmişdir. “Gülüstan”ın ilk dəfə 1962-ci ildə işıq üzü görən bu mükəmməl tərcüməsi sonralar bir neçə dəfə təkrar çap olunmuşdur. Onunla təxminən yaxın dövrdə professor Rəhim Sultanov Sədi Gülüstan”ının elmi tədqiqinə həsr olunmuş sanballı bir monoqrafiya yazıb nəşr etdirmişdir (10).

Sədi “Gülüstan”ı görkəmli şərqşünas Rüstəm Əliyevin elmi yaradıcılığında da mühüm yer tutmuşdur. Belə ki, alim hələ Moskvada SSRİ Şərqşünaslıq İnstitutunda işləyərkən bu əsər üzərində geniş tədqiqat işi aparmışdır. Bu şəhərdə müəllifin 1958-ci ildə Sədi “Gülüstan”ının yazılmasının 700 illiyi münasibətilə “Sadi i eqo Gülüstan” adlı kitabı nəşr olunmuşdur. Bu kitabda alim Sədinin tam tərcümeyi-halının elmə məlum olmadığını, bu məsələ haqqında “Gülüstan” və “Bustan” əsərlərində verilən məlumatların dəqiq olduğunu göstərir. Eyni zamanda alimin şairin tərcümeyi-halı ilə bağlı bir sıra tarixləri dəqiqləşdirməyə, mübahisələrə aydınlıq gətirməyə cəhd göstərdiyi də diqqəti cəlb edir.

Bütün bunları nəzərə alaraq tədqiqatçı “Gülüstan”dakı məlumat və təsvirlər əsasında şairin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı konkret fikir və mülahizələr irəli sürməyə çalışmışdır.

R.Əliyev Sədi “Gülüstan”ının rus dilinə tərcümələri üzərində dayanaraq hələ XVII əsrdə Adam Olearinin bu işlə məşğul olduğunu göstərir. Məlumdur ki, Rusiyada şərqşünaslıq elminin yüksək çiçəklənmə dövrü XIX əsrə təsadüf edir. Ona görə də bu əsrdə “Gülüstan” bir neçə dəfə orijinaldan rus dilinə tərcümə olunmuş və müəllifin fikrincə bunların içərisində ən mükəmməl və tam tərcümə İ.Xolmoqorov tərəfindən həyata keçirilmiş və 1882-ci ildə Moskvada nəşr olunmuşdur. Bu tərcümədən sonra 1922-ci ildə Y.E.Bertels tərcüməsi işıq üzü görmüş, 1957-ci ildə isə ən son tərcümə nəşr olunmuşdur (1, s. 38).

R.Əliyev həmin mətbu əsərindən az sonra, yəni 1959-cu ildə ilk dəfə “Gülüstan” əsərinin elmi-tənqidi mətnini, tərcüməsini müqəddimə və qeydlərlə birlikdə nəşr etdirmişdir. 700 səhifədən artıq bu əsər rus şərqşünaslığında, iranşünaslıqda ən qiymətli tədqiqat işlərindən biri kimi qiymətləndirilmişdir (11).

Hələ XIX əsrdə Azərbaycan alimləri Sədi Şirazi yaradıcılığının tək Azərbaycanda deyil, Rusiya və Avropada tanınmasında, təbliğində böyük əmək sərf etmişlər. Bu sırada Kazım bəy, Mirzə Cəfər Topçubaşov, Abbasqulu ağa Bakıxanov, M.F.Axundzadə, M.Şahtaxtlı kimi görkəmli ictimai xadimlərin adını fəxrlə çəkmək olar.

M.Kazım bəy dahi rus şairi Puşkində fars şerinə məhəbbət oyadan şəxs olmuşdur. Hələ Kazan universitetində işləyərkən alim rus poeziyasının günəşi Aleksandr Sergeyeviç Puşkinlə görüşmüş, Sədinin “Gülüstan”ını ruscaya tərcümə etdiyini şairə xəbər vermişdi. Şərq ədəbiyyatı ilə dərinlən maraqlanan Puşkin, heç şübhəsiz, bu tərcüməni oxumuş, onun Şərq haqqında görüş dairəsi genişlənməmişdi. Təsadüfi deyildir ki, şair “Baxçasaray fontanı” əsərində İran klassikindən bəhrələnmiş, ondan epigraf vermiş, “Yevgeni Onegin” poemasında adını hörmətlə çəkmişdir.

Qacar hökuməti mötəbər xidmətlərinə görə M.Kazım bəyə İranın ən yüksək, ən şərəfli mükafatı olan “Şiri-xurşid” ordenini vermişdi (8, s. 83-90).

Bu sahədə realist dramaturgiyamızın banisi M.F.Axundzadənin adını da unutmaq olmaz. Sədi böyük dramaturqun müraciət etdiyi əsas qaynaqlardan biri olmuşdur. Mirzə Fətəli məktublarının birində “Təmsilat”ının forma və məzmununu aydınlaşdırarkən məqsədinin ibrət dərsi vermək, xalqı pis adətlərdən çəkindirmək olduğunu bildirir. O fikrini izah etmək üçün yazır: “Necə ki açıqfikirli Şeyx Sədi rəhmətullah da öz “Gülüstan”ında Loğmanın dili ilə bu mətləbə işarə etmişdir. Loğmandan soruşdular ki, ədəbi kimdən öyrəndin? Dedi – ədəbsizlərdən. Yəni onların əməllərində hər şeydən ki, xoşum gəlmədi, ondan uzaqlaşdım” (Axundov əsərləri, II c. Bakı: 1962, s. 245).

A.Bakıxanov da öz yaradıcılığında Sədi irsinə rəğbətlə yanaşmışdır. Həm də filosof olan A.Bakıxanov “Təhziübül-əxlaq” adlı fəlsəfi-əxlaqi traktatında öz fikirlərini izah etmək üçün dönə-dönə Sədi şerlərinə müraciət etmişdir. Böyük maarifçi filosof kamal məsələsinə toxunaraq yazırdı: Diqqətlə mülahizə etsək görürük ki, alim nə qədər elm öyrənsə yenə çox şeyi bilmədiyini etiraf edəcəkdir. Sədi demişdir: O bilik çox yaxşıdır ki, Onun vasitəsilə öz nadanlığını etiraf edə biləsən” (Abbasqulu ağa Bakıxanov. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1984, s. 56).

Görkəmli ictimai xadim, naşir-maarifçi Məhəmməd ağa Şahtaxtlı 1882-ci ildə Tiflisdə çıxan “Qafqaz” qəzetində rus oxucularına Sədi Şirazi yaradıcılığı haqqında, “Gülüstan” əsərinin dünyanın bir çox mədəni xalqlarının dilinə tərcüməsi haqqında geniş məlumat verir, oradakı hekayətlərdən nümunələr gətirirdi (12, s. 268-273).

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев Р. Саади и его Гулистан. Москва: Знание, 1957, 39 с.
2. Eckmann Y. Sadi Gülüstanının bilinmeyen çağatayca bir çevirisi. TDAYB, 1968, Ankara, 1988, s. 18-29.

3. Günay Kut. Aşk ve Heft peyker çevirisi, TDAYB, 1973, Ankara, 1988, s. 134
4. Karamanlioğlu F. Gülistan tercümesi. Ankara: MEB yayınları, 1978, 410 s.
5. Məhəmmədi M. Sədi Şirazi: şəxsiyyəti və ədəbi fəaliyyəti / Böyük İran şairi Sədi Şirazi. Bakı, 2003, s. 26-61.
6. Nağısoylu M. Sədi Şirazi və Azərbaycan ədəbiyyatı // Hikmət, 2008, № 16, s. 72-83.
7. Наджип Э. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. Москва: Изд-во восточной литературы, 1989, 234 с.
8. Nazim Rizvan. XIX əsr Azərbaycan alimləri Sədi Şirazi haqqında / Böyük İran şairi Sədi Şirazi. Bakı, 2003, 246 s.
9. Gülistan. Bakı, 1987, 160 s.
10. Sultanov R. Sədi yaradıcılığında “Gülistan”. Bakı, 1961, 380 s.
11. Саади. Гулистан / Критический текст, перевод, предисловие и примечания Р.М.Алиева. Москва, 1959, 706 с.
12. Şahıaxlı M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, 432 s.
13. Şeyx Səfi təzkiyəsi. Bakı: Nurlan, 2006, 480 s.

Абульфаз Гулиев

СААДИ ШИРАЗИ И АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРНО-НАУЧНАЯ МЫСЛЬ

Выдающийся мастер слова иранской литературы XIII века Саади Ширази занимает особое место в истории литературы и научной мысли Азербайджана. Произведение поэта «Гюлистан», в течение многих столетий вдохновлявшее мастеров слова, использовалось в азербайджанских медресе в качестве учебника. Именно поэтому «Гюлистан» многократно переводилась на азербайджанский и турецкий языки и являлась книгой мудрых изречений.

Ключевые слова: *Саади Ширази, литературно-научная мысль, учебное пособие.*

Abulfaz Guliyev

SAADI SHIRAZI AND AZERBAIJAN LITERARY SCIENTIFIC THOUGHT

The prominent poet of XIII century's Iran literature Saadi Shirazi takes special place in the history of Azerbaijan literary and scientific thought. Especially "Gulistan" work of the poet used in Azerbaijan religious schools as main text-book during many centuries, at the same time this book has been inspiration source of the word masters. Due to this "Gulistan" has been translated into Azerbaijan and Turkish many times, at the same time this work has been referred to as wisdom book.

Key words: *Saadi Shirazi, "Gulistan", literary and scientific thought, text-book.*

FİRUDİN RZAYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: firudinr@yahoo.com.tr

NAXÇIVAN ƏHALİSİNİN ETNOGENEZİNDƏ SUBƏR TÜRK BOYLARI

Məqalədə indiyə qədər qədim Naxçıvan əraziləri ilə bağlılığı, buradakı əhalinin etnogenezində iştirakı Azərbaycan eləcə də türk alimləri tərəfindən tədqiq olunmamış bir prototürk boyu Subər türklərindən, onların tarixi səhnəsinə çıxdıqları dövr və mənsub olduqları ərazilərdən söhbət açılır. Qaynaqlar üzrə tədqiqat zamanı Naxçıvan, eləcə də ümumtürk coğrafiyasında “sub” şəklində məntəqə adlarını formalaşdıran komponentin bir prototürk tayfa adı olması elmi dəlillərlə sübut olunmuş, onların tarixi, dili və ərazisi haqqında yeni elmi dəlillər göstərilmişdir.

Açar sözlər: *etnonim, sub, subər, Şubərti, Şebran.*

Qədim Naxçıvan ərazilərində qaynaq və arxiv sənədlərində yer alan oykonimlərin – məntəqə adlarının yeni konsepsiyadan tədqiqi, onlardakı ən qədim, qədim və sonrakı yüzilliklərə aid yazıyaqədərki dövr dil elementlərinin araşdırılması problem məsələ kimi öz aktuallığını saxlamaqdadır. Oykonimlərin dilçilik yönündən etimoloji, linqvistik təhlilləri və qədim areal türk dil elementləri ilə müqayisəsi dilimizin keçdiyi tarixi təkamül yolunun izlənməsi baxımından da xüsusi elmi əhəmiyyətə malikdir. Sovetlər birliyi dönməsində və ondan öncə dilimiz və tariximiz haqda yazılmışlara diqqət etsək, bu xalqın “son dövrlər” yaranması kimi saxta, qərəzli yazıların şahidi olacağıq. Heç şübhəsiz ki, tabeliyində olan xalqları zaman-zaman parçalamaq və assimilyasiya etməyin asan yolu ona öz dilini və tarixini unudurmaq siyasətindən keçirdi ki, rus siyasətinin ana xəttində də azsaylı etniklərin fəal etnoslar kimi qabartmaq, onları qarşı-qarşıya qoymaqla idarə etmək, xristianlaşdırma cəhdləri dururdu. Bu siyasət Azərbaycan türklərinə də tətbiq edilməklə onların tarixi, dili və mənşəyi haqqında uydurma konsepsiyalar ayaq almış, bu istiqamətdə yazılar əsasən rus, erməni, gürcü və s. “alimlərin” iştirakı ilə sifarişlə yazılmışdır.

Naxçıvan ərazisindəki məntəqə adları – oykonimlərdə izlərini bu günə qədər qoruyan xeyli **As, Türükkü, Kutı, Lulubi, Şu, Kas, Naxər** və s. kimi prototürk tayfa adları bu ərazinin m.ö. V-IV minilliklərdən yaşayış məskəni olduğunu sübut etməkdədir. Adı çəkilən prototürklər antik müəlliflərdən Herodot, Strabon, K.Ptolemey, Plutarx, Kvint Ruf, Arrian Marseli, İosif Flavi və

başqalarının əsərlərində dəfələrlə xatırlanmış, onların ittifaqları tarixi qaynaq və salnamələrdə özünə yer almışdır. Naxçıvanın etnooykonim qatında izlərini bu günə qədər qorumuş ən qədim prototürk boylarından biri də **Subar türkləri** olmuşdur. Qaynaq və salnamələrə **Subəar, Suvar, Savir** və s. yazılışlarla düşən bu tayfalar qədim türklər ittifaqında m.ö. III minillikdə tarix səhnəsində olmalarına baxmayaraq ayrı-ayrı tayfalar kimi tədqiq edilərək yaxın dövrlərə II-IV əsrlərə aid edilmişlər.

İlk dəfə eramızın II əsrində yaşamış K.Ptolemeyin əsərlərində Şimali Qafqazda qeydə alınan **Subərlər** [16, s. 127; 7, s. 19] təbii ki, bu ərazidə çox erkəndən məskən salmışlar. Əgər Herodotun “Tarix” əsərinə diqqət yetirsək, o, skiflərdən və Don çayından (əsərdə Tananas) şərqdə Qara dənizin şimalında savramat və sarmatların yerləşdiyini qeyd edirdi [14, IV, 21]. K.Kreçmer isə savirlərin savromatlardan gəldiyini yazır [18, s. 128]. Bu məlumatla yanaşı Savramatiyanın və Sarmatiyanın bir ölkə kimi adlarına Moisey Kalankatuklu və Mixtar Qoşun yazılarında da rast gəlirik [21, s. 15].

Zaman-zaman öz ölkələri, yurdları olmuş **Subər** türkləri İ.M.Dyakonov, B.O.Dolqix, L.N.Qumilyev, M.İ.Artamanov, Ç.X.Mirzəzadə, F.Kırzioğlu, Q.Qeybullayev, S.B.Aşurbəyli kimi araşdırıcıların əsərlərində araşdırılmış, bu tayfaların “gəlmə” olduqları vurğulanmış, onların Azərbaycana şimaldan “gəlişi” eramızın V-VI əsrlərinə aid edilmişdir. Bu tədqiqatlarda onların **hun, bolqar, qıpçaq boyları** içərisində olduqları göstərilmişdir [16, s. 127-128; 18, s. 37-38].

Subər türkləri ilə bağlı daha bir maraqlı məlumatla biz Z.Bünyadovun əsərlərində rastlaşırıq. O, Xosrov Ənuşirəvanın dövründə Azərbaycana 10 min **suvar** türkünün köçürülməsi haqqında məlumat verir [3, s. 179].

Bu müəlliflər subərləri eramızın IV əsrində Kaspi dənizinin şimal-qərbində, orta əsrlərdən Qafqaz Albaniyasında yaşadıklarını yazırlar. K.Ptolemey bu boyları Şimali Qafqazda göstərmiş, V.V.Bartold isə **Subar** türklərini **bolqarların** bir qolu hesab etmişdir [16, s. 127-128; 7, s. 307].

Əgər diqqət etsək, xalqımızın və qədim Naxçıvan əhalisinin etnogenezində tarixi rolu olan **Subər** türk boyları tədqiqatlarda ziddiyyətli fikirlərlə göstərilmiş, onların ərazilərimizə gəlişi I-VII əsrlər arasında müəyyənləşdirilməklə daha çox “gəlmə” konsepsiyasına üstünlük verilmişdir. Bu tayfanın adı isə tədqiqatlarda **subar, suvar, sabir, şubar, savar, subər** kimi araşdırılmaqla az qala ayrı-ayrı tayfalar kimi təqdim olunmuşdur.

Təbii ki, rus ideologiyası bu tayfaları yerli sakinlər deyil, **gəlmə** kimi qəbul etməli idi. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, dünya tarixşünaslığında mütləq qəbul edilmiş **böyük köçlər, şimaldan gəlmə** kimi ifadələr xalqların etnogenezini, tarixi və dilinin formalaşması tarixi prosesini yanlış yola istiqamətləndirməklə yanaşı, həm də tarixi bir dolaşıqlıq yaratmışdır. Lakin son dövrlər ərazilərimizdə arxeoloji araşdırmalarda aşkarlanmış bir çox türk boylarına mənsub maddi-mədəniyyət nümunələrinin Şimal türklərinin maddi-mədəniyyət nümunələrindən tarixi qədimliyi bu konsepsiyanın yanlış olduğunu əsaslı surətdə tək-

zib etmişdir. Elmi təhlillər köçlərin öncə şimala doğru hərəkətini təsdiqləmiş **böyük köçlərin geriye bir dönüş** olduğunu sübut etmişdir. Şübhə yoxdur ki, **Subar** türklərinə də bu konsepsiyadan yanaşılmış və tarix dolaşdırılmışdır.

Lakin qaynaqlar, Şərq tarixi haqqında məlumatlar və rus dilində yazılmış “Ümumdünya tarixi” kitabları bu qədim türk boyları haqqında bir qədər fərqli məlumatlar verir. Bu mənbələr **Subar türklərinin** hələ m.ö. III-II minilliklərdən Şimali Mesopotamiyadan başlayaraq, Mitani dövləti ərazilərindən tutmuş Van gölü, Urmiya gölü ətrafı, Habur və Bəlx çayı yaxaları, Kərkük ellərinə qədər məskun olduqlarını bu ərazilərin yerli sakinləri olmasını göstərir. Qaynaqlar **Subarların** Kiçik Asiya, Misir, Suriya, Qafqaz ellərinə qədər yayıldığını, güclü bir prototürk tayfaları olduğu haqda da geniş məlumat verir [34, s. 311; 35, s. 52-53]. Onlar Hürri boylarının əcdadları, ərazinin ən qədim sakinləri hesab edilməklə, **Qorb** və **Şərq subarlara** bölünürdülər. Şumer mənbələri bu tayfaların ölkəsini **Subir**, akkadlar isə **Subartu** adlandırırdı [yenə orada 34, s. 515-516, 521-524; 35, s. 338].

Əgər diqqət etsək, burada biz tariximiz üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan bir məlumatla rastlaşırıq. “**Onlar Hürri boylarının əcdadları, ərazinin ən qədim sakinləri idi**”. Bu ifadənin məntiqi nəticəsi **Subar türklərinin Hürri boylarının əcdadları** olmasıdır. Belə olduqda bu boyların qədim Azərbaycan ərazisində miladdan 4 min il əvvəl yaşaması təsdiq olunur. Şübhəsiz, **Subar türkləri** Mitani, Kutu, Lulubi, daha sonra Manna, Midiya, Atropatena və Albaniya dövlətlərinin ərazisində də qədim dövrlərdən məskunlaşmış, bu tarixi proses isə, təbii ki, elə həmin dövrlərdə, yəni m.ö. IV minilliyin sonları, III minilliklərin isə əvvəllərində baş vermişdir.

Eradan əvvəl IV minillikdən qədim, bütöv Azərbaycan və onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan ərazisində məskunlaşmış bu boylar keçmiş Əlinçə, Şuragel, Zebil və s. nahiyyələrində 1590-cı ilin məlumatlarında **Zaviyyə, Subzadur, Sebran, Subalıq**, 1728-ci ilin məlumatlarında isə **Suvralı, Səvalıq, Subərçi, Zebil, Zimmi, Salbarton-Subarton** kimi məntəqə adlarında öz izlərini qoruyurdular [12, s. 124, 168, 179, 182; 25, s. 27, 32].

Ərazimizin Babək, Ordubad, Şahbuz, Culfa bölgələrində bu gün də belə **Subartan** (kitablarda r hərfi düşərək Subatan kimi yazılmışdır) **Sabirkənd-Subarkənd, Şapurqala-Subarqala** ərazilərindən aşkarlanmış m.ö. III-I minilliklərə aid arxeoloji əşyalar, ərazidə məskunlaşma prosesinin IV-III minillikdən baş verdiyinin təkzibolunmaz sübutlarıdır (24, s. 411, 425; 26, s. 13-14).

Bu məntəqə adlarının bir qisminin etimoloji izahına da diqqət yetirmək yerinə düşərdi.

Sebran. Oykonom “Sub” + “ər” komponentləri ilə etnos ad və “**ər, igid**” söz kökündən **-an** mənsubluq bildirən türk dillərinə məxsus şəkilçidən formalaşmışdır [8, s. 157]. Hazırda dilimizdə “ər”, “ərən” sözləri bu mənəni daşımaqdadır. Oykonom Azərbaycan toponimikasında **Şabran** etnooykonimi ilə müqayisə oluna bilər və “Sub ərllərinə məxsus yer” mənasını ifadə edir.

Subalıq, Səvalıq. Eyniköklü bu 2 oykonim **Subi** etnos adı və “al” qədim türk sözündən formalaşmışdır. Onu da qeyd edək ki, **-al** tərkibi omonim söz kimi **uca, hiylə, su pərisi** və s. formalarda xeyli məna ifadə etmişdir. Tərkib qədim şumerlərdə **şər ruh** mənasında işlənirdi [1, s. 259]. “Al” tərkibinin təhlilini verən görkəmli tədqiqatçı M.Seyidov araşdırmalarında bu sözün yuxarıda göstərilən mənalarından geniş bəhs etmiş, lakin tərkibin **al** – “uca” mənasına ətraflı toxunmamışdır [31, s. 445]. Əgər xatırlasaq, əski türk dillərində **tau, tu, tay**, “dağ” mənasını ifadə edirdi. Hələ bu gün də **Al+tay** dağ adında, Şimali Qafqazda **Al+aqır** Yakutiyada **Al+qam** çay adında, dilimizdəki **al+qış** sözündə və s. **al** tərkibi özünün “uca” mənasını dağ, oqur-oğuz, qam-şaman komponentləri ilə saxlamaqdadır (F.R.). Türk dillərində çoxluq ifadə edən və bu kökə sonralardan birləşmiş **-liq** şəkilçisinin qoşulduğu oykonim “Uca Subərlər” mənasındadır.

Zaviyyə. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, bəzi alimlərimiz bu adda olan oykonimlərin izahını **guşə, künc, bucaq** mənalarında fars dilləri ilə izah edərək [9, s. 207] bunu ərazinin İranla həmsərhəd olması səbəbi ilə izah etmişlər [8, s. 74]. **Lakin hörmətli alimlərimiz nədənsə Naxçıvanın Cənubi Azərbaycan, İrəvan xanlığı və Türkiyə ilə həmsərhəd olduğunu və bunun elə də uzaq tarix olmadığını unudurlar.** Fikrimizcə, oykonim ilkin variantda Sub+ay+ye formasında “**Sub**” tayfa adından və qədim türk mifində geniş yer alan **Ay** mifi və qədim **ye** – “sahib olmaq” türk sözləri ilə [5, s. 252] formalaşmışdır. Maraqlı və elmi cəhətdən xeyli əhəmiyyətli tərkibə malik olan bu coğrafi adda etnos adına qoşulan “ay” komponenti qədim türklərin şəxsi ad-antroponimik, eləcə də yer adları sistemində Bak+ay, Kitbat+ay, Koloks+ay, Taur+ay, Tan+ay As+ay, ölkə adı Mad+ay/Mat+ay, tayfa adı Pal+ay kimi yüzlərlə adda təsadüf edilir [14, III 128; 6, s. 91, 120, 176]. Q.Qeybullayev “ay” komponentinin türk dillərinə məxsus qədim şəkilçi hesab edir [15, s. 98]. Lakin biz m.ö. II minillikdə tarix səhnəsində olan saklarda **Aylis** çar sülaləsi adına [11, s. 80], hunlarda **Aytan**, oğuzlarda və türkmənlərdə **Ayrum, Ayrım**, X əsrdə səlcuqlarda **Aymur**, XV əsrdə oğuzların Yıva qolunda **Aydın** tayfalarının adlarında bu morfem-komponentlə rastlaşırıq [4, s. 76]. Qeyd olunan adlarda “ay” komponenti söz köklərinin əvvəllərində gəlir ki, bu da iltisqi dillər üçün xarakterik hal deyil. Biz bu tərkibin qədim türk inancında **Ay tanrısı** – totemi, mifi ilə bağlı olmasına qəti olaraq əminik. Araşdırmalarında Ay və Günəş mifinə ətraflı aydınlıq gətirən M.Seyidov onların tanrı kimi türk tayfalarının mifində iştirakına dair “Tonyuquq” abidəsindən, hun, Altay miflərindən nümunələr göstərmişdir [31, s. 222-223]. Səthi etimoloji izahın hesabına ərəb-fars dili ilə izah edilmiş bu tərkiblərə bəzi fikirlərimizi də əlavə etmək istərdik. Eyniköklü bu oykonimlərin daha çox mübahisəli etimologiyalarla üzləşməsi, onların daha çox ərəb-fars dilləri ilə izah olunması fikrimizcə zahiri oxşarlığın nəticəsidir. Əski mənbələrdə və müəyyən tədqiqatlarda, o cümlədən müasir tədqiqatçıların əsərlərində [7, s. 74] “**guşə**”, “**künc**”, “**bucaq**” sözləri ilə [9, s. 207] etimoloji izaha

cəlb olunan bu məntəqə adları tək deyildir. Yeri gəlmişkən onu da xatırladaq ki, Azərbaycan toponimik sistemində xeyli sayda **Xanağa**-xanəgah, **Amsar**-əmsar, **Dər**-deyr-“kilsə”, **Əbrəqunus**-ahura-kanış-“kilsə dərə” və s. sözlər də səthi tədqiqatlar nəticəsində əsaslı tədqiqat aparılmadan yadmənşəli adları sırasına daxil edilmişdir. Biz məqalələrimizin birində bu mövzuya toxunmaqla, bizə ərəb-fars, erməni, talış, tat, ləzgi dillərində təqdim edilmiş yer adlarının türk dilləri ilə müqayisədə təhlilini vermiş, əsl həqiqətdə onların türk-Azərbaycan toponimləri olduğunu yazmışdıq [30, s. 85-94]. Bir məsələni yaddan çıxarmaq olmaz ki, tək tanrıya inanc və onu göydə axtarmaq ilk dəfə m.ö. VIII əsrdən qədim türk inamı və mifik təfəkkürü ilə başlamış, Gök Tanrı, Tenqri, Xuday kimi adlarla tanınmışdır. Təbii ki, təkallahlığı təbliğ edən ərəblərin işğalı zamanı qədim türk tanrısına məxsus məbədlərin adı cüzi dəyişikliklərlə ərəb dilinə çevrilmişdir ki, bu da hələ onların ərəblər tərəfindən yaradılması demək deyil. Digər bir tərəfdən sözlər köklərinə görə Xanağa-Xanəgah, Əbrəqunus-Ahura kanis, Zeyvə-Zaviyyə, Zirə-Cəzirə, Amsar-Əmsər və s. sözlərin ilkin variantları ərəb-fars mənşəli sözlər kimi tədqiq olunmuş ikinci variantlarından əsaslı şəkildə fərqlənir. Əgər zahiri oxşarlığı nəzərə alsaq, onda gərək **kam** – “ağız” və ya “arzuya çatmaq”, fars sözünü türk tayfaları **qam-şamanlarla**, **kaş** – “arzu”, “istək” fars sözünü qədim **kaş/kas** türk tayfa adları ilə, **masədəq** – “uyğun”, “isbat” ərəb sözünü də qədim türk massagetlərlə və s. bağlayaq. Təbii ki, bu yanlış fikirdir və bütün dillərdə, o cümlədən də ərəb-fars dillərində göstərilən nümunələrə uyğun [9, s. 272, 276, 326] yüzlərlə omonim xarakterli söz bugünkü leksikonumuzda və orfoqrafiyamızda mövcuddur. Ona görə də, Zeyvə məntəqə adının ərəb dilində olması fikrinin tam əleyhinəyik.

Bütün türk dillərinə məxsus **z≈s**, **v≈b≈f**, **ə≈i**, **ç≈z≈s** kimi fonetik hadisələr müvcuddur [33, s. 41-42, 81]. Əgər bunları nəzərə alsaq, Zeyvə məntəqə adını “subi” kimi də oxuya bilərik ki, bu da qədim Subər türklərində Zambii, Zamua, Zab kimi adlar sırasında olduğu kimi, “subbi” tayfa adından bə/bi “bəy” tərkibi ilə formalaşan etnooykonimdir. Bu adlar tarixi qaynaqlara köçdü-yü vaxtlarda isə (m.ö. III minilliklər) farslar hələ tarix səhnəsində yox idi. Ad-dakı **bi** – “bəy” komponentinin aşağıda etimoloji izahını verdiyimiz Zimmi – **Sub+bi** məntəqə adında da təkrarı subərlərin bir qolunun **Subbi** adlanmaqla daha qədimlərdə şumerlərlə bərabər eyni dövrdə tarix səhnəsində olduğunu sübut edir (F.R.). Türk tayfalarından kaspı, lulubi, silbi və başqa boylar **bi/pi** – “bəy”, leksik vahidini minilliklər boyu, günümüzə qədər daşıyıblar [29, s. 215].

Tarixdə Manna qalalarından da birinin adı Zibia kimi çəkilir. İ.M.Dyakonov bu sözün İzibia-Uzbia şəklində II Sarqon və Aşşurbanapal tərəfindən xatırlandığını yazır [6, s. 247]. Qaynaqlarda Zaviyə adlı bir məntəqə adı da Cənub Azərbaycanımızda Sakaz – **Sak uz** – “ışıqlı saklar” adlı coğrafi məkanda yerləşir. Burada geniş qazıntı aparan R.Dayson ərazini qala istehkam kimi qeyd edir. Tapılan əşyalar isə m.ö. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərinə (IX-VII əsr) aiddir və bu əşyaları B.B.Piotrovski Şimali Qaradənizətrafi və Kubanətrafi böl-

gələrin mədəniyyət nümunələri ilə eyniləşdirir [13, s. 12, 45]. **Nə olub, yoxsa farslar hələ xalq kimi tarix səhnəsinə çıxmamışdan türk mədəniyyətini yaradırdılar? Təbii ki, bu belə deyil.**

Mərkəzi Asiya və Altayda erkən orta əsrlərdə hun tayfalarından **syambi** [20, s. 36], Abakan tatarlarında **Tuba** [27, I c., s. 17], göytürklər arasında **tatabi** [17, s. 98-108] kimi 20-dən artıq türk tayfa adları bu komponenti özündə daşımışdır. Sub türk tayfa adına biz “subər”, “savir”, “sabar” formalarında “ər” komponenti ilə birgə rast gəldiyimiz kimi, heç şübhəsiz bu tayfaların bir qolu da Sub+bi kimi fəaliyyət göstərmişdir (F.R.). Subər türklərinin tədqiqinə biz Azərbaycan tədqiqatçılarından daha çox Q.Qeybullayevin [15, s. 56], A.S.Sumbatzadə [32, s. 82-83], Y.B.Yusifov [36, s. 33] və b. əsərlərində rast gəlirik. Subərlər hələ m.ö. IV-II minilliklərdən Cənubi Azərbaycan və Albaniya ərazilərində mövcud idilər [34, s. 311]. Bu tayfa adından yaranan Zeyvvə-Subbi yer adını ərəb-fars dilinə salıb tarixdən silmək sadəcə işğalçıların məqsədyönlü siyasəti idi. Bütün qeyd etdiklərimizi nəzərə alaraq biz adın qədim türk mifindəki **Ay** tanrı və Sub tayfa adı ilə yanaşı **ye** – “sahib olmaq” qədim türk fəlsəfəsinə istinadən məntəqə adlarının **ay** mifindən yarandığını düşünməklə onların “Sublara sahib Ay” və ya “Ay tanrısının subları”, eləcə də Subbi – “sub bəyləri” mənasında olduğunu düşünürük. Doğrudur, “ay” tərkibi qədim türk dili lüğətlərində “ayrı, aralı, haça” mənalarında da işlənmişdir [5, s. 16]. Lakin oykonimin “Ayrı, parçalanmış Sub ərləri” mənasında izahı fikrimizcə, bir qədər məntiqsiz görünür. Buna görə də biz oykonimlərin ilkin “Ay tanrısının subları” və Subbi – “sub bəyləri” mənalarına üstünlük verməklə bu etimologiyanın daha düzgün olduğunu doğru hesab edirik.

Zimmi. Adda türk dillərinə məxsus **m=b** fonetik səs əvəzlənməsini nəzərə alsaq (mən-ben, min-bin və s. kimi) tərkib Sub+bi “Sub bəyləri” mənasında etnooykonim kimi formalaşmışdır.

Subzadur. Maraqlı tərkibə məxsus bu oykonim “**Sub**” türk boyu adından qədim şumer və qədim türk boylarının leksikonunda ümumişlək söz olan **sa** – “ürək”, **tur** – “oğul” bəzən də “törə” sözlərindən formalaşmışdır [15, s. 53, 82; 21, s. 550]. Türk dillərində **a=u, a=o, u=i, ə=i**, və s. dilarxası və dilönü sait səslərin, **d=t, m=b, z=s, s=ş** və s. samit səslərin əvəzlənməsi xarakterik haldır [31, s. 40-42, 81, 96; 29, s. 208-211]. “Subi oğullarının ürəyi” mənasını daşıyan bu oykonim dilimizin ilkin formalaşdığı kök dilləri quruluşunu özündə qorumaqla məntəqə adının qədimliyini də sübut etməkdədir. Belə tərkibli sözlərin Manna, Midiya toponimlərində **Durdukka**, **Uaşdırikka**, **Tarvi**, **Saias**, **Zaziya** kimi xeyli yer adlarında təkrarlanması da dediklərimizə sübutdur [15, s. 75; 6, s. 179].

Suvarlı, Subərçi, Subarqala. Bu oykonimlərin hər biri tərkib etibarlı ilə Sub+ar/ər şəklində türk tayfa adı və “**ər**” komponentindən formalaşmışdır. Məntəqə adlarına qoşulan **-li, -cı** mənsubluq, sənət bildirən leksik şəkilçilər isə dilimizin miladdan sonrakı dövr təkamülündə yaranmış dil elementləridir. Son

oykonimdəki **qala** leksik vahidi də bu qəbildən olan söz köküdür. Azərbaycan toponimik sistemində geniş yayılaraq **As, Bəydil, Cəyir, Dögər** kimi türk-oğuz tayfa adlarına qoşulan bu şəkilçilər Azaplı, Asarlı, Bəydilli, Cəyirli, Düyərli və s. oykonimlərdə də təkrarlanmışdır [2, s. 9, 12, 18, 42, 107]. Alasalı, Asaklı, Bakallı, Burreli, Katanqlı, kimi mindən yuxarı belə məntəqə adları isə ümum-türk arealında Qazax, Türkmən, Sibir türkləri, Altay, Türkiyə, Bulqar, Hunqariya torpaqlarına qədər yayılmışdır [20, s. 213, 219, 252, 277].

Zebil. Oykonim **Sub** tayfa adı və **il** – “yurd, vətən, vilayət” sözündən formalaşmışdır. Biz **il** komponentinin F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində də eyni mənanı daşıdığını görürük. Türkiyə türklərində **il** – “yurd, vilayət” anlamında bu gün də işlənməkdədir [10, s. 30-31; 19, s. 378]. Dilimizdəki **el** sözü bu mənanın daşıyıcılarından biri olmaqla “məkan”, “yurd”, “ölkə” mənasında işlənir. Oykonim “Subilərin yurdu” mənasında açıqlanır.

Subarton. Oykonim **Subi** tayfa adından və **ton** – “təpə”, **ər** – “ər, ərən, igid” komponentləri ilə formalaşaraq “Sub ərlərinin təpəsi” (ola bilsin ki, yaylağı) mənasını daşıyır.

Bu qədim prototürk boylarının adı təkcə məntəqə adlarında deyil, eləcə də Naxçıvan ərazisinin çox uzun bir tarixdə özünün adını qorumaq qüdrətində olan oronim – dağ, təpə və hidronim adlarında da yaşada bilmişdir. Bu adlara biz Culfa və Şahbuz rayonu ərazilərində hazırda da xarabalıqları duran Koreymər kəndində **Sibir dərə, Sibir təpə** və **Salvartı-Savartaq** kimi oronimik adlarda da təsadüf edirik [28, s. 170].

Azərbaycan toponimik sistemində Biləsuvar, Sabarlı, Şabran, Sabirli, Şabartı, Səbirit, Suvar, Sabiroba, Subarbağ kimi yüzlərlə məntəqə adları bu tayfa adlarından yaranmışdır [2, s. 84-90]. Bununla bərabər Cənubi Azərbaycan, Qazax, Qırğız, Sibir, Altay və b. türklərin əraziləri ilə yanaşı Bolqar torpaqlarında yayılmış Şuberta, Sebalan, Sevarə, Şabarkuduk, Şubarşi, Sabari, Siberut, Sibir, Şibil kimi minlərlə kənd, rayon, şəhər, yurt, aul adlarında subərlər öz izlərini qoymuşlar [20, s. 36, 54-55, 110, 117].

Qaynaq və tədqiqat materiallarına istinad etməklə demək olar ki, qədim Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixində ayrıca yeri olan Subər türk boyları m.ö. IV-III minilliklərdən qədim Azərbaycan, eləcə də Naxçıvan torpaqlarının əzəli sakinləri olmuş, Mesopotamiyanın şimalı və Urmiya gölü ətrafında Araz boyu ərazilərdə məskun olmaqla, Qafqazlarda yaranmış Mitan, Manna, Midiya, Atropatena, Alban türk dövlətlərində əski prototürk boyları ilə bərabər yaşamışlar. Etnogenezimizin təşəkkülündə iştirakçı olmuş bu qədim türk boyları, əzəli türk yurdu Naxçıvanda və onun məntəqə adlarında öz izlərini günümüze qədər daşıya bilmişlər.

Bu prototürk adları ilə bağlı etnooykonimlərin iltisqi dil qanunları və imkanları hesabına formalaşması, onlardakı yazıyaqədərki dövr türk dili leksem və şəkilçilərin, mifik tanrı adları və əlamətlərin mövcudluğu da təkzibolunmaz tarixi faktorlar olmaqla bu tayfa dilinin prototürk – proto Azərbaycan dili oldu-

ğunu sübut edir. Etnogenezimizin təşəkkülündə iştirakçı olmuş sadalanan bütün bu qədim türk boylarının, əzəli türk yurdu **Naxçıvan** yer adlarında zamanımıza qədər gəlməsi, eyni adların həm Mesopotamiyanın şimalı və Urmiya gölü ətrafında təkrarı, proseslərin eyni dövrdə baş verməsi bu ərazi ilə İkiçayarası mədəniyyətin eyni tayfalar və xalqlar tərəfindən yarandığını bir daha təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulkadir İnan. Makaleler ve incelemeler. I c., Ankara, 1968, 465, s.
2. Azərbaycan SSR-nin qısa toponimlər lüğəti. Bakı: ASE BR, 1986, 114 s.
3. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlər. Bakı: Azərnəşr, 1989, 336 s.
4. Caferoğlu A. Türk dili tarixi. I c., İstanbul: Alfa, 2001, 446 s.
5. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 s.
6. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н. э. Москва-Ленинград, 1956, 485 s.
7. Дьяконов И.М. Очерки истории древнего Ирана. Москва: Восточная литература, 1961, 441 c.
8. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 1991, 312 s.
9. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Yazıçı, 1985, 1026 s.
10. Rəşidəddin F. Oğuznamə. Bakı: Azərnəşr, 1992, 72 s.
11. Ağasioğlu F. Azər xalqı. Bakı: Çıraq, 2005, 432 s.
12. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
13. Кашкай С.М. Из истории Маннейского царства. Баку: ЭЛМ, 1977, 112 s.
14. Геродот. История. Ленинград: Наука, 1972, 599 s.
15. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 278 s.
16. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Т. I, Баку: ЭЛМ, 1991, 548 s.
17. Quliyev Ə.A. Orxon-Yenisey abidələrində toponim və etnonimlər. Bakı: Nurlan, 2004, 128 s.
18. Karşılaştırmalı Türk Lehceleri Sözlüğü. I c., Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992, 1183 s.
19. Малый атлас мира. Москва: Картография ГУГК, 1985, 331 s.
20. Vəliyev (Baharlı) M.H. Azərbaycan. Bakı: Elm, 1993, 192 s.
21. Kalankatuklu M. Alban tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Bakı: Elm, 1993, 270 s.
22. Мурзаев Е.М. Словарь народных географических терминов. Москва: Мысль, 1985, 548 s.
23. Naxçıvan abidələri Ensiklopediyası. Naxçıvan, 2008, 521 s.
24. Naxçıvan Ensiklopediyası. I c., Çamlıca-Üsküdar / İstanbul, 2005, 356 s.
25. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
26. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı:

- Elm, 1992, 144 s.
27. Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı. I c., Bakı: Yazıçı, 1992, 184 s.
28. Rzayev F.H. Əlincə çayı vadisi toponimlərində türk layı. Namizədlik dis. Naxçıvan: Qeyrət, 2003, 179 s.
29. Rzayev F.H. Qədim Şərur oykonimlərinin mənşəyi. Bakı: Nurlan, 2006, 242 s.
30. Rzayev F.H. Ərəb, fars, erməni mənşəli hesab edilmiş bəzi türk toponimləri // Azərbaycan onomastikası problemləri, Bakı, 2002, № 10, s. 85-94.
31. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
32. Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы, этногенез и формирование народа. Баку: Элм, 1990, 304 s.
33. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1967, 420 s.
34. Всемирная история. Т. I, Москва: Госиздат., 1956, 746 s.
35. Yusifov Y.B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 1993, 496 s.
36. Юсифов Ю.Б. Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами (Приурмийская зона) // ВДИ, 1987, № 1, s. 33.

Фирудин Рзаев

ТЮРКИ СУБАРЫ В ЭТНОГЕНЕЗЕ НАХЧЫВАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ

Статья посвящена исследованию одного прототюркского этноса **субаров** и изучению их истории, языка и ареалов распространения. В статье также использованы источники по истории Аккада. В статье одновременно исследуется и возникновение субаров на исторической арене.

Исследуя научные работы русских ученых по этому вопросу, автор путём сопоставлений и сравнений первым среди тюркских ученых представляет читателям историю и местонахождение этого древнетюркского этноса и его языковые единицы.

При исследовании автор статьи выявил множество новых интересных исторических научных фактов.

Ключевые слова: этноним, суб, субар, Шубареу, Шебран, этноойконим.

Firudin Rzayev

**SUBAR TURKIC PEOPLES IN ETHNOGENESIS
OF NAKHCHIVAN POPULATION**

The paper is devoted to research of one Prototurkic ethnos of **Subar** and to studying of their history, language and distribution area. Sources of Akkad history also are used in the paper. In the paper Subars' beginnings on stage of history is simultaneously investigated also.

Investigating scientific works of Russian scientists on this question, the author by means of match and comparison the first among Turkic scientists represents to readers history and locations of this ancient Turkic ethnos and its language units.

During researches the author of the paper has revealed set of new interesting historical scientific facts.

Key words: *ethnonym, sub, subar, Şubarti, Şebran, ethnooikonym.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

RƏŞAD ZÜLFÜQAROV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: reshadzulfugarov@yahoo.com

ORDUBAD, CULFA DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ ƏLAMƏT VƏ MƏHSULDARLIĞINA GÖRƏ ƏKİN SAHƏLƏRİNİN ADLARINI BİLDİRƏN TERMİNLƏR HAQQINDA

Məqalədə Azərbaycan dilinin Ordubad, Culfa dialekt və şivələrində əlamət və məhsuldarlığına görə əkin sahələrinin adlarını bildirən terminlərdən bəhs olunur. Həmin sözlər Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələri, türk dilləri və qədim yazılı abidələrlə müqayisəli təhlil olunmuşdur. Həmişinin müəllif bir qrup sözlərin mənşəyi ilə bağlı ilk dəfə lingvistik, etimoloji təhlil aparmışdır. Tədqiqat nəticəsində sübut olunmuşdur ki, bu sözlərin əksəriyyəti türk dili xüsusiyyətlərini özündə saxlayan ən qədim leksik vahidlərdir.

Açar sözlər: Əkinçilik, hosdu, qədim yazılı abidələr, lingvistik təhlil.

Əkinçilik ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi qədim tarixi kökləri olan təsərrüfat sahəsidir. Tədqiqatlar sübut edir ki, Azərbaycan ərazisində ibtidai əkinçilik təsərrüfatının yaranması bizim eradan VIII-VI min il əvvəl – Neolit dövrünə gedib çıxır (4, s. 25). Artıq Erkən Tunc dövründə qədim insanların həyatında “İ İctimai əmək bölgüsü” baş vermiş və nəticədə əkinçilik maldarlıqdan ayrılaraq müstəqil təsərrüfat sahəsinə çevrilmişdir. Tarixi xronologiya göstərir ki, türk tayfaları əsasən su hövzələrində, çay vadilərində məskunlaşmışlar. Məhz Ordubad və Culfa rayonlarının da Araz, Əlincə, Gilan çayları boyunca yerləşməsi bu torpaqların ən qədim türk yurdu, eyni zamanda əkinçilik təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli şəraitə malik yer olmasından xəbər verir.

Apardığımız çöl təcrübələri zamanı bu rayonlarda təsərrüfatın maldarlıq, qoyunçuluq, üzümçülük, bağçılıq, atçılıq, arıçılıq sahələri ilə yanaşı, əkinçilik təsərrüfatının da yüksək inkişafının şahidi olduq. Ta qədim zamanlardan ulu babalarımız əkinçilikdə istifadə etdikləri alət və əşyalara, əkin əkmə adətlərinə, əkinçilik təqvimlərinə müxtəlif adlar vermişlər. Təbii ki, bu isə öz növbəsində təsərrüfatın bu sahəsi ilə bağlı terminlər sisteminin tərkib hissəsinə çevrilərək onların bir qədər də zənginləşməsinə, dilimizin yeni söz ehtiyatının yaranmasına, tarixi təkamülünə imkan yaratmışdır.

Hazırda Ordubad, Culfa dialekt və şivələrində əkinçiliklə bağlı çox zəngin terminlər mövcuddur ki, onlar günümüzədək geniş şəkildə öyrənilib tədqiq

olunmamışdır. Həmin terminlər sistemini əks etdirən ayrıca dissertasiya müdafiə edilməmişdir. Əkinçiliyin insanların həyatında mühüm yer tutması və uzun zamanlardan bəri inkişaf etməsi nəticəsində bu sahə ilə məşğul olanların danışığında əkinçiliklə bağlı sözlər daha işlək xarakter almışdır. Ordubad rayonunun – Aza, Sabir Dizə, Əndəmic, Tivi, Dəstə, Biləv, Bührüd, Kotam, Culfa rayonunun – Saltaq, Bənəniyar, Əbrəqunus, Kırna, Gal, Xoşkeşin, Xanəgah, Qızılca və s. kəndlərində əkinçilik təsərrüfatı xüsusilə inkişaf etmişdir. Təbii ki, burada əkinçiliklə bağlı zəngin terminologiya yaranmışdır ki, bu sözlər ictimai formasiyaların dövründən günümüzdə gələn dilimizin leksik, arxaik və müasir sözlüyü hesab oluna bilər. Əkinçilik termini geniş anlayış olub əsasən – taxılçılıq, bostançılıq və tərəvəzçilik sahələrini özündə birləşdirir. Ordubad, Culfa dialekt və şivələrində hər üç sahənin inkişaf etdiyini qeyd etmək olar, lakin taxılçılıq hər iki rayonda daha çox inkişaf etmişdir.

Ordubad, Culfa dialekt və şivələrində əkinlə bağlı işlənən terminlər əkin üçün gərəkli olan müxtəlif əşya və alətləri, torpağın əkilmə dövrünü, əkinin suvarılmasını, torpağın məhsuldarlığını, əlamətini, rəngini, şumun aparılması üçün lazım olan alət və əşyaları, cütə, xışa qoşulan heyvanların ad və sırasını, şumun növünü, taxılın əkilmə xüsusiyyətlərini, əkin işində iştirak edən insanların vəzifələrinə görə adlarını və ən nəhayət məhsulun yığılması ilə bağlı adları ifadə edir. Məqalədə əlamət və məhsuldarlığına görə əkin sahələrinin adını bildirən terminlərdən bəhs olunacaqdır.

Məlumdur ki, əkinçilik cəmiyyətdə ən qədim peşələrdən biridir. Qədim zamanlardan insanlar məhsuldarlığı yüksəltmək, normal qidanı təmin etmək məqsədi ilə əkinin əkiləcəyi yerləri əvvəlcədən müəyyən etmişlər. Bu cür yer seçimlərində insanlar əkinə yararlı, yararsız, sulu və ya susuz ərazilərlə rastlaşmış və onları müxtəlif adlarla adlandırmışlar. Həmin sözlərin bir qismi zamanla zəngin dialekt leksikamızda öz yerini almış və günümüzədək gəlib çatmışdır. Əlamət və məhsuldarlığına görə əkin sahələrinin adlarını bildirən terminlər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir.

“Əkənəcəx” // əkinəcəy (ək.k.) – “Əkin üçün yaralı olan bütün torpaqlar”.

– Əkin üçün yararlı olan yerə, torpağa əkinəcəy deyirix' (Ə., Qaz.).

Bu söz, ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, həmçinin bir sıra türk dillərinin dialekt və şivələrində eyni və ya yaxın fonetik tərkibdə, lakin əsasən eyni mənada işlədilməkdədir. Müqayisə üçün aşağıdakı dialekt və şivələrə diqqət yetirək: Məs.: Gəncə dialektində “əkənək” // əkənəcək (11, s. 116), Mərzə şivələrində “əkənək” (13, s. 180), Muğan qrupu şivələrində “əkərək” // əkənək (1, s. 180) sözləri ilə ifadə edilir. “Qədim türk dilləri lüğəti”ndə “əkin” “посев”//ekin «посев, пашня, земля под пашня» (8, s. 168), S.Y. Malovun məlum “Памятники древнетюркской письменности” əsərində “akin” “посев” (17, s. 363) şəklində qeydə alınmışdır. Bu halda tərəddüdsüz deyə bilərik ki, “əkənəcəx” sözü ən qədim türk leksik vahidi olmaqla müasir Ordubad dialekti və Culfa şivələrində öz ilkin variantını qoruya bilmişdir.

“Behtin” // beytin yer // bekərə yer (ək.k.) – “Əkinə yararlı olmayan sahə, istifadə olunmayan ərazi”. – Hara ki əkinəcəx' üçün yararsızdı unu bekara yer, behtin yer addandırırıx (Xoş.). “Beytin” sözünün fonetik variantı olan “behtin” sözü Culfa şivələrində ümumişləklilik xarakteri daşımaqdadır. Məs.: Bekar-behtin gəzirəm da (Sal.).

“Beytin” sözü Gəncə dialektində “əkilməyən, istifadə edilməyən sahibsiz yer” (11, s. 107), Muğan qrupu şivələrində “əkin üçün yararlı olmayan, məhsul verməyən yer” (1, s. 174), Salyan şivəsində “əkilməmiş yer” (19, s. 64; 310) mənalarında işlənir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “beytin” sözünün birinci mənası “boş, qeyri-məskun yer” kimi izah edilmişdir (5, s. 227). “Beytin” sözünün dialekt və şivələrimizdə “işsiz, boş-boş gəzən, mənasız, dəyərsiz, sahibsiz iş” mənalarında işləndiyini nəzərə alsaq, onda əkinə yarasız əraziyə verilən bu adın əsassız olmadığı aydın olar.

“Qırəş yer” // qırəşdəğ yer (ək.k.) – “Məhsuldar olmayan, az məhsul verən, xırlıq sahə”.

– Qırəşdiğ yerin məhsulu yə olməz, yə də əz olər, unu ən çox otərəcəx kimi istifadə edəriy (Nür.). Bu sözə eyni mənada Gəncə dialektində (11, s. 108), Şahbuz, Xanlar, Gədəbəy şivələrində də rast gəlinmişdir. Qırəş sözü ən qədim türkmənşəli leksik vahidlərimizdən biridir. Belə ki, quruluşca düzəltmə olan qır+əş// qır+aş//qır+ac sözünün kükü – qır komponenti qədim türk dilində və çağdaş Türkiyə türkcəsində “çöl, yazı, çöllük” mənalarını ifadə etməkdədir. Məs.: Sevdiiyin kaybedən aşık kendisin kırlara vurdu. Kırlar bitmiyordu ki...

Nümunələrdən də göründüyü kimi türk dilləri üçün xarakterik olan q≈k səsəvəzlənməsi bu sözdə müşahidə olunur, lakin məna baxımından tam eynilik mövcuddur. Qırəş sözünün etimologiyası ilə bağlı apardığımız araşdırmalar zamanı aydın oldu ki, bu söz nəinki müasir Azərbaycan və Türk dillərində eyni zamanda qədim yazılı abidə və lüğətlərimizdə də öz varlığını göstərməkdədir. M.Kaşğarinin “Divani-lüğət it türk” əsərində “kır” şəklində mövcud olan bu söz “basık dağ, açıq yer” və ya “kıra” “tarla, əkin yeri” (16, s. 316) mənalarında işlənir. Deməli, qırəş sözü qədim dil elementlərimizi özündə saxlayan ən əski leksik vahidlərimizdən biri olmaqla müasir Ordubad, Culfa dialekt və şivələrində var olmaqdadır.

“Bərkix' yer” (Sal., Bən., K., Əbr.) – “Bərk yer, çətin şumlanan, kotanın dəmiri batmayan yer”. – Bərkix' yeri şumnamax bi zulumdu da (Əbr.).

Söz eyni fonetik tərkib və mənada Gəncə dialektində (11, s. 108), Cənubi Azərbaycan və Şəmkir şivələrində “bərkix” – quraqlıq nəticəsində bərkiymiş torpaq (18, s. 47-48; 2, s. 72) mənasında qeydə alınmışdır. Quruluşca düzəltmə olan bu komponent “bərk” və “ix” (ik) şəkilçisi vasitəsilə yaranmış və Culfa şivələrində fəli sifət şəkilçisinin paraleli kimi işlənən “ix” (ik) komponentinə əsasən sözün “bərkİYən” fəli sifəti olduğunu göstərmək olar.

“Qumsəl” // qumavar // qumvər yer (ək.k.) – “Qumlu sahə”. – Qumavar yerdə nə əhsən o xətdən yaxşı olmur (G.).

“Demi” (ək.k.) – “Suvarmaq mümkün olmayan, su tutmayan yer”. – Demi elə yerdi kin, gərəy orda əkiləcəx'lər çox su sevən olmasın (Əlin.). Söz Azərbaycan dilinin Şəki dialektində dəmiyə (14, s. 194), Zəngilan şivəsində demi (6, s. 136), Gəncə dialektində dəmiyə // dəmiyə (11, s. 109) şəklindədir. Demi sözü Culfa şivəsində təkcə əkin üçün nəzərdə tutulan ərazini deyil bütövlükdə suyu olmayan bir yer anlayışını da ifadə edir.

“Xozan” // hozən // xozannıx (ək.k.) – “Əkilməyən, susuz qalan boş yer” (ək.k.) – “Əkilməyən, dincə qoyulan yer; taxılı biçilmiş sahə”. – Bı illərisi bıranı xozan saxladıx ki, o bir ilə quvvalı olsun (G.).

Bu termin istər Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialekt və şivələri, istərsə də türk dillərdə geniş işlənmə arealına malikdir. Azərbaycan dilinin Gəncə dialektində “xozan” – dən tutmayan taxıl (11, s. 120), Ordubad dialektində “hozən” – dincə qoyulan torpaq, Hamamlı, Basarkeçər, Gədəbəy şivələrində “küləş”, Mingəçevir şivələrində isə “buğdanın nazik qabığı” və s. mənalarda işlənir. Bu söz Türkiyə türkcəsinin Ədirnə (15, s. 214), Ərzurum (9, s. 312), Elazığ (10, s. 122), Ərzincan (21, s. 367) şivələrində “hozan” şəklində eyni mənada işlənir.

“Döyənəx' yer” (ək.k.) – “Ayaqlanan, bərkiyən yer; mal-qaranın gediş-gəliş yolu”. – Bı yerlərdən o xətdən mal-heyvan gə:b -ge:r ki döyənəy o:b, əkil-məyi xeyirsizdi (Lək.). Gəncə dialektində “döyənəx' yer” (11, s. 109), Muğan qrupu şivələrində “düənəg yer” (1, s. 180) sözləri də eyni mənəni ifadə etməkdədir.

“Donqqəz” // dənqqəz yer (ək.k.) – “Suvarılması mümkün olmayan dik yer, sahə”. – Əyər əkinəcəyin donqqəzdədisə unu suvərməx müşkül işdi (Nüs.).

Bu termin eyni və yaxın formalarda, lakin əsasən eyni mənada Azərbaycan dilinin, Gəncə (11, s. 108), Qazax (7, s. 266;171) dialektlərində, Zəngilan (6, s.178), Ağdam (2, s. 171) Şahbuz, Şərur, Babək şivələrində də özünü göstərir. Qərb qrupu dialektlərində Z.Xasiyev bu sözü “danqaz” – əkin üçün yararsız, otsuz, bitkisiz yer (12, s.34) mənasında qeydə almışdır.

Donqaz sözü də qədim leksik vahidlərimizdən biridir. Belə ki, Orxon-Yenisey abidələrində bu mənada tönker “dik və ya əyri” (22, s.177) sözü işlənməkdədir. Fikrimizcə, donqaz//danqaz//danqast iki komponentli söz olub qədim türk dillərində mövcud olan “tın” – tənbel, yararsız, harınlamış (16, s. 616) və “ast” – aşağı, alt, əyri (16, s. 41) sözlərindən yaranmışdır. Çünki “Divani-lügət it türk” əsərində “as” komponentli ast – aşağı, sokak, astın – aşağı, alt, asra – alt, aşağı, əyri, asnğar – işdən uzaqlaşmış, asıl – uzamak, uzatılmak (16, s. 40-43) və s. kimi onlarla söz mövcuddur ki, burada “as” komponenti həm “alt, aşağı, əyri”, həm də “uzanan, işlək olmayan” mənalarında kök funksiyasını yerinə yetirməkdədir. Onda bu nümunə və mənbələrə dayanaraq deyə bilərik ki, donqaz sözü tınkast→tınas→dınqas→donqas→donqaz tarixi təkamülünü yaşamış qədim türk leksik vahididir. Və təsadüfi deyil ki, donqaz sözü müasir Azərbay-

can dilinin Ordubad, Culfa dialekt və şivələrində hər iki mənasını qoruyub saxlaya bilmişdir.

“Mərz” // mərıız // zəhmən(ək.k.) – “İki əkin sahəsi arasında əkilməyən bir növ sərhəd rolunu oynayan yer”. – Biz əkinlər arasında mərıız saxlarıx (Sal.). Söz Quba dialektində “məzərə” (20, s. 254), Şuşa, Laçın, Qəbələ şivələrində “zahman”//zəhman (3, s. 640) şəklində eyni mənada işlənir.

“Xörə” // xıza // xıra (Sal, K., Bən.) – “Şumlanmış sahənin arasında qalan boş yer”. Xoşkeşin şivəsində “xərə” şəklində işlənir. Bu termin də qədim dil elementlərimizi özündə saxlayan leksik vahidlərimizdən biridir. Belə ki, “Divani-lügət it türk” əsərində kıra – tarla, əkin yeri (16, s. 316) mənasında işlənən söz haqqında danışdığımız xörə/xıza termininin etimologiyasında dayanır. Yəni xıra sözü kıra→qıra→xıra inkişaf yolunu keçməklə səsvəzlənmələri ilə günümüzə bu şəkildə gəlib çatmışdır.

“Xörəx” (Sal.) – “Xam yer”. Bu söz omonimlik xüsusiyyəti daşıyaraq “bişirilmiş yemək” mənasında da işlənir.

“Hosdi // hosti // hosdu yer” (Gal, Şur.) – Alt qatlarda iri daşları olan, kotan və cütün işləməsinə maneə törədən əkin sahəsi. – Hosti yeri əkəndə gərəy dikqət eliyəsən altınnan tez-tez daş çıxır işdəməyə imkan vermir (Qız.).

Fikrimizcə, hosdi // hosti // hosdu sözü qədim türk dilində işlənən astı – aşağı, alt (16, s. 41) sözündən törəmişdir. Məlumdur ki, çağdaş Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin bəzilərində, o cümlədən Ordubad, Culfa dialekt və şivələrində sözün əvvəlinə “h” samitinin artımı müşahidə olunur. Məs.: açar→haçar, asan→hasant və s. Deməli, nümunələrə də əsaslanaraq deyə bilərik ki, “hosti” sözü də “ast” sözünün əvvəlinə “h” samit artımı və a→o sait əvəzlənməsi ilə yaranmış, ən qədim dil elementlərimizi özündə saxlayan leksik vahidlərimizdən biridir.

Yuxarıda haqqında ətraflı bəhs etdiyimiz əkin yerlərinin adlarını bildirən sözlərlə yanaşı, bu adlarla bağlı bir sıra digər sözlər də işlənir. Onların bəzilərinə diqqət yetirək. Məs.: “xalı //xəli yer” – əkilməyən, boş əkin sahəsi, “oturax // uturəğ yer” – düz, lakin hər tərəfdən mərkəzə maili yer, “yəməş // yamaş yer” – dağın, təpənin sinəsində olan əkin sahəsi, “yəl // yal yer” – dağın, təpənin qurtaracağında, aşırımına yaxın olan əkin yeri, “kəssəx'li yer” – şum zamanı torpağı dağılmayan, kəsəkli olan yer, “yasdan //yəstən yer” – dağ və ya təpənin döşündə olan düzən yer, “keşdi yer” – suvarıldıqdan sonra bir az təpiyən, lakin hələ də nəm olan yer, “keşsiz yer” – suyu tez çəkib quruyan yer, “quru yer”, “sucux // sucuğ yer”, “işverməz yer”, “kollu yer”, “daşdı ərazi”, “dirsəx' yer”, “çökəx' yer”, “uturəx yer, xam //xəm yer” və s.

Göründüyü kimi əkin sahələri ilə bağlı terminlər Ordubad dialekti və Culfa şivələrində kifayət qədər zəngindir. Bu terminlərin öyrənilərək linqvistik, etimoloji təhlilə cəlb olunması bir tərəfdən dilimizin dialekt terminləri sisteminin böyük əksəriyyətinin qədim türk dili elementləri, vahidləri olmasını sübut edərsə, digər tərəfdən Naxçıvan torpağına qarşı əsassız iddialar irəli sürən mənfur düşmənlərimizə layiqli cavab verə biləcək bir mənbənin yaranmasına əsaslı

töhfələrdəndir. Təkcəzib olunmaz faktıdır ki, bu ərazilərin hər qarışında türkün ruhu, türkün izi yaşamaqdadır. Bu faktı yuxarıda izahını verdiyimiz hər bir kəlmənin türk dilləri vasitəsilə izahının mümkünlüyü də sübut edir.

Məqalədə işlənən kənd adlarının ixtisarı: *Nüs.* – Nüsnüs, *T.* – Tivi, *Dəs.* – Dəstə, *Nür.* – Nürgüt, *G.* – Gənzə, *S.Dizə* – Sabir Dizə, *K.* – Kotam, *Bil.* – Biləv., *Bən.* – Bənəniyar, *Əbr.* – Əbrəqunus, *Əlin.* – Əlincə, *Göy.* – Göydərə, *Gal, Xoş.* – Xoşkeşin, *K.* – Kırna, *Qaz.* – Qazançı, *Qız.* – Qızılca, *Lək.* – Ləkətağ, *Sal.* – Saltaq, *Şurut.*

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1955, 264 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti: 2 cildə, I c. A-L, Ankara: Türk Dil Qurumu, 1999, 661 s.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti: 2 cildə, II c., Ankara: Türk Dil Qurumu, 2003, 378 s.
4. Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı: Elm, 1998, 464 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2006, 791 s.
6. Behbudov S.M. Azərbaycan dilinin Zəngilan rayon şivələri. Fil. elm. nam. ... dis. Bakı, 1966, 407 s.
7. Cəfərli Əli (Əli Kamil oğlu Cəfərov). Azərbaycan dilinin Qazax dialekti. Fil. elm. nam. ... dis. Bakı, 1961, 444 s.
8. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
9. Gemalmaz E. Erzurum ili ağızları. III cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 381 s.
10. Gülensoy T., Buran A. Elazığ yöresi ağızlarından derlemeler. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1994, 239 s.
11. Həsənov İ. Gəncə dialektinin leksikası. Fil. elm. nam. ... dis. Bakı, 1974, 194 s.
12. Xasıyev Z.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri. Bakı: Nurlan, 2004, 146 s.
13. İbrahimov B.İ. Mərzə rayonu şivələri. Fil. elm. nam. ... dis. Bakı, 1949, 403 s.
14. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, 276 s.
15. Kalay E. Edirne ili ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998, 268 s.
16. Kaşğarlı M. "Divani lüğət-it-türk". 4 cildə, IV c., Ankara: Türk Dil Kurumu, 2006, 885 s.
17. Малов С.Е. Памятники древнетюркских письменностей. Москва-Ленинград, Изд: АН СССР, 1951, 451 с.
18. Мамедов М.А. Тебризский диалект Азербайджанского языка. Автореф. дис. канд. ... филолог. наук. Баку, 1989, 26 s.
19. Ramazanov K.T. Azərbaycan dilinin Salyan dialekti. Fil. elm. nam. ... dis.

- Bakı, 1955, 475 s.
20. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961, 281 s.
21. Sağır M. Erzincan ve yöresi ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu 1995, 435 s.
22. Tekin T. Orhon yazıtları. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010, 201 s.

Рашад Зульфугаров

**О ТЕРМИНАХ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ОРДУБАДСКОМ И
ДЖУЛЬФИНСКОМ ДИАЛЕКТАХ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ
НАЗВАНИЯ ПОСЕВНЫХ ПЛОЩАДЕЙ ПО ИХ
ПРИЗНАКАМ И ПРОДУКТИВНОСТИ**

В статье говорится о терминах, используемых в ордубадском и джультинском диалектах, обозначающих названия посевных площадей по их признакам и продуктивности. Дается сравнительный анализ этих слов с другими диалектами и говорами азербайджанского языка, с тюркскими языками и древними письменными памятниками. Также автор впервые провел лингвистический, этимологический анализ происхождения ряда групп слов. Доказано, что большинство этих терминов являются самыми древними лингвистическими единицами, сохраняющими в себе особенности тюркского языка.

Ключевые слова: *Донгаз, земледелие, хошду, древние письменные памятники, лингвистический анализ.*

Rashad Zulfugarov

**ABOUT THE TERMS MEANING THE NAMES OF SOWING AREAS
FOR THEIR FORESHADOW AND PRODUCTIVITY USED IN
ORDUBAD, JULFA DIALECTS AND ACCENTS**

The article deals with the terms meaning the names of sowing areas for their foreshadow and productivity used in Azerbaijan's Ordubad, Julfa dialects and accents. Those words are investigated in comparison with the other Azerbaijan's dialects and accents, Turkic languages and ancient written monuments. At the same time the origin of some word groups is investigated by the author for the first time from the point of view of etymology and linguistics. At the result of the investigation it is proved that majority of these words keeping Turkish features in itself are the most ancient lexical units.

Key words: *Dongaz, tillage, hoshdu, ancient written monuments, linguistic analysis.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ADİL BAĞIROV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: bagirov.adil@yahoo.com

ƏRAZİ ADLARININ LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalə ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə Naxçıvanda həcmində və ölçüsünə görə ərazilərə ad verilməsində sahə ölçü vahidləri, say və say komponentli terminlərdən istifadə məsələsinə həsr olunmuşdur. Məqalədə ərazilərə adların verilmə əlamətləri, xarakterik xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmış, ədəbi dildə işlənən, dialekt və şivələrdə yaşayan sahə ölçü vahidləri, say və say komponentli terminlər əsasında yaranmış ərazi adları konkret dil materialları əsasında müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *ərazi, somor, danq, hektar, uzunluq ölçüsü.*

Torpaq insanın üzərində doğulub, boya başa çatdığı isti ana qucağıdır. Torpaq Vətəndir, eldir, obadır, torpaq bərəkətdir, həyatdır. Torpaq altı da, üstü də xəzinə olan yerin üst qatıdır. İnsan yarandığı gündən torpağa bağlı olur, ilk addımını torpaqda atır, torpağı bəsləyir, qayğı göstərir, onu sevir, əkib becərir, son mənzildə də torpaqda uyuyur. Torpaqla insan bir-birindən ayrılmaz komponentlərdir. İnsan həyatda torpağı adı, sahəsi ilə tanıyır, keyfiyyətinə görə fərqləndirir. İnsan fikrini, düşüncəsini torpağa imzalayır: şəhərlər, kəndlər inşa edir, ağac əkir, meşə salır, yol çəkir. İnsan torpağın yaddaşını elin, dilin yaddaşına çevirir, yaşadığı ərazini, sahəni, dağı, daşı, öz dilində adlandırır. Hər obyektə bir ad verir, adı milli dəyərə çevirir. Bu adları toplayıb linqvistik cəhətdən təhlil etmək, mənşəyini, yayılma arealını aydınlaşdırmaq elmi və əməli əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Naxçıvanda ərazilərə (torpaq sahələrinə) ad verilməsinin müxtəlif üsulları olmuşdur. Müşahidələr sübut edir ki, Naxçıvan ərazisində sahə, əkin yeri, dərə, təpə, otlanacaq, meşə və s. kimi yerlərə adlar daha çox əhatə etdiyi ərazinin böyük və kiçikliyinə görə verilmişdir. Belə yer-yurd adlarını bildirən terminlər obyekt adının birinci tərəfi kimi işlənərək, sahənin həcmi, böyük və ya kiçik olmasını bildirir. Məsələn: **böyüklüyünə görə:** *Böyük quzey* (Sirab kəndi, Babək), *Böyük yastan* (Cəhri kəndi, Babək), *Böyük göl massivi* (Nursu kəndi, Şahbuz), *Böyük yer* (Kükü kəndi, Şahbuz), *Böyük güney* (keçmiş Zırnel kəndi, Şahbuz), *Böyük xəznə təpəsi* (Biçənək kəndi, Şahbuz), *Böyük həyətlər* (Şahbuzkənd), *Böyük düz*, *Böyük çuxur* (Külüs kəndi, Şahbuz), *Böyük tejkər dağı*, *Böyük daş* (Kərki kəndi, Sədərək), *Böyük yer* (Çərçiboğan və

Şəhriyar kəndləri, Şərur), *Böyük yoxuş* (Havuş kəndi, Şərur), *Böyük biçənək* (Qarabağlar kəndi, Kəngərli), *Böyük haça dağ* (Tivi kəndi, Ordubad), *Böyük demi dağı* (Behrud kəndi, Ordubad), *Böyük dərə*, *Böyük sal* (Üstüpu kəndi, Ordubad), *Böyük baca*, *Böyük qara qaya* (Nəsirvaz kəndi, Ordubad), *Böyük düz* (Gilançay kəndi, Ordubad), *Böyük çimən əkin yeri* (Camaldın kəndi, Culfa), *Böyük çəmən* (Yaycı kəndi, Culfa), *Böyük düz* (Milax kəndi, Culfa), *Böyük yer*, *Böyük hovuz bulağı* (Qazançı kəndi, Culfa); ***kiçikliyinə görə***: *Kiçik haça dağ* (Tivi kəndi Ordubad), *Kiçik cəvizdik* (Havuş kəndi, Şərur), *Kiçik tejkər dağı* (Kərki kəndi, Sədərək), *Bala dağ* (Qızılca kəndi, Culfa), *Kiçik çimən əkin yeri* (Camaldın kəndi, Culfa), *Kiçik qara qaya* (Nəsirvaz kəndi, Ordubad), *Kiçik sal* (Üstüpu kəndi, Ordubad), *Xırda həyətlər* (Şahbuzkənd), *Kiçik göl massivi* (Nursu kəndi, Şahbuz), *Kiçik xəznə təpəsi* (Biçənək kəndi, Şahbuz) və s.

Xalqımız coğrafi obyektlərə ad verərkən sahə ölçü vahidlərindən geniş istifadə etmiş, əkdici sahəni, biçdiyi ərazini, ölçüsünə görə adlandırmışdır. Uzun müddət ərəb, fars, monqol və rus işğalına məruz qalan Azərbaycan xalqı torpaq sahələrinə ad verərkən işğalçı xalqların dilinə məxsus sahə ölçü vahidlərindən istifadə etmək məcburiyyətində qalmış, nəticədə ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə Naxçıvan ərazisində: *ərşin*, *yarım ərşin*, *bir çərək*, *qulac*, *bir addım*, *vərşək*, *sajen*, *bir ağac*, *girvənkə*, *yarım girvənkə*, *çətvər*, *noxud ağırı*, *misqal*, *biçərək* (10 *girvənkə*), *yarım put*, *put*, *xarval*, *bistə*, *çet*, *bir hoqqa* (beş *girvənkə*), *arşın*, *xan arşını*, *kəviz* (iki *put*), *istil*, *tecərə* [1, s. 199] kimi ölçü və çəki vahidləri xalqın dilinə daxil olmuşdur. Mənbələr sübut edir ki, ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanda məsafənin ölçülməsi zamanı *fərsəx*, *sikkə*, *mərhalə*, *mil*, *gün*, *qarış*, *bərid* kimi ölçü vahidləri xalqın təsərrüfat həyatı və canlı danışq dilində əsas yer tutmuşdur [11, s. 11]. Ancaq uzun illər dilimizdə istifadə olunan ölçü vahidlərinin bir qismi sıradan çıxmış, bir qismi isə günümüzədək gəlib çatmış, ölçü vahidləri əsasında yaranan ərazi adları özünü qoruyub saxlamışdır.

Somor ölçü vahidinin komponentliyi ilə yaranan *Yeddi somor* ərazi adı Şərur rayonunun Muğancıq Müslüm kəndində qeydə alınmışdır. Somor sözü XVII-XVIII əsrlərdə qab hesabı ölçü vahidi olmuş və mənbələrdə *sümar* [9, s. 131] və *somar* [8, s. 23] variantlarında yazılmış, dialekt və şivələrimizdə *somor* şəklində qorunub saxlanılmışdır. E.Seyidbəyli yazır ki, “Sümar sözünün lüğəti mənası “məhsuldar, meyvələr və səmərlər deməkdir. Sümar sözü XVIII əsrdə Naxçıvan ərazisində dənəvər məhsula məxsus həcm ölçüsü, daha doğrusu, tabağa oxşar tutum, yəni qab hesabı ölçü vahidi olmuşdur. Tabaq dayaz və geniş formalı ölçüdə qab imiş. Bu qablardan biri 11,7-12 kq-a bərabər həcmli böyük tabaq, ikincisi isə 3,9-4 kq-a bərabər tabaq adlanırdı” [9, s. 131]. Bundan fərqli olaraq “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə bir somorın təqribən 48 kq-a bərabər çəki vahidi olduğu yazılır [8, s. 23]. Torpaq sahəsinə *yeddi somor* çəkiddə ($7 \times 12 = 84$ kq və ya 7×48 kq = 328 kq) toxum səpildiyi üçün əraziyə bu ad verilmiş, sahənin ölçüsü ora səpilən toxumun miqdarı ilə adlandırılmışdır [4, s. 159]. Məmmədzadə kəndindəki (Babək rayonu) bol suyu olan *Qırx somor*

kəhrizinə də qırx somor toxum səpilən ərazini su ilə təmin etdiyinə görə üçün belə ad verilmişdir.

XVII-XVIII əsrlərdə Naxçıvan ərazisində əkin və otlaq sahələrini, yaxud iki məntəqə arasındakı ərazinin, məsafənin adlandırılması zamanı *ağac, addım, fəddan, çərib, mən, zər, danq, dönüm, örkən, sicim, dirsək, qarış, arşın, ip* və s. kimi uzunluq və sahə ölçü vahidləri məhsuldar şəkildə işlənmiş, əraziyə ad verilməsində bu terminlər komponent rolunda çıxış etmişdir. Məsələn:

Danq. Qədim və orta əsrlərdə iri torpaq sahələri (ərazilər) *danq* ölçü vahidi ilə ölçülürmüş. Danq daşınmaz əmlakın 1/6 hissəsinə bərabər sahə ölçü vahididir [9, s. 10]. *Şeş danq* bir kəndin tam və vahid ölçüsü olmuş, kəndin torpaq sahəsi satıldığı zaman ayrı-ayrı hissələrə bölünmüşdür. *Danq* torpaq ölçü vahidi Şərur rayonunun Düdəngə kənd adında özünü yaşadır. Tədqiqatçıların fikrincə, Düdəngə adı farsmənşəli *du* (iki) və *danq* (kvartal, şəhərin bir hissəsi) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib Azərbaycan dialekt və şivələrində “qohum ailələr qrupu” mənasında işlənir [7, s. 104]. Mənbələrin məlumatına görə “Azərbaycanın Muğan bölgəsində *dəngə* sözü indi də işlənir. XIX əsrdə Azərbaycanda *düngə* həm də müəyyən ölçüdə torpaq sahəsini ifadə edirdi və bu da “düngəyə məxsus ərazi” mənasını verirdi. İran toponimiyasında *düngə* sözü “məhəllə”, “şəhərin bir hissəsi”, “şəhərin altıda bir hissəsi mənasındadır” [5, s. 58]. Bu faktı əsaslanan K.N.Smirnov da Düdəngə sözünü “altı mülkün bir hissəsi” mənasında açıqlayır [10, s. 114]. Bu xülasədən sonra belə nəticəyə gəlmək olur ki, kəndin ümumi ərazisi ayrı-ayrı hissələrə bölündüyündən iki hissəsinə *du+düngə* – yəni “kəndin iki hissəsi, məhəlləsi”, “altı mülkün iki hissəsi”, “iki qohum ailəyə məxsus torpaq sahəsi” adı verilmiş və tədricən *du+düngə* birləşməsi nəticəsində *Düdəngə* adı yaranmışdır [3, s. 131].

Hektar. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində ərazi adlarının bir qismi də hektar ölçü vahidinin komponentliyi ilə yaranmışdır. Hektar sözü yunanca *hekaton* (yüz) və *area* (sahə) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib ərazi ölçü vahidi bildirir [2, s. 343]. Belə ərazi adlarında hektar sözü numerativ rolunda çıxış edir, say numerativdən əvvəl işlənir. Məsələn: *Üç hektar ərazi* (Muğancıq Müslüm kəndi, Şərur), *Altı hektar ərazi* (Kürkənd, Şərur), *On dörd hektar yer* (Kərimbəyli kəndi, Şərur), *On səkkiz hektar yer*, *Otuz hektar sahə*, *Səkkiz hektar ərazi*, *İyirmi altı hektar sahə*, *Yetmiş hektar sahə* (Kərimbəyli kəndi, Babək), *Qırx hektar sahə* (Gülüstan kəndi, Culfa), *Əlli yeddi hektar sahə* (Çeşməbasar kəndi, Babək) [4, s. 159].

Örkən. Müşahidələr sübut edir ki, orta əsrlərdə təxminən 5-6 metrə bərabər olan kiçik torpaq əraziləri *örkən* ölçü vahidi ilə adlandırılmış və *Örkən-boylar kövşəni* (Alışar kəndi, Şərur) və *Otuz örkən əkin yeri* (Arbatan kəndi, Şərur) ərazi adlarında özünü qoruyub saxlamışdır.

Naxçıvan ərazisində ərazini, sahəni, dağı, daşı əlamətinə, relyef quruluşuna, zirvələrinin sayına görə adlandırmaq məqsədilə say və say komponentli sözlərdən istifadə olunmuş, belə yer-yurd adları ərazinin oronimlər sistemində

geniş yer tutmuşdur. Bu tipli ərazi adlarının yaranmasında say bildirən sözlər adın birinci komponenti yerində işlənir. Məsələn:

Üç. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində Azərbaycan atalar sözü, dastanlar və xalq ədəbiyyatı nümunələrində məhsuldar şəkildə işlənən üç rəqəminin iştirakı ilə əmələ gələn coğrafi obyekt adları üstünlük təşkil edir. Məsələn: *Üç qardaş dağı* (Keçili kəndi, Şahbuz), *Üç təpə* (Yuxarı Daşarx kəndi, Şərur), *Üç narbəndlər* (Mahmudkənd, Şərur), *Üç qaya*, *Üç qardaş qayası*, *Üç qaya mağarası* (Zeyvə kəndi, Şərur), *Üç kəllə dağı* (Axura kəndi, Şərur), *Üç kəllə təpəsi* (Havuş kəndi, Şərur), *Üç kəllə keçidi* (Dərəkənd, Şərur), *Üç gözə gölü*, *Üç ağıl arxacı* (Qarabağlar kəndi, Kəngərli), *Üçtəpə* (Böyükdüz kəndi, Kəngərli), *Üç qardaş daşı* (Kırna kəndi, Culfa), *Üç daşlar dağı* (Bənəniyar kəndi, Culfa), *Üçqardaş yeri* (Ərəfsə kəndi, Culfa), *Üçtəpə dağı* (Yaycı kəndi, Culfa), *Üç bucaq sahəsi* (Əbrəqunus kəndi, Culfa), *Üç təpələr* (Gal kəndi, Culfa), *Üç-qıçlı bağı* (Dəstə kəndi, Ordubad) kimi coğrafi obyektlərə zirvələrinin sayına görə ad verilmişdir [4, s. 169].

Beş. Bölgənin oronim yaradıcılığında beş sayının iştirakı ilə yaranan: *Beş kaha*, *Beş dərə* (Keçili kəndi, Şahbuz), *Beş arxac* (Sirab kəndi, Babək), *Beş dərə* (Gal kəndi, Culfa), *Beş dərələr*, *Beş dərələr çeşməsi* (Xoşkeşin kəndi, Culfa), *Beş barmaq dağı* (Sədərək rayonu), *Beş damlar sahəsi* (Diyadin kəndi, Şərur), *Beşqardaş piri* (Tivi kəndi, Ordubad) kimi ərazi adları coğrafi obyektin ünvanını, yerini dəqiqləşdirir.

Yeddi. Bölgədə şifahi xalq ədəbiyyatı və xalq arasında müqəddəs sayılan yeddi rəqəminin iştirakı ilə yaranan ərazi adlarında yeddi rəqəmi əlamət kimi götürülmüş və adın birinci komponenti yerində işlənmişdir. Məsələn, Gal kəndindəki (Culfa) *Yeddi söyüdlü* dərəyə oradakı söyüdlərin sayına, Vayxır kəndindəki (Babək) *Yeddiqardaş* sahəsinə yeddi qardaşa məxsus olmasına görə ad verilmişdir.

Qırx. Dilimizdə qırx sayının işlənmə dairəsi genişdir. Qırx komponentli ərazi adlarına respublikamızın əksər zonaları, eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikasında çox rast gəlinir. Bölgədə qırx rəqəminin iştirakı ilə yaranan *Qırxbulağın dərəsi* (Gərməçataq kəndi, Babək), *Qırx kimsənə piri* (Nüsnüs kəndi, Ordubad) kimi oronimlər və *Qırx koma kəhrizi* (Məzrə kəndi, Babək), *Qırxayaq çeşməsi* (Ordubad şəhəri və Vənənd kəndi), *Qırxbulaq* (Kükü kəndi, Şahbuz) kimi hidronimlər qeydə alınmışdır.

Azərbaycan dilində *tək*, *yalqız*, *tənha*, *yeganə*, *vahid*, *qoşa*, *cüt* kimi sözlər qrammatik cəhətdən say olmasa da, onların məzmununda kəmiyyət anlayışı vardır. Bu terminlər mürəkkəb adın birinci komponenti yerində çıxış edərək ərazi adlarının yaranmasında fəal iştirak edir. Məsələn:

Tək sözü təklik-vahidlik mənasında işlənir və *Təkarmud məhəlləsi* (Naxçıvan şəhəri), *Tək qalan daş*, *Tək armud yaylağı* (Havuş kəndi, Şərur), *Tək armud* (Keçili kəndi, Şahbuz), *Tək armudun dibi* (Sələsüz kəndi, Şahbuz), *Tək söyüd yeri* (Biləv kəndi, Ordubad), *Tək təpə* (Nəhrəm kəndi, Babək), *Tək ağac*

sahəsi (Yaycı kəndi, Culfa), *Tək bağ* (Gal kəndi, Culfa), *Tək arxac* (Boyəhməd kəndi, Culfa) kimi coğrafi obyekt adlarının formalaşmasında iştirak edir.

Yalqız sözü bir sayının mənasında işlənir. Bu sözün iştirakı ilə yaranan *Yalqızağac* kənd adı XVI əsrdə Şərur nahiyəsində qeydə alınmış [6, s. 168], kənd XX əsrin 40-cı illərinə qədər mövcud olmuş və eyni imlada yazılmışdır. Ekspedisiya zamanı *Yalqız ağac sahəsi* (Dəstə kəndi, Ordubad), *Yalqız ağac dağı*, *Yalqız ağac piri* (Nüsnüs kəndi, Ordubad), *Yalqız ağac sahəsi* (Biləv kəndi, Ordubad) kimi ərazi adları da qeydə alınmışdır.

Tənha. Dilimizdə təklik-vahidlik mənasında işlənən tənha sözünün iştirakı ilə yaranan *Tənha daş* oronimi Şərur rayonunun Havuş kəndi ərazisindədir.

Qoşa sözü iki, ikilik mənası bildirir və oronim yaradıcılığında fəal iştirak edir: *Qoşa təpə* (Cəhri kəndi, Babək; Həməzəli kəndi, Şərur), *Qoşa arxac sahəsi* (Kükü kəndi, Şahbuz; Nehrəm kəndi, Babək, Nəsirvaz kəndi, Ordubad), *Qoşa tirə sahəsi* (Qahab kəndi, Babək), *Qoşa daş* (Yaycı kəndi, Culfa), *Qoşa daşlar*, *Qoşa qardaş* (Xoşkeşin kəndi, Culfa), *Qoşabulaq dərəsi*, *Qoşabulaq sahəsi*, *Qoşabulaq təpəsi* (Ləkətağ kəndi, Culfa), *Qoşa qaya* (Aşağı Qışlaq kəndi, Şahbuz), *Qoşa göz körpüsü*, *Qoşa bulağın gölü* (Biçənək kəndi, Şahbuz), *Qoşa çeşmə ərazisi* (Tivi kəndi, Ordubad), *Qoşa arx* (Alışar kəndi, Şərur), *Qoşa göl sahəsi* (Şahtaxtı kəndi, Kəngərli) və s.

Yekun olaraq demək olar ki, ərazilərə ad verilməsində sahə ölçü vahidləri və say komponentli adların daha geniş və ətraflı öyrənilməsi tarixi onomatologiyanın tədqiqi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1962, 326 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
3. Bağirov A. Naxçıvanın oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2007, 336 s.
4. Bağirov A. Oronimlərin linqvistik xüsusiyyətləri (Naxçıvan Muxtar Respublikasının materialları əsasında). Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 220 s.
5. Budaqov B., Qeybullayev Q. Naxçıvan diyarının yer yaddaşı. Bakı: Nafta-Press, 2004, 120 s.
6. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
7. Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1986, 192 с.
8. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Elm, 2001, 376 s.
9. Seyidbəyli E. Naxçıvan torpaq mülkiyyətinə aid XVII-XVIII əsr Kəngərli arxeoqrafik sənədləri. Bakı: Elm, 2000, 229 s.
10. Смирнов К. Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку: Ozan, 1999, 156 с.
11. Vəlixanlı N. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 22 s.

Адилъ Багиров

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАЗВАНИЙ МЕСТНОСТЕЙ

Статья посвящена мерам длины и числительным, используемым в разные исторические времена в названиях местностей Нахчывана. В статье на основании конкретного языкового материала выяснены особенности названий местностей, характерные признаки, бытующие в литературном языке, диалектах и говорах меры длины и числительные, используемые в названиях местностей Нахчывана.

Ключевые слова: *территория, сомор, данг, гектар, меры длины.*

Adil Baghirov

LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF THE TERRITORY NAMES

The paper is devoted to linear measures and numerals, terms with number component for naming the territories according to its volume and measure in different historical period in Nakhchivan. The features and characters of naming the territory names have been cleared in the paper. The territory names which made by area measure units, number, terms with number component exist in our literary language, dialects and accents has been determined by real language materials.

Key words: *territory, somor, dang, hectare, linear measures.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

FƏXRƏDDİN EYLAZOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: eylazov@yahoo.com

AMEA NAXÇIVAN BÖLMƏSİ ƏLYAZMALAR FONDUNDA SAXLANILAN NAXÇIVANLI MÜƏLLİFLƏRİN ƏLYAZMALARI HAQQINDA

Uzun müddət diqqətdən kənar qalmış Naxçıvan əlyazma nümunələrinin toplanılması və tədqiqi elmi dövriyyədə olmayan bir sıra yeni faktların ortaya çıxmasını və Naxçıvanşünaslığın inkişafında mühüm qaynaq kimi istifadə olunmasına imkan verir. Bu baxımdan M.H.Ordubadinin (Astronomiya) M.Naxçıvaninin (Həqiqi ət-Tarix), H.İsfəhaninin (Tibbinamə) və digərləri məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *Mətnşünaslıq, Naxçıvan, Həqiqi ət-Tarix.*

Azərbaycan xalqının dili və bu dildə yaratdığı zəngin ədəbiyyatı, folkloru və yazılı irsi onu bir soy kimi tarix boyu qoruyan komponentlərdən olmuş, tarixin kəşməkeşlərində bu xalqı ərəbləşmək, farslaşmaq, ruslaşmaq perspektivindən xilas etmişdir. Azərbaycan xalqı üçün yazı yazmaq, kitab yaratmaq həyatı əhəmiyyət kəsb etmiş, incəsənətin bu sahəsi onun canına-qanına hopmuş, bütün orta əsrlər boyu onun yol göstərəninə çevrilmiş, söz, ədəbiyyat, yazı və kitab haqqında təsəvvürlər Qurani-Kərimlə assosiativ əlaqədə bu xalqın dünya görüşlərinin, etik-fəlsəfi baxışlarının və əxlaq normalarının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Bədii ifadə ilə belə bir deyiliş vardır ki, memarlıq abidələri bəşər mədəniyyətini nəsillərdən-nəsillərə sözsüz, kitablar isə sözlə ötürür. Dünyanın bütün xalqları bəşər dühasının yaratdığı əsas sərvəti yazılarda qoruyub saxlamış, bunu min illərlə əl ilə kağızdan-kağıza köçürərək, bugünkü nəsillərə gətirib çatdırmışdır. Dünyanın qədim mədəniyyət ocaqlarından biri olan Azərbaycanda da bu yolla yaranmış minlərlə əlyazma Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Təmali ümummilli liderimiz H.Əliyev tərəfindən qoyulan AMEA Naxçıvan Bölməsi və onun tərkib hissəsi olan Əlyazmalar Fondu bu ənənəni davam etdirmiş və qısa zaman kəsiyində Fondun profilinə uyğun 400 adda əlyazma toplaya bilmişdir. Toplanılan əlyazmalar arasında Naxçıvanın tarixi və mədə-

niyyəti ilə bağlı bir sıra tədqiq olunmamış əlyazma, qədim kitab və məktublar vardı ki, bunlardan Mirzə Məhəmməd Həşim ibn Müseyib Naxçıvaninin (Hə-qaiq-ət-tarix), Məhəmməd Həsən Ordubadinin (Astronomiya), Məhəmməd Tağı Sidqinin (Məktub), Molla Məhəmməd Naxçıvaninin (Səhabəd-dumu), Hatif İsfahaninin (Tibbnamə) əsərlərini göstərmək olar.

Fondada mühafizə olunan “Qürrətül-əbsar” əsərinin müəllifi h.q. 1268-ci (1847) ildə anadan olmuş naxçıvanlı Molla Məhəmməd Naxçıvanidir. Molla Məhəmməd Naxçıvani Azərbaycan mərsiyə ədəbiyyatında digər şairlər kimi Kərbəla hadisəsi və orada baş verənlər barədə “Səhabəd-dumu” “Ağlayan buludlar” adlı, Azərbaycan dilində üç cilddən ibarət kitab yazmışdır. Birinci cild-də Həzrəti Məhəmməd (s), İmam Əli (ə), Fatimə (ə) və İmam Hüseyn (ə) həyat-ları barəsində danışılır. Bu əsər iki adla adlandırılmışdır: “Qürrətül-əbsar” və “Dür-rətül-əbrar”. H.q. 1316-cı (1895) ildə şairin sağlığında Təbrizdə çap edilmişdir. İkinci cild “Sihabud-dumu” adı ilə adlandırılmışdır ki, Kərbəla hadisəsi barəsin-dədir. Üçüncü cild isə “Məzairül-ənvar fi əqaidul-əxyar” adı ilə adlandırılıb. Bu kitabın əsas mövzusu əqidə və imanın əsaslarından bəhs edir. Molla Məhəmməd Naxçıvani özünün bu əsərində ərəb və fars şeirlərinə də yer vermişdir. Molla Məhəmməd Naxçıvani hicri tarixi ilə 1334-cü (1913) ildə 66 yaşında Kərbəlada vəfat etdiyi göstərilir. Qəbri Nəcəfi Əşrəfdə yerləşir (5, s. 7-11).

Müəlliflərin bəziləri haqqında əlimizdə az qaynaq olduğundan onların həyatı barədə dəqiq məlumat vermək mümkün olmamışdır. Müseyib Naxçıva-ninin əsərinin sonunda göstərilən tarixdən (hicri qəməri 1226 (1805)) və möhür-dən bu qənaətə gəlmək mümkündür ki, Mirzə Məhəmməd Həşim ibn Müseyib Naxçıvani XVII əsrin ikinci yarısı, XVIII əsrin əvvəllərində yaşamış, dövrü-nün yaradıcı simalarından biri olmuşdur.

M.H.Naxçıvaninin Fondada saxlanılan əsərinin adı Həqaiqi-əl-Tarix ol-duğu ehtimal olunur. Əsərin əvvəlində bir qədər düşdüyündən onun adını dəqiq müəyyən etmək çətindir. Əsər mövzu etibarı ilə islam tarixini əhatə edir. Ərəb-fars dilində yazılmış bu əsərdə Şərq paqinasıya (vərəqləmə) üsuluna tam əməl olunmuş, yəni sonrakı vərəqin ilk sözü əvvəlki vərəqin aşağı hissəsində yazıl-mışdır (bu cür vərəqləmə üsulu “kustod” adlanır) (1, s. 64). Mövcud əsərin həc-mi 338 vərəq, mətnin yazılı hissəsi 23 x 13 sm, vərəqin ölçüsü 28 x 20 sm, hər səhifədəki sətirin sayı 23-ə bərabərdir.

İslam tarixini əhatə edən bu əsər 20 məclisdən ibarətdir. Başlıqlar qır-mızı rənglə verilmiş, aşağısından xətt çəkilmişdir (2, s. 13). Üçüncü əsərin daha maraqlı yönələri vardır. Araşdırmalardan bu nəticəyə gəlmək mümkündür ki, əsər hicri-qəməri 1281 (1860) tarixində yazılmışdır. Əsərin müəllifi Məhəmməd Həsən Ordubadinin Naxçıvanın dilbər guşələrindən biri olan Ordubad şə-hərindən olduğu aşkarlanmışdır. Əsərin sonunda göstərilən tarixə əsasən Məhəmməd Həsən Ordubadinin XIX əsrin birinci yarısında, təqribən 1810-1860-cı illərdə yaşadığını və fəaliyyət göstərdiyini təxmin etmək olar. O bir alim, maarif-pərvər ziyalı kimi öz dövrünün görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olmuşdur.

M.H.Ordubadi şərq dillərini öyrənmiş və bir sıra nəzər sahibləri ilə fikir mübadiləsi etmişdir. Müəllifin əlimizdə olan ərəb dilli, həcmi 73 səhifə, ümumi ölçüsü 21x15.5 sm, mətnin ölçüsü 14x8.5 sm, nəstəliq xətti ilə yazılmış bir əsəri əlyazma şəklində əlimizə gəlib çatmışdır. Əsərin həm əvvəlindən, həm də sonundan bir hissəsinin düşməsi səbəbindən onun adını müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Eləcə də bu səbəbdən əsər bütöv deyil. Bununla belə müəllifin astronomiyadan (göy və səma cisimlərindən) bəhs edən bu əsəri istər öz dövrü üçün, istərsə də özündən sonrakı dövrlər və bu gün üçün əhəmiyyətli xarakter kəsb etməkdədir. Əsərin müqəddiməsindəki açıqlamadan məlum olur ki, həmin dövrdə Ordubad şəhərində Əl-Həqiqət adlı məşhur elm mərkəzi olmuşdur. Məhəmməd Həsən Ordubadi bu mərkəzin ən görkəmli aparıcı simalarından biri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Tərtib olunmuş bu əsər isə həmin elm mərkəzində, təlim və tədris vasitəsi kimi nəzərdə tutulmuşdur. Əsər mövzu baxımından dəqiq və humanitar elmləri əhatə edərək Astronomiya, həndəsi fiqurların fəza nəzəriyyəsi, Riyaziyyat və Coğrafiyanın müxtəlif sahələrinə aiddir. Müəllif müqəddimədə özündən əvvəl və dövrünün bir neçə aliminin adını çəkmiş, Ömər Xəyyam, Sufi Əbdulrəhman, Bəhmənyar, Əbu Əli Sina, Ptolemey və onların nəzəriyyələrinin qarşılıqlı təhlilindən bəhs etmiş, həmçinin özünün bu nəzəriyyələrə münasibətini bildirməklə obyektiv nəticə çıxarmağa çalışmışdır.

Əsər iki əsas bölmədən ibarətdir. Hər bir bölmənin müqəddiməsində məqalənin nədən bəhs etdiyi və neçə fəsildən ibarət olduğu açıqlanmışdır. Həmin məqalələrin müqəddiməsinin qısa məzmunu aşağıdakı kimidir.

Birinci məqalə: Kainatın quruluşu, göy cisimlərinin daxili və müstəvi hərəkətləri, ulduzlar barəsində bilgi, ulduzların hərəkət dairələri və bu hərəkətlərin mərhələləri haqqında.

İkinci məqalə: Yer kürəsi və ona aid olan tədqiqatlar haqqında. Yer kürəsinin ölçüləri, yeddi iqlim və onun xassələri, hüdudları, başlanğıc və son nöqtələri.

Fondada saxlanılan digər qiymətli əlyazma Məhəmməd Tağı Sidqi tərəfindən yazılmış məktubdur. Məktubun həcmi 20 səhifədən ibarətdir. Sadə kərpici dəftər vərəqində, ərəb əlifbası ilə, nəstəliq xətlə, Azərbaycan dilində tərtib edilmişdir. Məktubun yazılma tarixini orijinalda olduğu kimi qeyd etmək istədim. “Bədə ədayı vacib əleyna ümumi hüzzari məclisin xidməti valalarına ərz və izhar edirəm. Bu gün ki, tarix Məşhiyyənin 1896-cı ilin may ayının 14-ü ki, tarixi-hicrət nəbəviyyənin 1313-cü ilinin zilhəccə ayının 13-cü gününə mütəbiqdir” (4, s. 2). Məktubda toxunulan mövzular, məktəb və pedaqoji fikir tariximizi özündə ehtiva edən çox dəyərli qaynaqdır. Bir daha əlyazmaya müraciət edək. “Əlhasil məktəbdir ki, ətəfəli-xurdəsəli ki, hədiqeyi millətin novnəhalı mənziləsindədir. Bağban tərbiy vasitəsilə abrəvan mərifətlə havayi insaniyyə-tində xaki adəmiyyətin pərvərişi ilə nəşvi-nüma etdirib sayədar və bari vər ağaclar kimi dərəcəyi təkmilə yetirir.

Məktəbdir ki, sadə dil sibyanı vüqar-pudi daneş və bineşindən ari olan uşaqları ənvai ülum və rəngarəng fününilə pornəqşi və nigar edib ləffafə mərifətlə piçiləndirib bazarı insaniyyətdə dükkani kəmalatın qəfəsinə qoyur!

Məktəbdir ki, insanı mayeyi-əl imtiyazi olan qüvveyi natiqəsi ilə cəhli-abad nadanlıqdan çıxarıb əncüməni-daniş əzalarından sayılan əşxasın cərgəsinə əyləşdirir.

Məktəbdir ki, təlim yaftə şagirdin asar-i qələmiyyəsi öz həmcinslərinin təlim və tərbiyəsinə müvəccib olduğu surətdə bir bisavad adamın yol kəsib bəni növ bəşərin nahəqq qanını töküb əmvalını tarac edib əhli və əyalını fəqir və naqisə mübtəla etdiyi üçün bu babında olan nəhayətsiz təvafütü əlavyyə nişan verir.

Məktəbdir ki, əsr-hazırımızda olan bu qədər tərəqqiyyatı əzimə və kəşfiyyatı qəribə və muxtəriyyatı əcibə və məsnuati ədidə və cədidəni kürrəyi ərzin hər bir noqatında hər vəch əkməl və bətəriqi əshəll meydanı zühür və bürüzə buraxmışdır.

Xülasə dovveli müəzzimənin və meləli mütaməddinənin müəzzəm bələdlərində və paytaxt şəhərlərində hər bir elmə dair məxsusi məktəblər təşkil olunub. Məsələn, məktəbi ziraət, məktəbi sənəət, məktəbi ticarət, məktəbi tibb, heyət, hikmət, tərbiyyə, riyaziyyə, həndəsə, bəhriyyə, əsəkəryə və hakəza hər elmin özünəməxsus müxtəlif lisanlarda mütəəddid məktəblər bina olunub və olunmaqdadır.

Be hər hal bizlər imdi ki, o qunə məktəblərin təsisindən məhrum və ülume məzkurənin təhsilindən binəsibik, pəs ümumən əhaliyə müsəlminə, xüsusən, Qafqaz qitəsində sakin olan müsəlmanlara təqazeye əsrə görə lazımdır ki, hər şəhərdə və bəlkə hər qəriyyədə “Məktəbi ədəb” namında yəni təhsil-i ədəbiyyat üçün be ibarət axırı təlim qəvaidi lisaniyyə üçün müntəzəm surətdə “Üsuli-cədid” üzrə milli məktəblər bina olunub, o məktəblərdə türki, farsı, ərəbi, rusi, dillərinin təhsil və tərbiyəsinə davam olunsun” (5, s. 5-7).

M.T.Sidqinin bu məktubu 1898-ci ildə Naxçıvan şəhərinin mötəbər, nüfuzlu qazisi Axund Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaniyə bir xatirə yadigar olaraq verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nağısoylu M. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə”. Bakı: Nurlan, 2003, 192 s.
2. Naxçıvani M.H. Həqaiqi-əl Tarix. AMEA Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu, 1805, 338 s.
3. Ordubadi M.H. Astronomiya. AMEA Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu, 1860, 73 s.
4. Sidqi M.T. Dilimiz və məktəbimiz haqqında. AMEA Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu, 1896, 20 s.
5. Naxçıvani M. Səhabəd-dumu. Təbriz: Ərk, 1895, 480 s.

Фахреддин Эйлазов

**О РУКОПИСЯХ НАХЧЫВАНСКИХ АВТОРОВ, ХРАНЯЩИХСЯ В
РУКОПИСНОМ ФОНДЕ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАНА**

Среди собранных в фонде рукописей содержатся произведения и рукописи авторов-нахчыванцев. Из них можно отметить «Сехабед-думу» и «Хагайги ат-тарих» М.Нахчывани, «Мектубу» М.Сидги и «Астрономию» М.Ордубади. С точки зрения темы эти труды охватывают все области истории, литературы, астрономии и педагогики того времени.

Ключевые слова: *текстоведение, Нахчыван, Хагайги ат-Тарих.*

Fakhraddin Eylazov

**ABOUT THE MANUSCRIPTS OF NAKHCHIVAN AUTHORS STORED
IN MANUSCRIPT FUND OF NAKHCHIVAN BRANCH OF NANA**

Among the manuscripts collected in the fund works and manuscripts of authors-Nakhchivanians are kept. From them it is possible to mention “Sahabad-dumu” and “Hagaigi at-tarih” of M.Nakhchivani, “Maktubu” of M.Sidgi and “Astronomy” of M.Ordubadi. As regards to the theme, these works cover all areas of history, literature, astronomy and pedagogic.

Key words: *textual criticism, Nakhchivan, Hagaigi at-Tarih.*

ÇİNARƏ RZAYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: cinarerzayeva@yahoo.com.tr

HÜSEYN CAVID ƏSƏRLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN ÜSLUBİ FİQURLAR (antiteza, təkrir)

Böyük dramaturq H.Cavidin əsərləri üslubi fiqurlar baxımından çox zəngin, dolğun və əhatəlidir. H.Cavidin əsərlərinin dilində işlənən antiteza və təkrir üslubi fiqurları araşdırılmış və tədqiq edilmiş, nəzəri fikirlər sənətkarın dilindən gətirilmiş nümunələrlə sübut olunmuşdur.

Açar sözlər: *H.Cavid, üslubi fiqur, antiteza, təkrir, anafora.*

Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndəsi, filosof şairi Hüseyn Cavid klassik ədəbiyyatımızın ən yaxşı ənənələrini inkişaf etdirən sənətkarlardandır. Mütəfəkkir şair XX əsr Azərbaycan mütərəqqi romantizminin banilərindən biri olmuşdur. Hüseyn Cavid yaradıcılığı janr və forma cəhətdən zəngindir. O, lirik şeirlərin, lirik-epik, epik poemaların, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum faciə və dramların müəllifi və “söz, fikir zadəganı”dır (Kamal Abdulla). Elə buna görə də H.Cavid əsərlərinin dilinin leksik cəhətdən təhlili maraqlı və zəngin dil faktları ilə səciyyəlidir.

Yazıçı əsərlərində üslubi-poetik xüsusiyyətlərdən istifadə etməklə öz fikrini oxucuya daha qabarıq və aydın şəkildə çatdırmış və oxucuda böyük marağa səbəb olmuşdur. Filosof şair H.Cavid üslubi fiqurlardan istifadə etməklə əsərlərinin dilini daha da qüvvətləndirmiş və emosionallığını artırmışdır.

Mütəfəkkir şairin əsərlərində işlənən üslubi fiqurlardan – antiteza və təkrirlər seçilmiş və təhlil edilmişdir.

Antiteza. Bədii əsərlərdə fikrin qüvvətləndirilməsinə xidmət edən üslubi hadisələrdən biri də antitezadır. Antitezaya bədii və publisistik üslublarda tez-tez müraciət olunur. Antiteza yunan sözü olub *antithesis* – ziddiyyət, qarşılaşdırma deməkdir. Antiteza dilin iki səviyyəsinin ünsürləri – leksik və sintaktik vahidlərin iştirakı ilə yaranır.

“Antitezada fikirlərin, hisslərin, poetik obrazların qarşılaşdırılmasında antonimlərdən, qrammatik vasitələrin təsdiq və inkarından, ziddiyyət təşkil edən bu və ya digər təsvir üsulundan istifadə olunur” [8, s. 134]. Eyni fikrə H.Ə.Həsənovun əsərində də rast gəlirik. Müəllif yazır: “Antitezalar sadəcə söz və ya ifadə antonimliyi deyil, xalis fikir təzadıdır” [7, s. 248]. Antiteza obyekt

və obrazların xarakterindəki ziddiyyətləri açmaq üçün istifadə edilən ən təsirli ifadə vasitəsidir.

Prof. T.Ə.Əfəndiyeva antitezadan bəhs edərkən yazır: “Bu üslubi fiqur leksik-semantik vahidlərin (antonimlər) və əksmənalı sintaktik tərkiblərin sayəsində ortaya çıxan qüvvətli ifadə vasitəsidir. Antitezanın əsasında təzad durur. Təzad isə müəyyən anlayışların ayrı-ayrı əlamətləri arasında özünü göstərir. Antonimlər vasitəsilə yaranan antiteza müxtəlif ziddiyyətli anlayışları bir-birindən fərqləndirməklə bərabər, üslubi effekt yaratmaq üçün də istifadə edilir” [9, s. 106]. Dilçilərin fikrincə, ziddiyyətləri açmaqda ən təsirli yollardan biri antitezadır. Aristotelin antitezaya verdiyi tərif: “Bu cür təsvir əlverişlidir. Çünki ziddiyyətli qarşılaşdırmalar olduqca anlaşıqlıdır. Onlar yanaşı durduqda isə daha anlaşıqlı olur həm də ona görə ki, təsvirin bu üsulu sillogizmə bənzəyir: həqiqi sübut ziddiyyətlərin qarşılaşdırılmasıdır” [11, s. 9]. Bədii təsvir vasitələrindən biri olan antiteza poetik nitqdə özünü geniş şəkildə göstərir.

Antiteza təsvirdə təsirli önəmə malik fiqur kimi diqqəti cəlb edir.

H.Cavidin əsərlərindən götürdüyümüz nümunələrdən aydın olur ki, antiteza bir-biri ilə təzad təşkil edən müxtəlif anlayışların, proseslərin və s. ziddiyyətli tərəflərinin nəzərə çatdırılmasında ən münasib üslubi fiqur kimi özünü göstərir. Antitezada müsbət və mənfi cəhətlərin qarşılaşdırılması əsas şərtidir. Bunsuz ziddiyyəti, əksliyi, təzadı təsəvvür etmək çətindir.

Dahi sənətkar H.Cavid antiteza vasitəsilə əsərlərində ayrı-ayrı fərdlərin bir-birinə olan ziddiyyətli münasibətini və hərəkətlərini qarşılaşdırır, müqayisə edir. Antiteza müəllifin fərdi üslubundan asılı olaraq, müxtəlif şəkildə təzahür edə bilər.

Hüseyn Cavid əsərlərində obrazların xarakterini göstərmək, anlayışlar, münasibətlər, hadisələr arasındakı ziddiyyətləri ifadə etmək üçün antitezaya müraciət edib və əsərlərində antitezaya xeyli yer vermişdir. H.Cavidin “Peyğəmbər” əsərindən aldığımız nümunəyə nəzər salaıq.

Dün gənc idim, bu gün oldum ixtiyar,

Hər zamanın bir hökmü, bir halı var [3, s. 180].

Ərtoğrul. Get, yalvarıb yaqar da gönlünü al!.. *Dün səfil idisə, bu gün məsum* ola bilər [3, s. 166].

Alagöz Heyhat! *Keçmişim* qaranlıq bir gecə, *gələcəyim* də aldadıcı bir sərabdır [3, s. 152].

Birinci, ikinci parçada dünənlə bu günün, keçmişlə indinin nə qədər fərqli olması insanın xarici və daxili görünüşünə əsasən ifadə olunmuş və antiteza bədii fiquru yaradılmışdır. Üçüncü nümunədə isə yazıçı Alagözün keçmişini gələcəyini müqayisə edərək antiteza yaratmışdır. Burada o, keçmişini qaranlıq gecə, gələcəyini isə quru susuz görür.

Divanbəyi. Bana qalırsa *xeyir və şər ikizdir*. *Məhəbbətlə ədavət* bir-birinə bağlıdır [3, s. 312].

Bu nümunədə böyük dramaturq H.Cavid “xeyir-şər”, “məhəbbət-ədavət”

sözlərini qarşılaşdırmış və antiteza sintaktik üslubi fiquru yaratmışdır.

Get, lakin o hörmət və məhəbbət
Bir gün doğurur qanlı ədavət.
Get, bəllidir insandakı xislət;
Sizlərdəki ülfət; sonu vəhşət,
Sizlərdəki şəfqət; sonu nifrət,
Sizlərdəki rəhmət; sonu lənət! [3, s. 33].

Görkəmli dramaturq bu nümunədə məhəbbət-ədavət, ülfət-vəhşət, şəfqət-nifrət, rəhmət-lənət kimi bədii təzadları yaratmışdır. Bu parçada İblisin dili ilə insanların ikiüzlülüüyü, riyakarlığı, sözlərinə və əməllərinə vəfasızlığı qabarıq şəkildə göstərilir.

Şair. Siz hər bə və dəhşət qalibi, biz eşq və məhəbbət məğlubu. Fəqət bizim şu *məğlubiyyətimiz o qalibiyyətdən* daha üstündür [3, s. 311].

H.Cavid şairin dili ilə verdiyi bu parçada eşq və məhəbbətə məğlub olmağı hər bə və dəhşət qalibiyyətindən üstün tutmuş və məğlubiyyət-qalibiyyət antonimi ilə antiteza yaratmışdır. Şairin məhz bu antiteza vasitəsilə eşqə, məhəbbətə nə qədər önəm verdiyinin şahidi olur.

Görkəmli yazıçı H.Cavid antitezanın köməyi ilə ya özünün, ya da bir qisim insanların zahiri ilə daxili, xarici görünüşü ilə iç dünyası arasındakı mənfi və bəzən də müsbət uyğunsuzluqları üzə çıxararaq oxucunun nəzərinə çatdırır. Aşağıda verilən bədii parçada bunu aydın görmək mümkündür.

İnsan bir gün *dikən*, bir gün *çiçəkdir*,
İnsan gah bir *şeytan*, gah bir *mələkdir* (2, s. 82).

Bu poetik parçada bəzi insanların xarici görünüşləri ilə xarakterlərinin fərqli tərəfləri sözü gedən üslubi fiqurun köməyi ilə göstərilmiş, personajın xarici görünüşü ilə daxili duyğuları arasındakı fərq ifadə olunmuş və bununla da “müsbət təzad” yaradılmışdır.

Afət. Alagöz bəxtiyar idi, əvvət onu bən bədbəxt etdim. Fəqət bəni də məhv edən yalnız sən oldun, sən! [3, s. 160].

Göründüyü kimi, bu bədii nümunədə Afətin yaşadığı həyatı nəticəsində yaranan kədərli vəziyyət, təzadlar, acı və yandırıcı ifadələrlə göstərilmişdir. Bu nümunədə ana balasının bəxtiyarlığını əlindən almasından danışır.

Göstərdiyimiz nümunələrdən açıq-aydın görmək olur ki, mahiyyət etibarlı ilə antiteza olduqca rəngarəngdir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, antiteza həm leksik, həm də sintaktik ifadə vasitələri ilə çox geniş təsvir imkanlarına malik, təzadlı, ziddiyyətli cəhətlərin müqayisə yolu ilə açılmasına xidmət edir. Gətirilən bədii nümunələr bir daha sübut edir ki, antiteza H.Cavidin istər mənzum, istərsə də mənsur əsərlərində geniş şəkildə işlənən üslubi fiqurdur.

Təkrir. Bədii əsərdə eyni söz və ya ifadənin təkrar olunması təkrir adlanır.

H.Ə.Həsənov *təkrir* və *təkrar* terminləri haqda yazır: “Bu terminlər bir-biri ilə əlaqədardır. Eyni sözlərin, ifadələrin əsərdə ustalıqla, şüurlu təkrarı tək-

rir adlanır. Təkrir lüzumsuz təkrardan fərqli olaraq, bədii əsəri mənaca daha da genişləndirir, onun dilini və üslubunu daha da qüvvətləndirir” [7, s. 245]. Təkrir eyni söz, söz birləşməsi, ifadə, cümlə və ya bütöv bir abzasın əsərdə ustalıqla, müəyyən üslubi məqsədlə qəsdən təkrar edilməsinə əsaslanan üslubi fiqurdur (6, s. 66). Təkririn bədii əsərlərdə işlənmə məqamları barədə T.A.Maksimova yazır: “Personajın nitqi nə qədər ekspressivdirsə, yazıçı təkrirdən bir o qədər çox istifadə edir” [10, s. 252].

Təkrir öz işləkliyi baxımından xüsusilə fərqlənir. Təkririn yaranma tarixi çox qədimdir. Bu üslubi fiqurdan hər hansı fikrin, mənanın qüvvətləndirilməsi, ekspressivliyinin artırılması üçün istifadə olunur.

Şair və yazıçılar müəyyən hadisəni, fikir və hissləri təkrirlərlə daha təsirli şəkildə ifadə edirlər. Təkrir cümlədə və ya misrada ahəngdarlığı artırır. Fikri qüvvətləndirir. H.Cavid də təkrirdən istifadə etməklə əsərlərində ahəngdarlığı artırmış, və fikrini daha da qüvvətli şəkildə ifadə etmişdir. Şair əsərlərində təkririn demək olar ki bütün növlərindən məharətlə istifadə etmişdir. Onu da qeyd edək ki, yazıçının əsərlərində daha çox sərbəst təkrirlərə rast gəlirik. Sərbəst təkrir eyni nitq vahidinin bir və ya yanaşı işlənən bir neçə cümlənin müxtəlif yerlərində təkrarına deyilir. H.Cavidin əsərlərində işlənən təkririn həm sərbəst, həm də digər növlərinə aid misallara diqqət yetirək.

Şair (laübalı və yarımşərxoş bir qəhqəhəylə) *Şənlik...* o da *şənlik*, bu da *şənlik... Qavğa...* o da *qavğa*, bu da *qavğa... Yalnız, əvət yalnız* arada bir fərq var ki, siz cəngavərlər insan qanına hərissiniz, biz şairlər gülgün şərabə... [3, s. 310].

Gözlər, hələ gözlər, hələ gözlər!..

Göylər kibi xamuş,

Göylər kibi əsrar ilə dolmuş [4, s. 125].

Sənətkar bu nümunələrdə də *şənlik*, *qavğa*, *gözlər* sözünü üç dəfə, *yalnız* sözü isə iki dəfə işlətməklə təkrir yaratmışdır. Yazıçı təkrir yaratmaqla fikrini daha qüvvətli ifadə etmişdir.

Afət. Xayır, yalan söyləmiyorum, *and olsun* uyqusuz gecələrə, *and olsun* ağlar gözlərə, *and olsun* gözəlliyə və məhəbbətə, bən yalnız səni seviyorum, yalnız sana qovuşmaq istiyorum [3, s. 161].

Yazıçı bu misrada Afətin doktora olan sevginin həqiqi olduğunu, onu gərçəkdən çox sevdiyini *and* içməklə bildirir və *and olsun* sözünü üç dəfə işlətməklə sadə təkrir növünü yaradır. Bu təkrar sənətkarın fikrini daha da qüvvətləndirir və emosionallığı artırır.

Məhv edən, *məhv* olan, kəsib-kəsilən,

Qəhr edən, *qəhr* olan, əzib-əzilən,

Düşünün bir, *niçin*, *niçin* acəbə!? [1, s. 87].

Söylə, ey sevgili, eşsiz diləyim.

Kim zəhər qatdı gülər ömrünə, *kim*?! [5, s. 105].

H.Cavid bu nümunədə *məhv*, *qəhr*, *niçin*, *kim* sözlərini təkrar işlətməklə təkrir yaratmışdır. Üçüncü və sonuncu misralarda işlənən təkrir sual əvəzlilikləri-

nin üslubi təkrarı hesabına yaranmışdır.

Arif! *Unut*, oğlum, *unut* artıq, bəni dinlə,
Sən kəndini məhv eyləyəcəksin bu gedişlə [3, s. 12].

Ah, babam, bir də anlı-şanlı babam!

İntiqam almadan inan, yaşamam [3, s. 23].

Bu nümunələrdə də *unut*, *babam* sözləri təkrirdir. Verilən nümunədə şair *unut*, *babam* sözlərini təkrar işlətməklə fikrini qüvvətləndirmişdir.

Eyni nitq vahidinin ardıcıl olaraq təkrarlanması ifadəyə emosionallıq, ekspressivlik kimi keyfiyyətlər əlavə edir.

Turxan bəy. *Nadir! Nadir!* Hiç bir hiss, hiç bir qüvvət, hiç bir yer yox ki, orada altın, gümüş rol oynamasın [2, s. 76]; S i m a. İndi o gözəl diyar bir xərabəzardan başqa bir şey deyildir. (Göz yaşını silərək, titrək səslə) Ah, ispanlar *çoq alçaldılar, çoq alçaldılar* [5, s. 197].

Təkrir bu nümunələrin birincisində təkid mənasını bildirmək üçün, ikincidə isə təkrarlanan ikinci nitq vahidi birincinin təsdiqi kimi işlənir, yəni personaj dediyi fikrin, qənaətin qüvvətləndirilməsi üçün onu bir daha təkrar edir:

Binlərcə yaşa, ey yılmaz,
Şövkətli, böyük xaqan!
Binlərcə yaşa, Alp Arslan!
Binlərcə yaşa, Alp Arslan!
Qarşında aman bulmaz
Ən qorqulu bir düşman.
Binlərcə yaşa, Alp Arslan!
Binlərcə yaşa, Alp Arslan! [5, s. 51].

Dramaturq verilən parçada *Binlərcə yaşa, Alp Arslan* misrasını bir neçə dəfə təkrar etməklə təkrir yaratmışdır. Yazıçı burda təkriri bir surətin deyil, məclisdə iştirak edən hər kəsin nitqində işlətməmişdir. Sənətkar *Binlərcə yaşa, Alp Arslan* sözünü dörd dəfə təkrar etməklə ahəngdarlığı artırıb, fikri qüvvətləndirib.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, təkririn bir çox növləri var. Onlardan biri də *anaforadır*. “Anafora bədii əsərdə, həmçinin publisistikada çox vaxt ekspressiv vasitə kimi çıxış edir, sətirin, cümlənin və ya bəndin əvvəlində təkrar olunan sözün mənasını qüvvətləndirir” [12, s. 78]. “Anafora sözünün mənası eyni başlanğıc deməkdir” [13, s. 99]. Anafora cümlənin və ya misranın eyni sözlə başlanması və təkrar edilməsindən ibarət olan bədii-üslubi fiqurdur.

Sənətkarın əsərlərində təkririn bu növü də çox işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

Alman nümayəndəsi. *Eşq olsun* dəmir və qan şüarilə köpürən al qanlara” *Eşq olsun* zəfər və qalibiyyət için partlayan vulkanlara!

Arif. *Eşq olsun* fəlakətlərdən səadət umanlara!

Eşq olsun məzlum qanilə bəslənən kor vicdanlara! [5, s. 205].

Həp rəqs ediyor hüznü sürür, eşqü fəlakət,

*Həp rəqs ediyor xeyirlə şəh, elmü cəhalət...
Rəqs etmədə hətta o görünməz ulu məbud,
Rəqs etmədə hətta o vücudi-ədəmalud* [3, s. 115].

Yazıçı bu nümunələrdə ardıcıl gələn cümlə və ya misraların eyni birləşmələrlə, *Eşq olsun, Həp rəqs ediyor, Rəqs etmədə hətta o* başlanması ilə anafor təkrir yaratmışdır. H.Cavid bu anafor təkrirlər vasitəsilə cümlə və ya misralar, yəni onlarda ifadə olunan fikirlər arasında əlaqə yaratmışdır. Yazıçı eyni zamanda, təkrarlanan vahidlərlə fikri daha da qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırır. H.Cavid təkririn bu növünü işlətməklə oxucunun diqqətini əsərdə təkrar olunan cümlələrə və misralara yönəltdirmişdir.

Birinci mürəttib. İştə çarəsi pək qolay!.. *Yalnız həmiyyət, qeyrət lazım... Yalnız erkəkcə* mətanət lazım... Yoqsa, həşərat kibi yüzüstü süründükcə, əsla ağ gün görməyəcəyiz [2, s. 301].

Alqış sevda gecələrini oqşayan qaranlıqlara!
Alqış qaranlıqlar içində süzülən sevimli işıqlara!
Alqış ipəklər işində qıvrılan qanatsız quşlara!
Alqış oynaq və incə ayaqlardakı nazlı uçuşlara!
Alqış vurğun gönüllər avlayan süzgün elmaslara! [5, s. 204-205].
Bilmiyordum qəm nədir, sevda nədir,
Bilmiyordum aşıqi-rüsva nədir [1, s. 100].

Göründüyü kimi, verilən birinci nümunədə *yalnız* sözü cümlənin, II nümunədə *alqış*, III nümunədə *bilmiyordum* sözləri misraların əvvəlində təkrar olunur. Böyük dramaturq H.Cavid sözləri cümlənin və misraların əvvəlində təkrar işlətməklə təkririn anafor növünü yaratmış və nəzərdə tutduğu fikri daha da qüvvətləndirmişdir.

Bədii əsərlərdə təkririn geniş işlənmiş növlərindən biri də *epiforadır*. Epifora anaforanın əksinə olaraq, eyni nitq vahidinin misraların, bəndlərin yaxud da cümlələrin sonunda təkrar edilməsindən ibarət olan üslubi fiqurdur. X.R.Kurbatov epifora haqqında yazır: "... əgər biz anaforanı həm danışiq nitqində, həm də yazılı nitqdə tapırıqsa, epifora, əsasən, yazılı nitqə xasdır" [8, s. 131].

Romantik şair təkririn bu növündən – epiforadan istifadə etməklə əsərlərinin təsir gücünü daha da artırmışdır. Cavidin dilində işlənən epiforalara nəzər yetirək.

Əvət uzaqda səadət var, eşqdə hörmət *var*,
Yaqın zəhərlidir, amma uzaqda cənnət *var*; [1, s. 84].

Bu bənddə *var* sözü təkrirdir və bu əsərin emosional təsirini daha da artırır. Belə təkrirlərə şairin əsərlərində tez-tez rast gəlirik.

Bən niçin məsti-eşqi-yar *oldum*?
Bu nə xülya ki, bən düçar *oldum*?
Bən niçin böylə dılfiqar *oldum*?
Niyə məftuni-zülfi-tar *oldum*?
Niyə bədbəxti-rüzgar *oldum*? [1, s. 126].

və ya
Həmən bir baqışda aldı *gönlümü*,
Üç bahar olur ki, çaldı *gönlümü*,
Ən sonunda dərdə saldı *gönlümü*,
Bir gönül ki, bin bir bəlası vardı [1, s. 239].

Şeyda. Ah! Bana darıldınmı? Aman, nəyəyə gediyorsun? (yaralı bir fəryadla) *Roza! Roza! Roza!* [2, s. 313].

H.Cavid verilən nümunələrdə ardıcıl gələn misra və ya cümlələrin eyni sintaktik vahidlə bitməsi ilə epiforik təkrir yaratmışdır. Yazıçı epiforik təkrirlərlə həmin misra və ya cümlələrdə ifadə olunan fikirlər arasında əlaqə yaradır və oxucunun diqqətini bu fikrə yönəldir. Cavid əsərlərində misraların eyni sözlə bitməsi ilə ifadə etdiyi fikri önə çəkmiş və fikrini daha qüvvətli deyilməsinə nail olmuşdur.

Hər qülbədə, kaşanədə, viranədə *İblis!*
Həp Kəbədə, bütəxanədə, meyxanədə *İblis!* [3, s. 116].

Arif Ah, o bir yıldız kibi aqıb *getdi*. Bir xəyal kibi, bir rəya kibi süzülüb *getdi*. Xayır, mən *onsuz yaşamam, onsuz yaşamam* [5, s. 178].

Göstərilən nümunələrdə işlənən *İblis, getdi, onsuz yaşamam* sözləri misranın və cümlənin axırında təkrar olunduğu üçün epiforadır. H.Cavid oxucunun diqqətinə daha çox çatdırmaq istədiyi fikri hər misranın və cümlənin sonunda təkrarlayır və təkririn epifora növünü yaradır. Bu təkrirlər əsərin emosional təsirini daha da artırır.

Turana qılıcdan daha kəskin ulu qüvvət,
Yalnız *mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət...* [3, s. 30].

Görkəmli dramaturq burada *mədəniyyət* sözünü üç dəfə təkrar etməklə *fəlsəfi mənada işlədilən təkrir yaratmışdır*.

Aparığımız tədqiqat göstərir ki, bədii əsərlərdə təkrir olduqca böyük üslubi əhəmiyyət daşıyır, təkrir ifadəyə emosionallıq, ekspressivlik kimi keyfiyyətlər verir, təkrir bədii əsərlərdə daha çox subyektiv münasibətin ifadəçisi kimi çıxış edir.

Nəticə etibarilə diyə bilərik ki, şair əsərlərində antiteza və təkririn demək olar ki, bütün növündən istifadə edib. Mütəfəkkir şairin əsərlərinin dilində antiteza və təkrir üslubi fiqurlarına tez-tez rast gəlmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavid H. Əsərləri. Şeirlər və poema. I c., Bakı: Elm, 2007, 300 s.
2. Cavid H. Əsərləri. Dram əsərləri. II c., Bakı: Elm, 2007, 420 s.
3. Cavid H. Əsərləri. Dram əsərləri. III c., Bakı: Elm, 2007, 368 s.
4. Cavid H. Əsərləri. Dram əsərləri. IV c., Bakı: Elm, 2007, 296 s.
5. Cavid H. Əsərləri. Dram əsərləri. V c., Bakı: Elm, 2007, 352 s.
6. Bəylərova A.M. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008, 212 s.
7. Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları, Bakı: BDU, 1999,

- 245 s.
8. Курбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. Москва: Наука, 1978, 218 s.
 9. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı: Elm, 2001.
 10. Максимова Т.А. Стилистические функции повтора в повести Чингиза Айтматова “После сказки (Белый пароход)” / Филологический сборник, 1973, вып. XII, с. 258.
 11. Античные теории языка и стиля. Москва-Ленинград: ОГИЗ, 1936, 276 с. (344).
 12. Сенкевич М.П. Синтаксико-стилистические средства языка. Москва, 1968, 114 s.
 13. Mikayılov Ş.A. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Maarif, 2011, 112 s.

Чинара Рзаева

**СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ФИГУРЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
ГУСЕЙНА ДЖАВИДА
(антитеза, итерация)**

Произведения Гусейна Джавида очень богаты и содержательны с точки зрения стилистических фигур, и в этой статье рассматриваются стилистические фигуры из его произведений. Отдельно исследованы такие стилистические фигуры, как антитеза и итерация, теоретические выводы были подтверждены примерами из произведений Г. Джавида.

Ключевые слова: *Г.Джавид, стилистическая фигура, антитеза, итерация, анафора.*

Chinara Rzayeva

**STYLISTIC FIGURES USED IN THE WORKS OF HUSEYN JAVID
(antithesis, iteration)**

The works of Huseyn Javid are very rich and substantial from the point of view of stylistic figures, and stylistic figures from his works are considered in this paper. Such stylistic figures as antithesis and iteration are separately investigated; theoretical conclusions have been confirmed by examples from H. Javid's works.

Key words: *H. Javid, stylistic figure, antithesis, iteration, anaphora.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. M.A. Cəfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

CEYHUN ƏLİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: Cealaz@gmail.com

ƏLYAZMA KİTABLARININ MİLLİ VƏ ORİJİNAL MƏNBƏ KİMİ ROLU

Bu məqalədə mənbə kimi əlyazma kitablarının əhəmiyyəti açıqlanmışdır və onun tədqiqi Azərbaycan xalqının milli düşüncə tərzinin də yeri ortaya qoyulmuşdur. Məqalədə verdiyimiz şərhlər bir daha sübut edir ki, milli və orijinal mənbə olan əlyazma kitabları bir xalqın istinad edəcəyi ən dəyərli mənbədir.

Açar sözlər: *Əlyazma, mənbə, milli keçmiş, tarixi keçmiş.*

Azərbaycan xalqının dili və bu dildə yaratdığı zəngin ədəbiyyatı, folkloru və yazılı irsi onu bir soy kimi tarix boyu qoruyan komponentlərdən olmuş, tarixin kəşməkəşlərində bu xalqı öz milli tarixinə yadlaşmağa qoymamışdır. Azərbaycan xalqı üçün yazı yazmaq, kitab yaratmaq həyatı əhəmiyyət kəsb etmiş, incəsənətin bu sahəsi onun canına-qanına hopmuş, bütün orta əsrlər boyu onun yol göstərəninə çevrilmiş, söz, ədəbiyyat, yazı və kitab haqqında təsəvvürlər Qurani-Kərimlə assosiativ əlaqədə bu xalqın dünyagörüşlərinin, etik-fəlsəfi baxışlarının və əxlaq normalarının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Təbii ki, bu dəyərlər bizə əlyazma və əlyazma kitablarının vasitəsi ilə gəlib çatmışdır. Bu əlyazmalar içərisində Yaxın və Orta Şərq xalqlarının da milli dəyərləri, mədəni irsləri vardır.

V.V.Bartold özünün “İslam” adlı məqaləsində yazır: “Hazırda müsəlman dünyasının Şərq hissəsində işlədilən “məktəb” sözü (hər fən “yazı yazılan yer”) ilk dəfə Azərbaycanda işlədilmişdir” (3, s. 5).

Diqqəti buna yönəltmək olar ki, “müsəlman dünyasının Şərq hissəsində” həmin “məktəb” sözü yalnız türklər, o cümlədən azərbaycanlılar arasında işlənmişdir və işlənməkdədir. Təkcə bu fakt azərbaycanlıların tarixən elm və təhsil işini yazı (“kitabət”) ilə nə dərəcədə əlaqələndirildiyini əyani şəkildə nümayiş etdirir. Əlyazma kitabları da bu yazıların toplandığı məcmuədir.

Buradan açıqca görmək mümkündür ki, Azərbaycan xalqının yazılı, ədəbi və mədəni irsinin qorunmasında əlyazma sonra isə əlyazma kitablarının rolu mühüm yer tutur. Bizim ata-babalarımız yüksək mədəni səviyyəyə malik olmuş, onlar kitab həvəskarı kimi xalqın mədəni irsinə qiymət verərək, səfər za-

manı əlyazmaları toplanılmış və onları qoruyub saxlamışlar. Amma onların elmi və milli dəyərini yalnız öz dövrünə görə mükəmməl təhsil alan ədiblər bilmişlər. Əslində onlar dərk edirdilər ki, əlyazmalar əsrlər boyu yaranmış milli və mədəni dəyərləri özlərində toplamışdır. Əlyazma vərəqlərində keçmiş filosofların, alim və şairlərin dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi mədəni dəyərlər əks olunmuşdur. Azərbaycan MEA müxbir üzvü Əziz Mirəhmədov kitab mədəniyyəti haqqında yazanda bunları nəzərə alaraq kitaba belə tərif vermişdir: “Kitab mədəni irsin (burada həmçinin əlyazma nəzərdə tutulur), xalqın mənəvi sərvətinin qiymətli bir hissəsi, siyasi-ideoloji mübarizənin qüdrətli vasitələrindən biridir. Kitablار bizim müdrik babalarımızın yadigarı, tarixin canlı şahidləridir” (1, s. 13). Bu baxımdan “Azərbaycan xalqının keçmiş tarixinin qorunub saxlanılmasında və onun gələcək nəsillərə ötürülməsində əlyazma kitablarının rolunun əhəmiyyəti” mövzusunun aktuallığı meydana çıxır.

Əlyazma və ya əlyazma kitabları bizə necə gəlib çatmışlar. Bu məsələdə ilk öncə xüsusi kitabxanalar və şəxsi kolleksiyaların əhəmiyyətinin nə qədər mühüm olduğunu vurğulamaq lazımdır (2, s. 126). Bunu qeyd etməkdə məqsədimiz ondan ibarətdir ki, bu xalqın hər zaman düşünən və elmə önəm verən insanları olmuşdur. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, ən orijinal yazılı tarixi mənbə əlyazma kitablarıdır. Bunlarsız hər hansı bir xalqın keçmişinə tam aydınlıq gətirilə bilməz. Ola bilər ki, tarixi abidəsi olsun, amma o da öz növbəsində tam mənada tarixə aydınlıq gətirə bilmir.

Azərbaycanın tarixi irsinin ayrı-ayrı səhifələri hələ də əlyazma kitablarında qalmaqdadır. Xalqımızın bu misilsiz mənəvi sərvəti olan yazılı abidələrimizi elmin müasir tələbləri səviyyəsində tədqiq etmədən Azərbaycan mədəniyyəti tarixini ümumiləşdirmək olmaz. Bu baxımdan Azərbaycan əlyazma fondlarında və ya kitabxanalarda saxlanılan özündə mədəni irsi saxlayan minlərlə yazılı abidələrimiz, yəni əlyazma kitablarını öyrənmədən, tədqiq və nəşr etmədən bu dəyərləri ortaya qoya bilmərik. Bununla yanaşı xalqımızın mədəniyyət tarixinə edilmiş həmlələri elmi əsaslarla dəf etmək üçün bu əlyazma kitablarından mənbə kimi istifadə etmək zəruridir. Yazılı abidələrə söykənməyən elm çətin ki, xalqın mənafeyinə xidmət edə bilsin. Hər hansı bir xalqın tarixi varlığını inkar etmək üçün onun yazılı irsini, yəni əlyazma kitablarını tarmar eləmək kifayətdir.

Azərbaycan xalqının dünyanın ən uzaq guşələrinə yayılmış əlyazma abidələri xalqımızın tarixi irsini özündə saxlaya bilər. Bu incilərin üstündən sükutla keçməklə böyük bir xalqın milli dəyərlərinin ört basdır edilməsindən başqa bir şey deyildir. Dağınıq şəkildə saxlanılan sərvətimizin respublikamıza gətirilməsi və onun öyrənilməsi birinci növbədə Azərbaycan alimlərini düşündürməlidir. Təcrübə göstərir ki, xaricdəki əlyazmalarımızı bizdən başqa heç kəs dünya elminə təqdim etməyəcək, etsə də, kiminsə məsələni təhrif etmək iştahasından əl çəkəcəyinə ümid etmək çətindir.

Cəmiyyətimiz, insanların dünyagörüşləri, tarixə münasibətləri dəyişir, biz böyük yeniləşmə dövrünü yaşayırıq. Bu dövrdə yazılı abidələrə də münasibət dəyişir. Belə bir şəraitdə biz əvvəlki illərin bir sıra bəsit fikirlərini təkrar etməməli, tariximizin bu və ya digər çağı haqqında yeni təfəkkür tərzindən çıxış edərək mülahizələr irəli sürməliyik. Başqa xalqların bizim xalqımız haqqında yazdıqları mənbələrdən deyil, milli orijinal mənbələrimizdən istifadə etməliyik. Minlərlə nümunəsi bizə gəlib çatmış əlyazmalarımızın varlığı ilə sübut etməliyik ki, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim və qədimliyini də isbat edən yazılı abidəsi və əlyazması olan xalqlarındandır. Bu xalqın keçmişini qələmə almaq istəyənlər – guya bu xalq savadsız olub dəyənlərin fikri qum üstündə tikilmiş özölsüz evdən fərqlənir. Bunu biz milli tarixi mənbəmiz olan əlyazma kitablarına söykənərək söyləyə bilərik. Savadsız xalqın əlyazma kitabı ola bilməzdi, bu əlyazma kitablarının üzünü köçürən, onları öyrənən məscid və mədrəsələri ola bilməzdi. Bundan başqa adları hələ də abidələrdən kənara çıxarılmış minlərlə müəllifi ola bilməzdi. Bunlar milli dəyərimiz olan əlyazmalarının mətnlərində geniş yer almışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlər əlyazma mətnlərində qorunub saxlanılan milli tarixlə bağlı yazıların bu gün bizim üçün nə qədər dəyərli olduğunu ortaya qoymaqladır. Bir millətin 3 əsas milli dəyəri olan dil, din və mədəniyyət əlyazma kitablarında öz əksini tapmışdır. Digər milli dəyərlər bu 3 qrupdan törüyür. Belə ki, “milli dəyərləri özündə saxlayan” əlyazma kitabları çoxluq təşkil edir. Bunlardan birini, ən mühümü olan “Kitabi Dədə Qorqudu” misal çəkmək olar. Burada Oğuz xalqının qəhrəmanlıq, sevgi və həyat fəaliyyətini görmək mümkündür. Belə əlyazmalar minlərlədir və hamısı özlüyündə milli tariximizi hifz etməkdədir. Əlyazmaların qorunması, əslində elə milli dəyərlərin qorunması deməkdir. Əlyazmaların milli tarixi keçmişin qorunmasında ən mühüm rol, qloballaşan dünyada yetişməkdə olan nəsillərə milli tarixini aşılamaq və soyunu yeniləməkdir. Qısa deyişlə desək: “Əlyazma bir xalqın milli keçmişi ilə yaşaması üçün mayak rolunu oynayır” (3, s. 5).

Əlyazma kitabların əksəriyyəti fəlsəfi xarakter daşımaqla, həmçinin tarixi, dini-əxlaqi, milli mədəni dəyərlərlə sıx bağlıdır. Onların tədqiq edilib mənbə kimi istifadəsi bu günün vəz keçilməz tələbidir. Çünki bununla biz müstəqil Azərbaycanımızın milli tarixini ortaya çıxaracaq və bunun bazasında formalaşan milli ideologiya ilə inkişafına zəmin yaratmış olacağıq. Əlyazma kitabları isə bu tədqiqatlar üçün milli və orijinal mənbə rolunu oynayır. Elə buna görə də, milli tarixi keçmişi ortaya çıxartmaq üçün əlyazma kitablarının müstəsna yeri vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan kitabı. I c., Bakı, 1963, s. 150.
2. Nurəliyeva T. Azərbaycan Ədəbiyyatının Tədqiqində Əlyazma Kolleksiya-

- larının Əhəmiyyəti. Bakı: Şərq-Qərb, 1998, s. 158.
3. AMEA. Əlyazmalar xəzinəsində. VIII c., Bakı, 1987, s. 132.

Джейхун Алиев

РОЛЬ РУКОПИСНЫХ КНИГ КАК НАЦИОНАЛЬНОГО И ОРИГИНАЛЬНОГО ИСТОЧНИКА

В данной статье раскрывается роль рукописных книг как важного исторического источника и комментируется их значение для освещения исторического прошлого народа.

Ключевые слова: *рукопись, источник, национальное прошлое, историческое прошлое.*

Jeyhun Aliyev

ROLE OF MANUSCRIPT BOOKS AS NATIONAL AND ORIGINAL SOURCE

In the given paper the role of manuscript books as important historical source is revealed and their importance for elucidation of the historical past of the people is commented on.

Keywords: *manuscript, source, national past, historical past.*

XURAMAN HACIZADƏ

Naxçıvan Özəl Universiteti

E-mail: xuraman.hacizade@rambler.ru

XX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ FONETİKA VƏ FONOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

XX əsrin 60-cı illərindən müasir dövrümüzdə qədər Azərbaycan dilçiliyində həm fonetika, həm də fonologiya sahəsində bir çox elmi əsərlər yazılmışdır. Bu sahədə A.Axundov, Q.Ələkbərzadə, T.Hidayətzadə, A.Qurbanov, F.Veysəlov, H.Həsənov və başqalarının xidmətləri əvəzolunmazdır.

Azərbaycan dilinin fonetikasi geniş tədqiqata cəlb olunsun da, bir çox fonoloji problemlərin həlli qalmaqdadır.

Açar sözlər: *ahəng qanunu, sait, samit, danışiq səsi, heca, fonem.*

Azərbaycan dilçiliyində fonetikanın və fonologiyanın tədqiqi dövrünü iki mərhələyə ayırmaq olar:

1. Birinci mərhələ: 1920-ci ildən 1960-cı illərə qədər;
2. İkinci mərhələ: 1960-cı illərdən bu günə kimi.

1960-cı illərdən başlayaraq, Azərbaycan dilçiliyində fonetika və fonologiya məsələləri geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycan dilçilərindən T.Hidayətzadə, A.Axundov, Q.Ələkbərli, A.Qurbanov, H.Həsənov, F.Veysəlov və başqaları bu sahədə xeyli işlər görmüşlər.

1961-ci ildə T.Hidayətzadənin “İngilis və Azərbaycan dillərində sonor samitlər” [12, s. 24-31] adlı elmi məqaləsi nəşr olunur. Məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərinin sonor samitlərini qarşılaşdırmışdır. Onun tədqiqat zamanı ortaya çıxardığı elmi faktlar olduqca maraqlıdır. Belə ki, o, sonor samitlərin sait səslərə oxşarlığından danışır və bunun da səbəbini tələffüz zamanı tonun küyə üstün gəlməsində görür. Bu məqamı nəzərə alaraq, dilçi alim sonor samitləri vahid qrupa daxil edir. O, məqaləsində həm azərbaycan, həm də ingilis dilində işlənən sonorlardan bəhs edir. Alim təcrübə yolla müəyyən edir ki, azərbaycan dilində işlənən l səsi ilə ingilis dilində işlənən l samiti arasındakı əmələgəlmə yerinə görə olan fərq onları akustik cəhətdən bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir: “Ossilloqramlardan aydın görünür ki, azərbaycan dilində söz əvvəlindəki l səsinin amplitudası (özündən sonra gələn saitin amplitudası ilə müqayisə edildikdə) ingilis l səsinin amplitudasından kiçikdir, bu da ingilis dilindəki l səsinin

sonorluq dərəcəsinin daha çox olduğunu göstərir” [12, s. 26]. Eyni hadisə ilə azərbaycan dilinin r samiti ilə ingilis dilinin r samiti müqayisə edilərkən qarşılaşırıq. T.Hidayətzadə bu səsləri tutuşduran zaman məlum olur ki, ingilis dilində r səsi novlu (sürtünən) samit olduğu halda, azərbaycan dilində titrək samitdir. Bu o deməkdir ki, ingilis r səsi tələffüz olunarkən dil titrəmir [12, s. 27]. Məhz buna görə də ingilis dilindəki r azərbaycan dilindəki r səsindən fərqlənir. Müəllif yazır ki, ingilis r səsi təxminən dilimizdəki j samitinə oxşar bir səsi xatırladır [12, s. 27]. Bundan başqa, müəllif r samitinin müxtəlif variantları (titrək dil səsi, tək zərbəli dil səsi, novlu dil səsi, titrək dilçək səsi, novlu dilçək səsi) haqqında danışaraq, bunların bizim dilimizə xas xüsusiyyət olmadığını da qeyd etmişdir [12, s. 28].

T.Hidayətzadə 1963-cü ildə “İngilis və Azərbaycan dilləri samit fonemlərinin qarşılaşdırma təhlili” mövzusunda namizədlik dissertasiyası da müdafiə etmişdir.

1971-ci ildə Q.Ələkbərovun rus dilində yazmış olduğu “Müasir Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi”, 1973-cü ildə isə A.Axundovun “Müasir Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” adlı əsərləri nəşr olunur. Bu əsərlərdə azərbaycan dilinin danışq səslərini geniş və hərtərəfli təhlil edilmişdir. Xüsusən A.Axundovun əsəri diqqətəlayiqdir.

Azərbaycan dilçiliyində fonem problemi ilə bağlı bir çox suallara A.Axundovun “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” əsərində tapa bilərik. Əsər dilimizin fonemlər sisteminə həsr olunmuş hələ ki, ən sanballı məxəzdir. A.Axundov İ.A.Boduen de Kurtenedən başlamış N.V.Kruşevski, L.V.Şerba, L.R.Zinder, A.A.Reformatski, R.İ.Avanesov, Y.D.Polivanov və s. kimi görkəmli fonoloqların müddəalarını elmi ardıcılıqla şərh edərək, onlarla cəsarətli elmi polemikaya girir və tutarlı elmi mühakimələrə istinad edir. Moskva fonoloji məktəbinin fonem konsepsiyalarına əsaslanan dilçi alim Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu ilə əlaqədar olaraq, bir çox anlayışları da əlavə etməklə dilimizin fonemlər sistemini, onun qanunauyğunluqlarını işləyib hazırlamışdır.

A.Axundov fonem, fonem variantı, variasiyaları, onun tərkibini, fizioloji-akustik xüsusiyyətlərini, fonem əvəzlənmələri və s. kimi problemləri tədqiqatə cəlb etmişdir. O, fonem haqqında mülahizələrinə belə başlayır: “1. Dil vəzifəsi olan danışq səsləri, yəni leksik və ya qrammatik mənası olan dil vahidlərini (belə dil vahidləri morfem adlandırılır) bir-birindən fərqləndirən danışq səsləri. 2. Dil vəzifəsi olmayan, yəni leksik və ya qrammatik mənası olan dil vahidlərini bir-birindən fərqləndirməyən danışq səsləri. Birinci qismə daxil olan danışq səslərinə fonem deyilir” [1, s. 12].

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, fonem yalnız fizioloji-akustik bir vahid deyildir. Fonem birinci növbədə öz linqvistik vəzifəsinə görə fərqlənən dil vahididir.

Görkəmli alim azərbaycan dilinə 44 fonem daxil edir ki, bunlardan 18-i saitlər, 26-sı isə samitlərdir [1, s. 51].

A.Axundov 1984-cü ildə ikinci irihəcmli əsəri olan “Azərbaycan dilinin fonetikasi” kitabını nəşr etdirir. Burada samitlərlə bağlı verilən materialların bir hissəsi “Müasir Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” əsərinə əsaslanır. Lakin adını çəkdiyimiz kitabdakıların kopyası deyildir. Materiallar üzərində əməliyyat aparılmış və genişləndirilmişdir. “Azərbaycan dilinin fonetikasi” kitabında samitlərə sinxron və müəyyən qədər dioxron baxış əlaqələndirir; biri-digəri üçün əsaslandırma, sübut etmə vasitəsinə çevrilir. Müəllif samitləri müxtəlif prinsiplər əsasında sıralandırır, üz-üzə qoyur, keçidlərini göstərir, qüvvətli və zəif mövqelərini müəyyənləşdirir, fonematik rollarına nəzər salır, əsas və köməkçi morfemlərdə onların səslənməsi, məna fərqləndirici gücünü qeyd edir. Eyni səsin müxtəlif fonemlər və əksinə, müxtəlif səslərin eyni fonem variantları, bu və ya digər səsin tarixi istifadə tezliyi, dəyişmə və inkişaf meyilləri haqqındakı məlumatlar diqqəti cəlb edir.

Maraqlısı budur ki, alim “Azərbaycan dilinin fonetikasi” kitabında isə dilimizin fonem tərkibinə 40 müstəqil fonem (15 sait fonem, 25 samit fonem) daxil edir. Əvvəlki kitabında haqqında bəhs etdiyi, yalnız şəkilçilərdə işlənən “ou”, “öü”, “qapalı sait və açıq sait”, “qarışıq samit” fonemlərindən ikinci dəfə danışmamışdır. O, bunu belə izah edir ki, həmin fonemlərin müstəqil səs cildi olmadığından onları müstəqil fonemlər siyahısından çıxarmışdır.

A.Axundov “Azərbaycan dilinin fonetikasi” kitabında təkcə danışmaq səsləri deyil, eyni zamanda fonetik hadisə və əvəzlənmələr, heca, vurğu və s. kimi dilçilik məsələlərini də araşdırmışdır. Kitabın ən maraqlı hissəsi “Sintaqmatik fonetika” və “Sadə cümlə fonetikasi”, “Mürəkkəb cümlə fonetikasi” adlanan hissələridir ki, dilçilikdə bunlar yeni məsələlərdəndir.

“Sintaqmatik fonetika” adlanan hissədəki məsələlər haqqında müxtəlif əsərlərdə qeydlər olsa da, bütövlükdə, bir problem tabeliyində və müəyyən sistem halında onlardan ilk dəfə bu kitabda danışılır. Müəllif intonasiyanın metodika, ritm, intensivlik, vurğu, temp, tembr və sair komponentləri haqqında məlumat verdikdən sonra intonasiyanın müxtəlif dil faktları üzrə funksiyasını aydınlaşdırır. Cümlələrin müəyyənləşməsində, sadə və mürəkkəb cümlə növlərinin ifadəsində, cümlənin strukturunda özlərinə məxsus yerlər tutan üzvlərin və digər sözlərin reallaşmasında intonasiyanın rolu göstərilir.

Əsərin hissələri arasında istər əhatə dairəsi, istər elmi-nəzəri səviyyəsi baxımından müəyyən fərqlər görmək olar. Lakin müəllifin məntiqi, faktları tədqiq, təhlil və təqdim etmək bacarığı əsərin bütün hissələri üçün səciyyəvidir. Kitab çox maraqlı, rəngarəng dil faktları ilə doludur. Dilçilik mənbələrinə bol-bol müraciətlər, onlardan faydalanma, ayrı-ayrı sahələr üzrə tədqiqatı oxucuya çatdırmaq arzuları xoş təsir bağışlayır, əsərin dəyərini artırır.

Azərbaycan dilinin fonetik və fonoloji problemlərinin həllində A.Qurbanovun da rolu əvəzolunmazdır. O, 1966-cı ildə “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi və orfoepiyası”, 1967-ci ildə isə “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” kitabını yazıb nəşr etdirir. Adını çəkdiyimiz ikinci əsər alimin yaradıcılığında xü-

susi əhəmiyyətə malikdir. A.Qurbanovun doktorluq dissertasiyası olan bu əsər onun Azərbaycan ədəbi dili sahəsində apardığı tədqiqatların, sanki ümumi bir yekunudur. Müəllif ensiklopedik səciyyə daşıyan bu əsəri zaman-zaman təkmilləşdirmiş və üç dəfə nəşr etdirmişdir. Kitabın “Fonetika” adlanan ikinci hissəsində Azərbaycan ədəbi dilinin fonemlər sistemi, Azərbaycan dilindəki fonetik hadisə və qanunlardan danışılır, habelə, heca və vurğu məsələləri nəzərdən keçirilir.

1971-ci ildə Q.Ələkbərovun rus dilində yazmış olduğu “Müasir Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” adlı əsəri nəşr olunur. Kitab əvvəlki müəlliflərin əsərlərindən həcminə və genişliyinə görə geri qalsa da, bir çox mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirir. Burada sait və samitlərin təsnifi, eyni zamanda saitlərin akustik vəziyyəti, uzanması, kombinator mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi, geminat samit kimi problemlər öz həllini tapmışdır. Müəllif A.Axundovdan fərqli olaraq, Azərbaycan dilində 9 sait, 24 samit fonem olduğunu sübut etməyə çalışır.

Onu da qeyd edək ki, əsərdə rus dilçiliyinə istinad açıq-aşkar görünməkdədir.

1999-cu ildə H.Həsənovun “Azərbaycan dilinin fonetikasi” kitabı işıq üzünə görünür. Kitabda fonetikanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, fonetik vasitə və vahidlər, transkripsiya, nitq səslərinin üç aspektdə öyrənilməsi, səs, fonem, səslərin təsnifi, fonetik hadisə və qanunlar, heca, vurğu, intonasiya, orfoqrafiya, orfoepiya, yazı, qrafika, səs və hərf, əlifba haqqında nəzəri məsələlər izah edilir. Dilçi alim Əbülfəz Rəcəbli özünün “Azərbaycan dilçiliyi” kitabında H.Həsənovun nitq mədəniyyəti, üslubiyyat, leksikologiya, ümumi dilçilik məsələləri ilə bağlı yazmış olduğu elmi əsərlərinə rəğbətlə yanaşsa da, “Azərbaycan dilinin fonetikasi” kitabını tənqid edir: “Əsər özlüyündə yaxşı əsərdir, əməyin bəhrəsidir. Amma... A.Axundovun 1984-cü ildə nəşr edilmiş eyni adlı əsərindən sonra bu kitabı yazıb nəşr etməyə lüzum varmı? Bu əsər A.Axundovun əsəri ilə nəinki eyni səviyyədə deyil, hətta ondan zəifdir. Eyni mövzuda yazmaq qəbahət deyil, ancaq ələ qələm alanda əvvəllər yazılmış əsərlərdən daha yaxşısını, daha əhatəlisini, daha sanballısını yazmaq haqqında fikirləşmək lazımdır” [9, s. 236]. O, H.Həsənova növbəti iradlarını da bildirir: “Əsər “Azərbaycan dilinin fonetikasi” adlanır. Bu əsərdə ingilis və fransız (tez-tez), habelə alman (bəzən) dillərinin orfoqrafiyasını araşdırmağa ehtiyac yoxdur” [9, s. 236]. Ə.Rəcəblinin ikinci iradını nəzərə almasaq, birinci iradı ilə həm razılaşmaq olar, həm də razılaşmaq olar. Düzdür, H.Həsənovun “Azərbaycan dilinin fonetikasi” əsəri A.Axundovun kitabından həm həcminə, həm də elmi faktlarının dərinliyinə və əhatəliyinə görə geri qalır, lakin bu o demək deyil ki, digərləri, eləcə də adı çəkilən müəllif əsər yazmamalıdır. H.Həsənovun bu kitabı ali məktəb tələbələri, müəllimlər, elm adamları üçün çox mühüm əhəmiyyət daşıya bilər. Onu da qeyd edək ki, əsərin dili olduqca anlaşıqlı və aydındır, müəllif çox sadə dillə fikrini oxucuya çatdırır. Kitabın dilində başqa dillərdən, əcnəbi elm adamlarından gö-

türülmüş sitat və fikirlərlə anlaşıqlığını itirən, çətin ifadə və cümlələrə, dilimizə yad olan terminlərə rast gəlmirik.

Azərbaycan dilçiliyində təcrübi fonetika sahəsində də xeyli işlər görülmüşdür. 1966-cı ildə Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunda (hazırkı Azərbaycan Dillər Universiteti) eksperimental fonolaboratoriya yaradılır. Bu dövrdə S.B.Sadiqov "Təcrübi fonetika əsasında Müasir Azərbaycan dili saitlər sistemi" (1968), C.Axundov "Müasir Azərbaycan dilində sual cümlələri" (1968), M.Qarayeva "Müxtəlif sistemli dillərdə ara cümlələrin intonasiya, qrammatik xüsusiyyətləri" (1976), Ə.Cəfərov "İngilis və Azərbaycan dillərində qarşılaşdırma-ziddiyyət əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin intonasiya quruluşu" (1975), Q.M.Paşayev "Kərkük dialektinin fonetikasi" (1978) mövzularında namizədlik dissertasiyaları müdafiə etmişlər ki, bunu da həmin laboratoriyadakı uğurlu işin nəticəsi saymaq olar.

Təcrübi sahədə görülmən işlər təkcə namizədlik dissertasiyaları ilə yekunlaşmır. 1970-ci ildə Z.X.Tağızadənin "Eksperimental fonetikaya giriş" kitabı nəşr olunur. Bundan başqa, F.Ağayeva Azərbaycan dilinin sintaksisi sahəsində fonoloji eksperimentlər aparmış və eksperimentlərinin nəticələrini "Şifahi nitqin sintaksisi" (1975) və "Azərbaycan dilinin intonasiyası" (1978) adlı kitablarında şərh etmişdir. 1981-ci ildə isə Z.Verdiyeva "Eksperimental fonetika" adlı əsərini yazıb tamamlayır və nəşr etdirir.

Fonemlərin müəyyənləşdirilməsi də dilçiliyimizdə həmişə əsas problemlərdən biri olmuşdur. Bu baxımdan V.Veysəlovun elmi araşdırmaları olduqca maraqlıdır. F.Veysəlovun "Fonetika və fonologiya məsələləri" (1993) kitabında fonem problemləri kontrastiv şəkildə tədqiq olunmuşdur. Əsərin ikinci fəslində dilimizin fonetik qurumu və fonoloji sisteminin məziyyətləri sadalanır, onun alman və rus dilləri ilə oxşar və fərqli cəhətləri cədvəllər və ümumiləşdirmələr şəklində göstərilir. Burada fonetika elminin obyekt, predmeti, məqsədləri, vəzifələri və fonetik vahidlərin səciyyəsi açıqlanır, eyni zamanda fonem birləşmələrindəki qanunauyğunluqların öyrənilməsinin vacibliyindən də danışılır. Görkəmli fonoloq bir səsin fonem olub-olmadığını onun morfoloji funksiya daşımağında görür: "Səslərin fonoloji müstəqilliyini müəyyənləşdirmək üçün ən yararlı meyar morfoloji kriteridir. Məlum olduğu kimi fonoloji statusu məlum olmayan vahidin mövqeyindən danışmaq elmi cəhətdən düzgün deyildir" [12, s. 69]. Fonoloqun bu fikri olduqca əhəmiyyətlidir. Bizcə də fonemləri müəyyənləşdirmək üçün həmin dilin həm morfoloji, həm də fonetik xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazım gəlir.

Müxtəlif dillərin fonemlərini müəyyənləşdirərkən, adətən, birinci növbədə fonemin güclü mövqeyini təyin edirlər. Fonemlər hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də bir-birindən fərqlənən iki qrupa: saitlər və samitlərə ayrılır. Bu səbəbdən də saitlərin və samitlərin mövqeyini ayrı-ayrı qeyd etmək lazımdır. A.Axundov F.Kazımovun fikirlərini təsdiqləyərək, saitlər üçün güclü mövqe söz kökü, samitlər üçün güclü mövqe sait əvvəli götürmüşdür.

F.Veysəlov fonemlərin mövqeyi məsələsinə bu cür aydınlıq gətirir: “Türk dillərində sinharmonizm sözün fonetik təşkilinə xidmət edir. Odur ki, söz fərqlənməsində o, yardımçı rol oynayır” [12, s. 72]. Fonoloq ahəng qanununun əsas rol oynadığından danışsa da, təəssüf ki, bunun izahını verməmişdir. Demək, buradan belə bir nəticə çıxır ki, Azərbaycan dilində istər sait, istərsə də samit üçün zəif mövqe şəkilçi mövqeyidir. Şəkilçi sözdən sonra gəldiyinə görə, istər şəkilçinin saitləri, istərsə də şəkilçinin ilk samiti kökdən asılı olur. Şəkilçilərdəki saitlərlə, söz kökündəki saitlər arasındakı əlaqə əmələ gəlmə yerinə və dodaqların vəziyyətinə görə olur. Bu dilimizdəki ahəng qanununun tələbidir.

Bütün bu deyilənlər Azərbaycan dilinin fonemlər sistemini müəyyənləşdirərkən, ahəng qanununun nəzərə alınmasının xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu sübut edir.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində bir sıra başqa dillərdən fərqli olaraq, iki sait yanaşı işləmə bilmir. Dilimizdə birdən artıq saitin yanaşı işlənməsi imkan xaricindədir. A.Axundov bu fonetik xüsusiyyəti belə izah edir: “Birdən artıq danışiq səmindən təşkil olunmuş söz və ya sözformada sait o zaman işləmə bilər ki, ondan əvvəl və yaxud sonra samit gəlsin” [1, s. 41]. Xalis Azərbaycan sözlərinə aid olub, etimoloji cəhətdən başqa dillərdən Azərbaycan dilinə keçmiş bəzi leksik vahidlərə aid olmayan bu qanun müxtəlif morfemlərin sərhədində, daha doğrusu, kök və şəkilçi arasında istisnasız olaraq gözlənilir. Qeyd olunanları aşağıdakı misallarla izah etmək olar. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində yönlük halın şəkli əlaməti -a, -ə morfemləridir. Saitlə qurtaran sözlərin yönlük halını düzəltmək üçün bu morfoloji əlamətdən əvvəl y samiti əlavə edilir. Bu ismin yiyəlik və təsirlik halı üçün də xarakterikdir. Yiyəlik halın morfoloji əlaməti ilə (-ın, -in, -un, -ün), təsirlik halın morfoloji əlaməti (-ı, -i, -u, -ü) ilə saitlə bitən söz arasına n samiti artırılır. Göründüyü kimi, burada y və n samitlərinin linqvistik vəzifəsi yalnız dilimizin fonetik quruluşunun malik olduğu xüsusiyyətlərdən birini təmsil edən sait-samit növbələşməsinə gözləməkdən ibarətdir. Beləliklə, dilimizdə birləşdiricilik vəzifəsində çıxış edən y və n samitləri linqvistik vəzifə etibarını ilə bir-birindən fərqlənmədiklərinə görə eyni bir fonemin müxtəlif variantları hesab oluna bilər.

Azərbaycan dilində birləşdirici vəzifəsində çıxış edən daha bir samit-samiti də vardır. Məlum olduğu kimi, bu samit sonu saitlə bitən söz köklərinə üçüncü şəxsin morfoloji əlamətləri (-ı, -i, -u, ü) artırılan zaman onların arasına əlavə olunur. Göründüyü kimi, burada da s samitinin linqvistik vəzifəsi sait-samit növbələşməsi qaydasını gözləməyə xidmət edir, birləşdirici xüsusiyyət daşıyır. Lakin s samitinin göstərilən mövqedə birləşdiricilik vəzifəsindən başqa, bir də üçüncü şəxsin nisbət şəkilçisini təsirlik hal şəkilçisindən fərqləndirmək vəzifəsi daşıyır: yazını-yazısı, meşəni-meşəsi və s.

Demək, y və n samitləri fərqləndiricilik xüsusiyyətinə malik olmadıqları halda, s samitinin fərqləndiricilik xassəsi vardır.

Beləliklə, XX əsrin 60-cı illərindən bu günümüzdə qədər həm fonetika, həm də fonologiya sahəsində istər təsviri, istərsə də təcrübi yolla xeyli işlər görülsə də, araşdırılmağa ehtiyacı olan problemlər də vardır ki, bunların həlli qalmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı: Maarif, 1973. 302 s.
2. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 392 s.
3. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı: BDU-nun nəşriyyatı, 1996, 276 s.
4. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 2004, 504 s.
5. Çobanov M.N. I Türkoloji qurultay və türk dillərinin müasir problemləri. Bakı: AzAtaM, 2006, 150 s.
6. Həsənov H. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 269 s.
7. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 2003, 450 s.
8. Kontrastiv fonetika: Elmi əsərlərin mövzu toplusu. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1986, 92 s.
9. Rəcəbli Ə. Azərbaycan dilçiliyi. Bakı: Nurlan, 2007, 416 s.
10. Tağızadə Z.X. Eksperimental fonetikaya giriş. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1970, 80 s.
11. Verdiyeva Z. Eksperimental fonetika. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1981, 100 s.
12. Veysəlov (Veysəlli) F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif, 1993, 192 s.
13. Алекперов А.Г. Фонематическая система современного Азербайджанского языка. Баку: Елм, 1971, 100 с.

Хураман Гаджизаде

ПРОБЛЕМЫ ФОНЕТИКИ И ФОНОЛОГИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА

Начиная с 60-х годов XX века и до настоящего времени в Азербайджанском языкознании в области фонетики и фонологии было написано много научных работ. Заслуги А.Ахундова, Г.Алекперзаде, Т.Гидаевзаде, А.Гурбанова, Ф.Вейсалова, Г.Гасанова и других в этой области неоспоримы.

Несмотря на множество исследований, многие проблемы фонетики и фонологии азербайджанского языка остаются нерешенными.

Ключевые слова: закон гармонии, гласные, согласные, речь, звук, слог, фонема.

Khuraman Hadjizadeh

**PROBLEMS OF PHONETICS AND PHONOLOGY IN THE
AZERBAIJAN LINGUISTICS IN THE SECOND HALF OF
XX-TH CENTURY**

Since 60th years of the XX-th century and till now in the Azerbaijan linguistics in the field of phonetics and phonology many scientific works have been written. Merits of A.Ahundov, G.Alakbarzadeh, T.Hidayetzadeh, A.Gurbanov, F.Veysalov, G.Hasanov and others in this area are unquestionable.

Despite the great number of researches, many problems of phonetics and phonology of the Azerbaijan language remain unsettled.

Key words: *harmony law, vowels, consonants, speech, sound, syllable, phoneme.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, fil.e.d. A.N.Bağırov tərəfindən təqdim edilmişdir)

FOLKLOR VƏ ƏDƏBİYYAT

İSA HƏBİBBƏYLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ TOLSTOYU

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi romanların məktəbini yaratmış görkəmli yazıçının – Məmməd Səid Ordubadinin həyatı və yaradıcılığı haqqında bəhs olunur. Müəllif böyük Rusiya ədəbiyyatının tarixi ilə Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinin tarixinin müqayisəli analizini aparır və həmin yazıçının çoxtərəfli fəaliyyətini aydınlaşdırır.

Açar sözlər: *Məmməd Səid Ordubadi, Azərbaycan ədəbiyyatı, Rusiya ədəbiyyatı, Lev Nikolayeviç Tolstoy.*

Keçmiş Sovetlər İttifaqının dövründə Azərbaycan yazıçıları ilə dünyanın digər ölkələrinin ədibləri arasında müqayisələr aparılarkən ədəbi meyarlardan daha çox ideoloji tələblər yada düşürdü. “Azərbaycan ədəbiyyatının Şekspiri”, “Azərbaycan ədəbiyyatının Qoqolu”, “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının Belinskisi” kimi ifadələr işlədilən zaman bənzədilən yazıçının, yaxud alimin sənətinin və ya elminin böyüklüyü, qüdrəti deyil, Qərb yaxud rus ədəbiyyatının adı çəkilən görkəmli nümayəndəsindən Azərbaycan ədibinin geniş ölçüdə təsirlənməsi, faydalanması yada salınırdı. Halbuki həmin məqamlarda təsirlənmək, öyrənmək məsələnin çox az bir qismini təşkil edirdi və ya təsadüfi səslənmə üst-üstə düşürdü. Beləliklə, ölkəmizin adlı-sanlı, orijinal yaradıcılığa malik olan elm və ədəbiyyat xadimlərinin böyük xidmətlərinin müqabilində onların təsirləndikləri (əgər təsirləniblərsə – İ.H.) amil ictimai mühitin diqqət mərkəzində dayanırdı. Bu isə öz növbəsində Azərbaycan yazıçıları və alimlərinin yaradıcılıq özünəməxsusluğunun, bənzərsiz sənət aləminin arxa plana keçirilməsi, bəzən hətta kölgədə saxlanılması ilə nəticələnirdi. Halbuki elm və sənət adamlarının bir-birlərindən öyrənmələri, birinin digərinə istinad etməsi, qarşılıqlı təsir məsələləri konkret epoxanın ədəbi mühitinin təbii bir prosesi sayılmalıdır. Keçmiş hakim ideologiya dövründə bu müqayisə birtərəfli qaydada aparıldığı və ideologiyayı təmsil edən tərəfin təsir imkanları qat-qat şişirdildiyi üçün elmi əsas-

lardan uzaq idi və ona görə də sovet hökuməti hələ dağılmamışdan bu tip müqayisələr, demək olar ki, elmi dövriyyədən çıxarılmışdı.

İndi, müstəqillik dövründə həmin qəbildən olan müqayisələrə ehtiyac qalmamışdır. Hazırda belə müqayisələr aparılırsa, müəyyən elmi əsaslara malik olmalı, heç cür ideoloji mahiyyət daşımamalıdır. Bu baxımdan biz daha bir müqayisə tipli təqdimata ehtiyac duyuruq. Fikrimizcə, bir çox cəhətdən görkəmli Azərbaycan yazıçısı Məmməd Səid Ordubadını bəzi cəhətlərinə görə dahi rus ədibi Lev Nikolayeviç Tolstoyla müqayisə etmək olar. Məmməd Səid Ordubadi Azərbaycan ədəbiyyatının Tolstoyudur. Biz bu müqayisə və ya bənzətmə ilə nələri nəzərdə tuturuq?

Məlumdur ki, ötən yüz il ərzində Məmməd Səid Ordubadını rus ədəbiyyatının dünya mədəniyyətinə və ictimai fikrinə bəxş etdiyi Lev Nikolayeviç Tolstoyla müqayisəsi hadisəsinə təsadüf etməmişik. Lev Tolstoyla (1828-1910) Məmməd Səid Ordubadinin (1872-1950) yaşayıb-yaratdıqları dövrlər də tam olaraq üst-üstə düşür. Dahi Tolstoy dünyasını dəyişəndə Məmməd Səid Ordubadi hələ əsasən şeirlər yazır, satirik publisistika ilə məşğul olurdu. Məmməd Səid Ordubadinin “Dumanlı Təbriz”, “Qılnc və Qələm” romanları yazılanda Lev Tolstoyun məşhur əsərləri, xüsusən “Anna Karenina” və “Hərb və sülh” romanları Azərbaycan dilinə tərcümə olunmamışdı. Məmməd Səid Ordubadinin Lev Tolstoyla müqayisəsində öyrənmək, istinad etmək, təsirlənmək motivləri nəzərə çarpmır. Biz bu müqayisədə aşağıdakıları nəzərdə tuturuq:

Böyük Lev Tolstoy rus ədəbiyyatının tarixində hansı yeri tutursa, Məmməd Səid Ordubadi də Azərbaycan ədəbiyyatında həmin mövqeyə sahibdir. Məmməd Səid Ordubadinin məşhur tarixi romanları, xüsusən “Dumanlı Təbriz”, “Qılnc və qələm” özünün monumentallığına, əzəmətinə görə, epoxanın eposunu yaratmaq xüsusiyyətlərinə görə Lev Tolstoyun “Hərb və sülh” romanı ilə müqayisə oluna bilər. Fikrimizcə, bu məqamda “müqayisə oluna bilər” ifadəsini işlətmək yerinə düşür. Doğrudur, ayrı-ayrılıqda “Dumanlı Təbriz” romanı ilə, yaxud da “Qılnc və Qələm”lə Lev Tolstoyun “Hərb və sülh” romanı yanaşı qoyulduqda Tolstoyun əsəri daha üstün görünür. Bütün reallıqlarla bərabər, bu, həm də ona görədir ki, bizlərin təsəvvürlərində gerçək bir Lev Tolstoy ucalığı, əlçatmazlığı mövcuddur. Həmin möhtəşəmliyi ilk növbədə ədəbiyyat sahəsindəki qeyri-adi böyük xidmətləri ilə Lev Tolstoy özü parlaq, ölməz əsərləri ilə qazanmışdır. Bundan başqa, Lev Tolstoyun böyük ədəbi şöhrətində onun çoxmilyonlu rus xalqının qüdrətli təmsilçisi olması amili də mühüm yer tutur. Bununla belə, Lev Nikolayeviç Tolstoyun dünya şöhrəti qazanmasında rus elminin də danılmaz böyük xidmətləri vardır. Lev Tolstoyun həyatı və yaradıcılığı haqqında Rusiyada və dünya ölkələrində yazılmış elmi əsərlərdən geniş bir kitabxana yaratmaq mümkündür. Tolstoyşünaslıq artıq təkcə rus ədəbiyyatşünaslığının deyil, dünya elminin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bundan başqa, Rusiyada Lev Tolstoyun əsərlərinin dünyanın aparıcı xalqlarının dillərinə tərcümə olunması sahəsində də bir əsrdən çoxdur ki, ardıcıl və səmərəli iş

aparılır. Rus dili özü də beynəlxalq dil statusunda olduğu üçün Lev Tolstoyun əsərlərinin Yer kürəsinin müxtəlif qütblərində orijinaldan oxunub qiymətləndirilməsinə şərait yaradır. Heç şübhəsiz ki, bu müqayisəyə Lev Tolstoyun əsərləri əsasında çəkilmiş filmləri, hazırlanmış səhnə əsərlərini də cəlb etsək, bizim qüdrətli sənətkarlarımıza, o cümlədən Məmməd Səid Ordubadiyə nə qədər borclu olduğumuz kəskin fərqlə nəzərə çarpar.

Məmməd Səid Ordubadiyə münasibətdə isə tamamilə fərqli mənzərənin şahidi oluruq. Əvvəla, Məmməd Səid Ordubadinin tam külliyyatı hələ çap edilib xalqa çatdırılmamışdır. Böyük ədibin 1964-1967-ci illərdə kiril əlifbası ilə nəşr olunan səkkizcildliyi yazıçının əsas əsərlərini əhatə etsə də, onun arxivlərdə saxlanılan və ya XX əsrin birinci yarısının dövrü mətbuatında çap olunmuş əsərlərinin çox hissəsi hələ ki kitablara çevrilməmişdir. Apardığımız müşahidələrə əsasən deyə bilərik ki, XX əsrin əvvəllərinin dövrü mətbuatında Məmməd Səid Ordubadinin az qala hər gün, hətta bəzən bir gündə bir neçə məqaləsi çap olunmuşdur. Böyük ədibin publisistikası bir neçə cild üçün material verə bilər. Bundan başqa, Məmməd Səid Ordubadinin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasındakı Əlyazmaları İnstitutunun fondundakı şəxsi arxivində onun çap olunmamış saysız-hesabsız əlyazmaları mövcuddur. Ümumiyyətlə, Məmməd Səid Ordubadinin dram əsərləri, çoxsaylı publisistikası, memuarları, şeirlərinin əksəriyyəti, ədəbi-tənqidi məqalələrinin böyük bir qismi, hətta bəzi yeni üzə çıxarılmış nəsr əsərləri kitab halında nəşrini gözləyir. Fikrimizcə, məktubları da daxil olmaqla Məmməd Səid Ordubadinin tam külliyyatının 15 cildə nəşrinə ehtiyac vardır. Reallıq belə olduğu halda, indiki vəziyyətdə Məmməd Səid Ordubadinin latın qrafikası ilə yalnız “Qılınç və Qələm”, “Qanlı sənələr” əsərlərinin çap edilib oxuculara çatdırılması ilə böyük ədibi nəinki dünya miqyasına çıxarmaq, heç Azərbaycanda da layiq olduğu səviyyədə tanımaq mümkün deyildir. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq milli tarixi roman məktəbi yaratmış Məmməd Səid Ordubadi oçerkinin də on illər bundan əvvəl orta məktəb dərsliklərindən çıxarılması yeni nəslin bu görkəmli yazıçıdan az qala xəbərsiz olmasına gətirib çıxaracaqdır. Ədibin əsərlərindən yalnız bəzi örnəklərin rus dilinə tərcüməsindən başqa dünya dillərinə tərcümə baxımından əlimizdə heç bir fakt yoxdur. Məmməd Səid Ordubadinin zəngin və çoxcəhətli irsi ilə müqayisədə ədəbiyyatşünaslıq sahəsində aparılan tədqiqatlar yetərinə deyildir. Son yüz ildə Azərbaycan ordubadişünaslığı, əsasən, tanınmış ədəbiyyatşünaslardan Yavuz Axundlu, Fəridə Vəzirova, Tofiq Rüstəmov, Əkbər Məftun, Bəxtiyar Əsgərov, Nuriyə Bağirovanın və başqalarının tədqiqatlarından ibarətdir. Həmin araşdırmaların isə əksəriyyəti kiril əlifbası ilə kitab halında nəşr olunduğundan və keçmiş sovet ideologiyası dövrünə təsadüf etdiyindən demək olar ki, hazırda elmi dövriyyədən kənarda qalmışdır. Artıq iyirmi ilə yaxındır ki, Azərbaycan ordubadişünaslığını Prezident təqaüdcüsü, Əməkdar müəllim, filologiya elmləri doktoru, professor Yavuz Axundlu təmsil edir. Professor Yavuz Axundlu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tarixi romanın elmini yaratmış görkəmli tədqiqatçıdır. Azər-

baycan tarixi roman janrının inkişaf yolunun sistemli şəkildə öyrənilməsi və elmi-nəzəri tədqiqi Yavuz Axundlunun adı ilə bağlıdır. Tarixi romanlara həsr etdiyi tədqiqatları ilə o, bu janrın elmi epopeyasını yaratmışdır. Yavuz müəllimin tarixi romanlara həsr olunmuş tədqiqatlarında Məmməd Səid Ordubadinin həmin janrda yazılmış sanballı əsərlərinə də geniş yer ayrılmış, obyektiv elmi qiymət verilmişdir. Bundan başqa, professor Yavuz Axundlu 2007-ci ildə Bakıda nəşr etdirdiyi “Məmməd Səid Ordubadi” monoqrafiyası ilə böyük ədib haqqında ədəbiyyatşünaslıq elmində mövcud olan boşluğun qismən də olsa aradan qaldırılmasına imkan yaratmışdır. Yavuz Axundlunun “Məmməd Səid Ordubadi” monoqrafiyası müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində Məmməd Səid Ordubadiyə həsr olunmuş yeganə monoqrafik tədqiqat kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bununla belə, Məmməd Səid Ordubadi haqqında son illərdə meydana çıxan yeni tərcümeyi-hal sənədlərini, yazıçının ilk dəfə üzə çıxarılmış bədii-publisist əsərlərini də əhatə edən daha geniş həcmə malik, ümumiləşmiş monoqrafik əsərə ciddi ehtiyac var idi. Yavuz Axundlunun özünün əldə etdiyi yeni tapıntıların və araşdırmaların miqyası bu mühüm elmi vəzifənin də onun tərəfindən həyata keçirilməsini məntiqi mənada diktə edirdi. Filologiya elmləri doktoru, professor Yavuz Axundlunun 2012-ci ildə oxuculara təqdim edilən “Məmməd Səid Ordubadi” monoqrafiyası ədəbiyyatşünaslıq elmində qabarıq hiss olunan zərurətdən yaranmış sanballı tədqiqat əsəridir. Müəllif əsərin ilk nəşrini əsaslı şəkildə təkmilləşdirmiş və qiymətli əlavələrlə zənginləşdirmişdir. Təqdim olunan monoqrafiya Azərbaycan cəmiyyətində, xüsusən yeni nəsillər arasında Məmməd Səid Ordubadi haqqında əhatəli elmi fikrin yenidən formalaşdırılmasına, mövcud təsəvvürlərin daha da dərinləşdirilməsinə və genişləndirilməsinə uğurla xidmət edir. Professor Yavuz Axundlunun “Məmməd Səid Ordubadi” monoqrafiyasında tədqiqatçılıqla, araşdırma ilə elmi təhlilin sintezi bu monoqrafik əsərin qiymətli ədəbiyyatşünaslıq nümunəsinə çevrilməsini səciyyələndirir. Bu, yaşı doxsana doğru gedən professor Yavuz Axundlunun həyat eşqinin, axtarış ruhunun, yorulmaz elmi fəaliyyətinin, fədakarlıq nümunəsi olan zəhmətkeşliyinin də sanballı bir göstəricisidir.

Bir daha yazımızın əvvəlindəki Məmməd Səid Ordubadinin böyük sənət dühası Lev Tolstoyla müqayisəsi məsələsinə qayıdıram. Heç şübhəsiz, belə bir müqayisə yalnız şərti mənada başa düşülməlidir. Lev Nikolayeviç Tolstoy hələ sağlığında ikən dünya ədəbiyyatının qüdrətli təmsilçilərindən biri kimi qəbul olunmuşdu. Məmməd Səid Ordubadini isə Azərbaycanda unudulmamağı üçün, dünyaya tanıtmaqdan ötrü çox iş görülməlidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Görkəmli Azərbaycan yazıçısı Məmməd Səid Ordubadinin anadan olmasının 140 illiyi haqqında”kı 10 aprel 2012-ci il tarixli sərəncamı qüdrətli sənətkarı milli ədəbi-ictimai fikirdə yüksək xidmətləri səviyyəsində mövqeyini daha da möhkəmləndirmək və yaxın və uzaq xaricə təqdim etmək baxımından geniş meydan açır.

Məmməd Səid Ordubadi Azərbaycan tarixi roman məktəbinin banisidir. Görkəmli yazıçının tarixi romanları dünya tarixi romanının da qiymətli nümunələri sayılmağa layiqdir. Məmməd Səid Ordubadinin tarixi romanları ilə milli tarixi romançılıq ənənəsinin prinsipləri də formalaşmışdır. Böyük tarixi romançı Məmməd Səid Ordubadinin romanlarından hər biri əhatə etdiyi epoxanın güzgüsüdür. “Qılinc və Qələm” tarixi romanı Azərbaycan tarixinin Nizami dövrünün ədəbi salnaməsidir. Böyük sənətkarlıqla yazılmış bu möhtəşəm bədii əsər Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının zirvəsində dayanır. Əsərdəki obrazlar tarixiliklə bədii təfəkkürün vəhdətindən yoğurulmuş parlaq, bənzərsiz surətlər kimi Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirir. “Qılinc və qələm” tarixi romanı XII əsr tarixinin də misilsiz zəngin mənbəyi sayılmağa layiqdir. “Qılinc və Qələm” tarixi romanı ədəbiyyatşünaslar üçün olduğu qədər tarixçilərdən ötrü də əhəmiyyətliyədir. Bu, Nizami Gəncəvinin və müasirlərinin romanı, Nizami epoxasının ədəbiyyat üslubunda yazılmış tarixidir. Məmməd Səid Ordubadi hələ keçən əsrin 30-cu illərində keçmiş sovet ideologiyasının xalqa soykökünü, tarixini unutturmaq, məqurtlaşdırmaq vəzifələrini dövlət səviyyəsində həyata keçirdiyi bir zamanda “Qılinc və Qələm” tarixi romanını yazmaqla Azərbaycanda milli-mənəvi özünüdərk proseslərinin tarazlığını qoruyub saxlamağa şəərəflə xidmət göstərmişdir.

“Dumanlı Təbriz” tarixi romanı da Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının tarixini və ideyalarını yaşadan böyük ədəbi hadisədir. Məmməd Səid Ordubadi sadəcə Səttarxan hərəkatına rəğbət bəsləməklə qalmamış, həmin hərəkatın fəal iştirakçısı, bir çox hallarda görkəmli sərkərdənin silahdaşı olmuşdu. “Dumanlı Təbriz” həyatı fərqli ideoloji hədəflərə malik olan mübarizələrin içərisində keçən Məmməd Səid Ordubadinin özünün də keşmekeşli taleyinin romanıdır. Məmməd Səid Ordubadinin təsvirində Səttarxan hərəkatının açılmamış mərmilərinin də səsi eşidilməkdədir. Ədibin “Qanlı sənələr” publisistik romanı XX əsrin əvvəllərindəki dumanlı Naxçıvanın və çevrəsində gedən mürəkkəb ictimai-siyasi mübarizələri, münaqişələri ədəbiyyatın yaddaşına həkk edən əhəmiyyətli əsərdir. “Həyatım və mühitim” memuar ədəbiyyatı nümunəsi olmaqdan daha çox qiymətli tərcümeyi-hal romanıdır. Dahi Üzeyir Hacıbəyovun məşhur “Koroğlu” operasına yazdığı libretto Məmməd Səid Ordubadinin tarixi qəhrəmanlıq mövzusunu şeirlə mənalandırmağı və musiqi ilə uzlaşdırmağı bacarmaq istedadının konkret əməli ifadəsidir. Yarım əsrdən çoxdur ki, Azərbaycan tarixi romanı Məmməd Səid Ordubadi ənənəsinin işığında ədəbiyyatdakı yolunu uğurla davam etdirməkdədir. Lakin etiraf edilməlidir ki, yeni, maraqlı, əhəmiyyətli, cəlbədicə tarixi romanlar yaranmışdır, ancaq bu janrda Məmməd Səid Ordubadi zirvəsindən sonrakı axırıncı aşırım hələ ki, keçilməmiş yolun davamı olaraq qalır. Ümumiyyətlə, Məmməd Səid Ordubadinin əsərləri mənsub olduğu xalqın milli-mənəvi bütövlüyünün, milli birliyinin, mübarizə ruhunun, oyanış və azadlığının böyük ədəbiyyat səviyyəsində əks-sədasıdır. Ayrı-ayrı xalqların qüdrətli yazıçıları ümummilli vəzifələrin həyata keçirilməsinin təkamül proses-

lərini, keçid dövrlərini, dəyişmə və döyüş məqamlarını ədəbiyyatda canlandırmaqla tarixi epoxalar və nəsillər arasında varisliyin qorunub saxlanılmasına, gələcəyə əmanət edilməsinə xidmət etmişlər. Belə məsuliyyətli və şərəfli tarixi missiyanı Rusiya üçün Lev Tolstoy rus ədəbiyyatında böyük dahiyənəliklə yerinə yetirmişdir. Məmməd Səid Ordubadinin tarixi romanları, ümumiyyətlə, müxtəlif janrlarda yazılmış qiymətli əsərləri Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tarixinin və keşməkeşli taleyinin ədəbiyyatı olaraq ümummilli mənafehlərin ədəbi yaddaşda həkk olunması ilə yanaşı, həm də gələcəyə işıq sala biləcək xidmətin ifadəsidir. Yəni Lev Nikolayeviç Tolstoyun öz xalqı üçün gördüyü işi Azərbaycanda XX əsrdə bir neçə görkəmli sənətkarlarla birlikdə həm də Məmməd Səid Ordubadi gerçəkləşdirməyi bacarmışdır. Görüntüdə keçmiş sovet rejiminin Azərbaycanındakı rəhbərləri ilə münasibətləri haqqında əfsanələr yaşayan Məmməd Səid Ordubadi idealının ədəbiyyatdakı ifadəsi milli-mənəvi bütövlüyə, tarixi yaddaşın yaşadılmasına xidmətin nümunəsi kimi ədəbiyyatı tarixi əhəmiyyətli işə çevrilməyin gerçəkliyini dolğun şəkildə əks etdirir. Bu gün Məmməd Səid Ordubadini öyrənməyin, öyrətməyin və tanıtmağın zəruriliyi həmişə olduğundan daha çox görünür.

ƏDƏBİYYAT

1. Ordubadi M.S. Həyatım və mühitim. Bakı: Azərnəşr, 1996.
2. Ordubadi M.S. Əsərləri: 8 cildə. Bakı: Azərnəşr, 1964-1967.
3. Mir Cəlal, Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982.
4. Axundlu Y. Məmməd Səid Ordubadi. Bakı: Sabah, 1997.

Иса Хабиббейли

ТОЛСТОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

В статье говорится о жизни и творчестве выдающего писателя, создавшего школу исторических романов в азербайджанской литературе, – Мамеда Саида Ордубади. Автор проводит сравнительный анализ истории азербайджанской литературно-общественной мысли с историей великой русской литературы и освещает многостороннюю деятельность писателя.

Ключевые слова: Мамед Саид Ордубади, азербайджанская литература, русская литература, Лев Николаевич Толстой.

Isa Habibbeyli

TOLSTOY OF THE AZERBAIJAN LITERATURE

It is told in the paper about life and works of one outstanding writer – Mammad Said Ordubadi who has created school of historical novels in the Azerbaijan literature. The author introduces Mammad Said Ordubadi's services in Azerbaijan's literary-social thought history in comparison with Great Russian writer L.N.Tolstoy's role and multilateral activities in Russia.

Key words: *Mammad Said Ordubadi, Azerbaijan literature, Russian literature, Lev Nikolayevich Tolstoy.*

RAMİZ QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ramizasef@yahoo.com.tr

XAQANI ŞİRVANININ İCTİMAİ-FƏLSƏFİ LİRİKASI: “QƏSIDEYİ-ŞİNİYYƏ” ƏSƏRİ

Məqalədə Azərbaycanın görkəmli klassik ədibi Xaqani Şirvaninin lirik yaradıcılığından bəhs olunur. Qeyd edilir ki, Xaqani Şirvani həm də ictimai-fəlsəfi məzmunlu lirik əsərlər müəllifidir. Bunlardan biri kimi məqalədə “Qəsideyi-şiniyyə” əsəri təhlil edilir. Göstərilir ki, bu əsərində ədib insan problemi haqda görüşlərini təqdim edir. İnsanın yaranışı, onun taleyi, mənəvi aləmi bu əsərdə əsas mövzudur. Mənəvi kamillik “Qəsideyi-şiniyyə” əsərinin əsas ideyasıdır.

Açar sözlər: *Xaqani Şirvani, ictimai-fəlsəfi lirika, insan problemi.*

Xaqani Şirvani XII əsrdə yaşayıb-yaratmış, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində geniş şöhrət tapmış, özündən sonra söz sənətkarlarının yaradıcılığında öz qüdrətli təsir gücünü saxlayan qətiyyətli və mübariz Azərbaycan şairidir. “Xaqani Şirvani – Azərbaycan xalqının orta əsrlərdə qaldırdığı şəriyyət bayrağı”dır (4, s. 3). Bu söz sənətkarı geniş bədii irsə malik olsa da, daha çox qəsidələr ustası kimi şöhrət tapmışdır. Onun qəsidələri dərin məna və hikmət dolu tərbiyə məktəbidir. Təsədüfi deyildi ki, görkəmli xaqanişünas Qafar Kəndli yazırdı: “...Orta əsr ədəbiyyatının qızıl çağı və Şərq ədəbiyyatının qəsidə və məsnəvi-sindən söz açıqda, Azərbaycanın intibah ədəbiyyatını izlədikdə Azərbaycan mədəniyyəti altın dövrünün iki qoşa böyük dühası – “türkani-parsiquy” – “Türkanə-soxən” Xaqani və “türkanə-nəzm” Nizamini nəzərimizə gətiririk” (4, s. 4). Xaqani Şirvani - “sahibi-Şirvan qəsidə də taysızdır” (4, s. 4).

Xaqani, doğrudur, ilk poema müəllifidir, ancaq o, “Mədain xərəbələri”, “Qəsideyi-şiniyyə” və b. qəsidələrində daha çox qüdrətli görünür. Bu əsərlər özünün təntənə və diqtəsilə seçilir, hikmət və mənadan bayraq qaldırmış bir ordunun zəfər təbilinə bənzəyir. Şair özü demiş:

*Görün Xaqaniyə hümmət necə imkan yaratmış ki,
Bu gün yüz fəlsəfə ustasını saymaz da Xaqani [3, s. 108].*

Qəsidələrində hikmət və hünər sahibi olan Xaqani ictimai-fəlsəfi qəsidələrində daha böyük və dərin mətləblərə toxunur. “Qəsideyi-şiniyyə”, bu mənada, daha diqqətəşayan və maraqlı qəsidələrdən biridir.

Qəsidəni məzmununa görə şərti olaraq iki yerə bölmək mümkündür: 1) Kamil insan problemi və onun həlli yolu; 2) İnsan və dünya münasibətləri.

Qəsidənin əvvəlindən sənətkar “Kamil insan necə olmalıdır?” problemini qaldıraraq bununla bağlı fikirlərini ortaya qoyur, insanın düşüncə və duyğularını, mənəvi kamilliyini diqqətə çatdırır. Xaqaniyə görə, hər bir insan öz qəlbinin səsinə, bəsirətinin tələbinə diqqətlə qulaq asmalı və ona uyğun yaşayıb davranmalıdır. Bu bəsirətin, qəlbin öyrətdiyi, təlim və hökm etdiyi elm məhz insanı kamil düşüncə və mənəviyyata sahib edə bilər. Hər bir insana çıxılmaz və dar məqamda ağılı və zəkası kömək edə bilər. Sadəcə, onu doğru yola yönəltmək və fəallaşdırmaq gərəkdir. “Hər dənizdə sədəf olmadığı kimi, hər qətrədən də yaranan insan deyil”. Məhz özünü dünya və dünya nemətlərindən üstün tutan insanın “Araz aşığındandır, Kür topuğundan”. İnsan sözün bütün mənalarında hümmət sahibi olmalıdır ki, dünyanı it kimi qarşısında çökdürsün, ya da özü it kimi nəfsinin dalınca sürünsün.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Xaqanidə islam fəlsəfəsi və təliminə aludəçilik səviyyəsində bağlılıq var. Tədqiqatlardan da görünür ki, bu zamanlarda əvvəllər sevib bağlandığı yunan fəlsəfəsinə küskün və etinasızdır (4). Yunan fəlsəfəsindən soyuyan sənətkar özünün iç tələblərinə uyğun olaraq inandığı, təskinlik və mənəvi ucalıq tapdığı islam fəlsəfəsinə bağlanmışdır. Fikrimizcə, bu həm də ona görə idi ki, dünya və varlıq, həyat haqqında yunan fəlsəfəsinin məhz idraka, özü də məntiqi idraka əsaslanan fəlsəfi bilikləri şairin yaşadığı üzüntülü, əzab və işgəncəli həyatında təskinlik, inam və nicat vermirdi. Çünki həyatda elə faktlar var ki, məsələn, o dövr sənətkarlarının da arzulayıb axtarıqları ədalət və həqiqət idrakla heç cür dərk oluna bilmirdi, yalnız nisbilik və müqayisə ilə ağıla gətirmək, anlamaq olardı. “...Yunan fəlsəfəsi adlanan bir fəlsəfənin hökmləri ilə, dövrün “yer allahlarının” pis əməllərinin qarşısını almağın mümkün olmadığını, yunanın qurumuş çayının suyu ilə” əprimiş beyinlərə su çiləməklə, büzülmüş canlara həyat verməyin imkan xaricində olmasını vaxtlı-vaxtında duymuşdur” [4, s. 200]. Bu sənətkar, əslində, fəlsəfənin hökmünə qarşı çıxmaqla fəlsəfəni həyatla bağlamaq niyyətində idi. Yalnız bununla həyatı dərk etmək, yaxşını pisdən seçmək və zülmə, şərə qarşı nifrət duymaq, mübarizə aparmaq olardı. Yoxsa fəlsəfənin dinlə çulğaşan bəzi hökmlərinin insanların başını piyləyə-piyləyə zülmə əsir edəcəyi qaçılmaz idi. Buna görə də islam fəlsəfəsinin köməkliyi ilə öz arzuladıqlarına çatan sənətkar öz təlimlərində də bu fəlsəfənin təlimlərinə əsaslanırdı. Bu da qeyd edilməlidir ki, Xaqani öz dövründə islam fəlsəfəsi üzərində yaranıb yayılmış təsəvvüf təriqətləri ilə, xüsusilə də, əxiliklə sıx bağlı bir şəxs idi. Elə bu dediklərimizə rəğmən Xaqani “Qəsideyi-şiniyyə”sində insanın ilk təlimini “sükut” adlandırır. Əlavə edək ki, qəsidədə şair, fikrimizcə, insanın ilk yaranışından və sonunda dünyaya oyaq münasibətinə qədər hər şeyə təsvir verir. Qəsidədə deyilir:

Mənim öyrəndiyim ilk söz bu məktəbdə “sükut” oldu,

Bəladır dil başa, lakin sükut hər dərd dərmanı [3, s. 101].

Burada sənətkarın insanın ilk yaranışdan dilsiz-ağızsız olmasına, məhz bu sükut içərisində də dünyanı görərək öyrəndiyinə işarə edir. Bu fakt deyilmi ki, körpə doğulandan ancaq duyma və görmə ilə başlanan öyrənmək yoluna qədəm basır. Öyrənə-öyrənə yeni yollarla öyrənmə üsullarını artırır, təlim alır. İnsan öyrənə-öyrənə bir zaman qarşısında qarma-qarışıq, xaotik bir dünya, varlıq mənzərəsi görür. Bu qəsidənin əvvəlki beytlərinin məzmunundan da görün-düyü kimi, şeir yazılması şairin qəlbədən oyanışı və fikri intibahı dövrünün məhsuludur. Ümumiyyətlə, qəsidə insanın fikri oyanış və mənəvi kamillik əxz etməsindən bəhs edir. Faktlardan da məlumdur ki, hələ şair 15-16 yaşlarında ikən oyaq baxışlara sahib idi və ayıq münasibət onun ətrafına olan münasibətini dəyişdirirdi. Düzdür, saraya düşdükdən sonra gözqamaşdırıcı saray mühiti şairin gözlərinə pərdə salır və axtardığı, içində onun acına çevrildiyi həqiqətləri görünməzləşdirirdi. Amma sonralar, 22-23 yaşlarında sənətkar bu mühitdən tezliklə iyrəndi və ikrahla özünün saraydakı vəziyyətinə baxdı. Oyanış və fikri intibah yenidən başladı: daha güclü, vulkanik tərzdə. Şairin fikirləri indi ənginliklərdə gəzirdi. Əlavə edək ki, şairdəki bu mənəvi təbəddülat dövrünün fəlsəfi təriqətləri, xüsusilə məhəbbət, insaniyyət və qardaşlıq fəlsəfəsindən yoğurulmuş əxilik, yunan fəlsəfəsinin tam əksinə olaraq aludə olduğu, sevdiyi Şərq fəlsəfəsi – geniş yayılan təsəvvüf ideyaları, islam fəlsəfəsi və əxlaqi qaydaları, işraqiy-yəlik təkan vermişdi. Zəhidlər kimi tərkidünyalığın əleyhinə olan şair sonunda ona qarşı edilən pisləklərdən özünü qorumaq üçün “üzlət”ə baş vururdu. Bununla da, cəmiyyəti dərkə, mənəvi kamilliyə yol alırdı. Pisləklərdən qaçınmaq onu əxiliyə daha çox yaxınlaşdırırdı. Məhz bu dövrdəki mənəvi təbəddülat və fikri oyanma onu “Qəsideyi-şiniyyə”yə gətirib çıxardı. “Qəsideyi-şiniyyə” məzmun və ideyaca artıq oyanmış, haqqın və ədalətin nə olduğunu bilən, dünyadan üstün mənəvi ucalığa və kamilliyə çatmış, “peyğəmbəri tanıyan və Tanrını axtaran” bir həqiqət yolçusunun düşüncəsi, tövsiyəsi və qənaətidir.

O “əbcəd” ki mənə ustad təlim etdi təcridi,

Saralmış çöhrəmə yazdı qızıl xətlə gözüüm qanı.

O gün ki sirri yoxluqdan ibarət əbcədi bildim,

Unutdum varlığa bağlı olan hər bir müəmmarı (3, s. 101).

Yuxarıda dediyimiz fikirlərə əlavə edə bilərik ki, “əbcəd” sözünü həm də “heç nə” anlamı verən əlifba mənasında da başa düşmək mümkündür. Demək, beytdən belə başa düşmək olur ki, ustad (mənəvi diktə) təlim edən elm tədris olunmaq, özünü digər varlıqlardan kənar tutmaq və ayırmaq “əlifba”sıdır. Qeyd edilən bu bədii faktlara bu həyati faktı da əlavə edək ki, görünür, bu hissədə sənətkar dar mənada ona əbcəd öyrədən ustadı – əmisi Kafiəddin Öməri nəzərdə tutub. Çünki məlum olduğu kimi, Xaqaniyə kiçik yaşlarından dərs verən, ona əbcədi, əlifbanı öyrədən, digər elmlərlə tanışlıq verən, bununla da, onun gözlərini açıb dünyaya yeni münasibət və baxışlar bəxş edən ustadı əmisi Kafiəddin Ömər idi. Elə bu beytdə də çox güman ki, sənətkar ilk təhsil illərini və ona müəllimlik edən, yeni dünya bağışlayan, uşaqlıqdan gözlərini açan, mə-

nəvi ata bildiyi əmisinin timsalını nəzərdə tutur. Amma geniş mənada insana elmi, biliyi öyrədən islam fəlsəfəsinə görə, Allah idi. Alim və hər şeyi bilən Allah məhz insanı yaradarkən bütün digər fəvqəl varlıqları insanla müqayisə etmək üçün imtahan edir, insana öyrətdikləri ilə onun “faili-muxtar”lığını və zəkasını ortaya qoyur. Bu mənada beyt dini fəlsəfəyə əsasən, insana ilk bilikləri öyrədən Allahı ifadə edir. Necə ki Qurani-Kərimin ilk nazil olan ayəsində də məhz bu ayələr deyilirdi: “Oxu, yaradan Rəbbinin adı ilə oxu!” [9].

Bu beytlər peşman bir insanın narahat göz yaşlarıdır. Nə qədər ki şair dünyadakı həqiqətləri, ətrafdakı hadisələri doğru-düzgün dərk etmirdi, sakit və fırayan idi. Elə ki, gözlərini ustadı biliklə açdı, hadisələrin altındakı mahiyyəti bildi, həqiqəti dərk etməyə başladı. Bu zaman təəssüf və peşmançılıqdan göz yaşı tökdü.

“Sirri yoxluqdan ibarət əbcəd” [3, s. 101]. Əbcəd məntiqsiz düzlükdən ibarət hərflər əlifbasıdır. Lakin əbcəddə hərflər müəyyən rəqəmlərlə işarələnir və özünəməxsus yer tutur. Bu “mənasız” düzlükdə rəqəmlərin cəmi ona bir mənə verir. Dünyadakı varlıqlar da belədir. İlk görünüşdən yerli-yersiz və qarma-qarışıqdır. Hadisələrdə bir xaotiklik, nizamsızlıq var. Amma bütövlükdə, bir-biri ilə əlaqədə dünyanın vahid ümumi mənzərəsini, görünüşünü təşkil edir. Hər bir varlıq və hadisə özündə heç bir mənə və əhəmiyyət kəsb etmir. Yalnız birlikdə vahid dünya anlamını ifadə etməyə, ümumi mənə və mahiyyət kəsb etməyə qadirdir. Bu “nadanlıq elmi” həm də nadanları başa salmaq üçündür. Şair bu elmin qəribəliyini bunda görür. Yəni bildiklərimiz bir heçlik (cəfəngiyat), bilmədiklərimiz isə əsldir (həqiqətdir). İnsan həmişə həqiqəti, dünya və hadisələrin mahiyyətini öyrənməyə can atır, onun haqqında hər şeyi deyir, lakin konkret həqiqəti nə deyir, nə də bilir.

Xaqani qəsidəsində dünyanı yenidən dərk etmək istəyən bir şəxsiyyətin oyanma ilə dərk etmə arasındakı böhran mərhələsi təsvir olunur. “Məktəbdə ömrü keçən”, “hələ əbcəddə aciz qalan” insanın öyrənmək ehtirasından doğan narahatlıqlarını təqdim edir. Əvvəllərdə də qeyd olunduğu kimi, Xaqani dünyanı, həqiqəti dərk etmənin yolunu şüurla yox, təblə mümkün olacağı fikrindədir. Həqiqəti (sadəcə, nisbətdə olan həqiqəti deyil, Allaha yaxın həqiqəti) yalnız təblə, bəsirətlə, kəşflə görmək, dərk etmək, qavramaq və qəbul etmək olar. Şüur isə yalnız əlamətinə görə varlığı müəyyənləşdirə bilər. Şüurun varlığın mahiyyətini idrak etməsi, ümumiyyətlə, mahiyyəti üzə çıxara bilməsi qeyri-mümkündür. Şüurla mahiyyətin təzahürlərini, hadisə və əlamətlərini müəyyənləşdirmək və dərk etmək mümkündür. Göründüyü kimi, bu fikir və mülahizələr bizi Söhrəverdinin fikirlərilə bağlayır: “Yalnız kalb və işrak yoluyla hakikate ulaşla bilər... Biz eşyayı onunla kavrarız...Ona sahib olan kimsə varlıqlara və olaylara hükmedebilir... İnsan keşf yoluyla tedricen zulmetten nura yüksəlir” (8, s. 226). Təb oyananda artıq şüur lazım olmur. Söhrəverdi fəlsəfəsində olduğu kimi Xaqani də insanın zülmətdən nura yüksəlməsi mənəvi inkişaf yolunu təsvir edir. Belə ki, şair həqiqəti görə və ona qovuşa bilmədiyindən ötrü öz qəlbinin, beyni-

nin, şüurunun qaranlıq, zülmət olduğunu hesab edir, həyatını mənəvi səfalət adlandırır. Mənəvi biliksizlikdəndir ki, insan öz nəfsi və tamahı ucbatından dünya nemətlərindən ötrü öz azadlıq və ləyaqətini hökmdar və digər insanlara əsir edir. Halbuki insan, digər filosoflar da demişkən, çox şeylər var ki, onlarsız da yaşaya bilər bununla da, öz mənəvi və fiziki azadlıq və ləyaqətini, dəyərini qoruyub saxlayar. Bu məqsədlə də şair “Qurani-Kərim”in “Nun vəl qələm” surəsindən istifadə edərək kasıblıqdan şikayətlənməməyi, nəyi varsa onu qorumağı, var-dövlət arxasınca sürünməməyi təlqin edir. Əlbəttə, insan bilməlidir ki, o, gözən bir “zibil”dir, sonunda torpağa qarışası bir “çürüntü”dür. Çox-çox arzuladığı və nail ola biləcəyi var-dövlət onun qəmidir.

Klassik sənətkarın bəhs etdiyi oyanmada əsas məsələlərdən biri nəfsin nəzarəti və idarə olunmasıdır. Nəfs insanı həqiqətdən uzaqlaşdırır da bilər, həqiqətə çatdırır da bilər. “İnsan nəfsi tərbiyə süretiylə bir takım mertebələri aşar və sonunda yüksək ruhi kuvvetlər kazanır. Kalbinde şəffaflıq hasil olur, mana alemi ilə temasa keçər” (8, s. 226). Sadəcə, nəfsi dünya nemətlərinə və şəhivətə deyil, həqiqəti öyrənməyə döndərmək, onu öyrənməyə sərf etmək gərəkdir. “Dünyaya olan nəfsini öldürsən, ona şəriətdən (islamdən) baş daşı qoysan, o zaman məzardan həqiqət gülüstanı baş qaldırır” (3). Bunun üçün isə insan olan kəsdə hümmət gərəkdir. O kəsdə “hümmət günəş misli gərək olsun ki”, dünyadan ikiəlli yapışan, nura gözləri zülmətlə bağlı, əliqanlı şahlardan üstün olsun. O zaman ona nə yurd, nə də mal-dövlət lazımdır. Çünki hümməti olan hər kəsin Süleymana tayı-bərabəri var, yəni dünyanın şərinə, nemət və varına sultanlığı var. Bu kəslərin hər birinə içindən bir nida baş qaldırır səslər: “Ey yatanlar, oyanın!” (“Rəbbi-həbli”). Bu nida qüdrət sahibi Allahın nidasıdır ki, məşhər günü ölmüş varlıqları oyatmaq üçün əmr edəcəkdir – R.Q.).

Əgər insanda hümmət baş qaldırırsa, nəfs ölür, tamah “zəncirlənmiş it” kimi “vəzir” olar (3, s. 103), can və cahan isə dünyadan üstün insanın ayaqları altında gərəksiz gözəllik kimi tapdanıb qalar: insan dünya və cahanüstü bir insan olar. Can insan üçün bir “mehman”dır, bunu bilən isə onun nə vaxtsa tərk ediləcəyinə darılmaz. Bu dirilik axtaran yolçunun “hava-taxtı”, “ağıl-tacı”, “süf-rə-rzası”, “can-mehmanı”dır. “Xəzinədarı-fikir, ilham”, “keşişçi-şər ilə tovfıq”, “əsiri-nəfs ilə, amal”, “qulu-çərx ilə keyhan”dır. Onun tacındakı mərcanlar “qəsrindəki taxt” hökmdarlar tək zülm və istibdad ilə əldə olunmayıb; əksinə, öz nəfsinə zülm edib, özgülərinə mərhəmət.

Qəsidənin bu hissəsində oyanmış insanın kamilliyə çatması və mənəvi kamillik təsviri də verilir. Kamilliyə çatmış insanın malik olduğu üstün xasiyyət və xarakteri, sözsüz ki, onun bu kamilliyə çatacağına qədər gələn yolu və mübarizəni də təsəvvürə gətirə bilər. Bundan sonra kamilliyə yetmiş ayıq və aqıl bir insanın dünyaya olan münasibətləri əsas yer tutur. Yeri gəldikcə şair saraylarda yaşadığı dövrlərdən gördüyü və nifrətlə qarşıladığı saray mühitinə münasibətini, nifrət və təəssüfünü bildirir.

Bacarsan olma aludə, cəlalinə bu dünyanın,

Bu murdar daşı almaqla ələ şad etmə şeytanı [3, s. 106].

Şairin təsəvvürüncə, kamilliyə çatmış insanın heç nəyə, heç bir dünya malına ehtiyacı yoxdur. Onun üçün əsas olan ən qiymətli nemət azadlıqdır. “Azad yaşamaq, azad düşünmək” həqiqət axtaran insanın bu dünya ilə mübarizəsində əldə etdiyi ilkin və ən dəyərli nemətdir. Azadlıq təkcə insanlardan deyil, insanın tamahının ehtiyacı olduğu varlıqlardan da azad olmağı deməkdir. Bu dünyada heç nə onun eyninə olmamalıdır. Çünki bu dünyanın nemətlərini yetişdirən, müqəddəs sayılan torpaq da çirkab içərisindədir. İndi bütün haram və murdarların, çirkabın yetişdiricisi və məskəni torpaq özüdür. Bu torpaq cına-yətləri örtə-örtə, insan qanları içə-içə, cəsədləri uda-uda bəslənmiş, öz müqəddəs saflığını itirmişdir. Buna görə də gözünü dolu, könlünü tox tut.

Beləliklə, Xaqani kamil insanı çox uca, yüksək bir zirvə hesab edir. Ona verdiyi dəyər və qiymətdəndir ki:

*Bu aləmdən uzaqlaş sən, o aləm dərdinə qalma,
İki aləmdən üstündür təfəkkür əhlinin canı.*

İki aləm iki gözdür tərəzusundə xəllaqın,

Sığışmaz bu iki gözdə çəkənlər ədl mizanı (3, s. 105) –

deyir. Başqa mütəsəvvüflərdə olduğu kimi, Xaqani də dünyanı iki cür təsəvvür edir: real-fani dünya və əsl əbədi dünya. O biri aləm-ölümdən sonrakı ruhların məskən tutacağı əsl aləm üçün çalışmaq, yaşamaq fikrinin qabağına başqa daha maraqlı bir fikir qoyur: məntiqi və analoji. Əgər bu dünyadan əl çəkirsənsə, düşündüyün o biri dünya onsuz da sənindir. Amma can (yəqin ki ruh) özü də təfəkkür, təb və aql əhlinin, kamil, öz canının əzəlini, mahiyyətinin və aqibətini bilən insan üçün can fanidir, amma bu iki aləmdən üstündür: öz dəyəri, qiyməti və bənzərsizliyi ilə. Bu fikirlər göründüyü kimi, islamın tovhid, “Quran”ın “Mən sizi öz nurumdan yaratdım” hökmlərini və bu fikirlərdən boy atmış təsəvvüfün vəhdəti-vücut qənaətini yada salır. Canın (ruhun) başqa varlıqlardan üstün bir varlıq olduğu fikrinə gəlinir və onun iki “xəyal” aləmindən üstün olaraq yalnız Tanrıya bağlanacağına, Tanrı ilə bərabərləşəcəyinə, ona aid olacağına inam ifadə olunur. “Kamil ruh Tanrının təcəllisidir” fikri ümumiləşdirilir. Sonrakı beytdə də əvvəlki fikirlərini inkişaf etdirərək sənətkar bildirmək istəyir ki, kamil “can”dan aşağıda duran iki aləm yaradanın tərəzisinin gözləridir. Ancaq “bu iki gözdə ədl mizanı çəkənlər sığışmaz”. Yəni kamil ruh yalnız Tanrıya mənsub olduğu üçün bu aləmlərin heç birində qərar və yer tutmaz.

Bütün bu imkanlara sahib olmaq üçün isə, əlbəttə, nəfsinə hakim olmağı, hümmət sahibi olmağı, dünyadan həzər qılmağı vacib hesab edir. Yalnız bundan sonra bu rütbəyə qovuşmaq, nail olmaq mümkündür. Xaqani yeri gəldikcə öz fikirlərini, kamil ruhun tərbiyəsi haqqındakı mülahizələrini mürsəl peyğəmbərlərimizin aqibəti ilə əsaslandırır, onları – Süleyman, Musa, İsa və Məhəmməd (s.ə.v.) peyğəmbəri nümunə gətirir. Eyni zamanda “Quran”ın, isla-

mın əxlaqi qayə və mənəvi tərbiyə, etik dəyərlər külliyyatını çıxış yolu hesab edir. Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.v.) özünü isə nümunə qəbul edirdi:

Bütün dərvişlərin şahı olubdur Əhmədi-Mürsəl

Ki, "Nun vəl qələm" Quranda səbt etmiş bu fərmanı (3, s. 106).

Qəsidədə aparıcı olaraq şair daha çox dərviş və hökmdarla müqayisə timsalında öz fikirlərini əsaslandırır. Dərvişləri malik olduqları bir çox üstün insani dəyərlərinə görə hökmdar və sultanlardan artıq hesab edir, onların qəlbini yaşayış və davranış tərzlərini "rəmlər dolu sirr lövhəsi" adlandırır. Onlar bir çox şeylərə malik olmadıqlarına görə yoxsul olsalar da, mənən zəngin və dərinlirlər:

Fəqirin xirvəsində bəxşələrdə rəmlər vardır

Ki, onlar "ləvh-i-məhfuz"u açanlar bu müəmmarı [3, s. 106].

Bu beytlərdən də görünür ki, sənətkarın dərvişə və dərvişliyə böyük ehtiramı var. Tədqiqatlardan da bəlli olur ki, Xaqanidə mənəvi intibah dövründə təsəvvüfün hökmlərinə valehlik yaranmış, məlamətiyyə və qələndəriyyəyə xüsusi hüsn-rəğbət bəsləmişdir. Elə buna görə də şair özünü də uca və kamil bildiyi dərviş hesab edərək, öz malik olduqları ən böyük üstün cəhəti və fikri-mənəvi tələbi şüara çevirir: "Hamı dünyaya aşıqdır, biz isə qəmdən azadıq". Şair dərvişi ədalətli hesab edir, çünki Tanrının yanında sultanla dərvişin fərqi olmadığı kimi, onun da nəzərində sultan və dərviş eyni olmalıdır. "Dindən məqsəd ədalətdir" deyən "şair mənəvi cəhətdən yüksəlmək, yuxarıdakı böyük əxlaqi qayələrə yiyələnmək üçün hümmət, səbir, qənaətə yiyələnməyi əsas şərt sayırdı" (4, s. 203). Beləliklə, böyük sənətkar Xaqani Şirvani məşhur "Qəsideyi-şiniyyə"sində kamil insan problemi və onun tərbiyəsi məsələsini qoyur, bununla da, dövrünün bir çox filosof və mütəsəvvif sənətkarları ilə birləşir.

Şairin mənəvi oyanma və intibah dövrünə təsadüf eyləyən bu əsəri özünün bədii sənətkarlığı, ideya-bədii xüsusiyyətləri ilə əvəzedilməz yer tutur. Əsərin sənətkarlıq qüdrətindəndir ki, Xaqanidən sonra Şərqdə tanınmış görkəmli söz ustaları da bu qəsidəyə nəzirə olaraq şanlı əsərlər yaratmışlar. Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai, Məhəmməd Füzuli bu mənada daha çox yadda qalan və diqqətəşayandirlar. Bunu da qeyd etməyi lazım bilir ki, Xaqani çox sevilən sənətkar olaraq Şərq ədəbiyyatında daha çox açıqdan-açığa və davamlı olaraq şəra, zülmə qarşı mübarizə aparan, bu ruhda sənət əsərləri yaradan qüdrətli və unudulmaz bir sənətkardır. Tərcümələrdə bir çox bədii ifadə qüdrətini itirsə də, Xaqani yaradıcılığı həmişə öz mübarizə təntənəsi, etiraz və qəzəb pafosunu saxlayır, dərin və hikmətamiz fikirlər ifadə edir. Xaqani Şərqin dahi sənətkarlarından biri kimi daha çox Azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən tədqiq olunmuş, barəsində qiymətli tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı: Gənclik, 1998, 731 s.

2. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Ürək döyüntüləri. Bakı: Gənclik, 1979, 143 s.
3. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, 670 s.
4. Kəndli (Herişçi) Q. Xaqani Şirvani: həyatı, dövrü və mühiti. Bakı: Elm, 1988, 592 s.
5. Məmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 328 s.
6. Səfərli Ə., Yusifli X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982, 388 s.
7. Şükürov A. Fəlsəfə. Bakı: Elm, 1997, 382 s.
8. Taylan Necib. Anahatlarıyla: İslam fəlsəfəsi: kaynakları-temsilcileri-tesirleri. İstanbul: Ensar neşriyyat, 1991, 344 s.
9. www.sun.az

Рамиз Гасымов

ОБЩЕСТВЕННО-ФИЛОСОФСКАЯ ЛИРИКА ХАГАНИ ШИРВАНИ: ПРОИЗВЕДЕНИЕ «ГАСИДЕИ-ШИНИЯ»

Статья посвящена лирическому творчеству выдающегося Азербайджанского поэта Хагани Ширвани. Отмечается, что Хагани Ширвани известен также как автор лирических произведений общественно-философского содержания. Указывается, что основной темой является человек, его рождение, судьба, духовное совершенство.

Ключевые слова: *Хагани Ширвани, общественно-философская лирика, проблема человека.*

Ramiz Gasimov

KHAGANI SHIRVANI'S SOCIO-PHILOSOPHICAL LYRICS: THE WORK OF "GASIDEYI-SHINIYYA"

The paper deals with classic writer Khagani Shirvani's lyrical works. It is noted that Khagani is known also as the author of lyrical works with socio-philosophical contents. "Gasideyi-shiniyya" is analyzed by the author as one of those works. It is shown that writer introduces in this work his thoughts about human problem. Creation of the man, his fate, spiritual world is the main topic of this work. Spiritual mental maturity is the main idea of the work.

Key words: *Khagani Shirvani, socio-philosophical lyric poetry, human problem.*

(Akademik İ.Ə.Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

ZÜLFİYYƏ İSMAYIL

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayilzulfiyye@yahoo.com

ƏLİQULU QƏMKÜSARIN YARADICILIQ DİLİNƏ NƏZƏRİ BAXIŞ

Məqalədə görkəmli mollaəsrəddinçi ədib Əliqulu Qəmküsarın yaradıcılığının dil-üslub xüsusiyyətlərindən söz açılır. Göstərilir ki, ədibin yaradıcılığının dili mollaəsrəddinçi üsluba malikdir. Bu baxımdan Əliqulu Qəmküsar da yaradıcılıq məzmununa uyğun olaraq satirik, tənqidi leksikadan bəhrələnmiş, bədii ifadə zamanı bu imkanlardan istifadə etmişdir. Ədibin yaradıcılığında istifadə olunan bədii ifadə və təsvir vasitələri də məqalədə təhlil edilir, həmçinin görkəmli sənətkarın dilin saflığının qorunmasındakı xidmətləri araşdırılır.

Açar sözlər: *Əliqulu Qəmküsar, Molla Nəsrəddin, dil, satira.*

Böyük demokrat ədib Cəlil Məmmədquluzadə məktəbinin ən dəyərli nümayəndələrindən biri, Mirzə Cəlil gülüşünə, Mirzə Cəlil dünyasına sədaqətini nümayiş etdirən Əliqulu Qəmküsar (1880-1919) zəhmətkeş, əməksevər xalqla dost, yaltaq, ikiüzlü, saxtakar, dinsiz-imansız “ruhanilər”ə qarşı amansız, milləti savadsızlığa sürükləyən, göz açmağa qoymayan, Çar Rusiyasının əlində fiqura çevrilən yerli məmurlarla - maşalara düşmən idi.

Əliqulu Nəcəfovun Qəmküsar təxəllüsü altındakı satirik yöndə təqdimat standart çərçivədə deyil, müxtəlif formatlarda, amma eyni amala xidmət etməkdədir. Onun silahı satirik ruhlu qələmidir. O, təbiət lövhələrini vəsf edib, poetik şeirlər yazan duyğu yüklü şair yox, zamanəsinin eybəcərliklərini hədəf seçən mübariz, mütərəqqi fikirli satirik şairdir.

Azərbaycan satirası və publisistikasında xüsusi mövqeyi olan Əliqulu Qəmküsarın əsərlərinin dilinin ahəngdarlığı, axıcılığı, ifadə tərzinin asanlığı, musiqililiyi diqqətəlayiqdir. O, canlı xalq dili ahəngdarlığından bəhrələnməklə ədəbi dilimizi yeni-yeni söz və ifadələrlə, leksik-semantik vahidlərlə zənginləşdirməyə xidmət etmişdir.

Ədibin satirik əsərlərində onun öz dilinə xas olan sinonim, omonim və antonimlər silsiləsinə təsadüf edilir ki, belə leksik-semantik ifadələr öz üslubi imkanları ilə poetik dilimizi zənginləşdirir.

Görkəmli satirik ədib satirik janrın dili üçün xarakterik olmayan bədii ifadə və təsvir vasitələrindən ara-sıra istifadə etməklə yazılarının təsir gücünü

dəfələrcə artırır, bu minvalla da oxucunu oxumağa və oxuya-oxuya düşünməyə vadar edir. Onun satirasının dili səslərin ardıcıl düzümləri, səsləşməsi, sözlərin məna tutumu, morfemlərin sırası, sözlərin birləşməsi və sıralanması baxımından zəngindir. Yüksək pafos, hiss-həyəcan ifadə edən sözlərdən, söz birləşmələrindən istifadə, təkrarlara meyl və s. Əliqulu Qəmküsar dilinin keyfiyyətini müəyyənləşdirən əsas əlamətlərdir:

Döyüşürlər, söyüşürlər, küsüşürlər yenə də,
Naxçıvan mollaları bəhsi-zəkat üstündə [3, s. 79]

Şeirindəki həmcins üzlərin ardıcılığı misranın bədii və satirik gücünü artırır.

Bir tərəfi müstəqim mənaya malik, digər tərəfi təhrif olunmuş mürəkkəb sözlər onun şeir dilində ağırlıq yaratmır, əksinə şirinlik, xalq danışığı ruhu, sadəlik, loruluq gətirir: “Kəblə İmamverdi, neçə vaxtdır Məşədi Orucəli heç görürmür, bir ayrı *yərə-merə* getməyiblər ki?” [3, s. 115] və yaxud

Bir para *axmaq-uxmaq* çünkü qılıblar bıkar,
Pəs indi neyləsinlər onunçun yazıllar əşar [3, s. 57].

Ədib ənənəvi poeziyanın nəsihətnamə, fəxrriyyə, müraciətnamə, şikayətnamə kimi janrlarından satirikcəsinə istifadə edərək sadəcə zamanəni güzgüdə göstərmək məqsədini önə çəkir. Satirik mənin əməlinə zidd məsləhət verməklə özünü ifşa etmə tərzindən bacarıqla istifadə Qəmküsar yaradıcılığının mollaşdırılma üslubunu müəyyən edir:

Yorğanı ört üstünə, get xorneyi-xabə,
Dünyaya cəhət salma özün rəncü itabə
Bu cifə üçün kəndini oxşatma kilabə
Fanidi bu dünya, vəli rizvan ələ düşməz.

“Ənəsiri-ərbə” felyetonunda “Cənab şeyx buyurdu ki, bədəndə ənəsirimiz dördü, habelə də gərək övrətimiz də gərək dörd ola” [3, s. 98] istehza, kinayə və mübaligə ilə ağlamalı və üzülməli məqamlarda lağaqoyma, ələsalma ilə fikirlərini ifadə edir.

Satirikdən tələb olunan hazır cavablıq onun satiralarının üstün keyfiyyətlərindəndir. Özünün satirik suallarına verdiyi gülməli cavablar da eyni poetik ölçüdədir. Bunun bariz nümunəsini “Sual-cavab” [3, s. 125] şeirində izləyirik.

Estetika nəzəriyyəçiləri komizmin bədii ifadə vasitələri sırasına bədii şişirtmə, mənfi tiplərin öz-özlərini və bir-birlərini ifşa etmələrini, satirik tiplərin heyvan və əşyalar ilə müqayisəsini, komik təzad, dil ünsürləri ilə komik-gülünc vəziyyətlərinin yaradılması üsullarını qeyd edirlər [6]. Bu yazılanlarla məhdudlaşmayan satirik ədibin yaradıcılıq vasitələri sırasında gördüyü eybəcərlikləri komizmin bütün üsullarından istifadə etməklə ifşa üsulu kifayət qədərdir.

Dünyada gedən inkişaf prosesindən geri qalan və bu xüsusiyyətləri ilə də qürur duyan imkan və vəzifə sahiblərini böyük satira ustası lənətləyir və satirikcəsinə qarşıdır. Yeniləşməli və müasirləşməli olan dünyada gerilikçi, köhnə və ya nimdəş fikir dəyənləri publisistikanın dili ilə bədii ədəbiyyatın poetik formaları ilə ifşa edir. Bu əsnada görkəmli alim Tofiq Hacıyev yazır: “Bədii üs-

lubun yaradılması dil materiallarının seçilməsi ilə çox bağlıdır. Sənətkarın varlığa, həqiqətə münasibəti və bu münasibətin fəallıq dərəcəsi onun üslubu ilə müəyyənləşir” [4, s. 5].

Əliqulu Qəmküsarın satirik üslubunu real həyat şərtləri müəyyənləşdirir. Şairin şəxsi keyfiyyəti və gördüklərinə biganə qalmamaq huyu diqtə edir ki, mövzu arealı geniş olan satira və felyetonlar yazsın. O, mövzu arayışında deyil, sanki mövzu özü onu hər addımbaşı yaxalayır. Aşağıdakı iki misra:

Bir saatlıq iş üçün on gün olur avarə,

Əgər axırda düzəltdi, daha xoşbəxt oldu [3, s. 79]

və ya “Senzor” [3, s. 147] felyetonundakı hadisələr deyilən örnəklərdəndir.

Onun əsərləri öz zamanəsinə oxşayır. Yaşadığı real həyat olayları yazdıqları ilə bərabərləşir və səsləşir. Konkret hadisələrə uydurduğu əhvalatlar şairin fantaziyasının gücündən xəbər verir: Real ictimai həyatın tənqidi ilə oxucu bir növü onun təəssüratlarının təqdimatı olan nümunələrdə tanış olur. Oxucu özünün yaşadığı həyat həqiqətlərini, yaşam və gerçəklərini şişirdilmiş formada, mübaliğəli bədii ifadə vasitəsində oxuduğu və gördüyü zaman qəhqəhəli gülüşlə deyil, acı və düşündürücü gülüşlə gülür.

“Könlüm” rədifli şeirindən satirik dərdləşmə ab-havası duyulur:

Həya qılma, açıq söylə, cahanda sən görübsənmi

Həmi şair, həmi molla, həmi şeytan olan, könlüm [3, s. 18].

Görünən fonda o, güləyən adam deyil, gülən bir qələm sahibidir. Onun əsərlərində əsas qayə qafiyə axtarmaq deyil, real yaşanan, tarixi-siyasi hadisələrə satirik rəng verməkdir. Əsərlərinin də əsas məziyyəti bilinən hədəfə acı gülüşdən ibarətdir. Satirik şair mühit, zaman və dövrün doğurduğu eybəcərlikləri ifşa edir. “Varlı” rədifli şeirində oxuyuruq:

Bu qədər, görəndə yoxsulları, baxma etinasız,

Oların, həzər qıl, etmə ürəyin kabab, varlı [3, s. 87].

Bu baxımdan İslam Ağayev Əliqulu Qəmküsar yaradıcılığında “Molla Nəsrəddin” jurnalının yerini və rolunu qiymətləndirərək yazır: “Ə.Qəmküsarın yaradıcılığı “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində inkişaf edib formalaşmışdır” [1, s. 264].

Əliqulu Qəmküsar əsərlərinin görünən ana xətti zaman və mühitin eybəcərlikləridir. Ədib satirik xitabla başladığı əsərlərində “Sözümü o kəslərə deyirəm ki, məni eşitmək istəmirlər” (C.Məmmədquluzadə) şüarı apaydın sezilir. O, xitabı fikrinə başlarkən hörmət əlaməti olaraq müraciət etmək məqsədi ilə etmir, sanki bədii fəryad edir. Bədii ifadə vasitələrinin satira dili üçün səciyyəvi olmamasına baxmayaraq, ədib bəzi məqamlardan istifadə edərək: “Qurtarmadı ağlamanın mövsümü, ya Rəb” metonimiya nümunələrindən birini yaradır.

Yaxud:

Bilmirəm bu Kamil əfəndidir,

Nə üçün bıkamil olur, ya Rəb?

Elm, fəzli kamal başda gərək,

Adı qondarmağa nə oldu səbəb? [3, s. 80] – kimi xitabların üslubi-poetik rolunun da qabarıq olduğunu qeyd etmək lazımdır. Zəmanədən gileyli satirik şairin lirik janrda arealı geniş olmasa da, səriştə və dilinin axıcılığı, sadə və anlaşıqlılığı onu oxucusuna çox sevdirdir və oxunaqlı edir:

Səndə, ey Qafqaz, ey gözəl gülzar,
Qəlb açılmaz gülü bənövşə solar [3, s. 85].

Atasını qürbət eldə (İranda) dəfn edən və öz elində başsız qalan gənc ədibin böyük bir ailənin keçim şərtlərini təmin etməsi məcburiyyətlə qarşılaşması onun ağır zəhmətlə, əzab-əziyyətlə dolu həyat hekayəsindən xəbər verir. Həyatın yetişdirdiyi şair sadəcə satirik deyil, onun şeirlərində acılı, qəmli, kədərli həyat notlarına da rast gəlik və bu, onun nisgilli şairliyinin də ifadəsidir.

Satira yazmaq romantikadan, bədii hiss və duyğulardan yoxsul olmaq demək deyil. Həyatı boyu çəkdiyi və ya ona çəkdirilənlər, kəşmə-kəşli, məşəq-qətli yaşam yolu, həyat təcrübəsi şeirlərində hikmətli sözlər, aforistik fikirlər ifadə etməyə səbəbiyyət verir.

Zamanın yetişdirdiyi və bəslədiyi şair gəncliyindən gələcəyə doğru yolda yön alması üçün satirik qələmə sahiblik edir. Satirik tənqid onun əsas üsul və qançısıdır. Cəlil Məmmədquluzadə ilə silahdaşlığı onun azərbaycançılıq məktəbi keçməsinə zəmin yaradır. Dilimizi sevən və ondan bacarıqla istifadə edən satirik ədibin “Molla Nəsrəddin” kimi öz dövrünün ən nüfuzlu jurnalının ikinci redaktoru [3, s. 258] kimi məsuliyyətli bir vəzifəni icra etməsi də dilimizin qrammatik qayda-qanunlarına dərinlən bələd olmasının sübutudur.

Bir mühərrir ki, eybü nöqsanı
Yazdığı cümlədə pədid olsun.
Qanmasın hər sözün həqiqətini,

Anlamaq şəninə bəid olsun [3, s. 81] – kimi dördlükdə mütərəqqi fikirli ziyalı öz səhvini anlamaq qabiliyyətindən uzaq, yazdığı cümlədə nöqsanı açıqca görünən redaktorları ifşa edir və tənqid atəsinə tutur.

Bir rübaidə dörd qələt buraxır,

Bərəkallah, bizim müsəhhihlər [3, s. 77] – kimi misralarda isə ana dilinin qrammatik xüsusiyyətlərinə bələd olmayan naşı korrektorları tənqidinə hədəf edir. Vəzifəsi qrammatik və üslubi səhvləri düzəltmək olan korrektor özü bir şeir bəndində bir neçə səhv edirsə, bu da satirik məzəmmət və istehzaya səbəb olur. Satirik şair Ə.Qəmküsarın o zaman yazdığı dördlüklər həmin dövr üçün xarakterik olan ədəbiyyatımızın ən kəskin nümunələri kimi çox dəyərlidir.

“Qatış-bulaş” felyetonunda satirik Sərkər Molla əmiyə özünü və qabiliyyətini tərif edən “alim”i kəskin gülüş hədəfinə çevirir və buna ustalıqla nail olur. Məqalə yazmağa niyyətələnən “alim” üçün camaatın onu başa düşməsi gərək deyil, sadəcə “fəziləti” bəlli olsun yetər. Buna görə də üç dili – türk, ərəb və fars dillərini öz təbirincə qatış-bulaş edir. Leksik-semantik baxımdan qeyri-adi *qatış-bulaş* ifadəsini ədəbiyyatımıza gətirməklə həm hədəfinin, həm də felyetonunun təsir gücünü artırır: “Molla əmi, heç kəs məndən inciməsin, düzü,

qardaş, əgər məqaləni mən qatış-bulaş dilində yazmıyam canım heç vaxt dincəlməz. Oxuyan başa düşər düşsün, düşməz düşməsin. Mən öz fəzilətimi gözümlə baxa-baxa zay edən adamlardan deyiləm”[3, s. 95]. Ədib bu kimi yazılarında ana dilinin saflığına, gözəlliyinə başqa dillərdən qırıq-qırıq kəlmələr deməklə özünü intiligent kimi aparan fəzilətsiz “fəzilət sahiblərini” ifşa edir:

Hər kəs ki, gedir rus dilini qılmağa təhsil,
Az-maz qonuşur türki lisanı bir-iki il,
Bəs ki qarışır bir-birinə sonra bütün dil,
Kim zənn edəcəkdir bu müsəlman gərək olsun [3, s. 27].

Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatının varlığını inkar edən “Şəlalə” jurnalının iftirlərinə qarşı susmayan şair molla-nəsrəddincəsinə tutarlı cavablar yazaraq ana dilimizin gözəlliyinə olan vurğunluğunu ifadə edir və satirik kinayə ilə Səbri-bəyzadəyə “Şəlalə ədəd 3” satirası ilə ismarış göndərir:

Başına cəm elə “Həqqi” kim kər naxiləfi,
Ağzına hər nə gəlir, yazsın, itirsın kələfi,
Çap elə bir-bəbir əşəri-qüruni-sələfi,
Sənə dikmiş hamı gözlər, nigarandır, getmə [3, s. 54].

Qəmküsarın leksikası o dövr üçün səciyyəvi olan ərəb-fars kəlmələrindən xali deyil, amma bu onun dilini ağırlaşdırmır, əksinə daha da oxunaqlı edir. Çünki ömrünü ana dilinin saflığı məramına həsr etmiş molla-nəsrəddinçi şairin üslub xüsusiyyəti və yazı tərzı bu deyil. Onun şeirlərini təmiz və bütövlükdə ana dilində yazdığını izləyirik. Satiralarının və felyetonlarının dilini ağırlaşdırması tənqid hədəfi olan “intiligent”lərin danışq şəklini ifadə etmək üçün “*qatış-bulaş*” leksikadan istifadə üsuludur və buna ustalıqla nail olurdu. Bu üslub tək leksik cəhətdən deyil, həmçinin tələffüz norması, morfoloji, sintaktik quruluşu, lüğət tərkibi ilə də Təbriz türkcəsinə uyğun gəlir. Bir çox məqamlarda Təbriz dialektiylə və ərəb-fars, rus mənşəli sözlərdən istifadə edərək oxucunun diqqət kəsilməsinə səbəb olur. Zakon, qonçinka, miriski priqavor, pristav, kluçnik, nadziratel, padloq, intiligent və b. kimi varvarizmlərdən istifadə etməklə yerli kolorit yaradır. Dosent Fərqanə Kazımova Əliqulu Qəmküsarın dili haqqında bəhs edərkən yazır: “Ədəbi dil uğrunda mübarizədə sadəliyi əsas götürən digər molla-nəsrəddinçilər kimi Əliqulu Qəmküsar da xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq üçün öz dərdlərini sadə, aydın, canlı xalq dilində açıb göstərmiş, onu öz azadlığı uğrunda mübarizəyə səsləmişdir” [5, s. 202].

Şairin “Bizə nə?!” rədifli mürəbbəsi xalqı acınacaqlı bəlalara düşər edən məmurların dilindən yazılıb. Köhnə düşüncəli, gerilikçi “xadimlərə” qarşı mərdi-mərdanə olmağa, qorxusuz, dimdik durmağa çağırış ruhu əsərin aparıcı xəttini təşkil edir. Vecsizliyə qarşı kinayə və istehzanın dolğun və mənalı, düşündürücü gülüşünü verir:

Saxlayır mollaları, şeyxi danosbaz tərəfin,
Yıxılır hər biri bir səmtə görür orda nəfin,
Şipyonlar odu kim zərrəcə pozmur da kefin,

Molla, xan çünki deyir batsa da millət, bizə nə [3, s. 69].

Onun satira və felyetonlarının iki məntiqi var; oxucu bəzən düşünüb gülür, bəzənsə gülüb düşünür. Hər iki məqamda da ədibin ustalığı nümayiş olunur.

Əliqulu Qəmküsarın yaradıcılığında öz dilinə xas olan üslubi sinonim və antonim silsiləsinə tez-tez təsadüf olunur:

Fəhləlik, hambahlıq etməkdə olurlar bel yağır,
Yad vilayətdə keçir gün ağır [3, s. 74]

və ya

Xoşhal gedib hər yerə, bədhal qayıtdım,
Bildim ki, bu cür eyb, bu nöqsan başa gəlməz [3, s. 72].
Ədib böyük ustalıqla satiralarında antonimlər vasitəsiylə antiteza yaradır:
Dinəndə yandı dilim,
Dinməyəndə dil yandı.
Nə dərdi gizlədə bildim,
Nə aşkar eylədim [3, s. 85].

Əliqulu Qəmküsarın “Qara bayram” felyetonundakı “...şəhid olan növcəvanlara qara bayram saxlayıblar ki, indi bu ağ bayram da onlar üçün bu dərəcədə güvara gəlir” [3, s. 118], “Qarğalar” felyetonunda isə “Yəni zəmani ki, qarğanın həyası olmadı, qondu gülün üstünə, biçarə bülüllərə yaraşır ki, tikanın ətəyindən yapışsınlar” [3, s. 149] nümunələrindəki *qara bayram* və *ağ bayram* antonimləriylə, *gülə qonan qarğa* və *tikana tutunan bülül* kimi ifadələrlə bədii təzadın ən təsirli forması yaradılmışdır.

Ədibin “Heç görübsünüzü ki, olsun kəlləyə qurddan çoban?” [3, s. 89] aforizmiylə diqqətimizi çəkən “Ədəbiyyat” şeiri və “Keçən günə gün çatmaz, calasan günü günə” – atalar sözü ilə başladığı “Ah keçən günlər” [3, s. 98] felyetonu sadə, anlaşıqlı ümumxalq dilində yazılmışdır. O, dialektizm və arxaizmlərdən istifadə edərək əsərinə bayağılıq yox, canlılıq, şirinlik və axıcılıq gətirir. Onun “Günah öldürəndə deyil, öləndədir” [3, s. 68] el məsəli və “Babı” felyetonunda izlədiyimiz “Qoyunu qoyun ayağından, keçini keçi ayağından asarlar” məsəli bütün əsər boyu ruhunu və təsdiqini qoruyur. “Hər kəsin dini, təriqəti özü üçündür. Qoyunu qoyun ayağından, keçini keçi ayağından asacaqlar. Yəni heç kəsə dəxli yoxdur, mən bəhayi oldum, ya bəhayim oldum, kef öz kefidir, cənnətə gedərəm, gedərəm, cəhənnəmə gedərəm, özüm billəm...” [3, s. 112].

Ədib xalq yaradıcılığının böyük imkanlarından istifadə edərək atalar sözü və el məsəllərini yazılarında yeni məzmunə çevirərək əsərlərinin təsir gücünü, satirik ruhunu artırır.

Hamımız çünki varıq bircə bezin bir qırağı,

İlana lən olsa, istər qarası, istər ağ [3, s. 68] – kimi atalar sözü və el məsəllərindən istifadə edərkən şifahi və yazılı ədəbiyyatın daimi vəhdətindən şairin əsərlərinə nur doğur.

Realist ədib Əliqulu Qəmküsar İranda baş verən olayları yaxından izləyir, qələbələrindən aldığı sevinci poetik şəkildə ifadə edir, yenilgini hüznü kə-

dərlə bədiiləşdirir və məcazlar sistemindən lazım olduqca ustalıqla istifadə edir. İran inqilabının qatı düşməni olan Rəhimxana yazdığı: “Gəldi yenə Rəhim xan İranə, bərəkallah” – misrası ilə başlayan satirası ən aydın örnəklərdəndir.

Ədibin dördlük və felyetonlarında “qurdun qoyunla otlaması” ifadəsindən dəfələrlə istifadə etməsi ilə öz ölkəsində və yaxın dövlətlərdəki ictimai-siyasi və sosial proseslərə güzgü tutur. Şair bu cür təzad yaradaraq oxucu üçün həm siyasi karikatura çəkir, həm də baş verən hadisələri lakonik şəkildə ifadə etmə bacarığını göstərir. “İran rəiyyətlərindən təşəkkür” adlı kiçik felyetonunda “Onun bakıfayətliyindən bizim hər bir ehtiyacımız rəf olub, asudə və xoşbəxt bu urus torpağında yaşayırıq, qurd qoyun ilə otlayır, aylar ilə bir ariz-məruz olmur ki, işi konsula düşsün” [3, s. 96]; “İrəvana səyahətim” felyetonunda da “Doğrudan da bu şəhərdə qurd qoyunla otlayır” [3, s. 103]; başqa bir dördlükdə:

Yaxşı əmniyyətdədi İran, həqbəladan saxlasın,

Qurd qoyunla otlayır bir yerdə imtina ilə [3, s. 79].

“XX əsr Azərbaycan satirik şeiri zəngin tarixə malik milli ədəbi fikrimizin ayrılmaz tərkib hissəsidir” [1, s. 45]. Bu nümunələrdə molla-nəsrəddinçi satirik şair Ə.Qəmküsarın yaradıcılığı siyasi və ictimai əhəmiyyəti, müasirliyi, dil və ifadə sadəliliyi, satirik kəskinliyi, məna tutumu, məzəli tərzilə seçilir. Şeirlərinin ümumi mənzərəsi göstərir ki, o, ictimai və hüquqi bərabərsizliyi təqdim etsə də, xalqın xoş gələcəyinə, işıqlı günlərinə böyük ümidlər bəsləyirdi.

Əliqulu Qəmküsarın dil-üslub xüsusiyyətləri öz müasirlərinin və qələmdaşlarının dil-üslubundan kəskin surətdə fərqlənir. Çünki dilimizin varlığını, təmizliyini və saflığını qorumaq hər bir azərbaycanlının vətəndaşlıq borcu olduğu kimi o dövrün “Molla Nəsrəddin” cəbhəsində toplanan qələm sahiblərinin və Mirzə Cəlil silahdaşlarının ən ümdə vəzifə və xidməti hesab olunurdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev İ.M. Ədəbiyyat, mətbuat və publisistika problemləri. Bakı: Elm, 2008, 504 s.
2. Qəmküsar Əliqulu. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 168 s.
3. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. II nəşr, Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 424 s.
4. Hacıyev T.İ. “Molla Nəsrəddin”in dili və üslubu. Bakı: Yazıçı, 1983, 269 s.
5. Kazımova F.R. Əliqulu Qəmküsar yaradıcılığında ədəbi dil məsələsi // AMEA NB “Xəbərlər”i, Naxçıvan: Tusi, 2009, № 1, s. 201-206.
6. Ərəbcə-azərbaycanca lüğət. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 401 s.
7. Farsca-azərbaycanca lüğət. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 627 s.

Зульфия Исмаил

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА ТВОРЧЕСКИЙ ЯЗЫК
АЛИГУЛУ ГЯМКЮСАРА**

В статье исследуются особенности языка и стиля в творчестве видного литератора, «молланасреддинца» Алигулу Гямкюсара. Указывается, что язык творчества литератора относится к стилю журнала «Мола Насреддин». С этой точки зрения А.Гямкюсар, в соответствии с тематикой его творчества, для художественного выражения широко использует возможности сатирической, критической лексики. В статье анализируются средства художественного выражения и описания, используемые в творчестве литератора, а также исследуются заслуги этого видного деятеля искусства в области защиты чистоты речи.

Ключевые слова: *Алигулу Гямкюсар, «Молла Насреддин», язык, сатира.*

Zulfiya Ismayil

**THEORETICAL VIEW AT THE LANGUAGE
OF ALIGULU GAMKUSAR**

Features of language and style in works of Aligulu Gamkusal, an eminent writer, contributor of the satirical journal "Mullah Nasreddin", are investigated in the paper. It is underlined that the language of writer's works belongs to the style of journal "Mullah Nasreddin". From this point of view A.Gamkusal, according to subjects of his works, widely uses possibilities of satirical, critical lexicon for artistic expression. Means of artistic expression and description used in works of the writer are analyzed in this paper; and also merits of this outstanding art figure in the field of protection of speech purity are investigated.

Key words: *Aligulu Gamkusal, "Mullah Nasreddin", language, satire.*

(AMEA-müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AYGÜN ORUCOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: orucovaaygun@box.az

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN ŞEİRLƏRİNDƏ BƏDİİ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Məqalədə Cəlil Məmmədquluzadənin şeirlərində istifadə olunmuş bədii ifadə vasitələri – bədii sual, bədii təzad (antiteza), təkrir, mübaliğə (hiperbola) və onların müxtəlif yaranma formaları və növlərindən bəhs olunur.

Açar sözlər: *sənətkarlıq, bədii sual, bədii təzad, təkrir, hiperbola.*

Bədii sənətkarlığın əsas göstəricilərindən olan bədii ifadə vasitələri ilə Azərbaycanın istər dəqiq tarixi məlum olmayan şifahi xalq ədəbiyyatı, istərsə də, hələlik İzzəddin Həsənoğludan hesablanan yazılı ədəbiyyatı çox zəngindir. “Bədii təsvir və ifadə vasitələri həm fikri, ideyanı ifadə etmək vasitəsidir, həm də sözə poetik don biçmək funksiyasını yerinə yetirir, onun tərəvətini, ifadəliliyini, obrazlılığını artırır, adi kəlmələri canlandırır, qanadlandırır” [3, s. 76]. Cəlil Məmmədquluzadənin şeir yaradıcılığında bədii təsvir vasitələri ilə müqayisədə sintaktik fiqurlar və ya bədii ifadə vasitələri olan bədii sual, bədii təzad, təkrir, kinayə, təriz, mübaliğə, litota, inversiya, rücu və s. kəmiyyət baxımından çoxluq təşkil edir. Cəlil Məmmədquluzadənin şeirlərində həm qrammatik suallara (yəni müəyyən cavab tələb edən), həm də bədii suallara geniş şəkildə rast gəlinir. Məsələn, onun rus ədibi Pozdnyakovdan tərcümə etdiyi “Qız və nənə” şeirinin ikinci və üçüncü bəndləri tamamilə qrammatik suallar üzərində qurulmuşdur:

Hansı səbəbdən üzünün dərisi,
Qırıq-qırıqdır çölü, içərisi?
Mənim üzüm də saralarmı, nənə,
Qırıq-sarı sənə kimi dərisi? [1, s. 568]

Hətta “Molla Nəsrəddin”in qıza cavabı” adlı satirik şeir bu kimi suallara cavab olaraq yazılmışdır. “Biz” satirasında isə həm qrammatik sual, həm də onun satirik cavabının verilməsi maraq doğurur:

Övrət nə demək? Xadiməmiz, cariyəmizdir [2, s. 397].

Əsas sintaktik fiqurlardan olan bədii suallara böyük sənətkar daha çox yer ayırmışdır. “Sözün təsir gücünü qat-qat artıran, ona emosionallıq, ifadəlilik, bədii kəsər verən bədii sualdan istər klassik, istərsə də müasir poeziyamızda istifadə olunmuşdur” [3, s. 107]. O, bəzən bir şeirində bir, iki, üç bədii sualdan istifadə edirsə (“Lazımdır utanmaq”, “Görəndə”, “Molla Nəsrəddin”in qıza cavabı” və s.), bəzən isə əsərin bədii təsir gücünü, emosionallığını artırmaq üçün Məhəmməd Füzulinin (1494-1556) “Məni candan usandırdı” qəzəlində olduğu kimi şeiri başdan sona qədər bədii suallar üzərində qurur. “Nə bilim”, “Nədir” satirik şeirlərində birinci bəndin hər iki misrası, sonrakı bəndlərin isə hamısının axırmcı misraları bədii sualdır:

Fələyin bir belə cövrü olacaqmış nə bilim?

Dirilib xəstə yatanlar duracaqmış nə bilim? [2, s. 392].

Bədii təzad (antiteza) Cəlil Məmmədquluzadənin nəinki təkcə şeir yaradıcılığında, ümumiyyətlə, bütün növdə və janrlarda qələmə aldığı əsərlərində, xüsusilə də felyetonlarında onun bədii sənətkarlığının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi nəzər-diqqəti cəlb edir. Demək olar ki, onun elə bir şeiri yoxdur ki, orada bir və ya bir neçə təzad rast gəlinməsin. Məlumdur ki, antiteza da müxtəlif üsullarla yaranır:

a) Bir-birinə zidd mənalı, yəni antonim sözlərin iştirakı ilə: “Cəhlin ziyadə, əqlü-huşunu kəm görüb”, “Mən hər dəqiqə şad, özümü xar görmədim”, “Rahət olub, vücudumu bimar görmədim” (“Xoş ol zaman ki”), “Ya azdı bozbaşın, ya çoxdu suyu” (“MN”in qıza cavabı), “Hər güclü zəifin çalışır başına vurmaq” (“Görəndə”), “Sübh olucaq dur, otur issicə gündə” (“Utanma”), “Sərməsti-meyü mütrübü tiryaksən indi, Bir vaxt ayılıb axırı huşyar olacaqsan” (“Olacaqsan”).

b) Bir-birinə zidd hadisə və əhval-ruhiyyənin verilməsi ilə yaranan antitezalar bəzən köməkçi nitq hissələrinin (gər, əgər, lakin, hərgah, vəli və s.) iştirakı ilə, bəzən də onlarsız, yəni heç bir əlavə vasitə olmadan: “İyirmi keçdi və lakin sən vətəndən keçmədin” (“Nədir”), “Yüz cəfa gördün, vəli heç bir şikayət etmədin, Görmədin yarınlı vəli namusuül arın, ey yazıq” (“Ey yazıq”), “Çıxma eşiyə sel tuta gər dam ilə daşı” (“Utanma”) və s. Heç bir vasitə olmadan yaranan bədii təzadlar isə daha çoxdur. Bəzən bir şeirdə bir neçə bənd, bəzən isə şeir (“Görəndə” satirik şeiri və “Oyanmadım” parodiyasındakı kimi) başdan axıra qədər təzadlar üzərində qurulmuşdur. Sonuncu şeirin birinci bəndinin bütün misraları antitezadır:

Dərədə yatmış idim, oyatdılar, oyanmadım,

Burnuma tikanları uzatdılar, oyanmadım,

Bomba parta-partnan top atdılar, oyanmadım,

Saqqalımdan bir ovuc qopartdılar, oyanmadım,

Müxtəsər, hər bir əməl çıxartdılar, oyanmadım [1, s. 579].

Sonrakı bəndlərdə dörd misrada təqdim olunan hadisələrin hamısı beşinci misra ilə təzad təşkil edir. “Lisan bəlası” satirik şeirinin də birinci bəndinin

bütün misraları inkar şəkilçisi vasitəsilə yaradılmış təzadlardan ibarətdir. Anti-tezanı təşkil edən bir misra, əslində, iki cümlədən ibarətdir, onlardan biri təsdiq cümlədir, ikincisi isə mahiyyət etibarilə onu inkar edir. Həmin şeirin üçüncü bəndinin də ilk iki misrası üçüncü misra ilə antitezadır:

Qoy qonşuların alsın ələ cümlə silahı,
Salsın səni dəvayə əgər xah nəxahı,
Sən dinmə və tərpəşmə, qəbul etmə günahı... [1, s. 566].

“Sözün bədii təsir gücünü daha da artıran, ona emosional bir çalar verən” [3, s. 102] bədii ifadə vasitələrindən ən geniş yayılanı olan təkririn özünün də bir sıra növləri vardır. Bunların, demək olar ki, əksəriyyətinə Cəlil Məmmədquluzadənin şeirlərində rast gəlirik. Eyni söz və ya ifadənin şeirin misralarının əvvəlində təkrarlanması, yəni anafora təsadüfi xarakter daşımayıb, əksinə müəllif bunu xüsusi məqsədlə işlədir:

Gər qeyriləri cəmdəyinə vursala, dinmə,
Gər başın əgib peysərinə dursala, dinmə [1, s. 566].

“Xoş ol zaman ki” satirik müsəddəsinin də üçüncü bəndinin ilk üç misrası eyni sözlə başlayır:

Mən səslənəndə, görəndə məni mal olurdular,
Mən hirslənəndə dəfətən ishal olurdular,
Mən hökm edəndə xak ilə pamal olurdular [1, s. 567].

Bəzən birinci misranın əvvəlindəki söz cüzi bir dəyişikliklə ikinci misranın əvvəlində də təkrar olunur. Buna şərti misrabaşı təkrir deyilir:

Bir yanda elçilər, biri təqdim edir üqab,
Biri tələsir, biri özünü soxur qabağə [1, s. 583].

Şərti misrabaşı təkririn bir forması da iki təkrir olan misranın arasına əlavə bir misranın salınmasıdır:

Hər şam gərək üqdeyi-əfkar açılsın,
Fəvvareyi-iqbaldan amal açılsın,
Hər sübh namaz etmədə həmmamə qaçılsın [1, s. 587].

Böyük şairin yaradıcılığında həm eyni sözün, həm də söz birləşməsinin sözarası təkrar olunmasından (sözarası təkrir) böyük sənətkarlıqla istifadə olunmuşdur. Mirzə Cəlilin satirik “Nağıl”ına nəzər salaq:

Bir gün var idi, bir gün yox idi.
Allahdan başqa heç kəs yox idi [1, s. 585].

Xalq nağıllarının giriş hissəsinə uyğun olan (Biri var idi, biri yox idi) yuxarıdakı misra elə şifahi xalq ədəbiyyatında da həmişə təkrirlə işlənir. Böyük ədib bu ifadədə cüzi dəyişiklik aparsa da, mənzum satirik nağılının giriş hissəsində ciddi nağılların əsas xüsusiyyətlərini saxlamağı lazım görmüşdür. Eyni sözün təkrarı ilə yaranan təkrirlər isə çox zaman həmcins üzlər kimi çıxış edir: “Molla nədir, seyid nədir, mələkdir” (“Mürəbbə”), “Qoyun mələr, quzu mələr, hey mələr” (“Çobanlar”), “Bir gün keçdi, iki gün keçdi” (“Nağıl”), “Ruznamə nə, məktəb nə, elm nə, övraq nə?” (“Nədir”)

Dahi sənətkar fikri qüvvətləndirmək məqsədilə təkrar olunan söz və ifadələri misraların sonunda da işlədir. Ədəbiyyatşünaslıqda buna epifora deyilir. “Lisan bəlası” şeirinin müxəmməs hissəsinin birinci bəndinin beş misrasının hamısının sonunda eyni söz təkrar olunaraq epifora yaradılmışdır:

Gər qeyriləri cəmdəyinə vursala, dinmə,
Gər başın əgib peysərinə dursala, dinmə,
Pamal edə düşmən səni, səbr et, bala, dinmə,
Ya zülm edə, ya boynuna kəndir sala, dinmə,
Ya ruzunu cəbr ilə əlindən ala, dinmə [1, s. 566].

Maraqlıdır ki, böyük sənətkar bu bəndin ilk iki misrasında həm anafora, həm də epifora yaratmışdır. Dörd bənddən ibarət “Xoş ol zaman ki” satirik müsəddəsinin bütün bəndlərinin dörd misrası, “Nə bilim”, “Utanma”, “Oyanmadım” şeirlərinin ilk bəndlərinin bütün misraları, “Ağarıbdır” satirik müsəddəsinin birinci, ikinci, üçüncü bəndlərinin sonuncu misralarını çıxmaq şərtilə digər misraları epiforadır. Böyük satirik şair bəzən şeirin bəndlərinin sonunda və ya ortasında xüsusi nəzərə çarpdırmaq istədiyi bir fikri ifadə edən misranı bilərəkdən təkrar edir (misra təkriri). “Xoş ol zaman ki” şeirində “Dəmlər o dəmlər idi, zaman ol zaman idi” misrası, “A gülüm, nanay” şeirində “A gülüm, nanay nay nananay”, “Biz” satirik parodiyasında “Dindarlarız, gündə bir arvad alırıq biz”, “Yorğan” satirasında “Tərpənmə, əbəs, çək, bala, yorğanuvu başə” misrası birinci və ikinci bəndlərin sonunda təkrarlanmış, digər bəndlərin sonunda isə müəyyən dəyişikliklə verilmişdir.

“Çobanlar” lirik şeirində birinci bənddəki:

Amma zövqü səfalıdı çobanlar,
Qardaşlıqda vəfalıdı çobanlar [1, s. 591],

beytinin üçüncü bənddə də qismən dəyişikliklə təkrar olunması beyt təkririnə səciyyəvi nümunədir. “Lazımdır utanmaq” satirik müstəzadında:

Dəxi nə qaşınmaq, nə uzanmaq, nə dayanmaq?
Lazımdır utanmaq [1, s. 576],

beyti bütün bəndlərin sonunda təkrar olunmuşdur. Satirik “Laylay” şeirinin sonunda da lirik laylaların nəqəratına uyğun olaraq:

Laylay, quzum, laylay, gözüm, yatgilən,
Rahət olub bir azca boy atgilən [1, s. 571],

beyti nəqərat kimi verilmişdir.

Böyük ədibin “Lisan bəlası” satirik şeirində satirik müstəzad olan birinci bəndin qismən dəyişikliklə bütün bəndlərin sonunda təkrarlanması isə təkririn başqa bir forması olan bənd təkriridir:

Ey dil, dəxi dinmə və sükut et, səni tari,
Lal ol və danışma.
Səl başını aşağı və heç baxma yuxarı,
Mal ol və danışma [1, s. 566].

Əsas bədii ifadə vasitəsindən olan rücuda sənətkar birdən söylədiyi fikir-

dən dönüb başqa (ya onunla əlaqəli daha güclü, ya da tamamilə fərqli) bir fikri müdafiə edir. “Gərək” şeirində İran konsuluna müraciətlə dediyi aşağıdakı misralar rücvunun səciyyəvi nümunəsi hesab oluna bilər:

Keçdi ol zaman padşahdınız,
Padşah nədir, qibləgahdınız [1, s. 584].

Burada “Padşah nədir, qibləgahdınız” misrası, əslində, “Padşah yox, qibləgahdınız” mənasında işlənmişdir. Cəlil Məmmədquluzadənin satirik “Mürəbbə”sində də “nədir” sözü rücu yaratmaq funksiyasını yerinə yetirmişdir:

Anın üçün uymaz qeyriyə könlüm,
Bir əcəb molladır mənim sevdiyim.
Molla nədir, seyid nədir, mələkdir,
Hamıdan əladır mənim sevdiyim [1, s. 590].

Dahi sənətkar nəzərdə tutduğu fikri oxucuya daha qabarıq çatdırmaq üçün satirik şeirlərində ədəbiyyatşünaslıqda hiperbola adlanan şişirtmələrdən də istifadə etmişdir. “Oyanmadım” satirik parodiyasına fikir verək:

Qarışdı aralıqlar, qopdu məhşər qiyaməti,
...Hiyləbazlar tutdular bütün Qafqazın içini [1, s. 579].

Bu misralarda “məhşər qiyaməti”nin qopmasında, “bütün Qafqazın içini hiyləbazların tutması”nda mübaligə çox güclü təsirə malikdir. Mirzə Cəlilin mübaligələri çox zaman təşbeh və metaforalarla üst-üstə düşür, yəni eyni misrada həm təşbeh və mübaligə və ya həm metafora, həm də təşbeh işlənir. Məsələn, “Yer-göy ağlıyır hər nidalara” misrasında insanların ahu-fəryadından yerin, göyün ağlamasında həm mübaligə vardır, həm də insana məxsus bir xüsusiyyətin (ağlamağın) təbiət üzərinə köçürülməsi bədii təsvir vasitəsi kimi metaforadır. Və ya böyük sənətkarın İran konsullarına dediyi “Həməşərilərə bir allahdınız” misrasında həm təşbeh, həm də mübaligə vardır.

Son olaraq onu qeyd etmək istərdik ki, Cəlil Məmmədquluzadə şeir yaradıcılığında poetikanın əsas qayda-qanunlarına əməl etmiş, kəmiyyətcə az olan şeirlərinin keyfiyyət və sənətkarlıq baxımından seçilməsinə nail olmuşdur. Onun şeirlərinin bədii təsvir və ifadə vasitələri də son dərəcə orijinal, yeni və yüksək bədii dəyərə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədquluzadə C.M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 608 s.
2. Məmmədquluzadə C.M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 496 s.
3. Yusifoğlu R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Sabah, 2001, 228 s.

Айгюнъ Оруджева

**СРЕДСТВА ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ В
СТИХОТВОРЕНИЯХ ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛИЗАДЕ**

В статье дается литературный анализ профессиональных особенностей стихотворений Джалила Мамедкулизаде.

Ключевые слова: *творчество, художественный вопрос, антитеза, повтор, гипербола.*

Aygun Orujova

**MEANS OF ARTISTIC EXPRESSIVENESS IN POEMS
OF JALIL MAMMADGULUZADEH**

The literary analysis of professional features of Jalil Mammadguluzadeh's poems is given in the paper.

Key words: *works, artistic question, antithesis, iteration, hyperbole.*

(Akademik İ.Ə.Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

NURLANA ƏLİYEVƏ

Naxçıvan Özəl Universiteti

E-mail: nurlana.aliyeva.77@mail.ru

NAXÇIVANDA UŞAQ ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAFINDA MƏHƏMMƏD TAĞI SİDQININ ROLU

Məqalədə M.T.Sidqinin uşaq ədəbiyyatı mövzusunda yazılmış əsərlərindən danışılır. Onun uşaqların təlim-tərbiyəsinə həsr olunmuş bir sıra şeirləri təhlil edilir. M.T.Sidqinin Naxçıvanda uşaq ədəbiyyatı və maarifin inkişafında rolu məsələsi ön plana çəkilir.

Açar sözlər: *Uşaq şeri, uşaq nəsr, Azərbaycan ədəbiyyatı, ziyalı, hekayə.*

Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm bir qolu olan uşaq ədəbiyyatının ilk örnəkləri folklor janrları əsasında yaradılsa da, yazılı nümunələri meydana çıxandan sonra təkmilləşərək xeyli zənginləşmişdir. Uşaq ədəbiyyatının özünə xas cəhətləri və məsuliyyəti vardır. Bu ədəbiyyat cəmiyyətin azyaşlı nümayəndələrini nəzərdə tutduğundan, yəni daha çox uşaqlara xidmət məqsədi daşıdığından xüsusi həssaslıq tələb edir. “Uşaq ədəbiyyatı uşaqların qəlbində nəcib hisslər oyadan mənzum və mənsur əsərlərlə işıqlandırılmalı, onların gələcək haqqında gözəl və ümidli arzularına qanad verməlidir” [4, s. 3]. Bu baxımdan, ədəbi simalarımız həmin mövzuda yazılmış əsərləri ilə bir tərəfdən uşaqların təbiət, cəmiyyət, məişət, müxtəlif münasibətlər haqqında biliklərinin artmasında, digər tərəfdən, nümunəvi şəxsiyyət kimi yetişməsində mühüm rol oynayıblar.

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yaranan uşaq ədəbiyyatı ümumazərbaycan uşaq ədəbiyyatının hərtərəfli şəkildə inkişafını əsaslandırılmışdır. Naxçıvanda yaranan uşaq ədəbiyyatının da Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına öz payı və töhfəsi olmuşdur. Bu baxımdan, Məhəmməd Tağı Sidqinin yaradıcılığı diqqəti cəlb edir. Görkəmli pedaqoq və yazıçının maarifçi bədii əsərləri və pedaqoji yazıları zamanında uşaqların müxtəlif cəhətlərdən inkişafında böyük rol oynamış və indi də əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu əsərlər XIX yüzilliyin əvvəlindən başlanan maarifçi ideyaların həmin yüzilliyin sonunda daha sürətli inkişafını göstərir. Məktəblərimizdə ana dilində təhsilin genişlənməsində, inkişaf və yayılmasında əhəmiyyətli yeri və rolu olan Məhəmməd Tağı Sidqinin uşaq ədəbiyyatı örnəkləri daha çox maarifin, elmin, biliyin təbliği məsələlərinə yönəlmişdir. Onun adı ilə bağlı olan “Əxtər” və “Tərbiyə” məktəblərində həmin məsələlər

əyani şəkildə həyata keçirilirdisə, əsərləri ilə bu baxımdan mənəvi təbliğat gücləndirilirdi. Bu, o zaman Naxçıvanın maarifçiliyin inkişafı baxımından Azərbaycanın mərkəzi şəhərlərindən biri olduğunu göstərir.

Məhəmməd Tağı Sidqinin uşaq ədəbiyyatı nümunələrindən olan “Elmin şərəfəti”, “Məktəbdə”, “Dərsə diqqət”, “Nümuneyi-əxlaq”, “Nəsihətnamə” və s. əsərləri maraqlıdır. Həmin əsərlərdə Məhəmməd Tağı Sidqinin ifadəsi ilə deyilsə, “xırdaca” uşaqlara nəsihət, məsləhət xarakterli sözlərlə tərbiyə verilir, onların elmə, biliyə, məktəbə marağı gücləndirilir. Bu baxımdan, Məhəmməd Tağı Sidqinin “Elmin şərəfəti” əsəri diqqəti çəkir:

Bu indiki vaxt bir zamandır,
Elm əsridi, elm fərzi-candır,
Bielm olanın işi yamandır,
Var elmdə, hər nə var, qızlar [3, s. 20].

Məhəmməd Tağı Sidqi elmlərə yiyələnməklə yanaşı, dünyanın ən mütərəqqi dini olan İslamın ideya-mənəvi kitabı olan “Quran”ın öyrənilməsini də vacib sayırdı:

“Quran” dilinizdə əzbər olsun,
Hikmət sizə zibil-zivər olsun,
Elmilə gözüz münəvvər olsun,
Zülmətdən olun kənar, qızlar [3, s. 20].

Məhəmməd Tağı Sidqi uşaq ədəbiyyatı mövzusunda yazdığı əsərlərində uşaqlara elmin zülmətə qalib gələrək onu yox etməsinə, insanın qəlbini işıqlandırmasına, gözüni dünyaya açmasına inandırır. O zaman – qızların kütləvi şəkildə təhsilinin olmadığı zamanda bu məqsədlə məktəb açan və qızların savada yiyələnməsini zəruri hesab edən Məhəmməd Tağı Sidqi elmi, biliyi onların mənəvi bəzəyi kimi dəyərləndirirdi:

Hər qız ki üləmə etsə rəğbət,
Axırda yaxın tapar səadət,
Yox elmdən özgə bir şərəfət,
Elm ilədir iftixar, qızlar [3, s. 20].

Məhəmməd Tağı Sidqi oğluna yazdığı “Məhəmmədəliyə nəsihət” əsərində övladına müraciət edərək bütün vətən övladlarına ürəyindən keçən xoş arzularını bildirir. Həmin müraciətdə də elmə, ədəb və tərbiyəyə, dərsə düzgün münasibət formalaşdırılır, uşaqları vaxtlarını boş keçirməməyə, ondan səmərəli istifadə edərək yazıb oxumaqla məşğul olmağa çağırır:

Yetişibdir zamani-elmü ədəb,
Mənzilin eylə guşeyi-məktəb.
Dəmbədəm məktəb ilə ol dəmsaz,
Qış, həm yaz həm oxu, həm yaz [3, s. 21].

Məhəmməd Tağı Sidqi “Məhəmmədəliyə nəsihət” əsərində elmin bütün dünyanı abad etməsindən, insanı cəhalətdən qurtaran ən dəyərli bir vasitə olmasından danışaraq uşaqların bu istiqamətdə çalışmasını arzulayır:

Dinü dünyanı elm edir abad,
Özünü eylə cəhldən azad.

Ruzigarın keçirmə qəflətlə,
Elm təhsil elə diqqətlə [3, s. 21].

Məhəmməd Tağı Sidqinin uşaq ədəbiyyatına aid əsərlərində diqqəti çəkən məsələlərdən biri də onun başqa dillərə yüksək münasibətidir. Böyük pedaqoq və ədib çox dil öyrənməyin əhəmiyyətindən danışaraq bunun insanın ədəb və tərbiyəsinin artırılmasına müsbət təsirini göstərir:

Ömrünü məsrəf eylə bir neçə il,
Taki təhsil edəsən bir neçə dil,
Urusu, farsı, Türkü, həm ərəbi,
Onları bilmək artırır ədəbi [3, s. 21].

Məhəmməd Tağı Sidqinin fikrincə, çox elm öyrənən, çox dil bilən həm bu dünyada, həm də o biri dünyada azad olar:

Sən də öyrən ki, əhli-hal olasan,
Bəlkə filcümlə ba hamal olasan.

Olasan niknam, azadə,
Həm bu dünyada, həm o dünyadə [3, s. 21].

Məhəmməd Tağı Sidqinin yaradıcılığında həm qızlara, həm də oğlanlara müraciətlə yazılmış əsərləri vardır. Maraqlıdır ki, o, oğlanlara müraciətlə yazdığı əsərlərində elmdən başqa, sənətə də yiyələnməyi zəruri sayır və onlar arasında birliyi, qardaşlığı təbliğ edir:

Gəl verək əl-ələ, yoldaş oğlan,
Cəm olaq bir yerə qardaş oğlan.
Bir çıxmaq biz cəhldən kənara,
Elm təhsil edək bi baş, oğlan.
Yet ilahi, bizim dadımıza,
Əcr əta eylə ustadımıza

Fikr edək biz gərək sübhə şam,
Elm, sənət üçün edək iqdam.
Ta ola qəlbimiz bircə aram,
Biz də rahat olaq ey kaş, oğlan.
Yet ilahi, bizim dadımıza,
Əcr əta eylə ustadımıza [3, s. 22].

Örnekəldən göründüyü kimi, Məhəmməd Tağı Sidqi əsərlərində uşaqların ustadlarını da unutmadığını, onlara ehtiramla yanaşmasını tərbiyə edir, onların təlim-tərbiyəsində müəllimlərin rolunu qiymətləndirir.

Məhəmməd Tağı Sidqinin yaradıcılığında uşaq ədəbiyyatı mövzusunda diqqəti çəkən mövzulardan biri də “Məktəbdə” şeridir. Şeirdə ədib məktəbin bir

xoşbəxtlik ocağı olduğunu, insaniyyətin ən mühüm əlamətlərinin məktəbdən başladığını, göstərir:

Əcəb xoşbəxt olur hər kəs
Tutub məbə bu məktəbdə.
Cəhalətdən çıxar hər kim
Edə süknə bu məktəbdə...

Cəhalət adamı eylər,
Yəqin heyvandan bədtər.
Gər insaniyyət axtarsan,
Olur peyda bu məktəbdə [3, 23].

Məhəmməd Tağı Sidqi “Məktəbdə” şerində elmin insanı diriltməsi haqqında maraqlı fikirlər söyləyir:

İki aləmdə insanı,
Dirildən elmdir billah.
Nə qədər mürtədil olsan,
Olur ehya bu məktəbdə [3, s. 23].

Beləliklə, Məhəmməd Tağı Sidqinin yaradıcılığı göstərir ki, uşaq ədəbiyyatının inkişafında, maarifçilik ideyalarının inkişafı və genişlənməsində Naxçıvanda da böyük işlər görülmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ. Məhəmməd Tağı Sidqinin həyatı və ədəbi-pedaqoji fəaliyyəti / Məhəmməd Tağı Sidqi. Əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2004.
2. Qədimov Ə. Məhəmməd Tağı Sidqinin həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Çarşıoğlu, 2004.
3. Məhəmməd Tağı Sidqi. Əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2004.
4. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1984.

Нурлана Алиева

РОЛЬ МУХАММЕДА ТАГИ СИДГИ В РАЗВИТИИ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В НАХЧЫВАНЕ

В статье рассказывается о произведениях М.Т.Сидги, посвященных детям. Анализируются несколько стихотворений, посвященных воспитанию детей. Выдвигается на передний план роль М.Т.Сидги в развитии просвещения и детской литературы в Нахчыване.

Ключевые слова: *детское стихотворение, детская проза, азербайджанская литература, интеллигент, рассказ.*

Nurlana Aliyeva

**ROLE OF MOHAMMED TAGI SIDGI IN DEVELOPMENT OF
CHILDREN'S LITERATURE IN NAKHCHIVAN**

It is told in the paper about M.T.Sidgi's works devoted to children. Some poems devoted to education of children are analyzed. M.T.Sidgi's role in development of education and children's literature in Nakhchivan is put in the forefront.

Key words: *children's poem, children's prose, Azerbaijan literature, intellectual, story.*

(Filologiya e.d., prof. M.A.Cəfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

SƏBUHİ İBRAHİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: s.ibrahimov@yahoo.com

HACI MOLLA MƏHƏMMƏD NAXÇIVANININ “QÜRRƏTUL-ƏBSAR” ƏSƏRİ HAQQINDA

Məqalədə, Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Qürrətul-Əbsar” əsəri tədqiqat mövzusu kimi xüsusi elmi əhəmiyyət daşımaqla bərabər müqəddəs dinimiz olan İslamın mənəvi paklıq köklərini, tarixi inkişaf proseslərini və fəlsəfi dünyagörüşünün öyrənilməsi istiqamətində aparılan mühüm və olduqca elmi əhəmiyyət kəsb edən bir sahəni əhatə etmişdir. Bununla belə müasir dövrdə milli dəyərlərin mənimsənilməsi istiqamətində işlərin aparılması, milli mədəniyyətimizin öyrənilməsi, dini-əxlaqi dəyərlərimizin qorunması və gənclərimiz tərəfindən hər tərəfli təhlil edilməsi günün ən aktual məsələsi kimi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bu istiqamətdə aparılan elmi tədqiqat işi göstərmişdir ki, on dörd əsr keçməsinə baxmayaraq bu milli ruhu bizdə yaradan və yaşadan insanlar həmişə düşünərək bu amal uğrunda ağıllı addımlar atmışlar. Milli mentalitetimizə uyğun məqamların əsərdə öz əksini tapması bir daha söz söyləməyə əsas verir ki, yüksək intellektual gücə malik olan, bilik və bacarıq sahibi, XIX əsrin görkəmli alimi və filosofu Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani əsərdə milli-mənəvi dəyərlərimizin, milli mədəniyyətimizin, həmçinin dini dəyərlərin qorunub saxlanılmasında geniş və hər tərəfli təhlillərin aparılması ilə yanaşı əxlaqi dəyərlərin də böyük əhəmiyyət kəsb etməsini qeyd etmişdir. Müəllif əsərdə əsasən dörd mühüm xüsusiyyət kəsb edən yerlərin, göylərin, okeanların, çayların, hərflərin, mələklərin, səmtlərin, səmavi kitabların və s. başqa ünsürlərin əlamətləri haqqında geniş və fəlsəfi mühakimələr irəli sürmüşdür.

Açar sözlər: Naxçıvan, milli-mənəvi, mədəniyyət, dini-əxlaqi, dörd əlamət.

Haqqında danışılacaq böyük elm sahibi, Naxçıvanın Şərq aləmində özünəməxsus yer tutmasında xidmətləri olmuş böyük istedad sahibi Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Qürrətul-əbsar” (Gözlərin nuru) əsəridir. M. Naxçıvani bu əsəri yazmazdan əvvəl öz dövrünün tanınmış görkəmli alimi, mütəfəkkiri olmaqla, eyni zamanda bədii xüsusiyyətlərə malik olan bir insan kimi tanınmışdır. O, dövrünün yaşadığı vaxtlarda yəni, XIX əsrin yaradıcılıq intibahında öz zəngin bacarığını nümayiş etdirərək hicri-qəməri tarixi ilə 1318-ci ildə (miladi 1897-ci il) Naxçıvan vadisində, həzrəti Məhəmməd peyğəmbər əleyhis-salamın “Əhli-beyt” sevgisini nəzərə alaraq bu əsəri qələmə almışdır. Dərin düşüncə və bilik nümayiş etdirməklə yanaşı yüz əlli etibarlı mənbələrdən dəlillər gətirərək bu əsəri yazaraq Naxçıvan əhlinə, o cümlədən bütün Azərbaycan ictimaiyyətinə təqdim etmişdir.

maiyyətinə böyük ehtiramla təqdim etmişdir. O, əvvəllər Hacı Molla Məhəmməd Məşhədi Baba oğlu Naxçıvani kimi el arasında tanınmışdır. Onun həyatı demək olar ki, elmə bağlanmış və bu istiqamətdə inkişaf edərək islam aləmində ən yüksək elm adamına çevrilmişdir. Dahilər vətəni qədim Naxçıvan şəhərinin Şihab məhəlləsində dünyaya göz açan Hacı Molla Məhəmməd Məşhədi Baba oğlu Naxçıvani yaradıcılıq illərində “Qürrətul-Əbsar” əsərindən başqa bir neçə məşhur əsərlərin də müəllifi olmuşdur. Bunlardan, “Səhabəd-Dümu” (Buludların göz yaşları) 1309 h.q., “Kəşkülü-Nur” (Nur Qabı) 1312 h.q., “Dürrətül-Əbrar” (Söylənilməmiş inci sözlər) 1315 h.q., “Məzahir ən-Nur” (Nurların zahir olduğu yerlər) 1317 h.q. əsərləridir ki, istər ölkə daxilində, istərsə də Şərq aləmində böyük oxucu marağına çevrilmişdir. Hələlik onun hansı tarixdə anadan olması və vəfat etməsi heç bir mənbədə göstərilməmişdir.

Müasir dövrdə milli-mənəvi dəyərlərin mənimsənilməsi istiqamətində işlərin aparılması, milli mədəniyyətimizin öyrənilməsi, dini-əxlaqi dəyərlərimizin qorunması və gənclərimiz tərəfindən hər tərəfli təhlil edilməsi günün ən aktual məsələlərindəndir. Bu istiqamətdə Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Qürrətul-Əbsar” əsəri, tədqiqat əsəri kimi xüsusi elmi əhəmiyyət daşımaqla bərabər müqəddəs dinimiz olan İslamın mənəvi paklıq köklərini, tarixi inkişaf proseslərini və fəlsəfi dünyagörüşün öyrənilməsi istiqamətində aparılan mühüm və olduqca elmi əhəmiyyət kəsb edən bir əsərdir.

On dörd əsr keçməsinə baxmayaraq bu milli ruhu bizdə yaradan və yaşadan insanlar həmişə düşünərək bu amal uğrunda ağıllı addım atmışlar. Milli mentalitetimizə uyğun məqamların əsərdə öz əksini tapması bir daha yeni fikir söyləməyə əsas verir ki, yüksək intellektuallığa malik olan, bilik və bacarıq sahibi Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani milli-mənəvi dəyərlərimizin, milli mədəniyyətimizin, dini-əxlaqi dəyərlərin qorunub saxlanılmasında əvəz edilməz xidmətlər göstərmişdir.

Həqiqətən milli ənənələrimizə, adətlərimizə, müqəddəs dinimizə, tutduğumuz ali məqam məsləyinə həmişə sadıq qalmaqla Azərbaycan xalqı və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan doğma Naxçıvan diyarının əhalisi bu gün də qürur hissi keçirir. İslam tarixində özünəməxsus silinməyən yaddaş saxlayan Peyğəmbər əhli-beytinin başına gələn hadisə və tarixi proseslərini dərin düşünərək elmi potensialıqla qələmə alan həmyerlimiz, yüksək ustalıqla tarixi mənbələrə istinad edərək əsaslı dəlillərlə “Qürrətul-Əbsar” (Gözlərin nuru) əsərini yazaraq özünə və həmçinin daşdığı “Naxçıvani” ləqəbinə dünyada böyük şöhrət qazandırmışdır.

“Qürrətul-Əbsar” əsərinin yazılış üslubunu əsasən üç qismə (Azərbaycan, ərəb və fars) dillərinə ayırd etmək olar. Tədqiqat olduqca çox maraqlı bir mövzunu əhatə etməklə yanaşı, islam tarixi köklərinin fenomen incəliklərini özündə açıq-aydın büruzə verən əlverişli bir tədqiqat əsəridir.

Əsərin filoloji baxımdan tədqiqi onu deməyə əsas verir ki, müəllif apardığı əsas elmi dəlillərlə kitabın adını “Qürrətul-Əbsar” qoymuşdur. Lüğət baxımından əsərin “qürrət” – nur və “əbsar” – gözlər (gözlərin nuru) mənasını ver-

məklə əsas dörd mühüm adlandırdığı kəlmələri, dörd mühüm əlamətlərlə qiymətləndirmişdir.

Müəllif dörd mühüm əlamətlərin fəlsəfi mahiyyətini təhlil etməklə İslamda ən müqəddəs kəlmə sayılan Quran ayələrindən dəlillər gətirərək Allahın hidayətinə, rəhmətinə, fəzilətinə və qədərinə yetişmək üsullarını açıq şəkildə bəyan etmişdir. O, göstərmişdir ki, həqiqətən Allah dörd sifətin sahibi “Əxyar (xeyirxah), Əbrar (doğruçu), Qadir (qüdrət və qüvvət sahibi) və Qəhhar (yetərinəcə güclü) olmaqla Ərşi-əzimi (Allahın taxt-tacı olan 9-cu və ən böyük göy kürsüsü) bu sütunlar üzərində yerləşdirərək qərar vermiş və ucaltmışdır” [1, s. 4]. İnsanı gecə və gündüz Onun zikrin etməkdə ən gözəl və ən şərəfətli dörd təsbihatdan ibarət olan “Sübhənəllah”, “Vəlhəmdulillah”, və “La ilahə illəllah”, “Vəllahu əkbər” [1, s. 4] deməyi əsasən məqsəduyğun hesab etmişdir. Müsəlman aləmində ən böyük bayramların “Fitr” bayramı, “Qurban” bayramı, möminlərin “Cümə” bayramı və “Qədir-xumm” bayramıdır ki, dörd əsas seçilmiş günlər adlandırmışdır. Dörd müsəlman aylarının Allah yanında hörmətli olduğunu və bu ayda müharibə etmək, qan tökmək, savaş və münafişə yaratmaq haramdır ki, bunlar Zilqide əl-həram, Zilhicce əl-həram, Mühərrəm əl-həram və Rəcəb əl-mürəccəb aylarıdır. Allahın böyük adı çəkilən “Bismillahir-rəhmanir-rəhim” kəlməsində dörd çeşmənin və müxtəlif dad verən suyun axması qeyd edilir ki, **birinci**; gözün ağından axan “mim” çeşməsidir ki, Allahın “bism” kəlməsinin hərfi olmaqla “su çeşməsi” adlanır; **ikincisi**, gözün ağından axan “ha” çeşməsidir ki, “Allah” kəlməsinin hərfi olmaqla “süd çeşməsi” adlanır; **üçüncüsü**, gözün ağından axan “mim” çeşməsidir ki, “rəhman” kəlməsinin hərfi olmaqla “cənnətdəki şərab çeşməsi” adlanır; **dördüncüsü**, gözün ağından axan “mim” çeşməsidir ki, “rəhim” kəlməsinin hərfi olmaqla “bal çeşməsi” adlandırmışdır” [1, s. 4]. Həmçinin Allah-Taala insanı ixtiyar sahibi etmişdir dünyanın dörd bir tərəfinə, Şərq, Qərb, Şimal və Cənub. Allah-Taala dünyada dörd böyük nəhrləri (çayları) böyük, bərəkətli, xeyirli və mənfəətli yaratmışdır ki, bunlardan Fərat, mübarək Nil, Ceyhun (Amurdərya) və Seyhan (Sırdərya) çaylarıdır.

Müəllif əsərdə əsasən nəzərdə tutduğu əhli-beyt sevgisinin təzahürü olan dörd təziyə mərasiminin saxlanılma əhəmiyyətinin Allah yanında izzətli olmasını qeyd edərək Səyyidüş-şühəda, “Peyğəmbərin sevimli nəvəsi, həzrət Əlinin gözünün nuru, Fatiməyi-Zəhra salamullahi əleyhanın əziz balası və onun övladları, dostları, yaxınları kimi qiymətləndirilmişdir. Səyyidüş-şühədəyə dörd məxsus yer əza tərtib verərlər. Birincisi, “Beytüs-sərax”dır ki, Allahın öz Ərşi-əzəmətidir. İkincisi, “Beytul-məmur”dur ki, dördüncü göydədir. Üçüncüsü, “Beytul-mərmər”dir ki, behiştə yerləşir. Dördüncüsü, göy qübbəsinin altında yerləşən “Kərbəla” torpağıdır” [1, s. 4].

İmam Kazım əleyhis-salamdan rəvayət olunur ki, müsəlman gündəlik dörd şeyə möhtacdır. Birincisi, kiçik canamaza ki, onunla namaz qılınır. İkincisi, üzük ki, barmağa taxılır. Üçüncüsü, misvak ki, hər gün onunla dişlər təmizlənir. Dördüncüsü, İmam Hüseyin əleyhis-salamın türbətindən (torpaq) olan

təsbeh zikridir ki, hər dənəsinə qırx həsənə (savab) yazılar. Kafi kitabından nəql olunur ki, həzrəti Peyğəmbər əleyhis-salam buyurur: Şəqavətin (bədbəxtçiliyin) dörd əlaməti vardır: Şərgözlük, xain qəlb, dünyapərəst və günah etməkdə ısrarlı olan. Yer üzündə Şərqdən Qərbə qədər olan yerlərdən cəmi dörd məkan vardır ki, o yerlərdə müsafir (səfərdə olan) namazını bütün qılır: Məscidül-həram (Məkkə, Kəbə evi), Peyğəmbər məscidi (Mədinə), Kufə məscidi (Nəcəfi-əşrəf) və Kərbəla məscidi Kərbəla). Allah yanında ən böyük müqərrəb (yaxın) olan dörd mələk vardır ki, xüsusi yer tuturlar: Cəbrayıl, Mikayıl, İsrəfil və Əzrayıl əleyhuməs-səlamdır. Dörd şəhər vardır ki, Allah Qurani-Kərimdə onların adlarına and içərək bəyan edir: Beytul-müqəddəs, Tur dağının ətrafında olan şəhər, əmniyyətli olan Məkkə və Mədinə şəhərləri. Qurani-Kərimdə dörd vacibi səcdə vardır ki, hər bir müsəlman onu eşitsə, vacibdir ki, səcdəyə düşsün və natəmiz olan insan onu oxuması haramdır: Nəcm surəsi-62, Əla surəsi-19, Səcdə surəsi-15 və Fussilət surəsi-37. Allah-təala dünyada dörd qadını ixtiyar sahibi edib: Məryəm əleyhas-salamı, Asiya əleyhas-salam, Xədicə əleyhas-salamı və həzrəti Fatimə əleyhas-salamı. Bütün mürsəl peyğəmbərlərin içində seçiləcək dörd peyğəmbər ümmətini ixtiyar sahibi edilmişdir: Həzrəti İbrahim ümmətini, Həzrəti Musa ümmətini, Həzrəti İsa ümmətini və peyğəmbərlərin sonuncusu həzrəti Məhəmməd ümmətini. Həzrəti Məhəmməd əleyhis-salamın əshablarından seçilərək ona daha yaxın əsas dörd əshabəsi olmuşdur: Cənabi Salman əleyhi rəhmə, Cənabi Əbazərr əleyhi rəhmə, Cənabi Miqdad əleyhi rəhmə və Cənabi Əmmar əleyhi rəhmə. Dörd əsas səmavi kitab nazil olub dörd peyğəmbərə: Tövrat həzrəti Musa əleyhis-salama, İncil həzrəti İsa əleyhis-salama, Zəbur həzrəti Davud əleyhis-salama və Quran həzrəti Məhəmməd əleyhis-salama” [1, s. 4].

Dörd əlamətlərlə sadalanıb məsəl gətirilən hər bir kəlmələrin məntiqi mahiyyəti ona gətirib çıxarır ki, “Qürrətul-Əbsar” kitabı dörd babdan ibarət olan hadisələrlə bağlıdır. Müqəddimədən sonra birinci babda həzrəti Məhəmməd peyğəmbərin həyat və yaradıcılığı, İslam dininin yaradıcı səbəbkarı, 23 il Peyğəmbərlik müddətində qazandığı nailiyyətlər və apardığı məşəqqətli mübarizəsi özünə geniş yer almışdır.

İkinci babda həzrəti Əli əleyhis-salamın fəzilətləri barədə ətraflı məlumatın verilməsi, möcüzəvi Allah evində Kəbədə dünyaya gəlməsi, Allah evində məsciddə hansı hal ilə zərbətlənməsi və şəhadətə yetməsi, sevimli peyğəmbərimizin layiqli vəsisi olması və onun İslamda olan qəhrəmanlıq salnamələri haqqında geniş və ətraflı məlumat verilmişdir.

Üçüncü babda Peyğəmbərin sevimli qızı Fatimeyi-Zəhra əlehas-salamın atasından sonra hansı müsibətlərə düçar olmasından və başına gələn dözülməz məhrumiyyətlərdən geniş və hər tərəfli danışılmış və vəfat etməyinə neçə səbəbin olması qeyd edilmişdir.

Dördüncü babda isə həzrəti İmam Həsən əleyhis-salamın şərəfli həyat yolu, fəzilətləri, başına gələn böyük müsibətləri bir neçə mərhələdə işıqlandırılmış və geniş şərh olunmuşdur.

Kitab Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin sonuncu yaradıcılıq nümunəsi olmuş və onunla da elmi fəaliyyətinin, o cümlədən həyat prosesinin tamamlanmasına səbəb olmuşdur. Əsərin yazılış nümunəsi XII əsrdən etibarən işlənən Firdovsinin, Sədi Şirazinin, Nizami Gəncəvinin və s. şairlərin divanların yazdıqları şikəstə xətti ilə yazılmış və vərəqlərin kənarında iki qara xətt dörd-bucaq çəkilərək içərisində yazılmış və kitabın ümumi həcmi 546 səhifədən ibarətdir. Hər bir səhifənin yuxarı hissəsində xüsusi formada işlənmiş damaların içərisində qara nəstəliq xətti ilə hadisələrin adları xüsusi qeyd edilmiş və səhi-fələrin kənarlarında mövzuya aid bəzi cümlə və ya sözlər əlavə yazılaraq öz nümunəvi gözəlliyini büruzə vermişdir. Azərbaycan mətnşünaslıq elmində milli-mənəvi və dini-əxlaqi dəyərlərimizi zənginləşdirən əlyazma mətnlərdə Naxçıvan mütəfəkkirlərinin əməyi əvəzənilməzdir.

Bütün bu mühüm xüsusiyyətlərin məntiqi nəticəsidir ki, milli dəyərlərimizin qorunub saxlanılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edən Naxçıvan əlyazma mətnləri və onlarda rast gəlinən, milli dəyərlərimizi zənginləşdirən amillərə, əməyə, həyata, təbiətə məhəbbəti göstərən dini-əxlaqi dəyərlər öz ruhuna, mahiyyətinə uyğun ənənəvi, nəcib, mütərəqqi xüsusiyyət və keyfiyyətləri ilə zənginləşmişdir. Şübhəsiz ki, doğma Naxçıvanımızın qoruyub saxladığı müqəddəs düşüncə məfkurəsini daha da möhkəmləndirəcək dəyərli əlyazma mətnləri dünya sivilizasiyasının başlanğıcı hesab edilən müasir Naxçıvanda milli təfəkkürümüzün və milli-mənəvi dəyərlərimizin parlaq təcəssümünə çevriləcək. Hesab edirik ki, Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Qürrətul-Əbsar” əsərinin tədqiqi milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, milli şüurumuzun, dini-əxlaqi proseslərin qorunub saxlanılması və inkişafı baxımından çox əhəmiyyətlidir. Çünki hər bir dövlətin intellektual səviyyəsi onun başlıca geosiyasi gücünün amilidir. Bu amillər isə Azərbaycan xalqının mədəniyyəti, dini, elmi və təhsilidir ki, bu da ən böyük milli-mənəvi dəyərlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani. Qürrətul-Əbsar. Əlyazması, Təbriz, 1318 hicri-qəməri (1897 miladi), 546 s. AMEA NB Əlyazmalar Fondu.

Сабухи Ибрагимов

О ПРОИЗВЕДЕНИИ «ГЮРРЕТЮЛЬ-АБСАР» ХАДЖИ МУЛЛЫ МУХАММЕДА НАХЧЫВАНИ

Проведение работ в направлении усвоения национально-духовных ценностей, изучения национальной культуры, защита религиозно-моральных ценностей и всестороннее исследование их молодежью являются наиболее актуальными задачами в настоящее время. С этой точки зрения про-

изведение Хаджи Муллы Мухаммеда Нахчывани «Гюрретюль-Абсар» имеет особое научное значение как исследовательский труд, и вместе с тем является произведением, приобретающим огромное научное значение в направлении изучения философского мировоззрения, исторических процессов развития и первооснов духовной чистоты нашей священной веры – Ислама.

В произведении в основном даются подробные сведения об имеющих четыре важные особенности признаках земель, небес, океанов, рек, букв, ангелов, направлений, священных книг и тому подобных элементов.

Ключевые слова: *Нахчыван, национально-духовный, культура, религиозно-этический, четыре признака.*

Sabuhi Ibrahimov

ABOUT THE WORK “GURRETUL-ABSAR” OF HAJJI MULLAH MOHAMMED NAKHCHIVANI

Execution of works in the direction of adoption of national-cultural wealth, studying of national culture, protection of religious-moral wealth and comprehensive research of them by the youth is one of the most actual problems now. From this point of view the work “Gurretul-Absar” of Hadji Mullah Mohammed Nakhchivani has special scientific value as a research work, and at the same time it is the work getting huge scientific value in a direction of studying of philosophical world outlook, historical developments and fundamental principles of spiritual purity of Islam – our sacred faith.

Detailed data about having four important features signs of the earths, heavens, oceans, rivers, letters, angels, directions, sacred books and the other similar elements are given in the work on the whole.

Key words: *Nakhchivan, ethnic-spiritual, culture, religious-ethical, four features.*

(AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

NAZİRƏ ƏSGƏROVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: naziraasker@yahoo.com

XALQ OYUN VƏ TAMAŞALARININ TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Məqalədə Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri xalq oyun və tamaşalarının zəngin variantlığı üzərində qurulmuşdur. İctimai-tarixi hadisələri, etnoqrafik ənənələri icra edən oyun və tamaşalar Azərbaycan mədəni həyatını ifadə edən bir vasitədir. Xalqın fikir dünyasını sərgiləyən xalq oyunları maddi-mənəvi xəzinə sayılmaqdadır.

Açar sözlər: *folklor, xalq oyunları, tamaşa, mərasim, ədəbiyyat.*

Qədim tarixə malik Azərbaycan xalqı özünün milli və mənəvi dəyərləri ilə bəşəriyyətin mədəniyyət xəzinəsinə yeni çalarlar töhfələr vermişdir. İstər milli musiqimiz, istər folklorumuz, istərsə də xalq oyun və tamaşalarımız özünəməxsusluğu ilə seçilmiş, dünya xalqlarının şifahi söz yaradıcılığını zənginləşdirmişdir.

Azərbaycan xalqı özünəməxsus zəngin oyun və tamaşa mədəniyyətinin varisidir. Maddi və mənəvi kökləri ən qədim dövrlərdən, müxtəlif ictimai-tarixi hadisələrdən xəbər verən bu mədəniyyətdə ulu babaların müdrikliyi, inamı əyləncə və oyunlarda yaşayan adət və ənənələri öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan xalq teatrı Şərq mədəniyyətinin bir parçasıdır. Şərq ölkələrinin coğrafi əhatə dairəsini nəzərdən keçirsək, görərik ki, bu xəttin hər bir mərhələsində Şərq teatrının əsas prinsipləri təkrar olunur və özünün müxtəlif variantlarını yaradır.

Məlum olduğu kimi, xalqın oyun-tamaşa irsi Azərbaycan oyunşünaslığı – etnoqrafiya, folklorşünaslıq, teatr və idman tarixinin kəsişib qaynaq və qovşaq təşkil etdiyi bir sahə olmuşdur. Vaxtilə folklor araşdırıcıları bu mədəniyyəti etnoqrafiyanın bir qolu, etnoqraflar isə onu teatr və idman tarixi mütəxəssislərinin elmi maraq sahəsi hesab etsələr də, xalq oyun tamaşaları ciddi elmi tədqiqatdan, sanballı araşdırmalardan bir növ kənarda qalmışdır. Keçmişin yazılı mənbələri, qədim orta əsrin tarixçiləri xalqımızın oyun-tamaşa mədəniyyətinə səthi yanaşmış, onları tarix və gələcək üçün sənədləşdirmək, əbədləşdirmək qayğısına la-yiqincə qalmamışlar.

Hər bir millətin bir xalq kimi formalaşması keçdiyi mənəvi-əxlaqi, ictimai-sosial proseslər, çağdaş mədəniyyət köklərində, miflərdə, əfsanələrdə, folklorda, bir sözlə şifahi söz xəzinəsində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan xalqının son dərəcə zəngin, sırf özünəməxsus mənəvi sərvətləri vardır ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq xalqın bu mənəvi sərvətlərini öyrənən Firudin bəy Köçərli (1863-1920), Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870-1933), Salman Mümtaz (1884-1941), Əli Sultanlı (1906-1960), Məmməd Arif Dadaşzadə (1904-1975), Məhəmmədhüseyn Təhmasib (1907-1982), Mirəli Seyidov (1918-1992), Əhliman Axundov (1903-1977), Mahmud Allahverdiyev kimi sanballı araşdırıcı alimlər olub. Hazırda bu sahədə tədqiqatlar geniş vüsət almışdır. Akademik Teymur Bünyadov, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvləri İncilab Kərimov, filologiya elmləri doktorları Vaqif Vəliyev, Qara Namazov, Paşa Əfəndiyev, Məhərrəm Cəfərli, Məhərrəm Qasımlı, Qəzənfər Paşayev, Yusif Səfərov, tarix elmləri doktoru, etnoqraf Hacı Qadir Qədirzadə, sənətsünaslıq doktoru İlham Rəhimli, sənətsünaslıq namizədi Aydın Talıbov, görkəmli rəssam, tədqiqatçı alim Elçin Aslanov kimi sanballı alimlər tədqiqat aparırlar.

Məhz onların xidmətləri sayəsində xalqımızın oyun-mərasimlərinin bir qismi toplanaraq dövrümüzdə gəlib çıxmağa başlamışdır. Bu tədqiqatların yazmış olduqları əsərlər qədim azərbaycanlıların tarixən mövcud olmasını, müasir dönmə üçün tamamilə arxaikləşmiş adət və ənənələrini, oyun və mərasimlərini bərpa etmək və gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün çox qiymətli mənbələrdir.

Hər bir millətin tarixinin öyrənilməsində onun folklorunun, ağızdan-ağıza deyilə-deyilə bu günə gəlib çatan əfsanə və rəvayətlərinin, xalq tamaşa və oyunlarının, adət və ənənələrinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Bu mədəni irsdə onun ürək çırpıntıları, kədəri, sevinci, arzusu, istəyi və tarixinin növbəti nəsillər üçün mənəvi təcrübənin daimi canlı mənbəyi kimi yaşayır. Mədəni və mənəvi irs bir də ona görə möhtəşəm olur ki, o yalnız öz dövrünün bədii təfəkkürünü, idrak xüsusiyyətlərini də yaşadır.

Dil-ünsiyyət yaranmamışdan milyon illər öncə adamlar hərəkət və oyunları ilə bir-biriylə ünsiyyət yaratmışdır. Yəni, ilk ibtidai insanlar ətraflarındakı qonşu tayfalarla, qonşu qəbilələrlə hərəkət oyunları vasitəsilə əlaqə yaratmışlar. İnsanların ov ovlaması da bir növ oyunlara bənzəyirdi. Ova çıxan ibtidai insanlar özləri belə düşünmədən hərəsi bir tərəfə etdikləri hərəkətləri ilə oyun anlamını ifadə edən vasitələri yaratmışlar. İbtidai insanlar ovladıqları heyvanların dərisinə bürünüb bir-birinə işarə edərək əllərindəki ilkin alətlərlə ovu ovlamaq üçün ətrafındakı heyvanın, quşun səsinə çıxarır, şikarına yaxınlaşıb, onları öldürürdülər. Ovladıqları heyvanın və quşun dövrəsində hərəkət oyunları göstərirdilər.

Azərbaycanlılar vaxtilə yazla-qışın “mübarizəsini” oyun kimi keçirmişlər. Bu inam Azərbaycan xalqına doğma olan “Kosa-kosa” oyun ayinində də öz əksini tapmışdır. Kosa qışın, onu öldürən keçi isə yazın rəmzidir. Keçi qədim dünyanın bir çox xalqlarında, o cümlədən türkdilli xalqlarda yazın, yazla bağlı

məhsulun rəmzi sayılmışdır. Ola bilsin ki, keçinin ilk əhliləşdirilmiş heyvanlardan olması da həmin səbəblə bağlıdır. Bu məsələ ilə bağlı filologiya elmləri doktoru, professor Mirəli Seyidov öz fikrini belə izah edir. “Kosa-kosa”da yazla qışın əvəzlənməsi təbii hadisə kimi canlandırılmış və bu hadisənin ayin-oyun kimi icra olunması bu və ya başqa şəkildə akkادلarda, şumerlərdə, semit xalqlarda vardır” [6, s. 315].

Sənətsünaslıq doktoru, professor İlham Rəhimli isə bu məsələ ilə bağlı fikrini belə əsaslandırır. “İnsanlar dörd milyon il bundan əvvəl heyvanlar içərisində ilk dəfə keçini əhliləşdiriblər. Dünya xalqlarının oyunlarının əksəriyyəti keçiyə bağlıdır. Azərbaycanın oyun qəhrəmanları arasında Keçi obrazı ilə rəqabətə ancaq Kosa personajı girə bilər” [1, s. 7].

Bu o deməkdir ki, Azərbaycan xalqı Şərq xalqlarının ayrılmaz bir qolu, onun əvəzolunmaz tərkib hissəsi olmuşdur. Odur ki, Azərbaycan xalq teatri qədim və zəngin bir tarixə malikdir. Hələ eramızdan neçə əsr əvvəl “Avesta”da daha sonralar şifahi xalq ədəbiyyatı yaradıcılığında Azərbaycan xalqının hərəkət oyunlarına çox geniş şəkildə rast gəlinir. Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsinin təşkil etdiyi Gəmiqaya ekspedisiyası zamanı tədqiqatçılar qaya üzərindəki işarələrin içərisində keçiyə rəsminə də rast gəlmişlər [2, s. 23].

Bəşər yarandığı ilkin dövrlərdə xalq bu oyunların həm müəllifi, həm iştirakçısı, həm də tamaşaçısı olmuşdur. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, dövlətlər yarandıqca bu oyunlar qismən öz əvvəlki əhəmiyyətini itirmiş, daha çox inkişaf edərək formalaşmış gerçəklikdən ayrılıb incəsənət olmuşdur.

Azərbaycan mədəniyyətinin, incəsənətinin və eyni zamanda teatrının kökləri istər-istəməz həmin oyunlara gedib çıxır.

Azərbaycan xalqının qədim oyun və əyləncələri, mərasimləri, xalqın təbiətlə mübarizəsi, onların əsas əmək məişəti olan maldarlıq və əkinçilik öz kökləri etibarlı ilə qədim “Novruz” adətlərini uzun zamanlardan bəri inkişaf etdirərək müasir dövrə çatdırmışdır. Hər şeydən əvvəl bunu xalq təsərrüfatı ilə, xalqın əmək və məişəti ilə yanaşı təbiət hadisələriylə bağlamaq daha münasibdir.

Azərbaycan xalqının qədim oyun və əyləncələri, xalqın təbiətlə mübarizəsi, onların əsas məişəti olan maldarlıq və əkinçilik öz kökləri etibarlı ilə qədim “Novruz” adətlərini uzun zamanlardan bəri inkişaf etdirəcək müasir dövrə çatdırmışlar. Hər şeydən əvvəl bunu xalq təsərrüfatı ilə xalqın əmək və məişəti ilə yanaşı təbiət hadisələriylə bağlamaq daha münasibdir.

Qədim Novruz bayramı mərasimləri xalq meydan tamaşalarının təşkili-nə istiqamət verməsi və onların təsviri sənət motivlərini müəyyənləşdirmişdir. Bu baxımdan vaxtilə əzəmətli bir teatr meydan tamaşasının ayrılmaz hissəsi olmuş, lakin indi bizə yarımçıq hissələr, fraqmentlər şəkildə gəlib çatmış “Maral oyunu”, “Kosa-kosa oyunu”, “Kəndirbaz oyunu”, “Qodu-qodu” və s. monumantal xalq teatr tamaşasının qiymətli yadigarıdır. Bu mənada qədim meydan tamaşaları bizim əsl xalq milli teatrımızın ilkin forması, bünövrəsi olmuşdur [5, s. 8].

Baharın gəlməsi, təbiətin oyanması, əkin-biçin, mal-qaraya qulluq və bu kimi insanların istəyindən asılı olmayan təbii hadisələr qədim insanlar üçün bolluq, bərəkət gətirən hadisələrdəndir. Bu cür təbii hadisələr insanları arandan dağa, dağdan arana köçməyə, hər cür maneələri dəf etməyə məcbur edirdi. Bütün bunlar, heç şübhəsiz ki, Azərbaycan xalqının mənəvi aləminə də müəyyən dərcədə sirayət edirdi. Bu məsələnin vacib və aktuallığını görən görkəmli akademik Məmməd Arif Dadaşzadə hələ ötən əsrin əvvəllərində yazırdı: “Təbiət və təsərrüfat hadisələrinin insan yaşayışındakı rolunun böyüklüyündədir ki, Azərbaycan xalqının ən qədim mahnı və bədii əyləncələri ilə bağlıdır. Bütün bunlar yalnız Azərbaycan xalqının ümumi maddi və mənəviyyatı tarixini deyil, incəsənət və teatr tarixini öyrənmək üçün də maraqlıdır” [4, s. 9].

Bir sıra bayram və mərasimlər vardır ki, onlar dünyanın müxtəlif xalqlarında geniş şəkildə yayılmışdır. Bu, həmin xalqların eyni qurşaqda, coğrafi bölgədə yaşaması, qarşılıqlı təması ilə əlaqədardır. Yazın gəlməsi, il dəyişməsi olan Novruz bayramı da belə mərasimlərdəndir [3, s. 310].

Oyunlar xalqımızın adət-ənənəsini, qəhrəmanlığını, əməksevərliyini, əqidəsini, məişətini müasir insanlara çatdıran ən tutarlı məxəzdir. Oyunlar nəsil-dən-nəslə keçərək ulu babalardan yadigar qalan mirasdır. Azərbaycan ərazisində ayrı-ayrı quruluşlarda yaşayan insanların həyat tərzini özündə əks etdirən, müasir dövrə gəlib çatan oyunlar meydana gəldikləri dövrün sirlərinin açılmasında müstəsna rol oynayırlar. Onları şifahi söz xəzinəsindən ayırmaq yanlış olardı. Çünki oyunlar xalqın folkloru ilə birgə yaranmış, inkişaf etmiş və keçmişimizdən bizə dəyərli, elmi cəhətdən çox qiymətli məlumatları verir. Gəmiqaya, Qobustan qayaları üzərindəki rəsmlər bunu bir daha təsdiqləyir. Bu rəsmlərdəki oyunlar bizi eramızdan çox-çox uzaqlara aparmaqla xalqımızın uzaq keçmişindən çox qiymətli sirlər söyləyir. Bu rəsmlərdəki oyunları ulu babalardan miras qalmış dəfinəyə bənzətsək heç də səhv etmərik. Oyunlar xalqımızın folkloruna, musiqi və incəsənətinə məxsus özəllikləri özündə əks etdirən dəyərli şifahi xalq yaradıcılığı nümunələridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan teatr tarixi. Bakı: Çarşıoğlu, 2005, 861 s.
2. Baxşəliyev V. Gəmiqaya təsvirləri. Bakı: Elm, 2003, 168 s.
3. Qədirzadə Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr. Bakı: Elm, 2003, 310 s.
4. Məmməd Arif. Seçilmiş əsərləri: 3 cildə. III c., Bakı: Elm, 1970, 428 s.
5. Rzayev N. Novruz bayramının tarixi bizə nələr nəql edir // Qobustan jur., 1991, № 1, s. 15-20.
6. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 495 s.

Назира Аскерова

**О ВОПРОСАХ ИССЛЕДОВАНИЯ НАРОДНЫХ ИГР И
ПРЕДСТАВЛЕНИЙ**

Статья посвящена исследованию богатого наследия народных игр и представлений, являющихся национально-духовной ценностью азербайджанского народа. Общественно-исторические события, этнографические традиции, представленные в народных играх и зрелищах, олицетворяют культурную жизнь Азербайджана. Народные игры, воспроизводящие духовный мир азербайджанского народа, являются его материально-духовным богатством.

Ключевые слова: *фольклор, народные игры, представления, традиция, литература.*

Nazira Asgarova

**ABOUT QUESTIONS OF RESEARCH OF FOLK
PLAYS AND PERFORMANCES**

The paper is devoted to research of a rich heritage of folk plays and performances which are national-spiritual wealth of the Azerbaijan people. Socio-historical events, the ethnographic traditions presented in the folk plays and shows personify cultural life of Azerbaijan. The folk plays reproducing the inner world of the Azerbaijan people are their material-spiritual wealth.

Key words: *folklore, folk plays, performances, tradition, literature.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, fil.e.d, M.A.Cəfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

GÜLŞƏN KƏNGƏRLİ

Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

MƏCNUNUN LEYLİ İLƏ – GÜNƏŞİN TANRI İLƏ SƏHRADA GÖRÜŞÜ

Məqalədə M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması təhlil edilməklə Leyli ilə Məcnunun eşq münasibətlərinin ilahi eşq səviyyəsinə yüksəlməsi, heç bir əqlin dərk edə bilmədiyi ilahi məstlik olduğu əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: Füzuli, Leyli, Məcnun, eşq, məstlik, poema.

Zaman keçəcək. Bizdən əvvəl gələn nəsillər kimi biz də bu dünyadan köç edəcəyik. Amma 500 il necə qalıbsa, Füzuli eləcə də qalacaq. Şübhə yox ki, heç bir misqal da, heç bir qarış da kiçilməyəcək. Amma yenə də şübhəsiz bir ümid var ki, tarix ondan uzaqlaşdıqca Füzuli böyüyəcək. Bu mülahizəni əbəsdə demirik. Azərbaycan füzulşünaslığının tarixi və təkamül mərhələləri haqqında tədqiqat apararkən gördük ki, məsələn, öz təzkirəsində Füzuli haqqında ən dolğun fikirləri yazmış Füzulinin oğlu Fəzlinin dostu Əhdi Bağdadidən tutmuş, 1925-ci il “Füzuli” məcmuəsinə, 1958-ci il dünya miqyaslı Füzuli tədbirlərinə, oradan da Ulu öndər Heydər Əliyevin tarixi sərəncamı ilə keçirilmiş dahi Füzulinin 500 illik yubileyinə qədər hər bir tarixi mərhələdə Füzuli yeni ampuada anılıb.

Şərqi üç böyük dilində – ərəbcə, farsca və türkcə ərəbin böyük şairi Əbu Nüvas, farsın böyük şairi Hafiz Şirazi səviyyəsində qəzəl yazan, həm ərəb poeziyasının, həm fars şeirinin, həm də dahi Nəvaidən sonra türk şeirinin – üç möhtəşəm poetik zirvəsinin fəthi olan Füzuli haqqında yazmaq çox çətindir. Füzuli haqqında yazmağın məsuliyyət əzabını, Füzulidən yazmağın şərəf və həzzini yaşamaqdayam, buna görə də cəsarətim və imkanım daxilində Füzuli barəsində araşdırmalarımı davam etdirmək niyyətindəyəm.

Bir yunan filosofu deyib: “Sən başını aşağı sal, öz yolunla get, qoy nə deyirlər desinlər”. Mənim incə, zərif yolum, dünya poeziyasının incilər gülşəninə doğrudur. Və bu gülşənin ən nadir incisi, dünya ədəbiyyatının ilahi məhəbbət haqqında şah əsəri “Leyli və Məcnun” poemasıdır.

Bu əbədiyaşar ilahi eşq dastanı haqqında çox yazılıb. Bu yazıların bir qismini biz Azərbaycan füzulşünaslığının tarixi kontekstində dəyərləndirməyə

çalışmışıq. Düşünürük ki, bu poema sinfi-sosial yanaşma metodunun nəzəri ehkamlarından azad olmalı, materialist estetikanın basıncından xilas olunaraq mistik elmin prinsipləri ilə təhlil edilməlidir. Hər şeydən öncə əsərin yazılış tərz, Füzulinin estetik ideali bunu tələb edir. Müasir dünyanın məşhur təsəvvüf nəzəriyyəçisi (A.Knış) bu qənaətdədir ki, sufizmin öz apogey həd-dinə çatdığı XIII-XVI əsrlərin böyük şərq şairləri heç vaxtla sufizm təsirlərin-dən kənarda qala bilməzdilər (2, s. 92-93) Füzuli də Şərqdə sufizmin sonuncu mögikası idi. Bu məsələyə əvvəlki tədqiqatlarda toxunduğumuz mübahisələrdən yan keçərək diqqəti sonluğunun sufizmlə bağlılığı bir çox füzulşünaslar tərəfindən istə-istəməz etiraf olunmuş “Leyli və Məcnun” üzərində dayanmaq niyyətindəyik.

Poemanın poetik-psixoloji cəhətdən ən gərgin məqamı Leylinin İbn Səlamdan qurtulub Məcnun soracağı ilə fəryad etdiyi yerdən başlayır. Poemanın “Bu, Leylinin naqəyə ərzi-razıdır və zəbani-hal ilə izhari-niyazıdır” bölümündə –

Leyli dedi: “Çün sənə şəkkim var,
Məcnun isən eylə halın izhar,
Leyliyi seversən eylə bünyad
Bir şeir, keçən zamanını et yad”! – deyir.

Beləliklə də Leyli onun dərdi ilə vəhşi heyvanlar arasında üzülüb əldən düşmüş Məcnunu tanımır. Ümumiyyətlə, aşıqla məşuq arasında tanıma səhnəsi bizim həm klassik ədəbiyyatımızda, həm də nağıl və dastanlarımızda məşhurdur. Cavabında Məcnun Leyli səmindən sehrlənərək ona “Key səbzeyi-dərdimə verən ab! (Ey dərd çəmənimi sulayan!) deyə müraciət edir: “Faş oldu çün aləmə fəsanəm // Tədbirimə düşdü, atəm, anəm // Gəh dəğdəğeyi təbib gördüm // Gəh səy ilə Kəbəyə yügürdüm” sözləri ilə başına gələnləri Leyliyə nəql edir. Qəzə-lində izhar edir ki,

Yardən min dərdi-dil çəkdim bu həm bir dərd kim
Bildi məni dərdi-dilim, bir dərdə dərman etmədi
Əql meydanını zindani-bəla bilməz hənüz
Kim ki bir müddət cünun mülkünü seyran etmədi.

Bu, həmən eşq dərdir ki, onun gözəlliyi də, qüdrəti də sağalmazlığındadır. Heç kim ona dərman edə bilməz. Bu eşq mərazinin sağlması üçün verilən dərman zəhər misalındadır. Çünki aşıq bu eşq mərazindən qurtarmaq istəmir. Yalnız cünun mülkünü seyr etmişlər, əql mülkünün bir zindan olduğunu dərk edə bilirlər. Leyli Məcnunu tanıyır və deyir:

Giryan dedi: “Ey gözüm çırağı!
Vəhşilərlə el, mənimlə yağı
Sən mən dedigim həbib imişsən
Dərdi-dilimə təbib imişsən
Gər tanıya bilmədim rəvadır
Məstəm mənü məst işi xətdir”.

Bu, aşıqi məşuqə, canı canana qovuşduran, heç bir əqlin dərk edə bilməyəcəyi ilahi məstlikdir. Məcnun bu məstliyə məstanə bir cavab verir və əs-

lində həyatda birləşə bilməyən aşıqlər məhz bu məstlik aləmində qovuşa bilirlər:

Öylə sərməstəm ki, idrak etməzəm dünya nədir
Mən kiməm, saqi olan kimdir, meyü səhba nədir

Hikməti-dünyavü mafihə bilən arif degil

Arif oldur, bilməyə dünyavü- mafihə nədir (1, s. 226).

İlahi eşq şərabını içmiş Məcnun (aşiq!) artıq dünyanı dərk etmək imkanında deyil. Çünki, o dünyadan təcrid olunmuş bir irfan əhli, haqqa qovuşmuş bir arifdir. Ona görə də aşiq deyir ki, dünyada olan şeylərin hikmətlərin nə olduğunu bilən arif deyil, dünya matahının nə olduğunu bilməyən, dünyaya olan nəfsini öldürmüş adam arifdir. Məcnunun bu halını görən Leyliyi-Məşuq, o tənrisimə deyir:

Leyli mənəm arizuyi-canın
Kami-dili-zarü natəvanın
Müştaqi-cəmal idin həmişə
Möhtaci-vüsal idin həmişə
Gəl yanıma, fəvt qılma fürsət!
Dil nəzri-vüsali-qamətindir!
Vər canım isə əmanətindir
Çün düşdü məcalın, etmə ehmal
Gəl nəzrini tut, əmanətin al!
Çox təcrübə etmişəm olur az
Məşuqinə aşiq eyləmək naz.

Məşuqeyi – Leyli burada real təklif edir və qəzəlində deyir: “Ey qılan şeydə məni, məndən bu istiqna nədir?” Yəni ki, niyə mənə bu qədər etinasızsan? Poemanın mistik planı, bədii fəlsəfi mahiyyəti bu suala verilən cavab, səbəbi-istiqna ilə bağlıdır. Bunun üçün Məcnunu dinləyək:

Canım gedəli bəsi zamandır
Cismimdəki indi özgə candır
Sənsən hala tənimdə canım
Gözdə nurum, cigərdə qanım
Məndə olan aşikar sənsən
Mən xud yoxam, ol ki var – sənsən!
Gər mən mən isəm, nəsen sən, ey yar?
Vər sən sən isən, nəyəm məni-zar?
Kim dıışrada istəyəm nişanın
Bir özgə məkan biləm məkanın

Bu açıq-aşkar insanın – məxluqun xaliqdə əriyib itməsi vəhdəti – vücut fəlsəfəsi – aşiq və məşuq, insan və Allah münasibətinin sufi-mistik dərkidir: “Bir zərrəyə kim, vücut yoxdur // Ayinədən ona sud yoxdur”. Bu fikirlər M.Cəlalda da səslənir (3, s. 53).

Məcnun öz qəzəlində deyir ki, həqiqi aşiq məşuqənin xəyalı ilə təsəlli tapar, meyli-vüsal etməz, könüldən kənarda yar olduğunu xəyal etməz. Meyli vüsal etmək, surətpərəstlik aşıqın cahil olduğuna bir dəlildir. Allahın nuru ilə süslənmiş həqiqi məşuqə – Leyli bu cavabdan razı qalır:

Leyli dedi: “Ey vücudi – kamil,
Qürbi-həqə ismət ilə qabil!
Oldum necə olduğundan agah
Xoş mərtəbədir bu, bərəkəllah!
Eşqində riya güman edərdim
Ətvarını imtəhan edərdim
Hala mənə rövşən oldu halın
Meraci – həqiqəti – kamalın

Bir-birlərini ilahi mərtəbədə dərk etdikdən sonra Məcnun təcrid edir:

Şahənşahi-mülki-məhnəti dərd
Yəni Məcnuni dərdpərvərd
Bir pak idi ki, bu ərseyi-xak
Onun kimi görməmişdi bir pak
Hər vəhşi donunda bir furiştə
Yar oldu ol adəmi siriştə
Tutmuşdu təriqi-əhli-tövhid
Bulmuşdu kəmalı-tərkü təcrid.

Leyli isə:

“Yarəb məni et fənayə mülhəq

Kim rahi-fəna imiş rəhi-həq” – deyərək duası hasil olur, “tərki-aləm” edir.

Təzim ilə tutdular əzasın
Qəbrini düzüb urdular binasın
Şövq əhlinə qərb hasil oldu
Dəryasınə qətrə vasil oldu.

“Dəryasınə qətrə vasil oldu” – Bu vəhdəti-vücut deyil, bəs nədir? “Əsi-ri-nəfsdir əhli-cahan, bilməz fəna səbrim” – deyən Füzuli aşıqın fəna – fillah – mənəvi təkamülünün yeddinci mərtəbəsinə yüksəldiyini, “Degil möhkəm cahan mülkündə hər bünyad kim qılsan // Bəqa mülkündə tut tənzil kim, ol bünyad möhkəmdir” deyərkən mülki-bəqanı – əbədiyyəti vəsf etmirmi?!

Məcnunun dilindən verilən qəzəllərdən birinin son beytinə nəzər salaq:

Ayrı bilmişsən, Füzuli, məscidi meyxanədən
Səhv imiş ol kim, səni biz əhli-irfan bilmişiz.

İrfan əhli üçün məscid də meyxanə də birdir, hər ikisi Allaha qovuşmaq üçün vasitədir.

Füzuliyə görə ölüm insanı nəfsdən qurtaran vasitə, qəbir Allaha doğru gedən yolda son mənzildir:

Anıb tənhalığı qəbr içrə nifrət qılma ölməkdən
Təriqə-üns tut kim, hər ovuc torpaq bir adəmdir

Əcəl alayışı-xövfü xətdərdən qurtarar nəfsi
Bu cövhər kimyayi-nəfsə bir iksüri-əzəmdir.

Zeyd Məcnunu Leylinin məzarı üstünə gətirir:

“Qəbr üzrə axıtdı qanlı yaşın // Ləl eylədi yaşı qəbri daşın”. Poemada Məcnunun dilindən verilən sonuncu qəzəl də sufi-mistik məzmunudur:

Yandı bağrım hicr ilə, vəsli-rüxi-yar istərəm
Dərdiməndi-firqətəm, dərmani-didar istərəm
Çün bəğa bəzmindədir dildar, mən həm durmazam
Bu fəna deyində, bəzmi-vəsli-dildar istərəm

Bu qəzəlin sufi mahiyyəti təkcə “bəqa”, “fəna”, sözlərinin təsəvvüf anlamları olmasında deyil, bütövlükdə eşqi-ilahini vəsf etməsindədir.

Məcnunun Leyli məzarı üstə can verməsi ilə “əsəri-məhəbbəti-pak” tamama yetir. Onun mistik, sufi-fəlsəfi mahiyyətinə bir daha əminlik üçün Məcnunun dəfn məqamına nəzər yetirək:

Qüsl eyləyibən tən-nizarın
Dildarının açdılar məzarın.
Qoydular onu həm ol məzarə
Qəmnak yetişdi qəmküsarə
Ruh oldu fələkdə ruhə həmrəz
Tən oldu tən ilə yerdə dəmsəz
Budur əsəri məhəbbəti pak
Xoş mərtəbədir bu, qılсан idrak.

“Ruh oldu fələkdə ruhə həmrəz” – misrası olduqca ibrətamizdir: yəni Leylinin və Məcnunun ruhları vahid bir ilahi məkanda (məqamda!) bir-birinə sirdaş oldu (5, s. 163). Allah məqamına belə yüksəliş sufi ədəbiyyatın bədii-fəlsəfi mətləblərindən biri-sonuncusudur. Poemanın diqqətəlayiq hissələrindən biri Zeydin Leyli ilə Məcnunu yuxuda görməsi bölümüdür:

Bu iki məhi-xücestərüxsar
Məcnun ilə Leyliyi – vəfadar.
Çün vadiyi-eşqə girdilər pak
Ol paklik ilə oldular xak
Mənzilləri oldu bağı – rizvan,
Çəkərləri oldu huri-qılman.

Füzuli bununla da bildirmək istəyir ki, qəbirləri ziyarətə gələn bu müqəddəslərin mənzilləri cənnət, həmsöhbətləri də mələklər – huri qılmanlar oldu.

Son zamanlar ədəbi-tarixi prosesi, xüsusilə də Şərq ədəbiyyatının təkamül məntiqinə nəbələd olan ədəbiyyatşünaslar oxucu kütləsinə (mütəxəssislərə yox!) belə bir yanlış fikir aşılamağa cəhd göstərirlər ki, guya, Füzulini sufizmlə bağlamaq, onu aşağılatmaq, nüfuzuna xələl gətirməkdir. Bu təxminən IX-XIX əsrləri əhatə edən sufizmə bədii-fəlsəfi cərəyan kimi məhdud əyalətçi münasibətdən, onu konseptual səviyyədə dərk etməməkdən irəli gəlir. Sufizm bu gün bütün dünya tarixi-fəlsəfi-nəzəri-filoloji fikrini dərinləndirən məşğul edir. Heç uza-

ğa getməyə: “Q.Bürhanəddin Füzuliyə aparən yolun başında durur”. Bəs bu yol hansıdır? Alim yazır: “Qazi Bürhanəddin – XIV əsr. Mirzə Cahan Şah Həqiqi XV əsr. Şah İsmayıl Xətai – XVI əsr... Üç hökmdar, üç şair... Lakin üçü də bir estetik idealın ifadəsinə xidmət edir – “məstaneyi-eşqəm...” (6, s. 15, 18). Füzuli “məstaneyi-eşq”in fəlsəfəsini yaradır: “Vadiyi-vəhdət həqiqətdə məqami-eşqdır”; “Eşq dərdi ilə xoşam, əl çək əlacımdan, təbib // Qılma dərman kim, həlakim zəhri-dərmanımdadır”; “Var bir dərdim ki, çox dərmandan artıqdır mənə //” Qoy mənə dərdimlə, dərman eyləmə var, ey həkim”; “Eşq sərgəştəsiyəm, seyli-sirişk içrə yerim”; “Eşikin daşını qan ilə yudu çeşmi – tərım”... – deyir dahi Füzuli.

Və görəsən bu Füzuliyi – binəva daha nə deməlidir ki, hələ qəzəllərini qoyuruq bir yana – “Leyli və Məcnun”dan verilənlərə inanıb, Füzuli sənətinin sufi-mistik mahiyyəti qəbul edilsin. Sovet dönməində Füzuli haqqında sinfi-materialist mövqedən yazanları qınamırıq. Onlar cəmiyyətin və onun totalitar ideologiyasının basqısı altında Füzulini yer adamının idrakının verdiyi imkanlar çərçivəsində müdrik adlandırdılar. Fəqət, mistik adlandırmaq mərtəbəsinə qalxmədilər. Çünki materialist dünyagörüşü ilə idealist aləmi təhlil və dərk etmək olmazdı. Füzulini mistik-ilahi, səmavi elmlərlə dərk etmək olar. Çünki Füzuli qəhrəmanlarını fəna-fillah səviyyəsinə qaldırmışdı. Bu yerdə ağıl heç bir iş görə bilmir, gülünc vəziyyətdə qalır. Burada yalnız peyğəmbərlərə və dahilərə məxsus bəsirət gözü lazım idi. Füzuli öz qəhrəmanlarını (özünü!) Allaha qovuşdurmaq üçün EŞQ-i vasitə seçmişdi: ilahi eşqi, eşqi-mütləqi!

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı, 1958, s. 226.
2. Кныш А.Д. Мусульманский мистичесизм. Москва-Санкт-Петербург: Дила, 2004, с. 92-93.
3. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı: ADU, 1958, s. 53.
4. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. II cild. Bakı: Elm, 1949, s.187.
5. Məhəmməd Füzuli. Elmi-tədqiqi məqalələr. Bakı: Azərnəşr, 1958, s. 163.
6. Cəfərov N. Füzulidən Vaqifə qədər. Bakı: Yazıçı, 1991, s. 15 və 18.

Гюльшан Кенгерли

ВСТРЕЧА ЛЕЙЛИ И МЕДЖНУНА – СОЛНЦА И СОЗДАТЕЛЯ – В ПУСТЫНЕ

В статье с помощью анализа поэмы М.Физули «Лейли и Меджнун» приводятся доказательства того, что любовные отношения Лейли и Меджнуна подняты в поэме на уровень Божественной любви, Божествен-

ной одержимости, которую невозможно постичь с точки зрения разума и логики.

Ключевые слова: *Физули, Лейли, Меджнун, любовь, одержимость, поэма.*

Gulshan Kengerli

**MEETING OF LEYLI AND MADJNUN – OF THE SUN
AND THE CREATOR – AT A DESERT**

In the paper by means of the analysis of M.Fizuli's poem «Leyli and Medjnun» it is substantiated that love relations of Lejli and Medjnun are raised in the poem to a level of Divine love, Divine obsession which cannot be comprehended by means of reason and logic.

Key words: *Fizuli, Leyli, Medjnun, love, obsession, poem.*

(Akademik İ.Ə.Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

ЭКСПОЗИЦИЯ И ЕЕ СЮЖЕТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ В ЛЮБОВНЫХ ЭПОСАХ

ОЗДЖАН АККАЯ

Нахчыванский Государственный
Университет

E-mail: o.akkaya@yahoo.com

В статье на передний план выдвигаются моральные, духовные качества героев любовных дастанов. Также автор старается исследовать этапы экспозиции любовных дастанов по классификации М.Тахмасиба.

Ключевые слова: влюбленный, возлюбленный, бута, экспозиция.

Экспозиционный этап в Азербайджанских любовных эпосах является начальной точкой для развития событий, и в этой стадии можно получить о событиях или истории не полное, а определенное представление. Выдающийся фольклоровед М.Тахмасиб пишет: «Основное содержание и сюжет наших любовных и героических эпосов, таких, как «Китаби деде Коркуд», «Короглу» состоит из описания борьбы за достижение своих целей. Этот сюжет и события можно разделить на четыре части:

- 1) рождение героя и его воспитание;
- 2) зарождение чувства героев;
- 3) преграды и борьба против препятствий;
- 4) состязание и победа;

Некогда учёные фольклористы Р.Кафарлы и М.Джафарлы в своих исследованиях широко обсуждали этот вопрос. Несмотря на некоторые разногласия, все эти исследователи-фольклористы единодушно признают существование в классической теории литературы этих или подобных им этапов в сюжетах любовных эпосов. С точки зрения Тахмасиба, экспозиционный этап в любовных эпосах сам по себе делится на 3 части – введение, основная часть и заключение. Все эти части не являются необходимым условием для всего эпического творчества. Но в любом случае наличие всех трёх из них придает произведению целостность и полноту.

Введение экспозиции «Тахир и Зохра» включает часть рассказа о двух братьях – султани Хатеме и визире Ахмеди, которые не имели детей.

«Однажды визирь Ахмед сидел грустный и печальный и горевал. В это время один странствующий отшельник вошел и поздоровался. После этого визирь Ахмед встал и бросил золотую монетку в чашку отшельника. А отшельник вытащил из кармана яблоко, протянул визирю и сказал:

– Возьми, и твое желание исполнится».

Из этого введения становится ясно, что хорошие и благоприятные дни недалеко.

Основная часть экспозиции в эпосе «Тахир и Зохра» охватывает совет отшельника визирю Ахмеду и о его желании дать яблоко султану Хатему. Потом визирь Ахмед рассказывает об этом событии своей жене, берет яблоко и идет к брату. После этого дается заключение экспозиции. Это заключение звучит в эпосе так:

«Визирь Ахмед приходит к брату и рассказывает о событии. Потом он разделяет яблоко и отдаёт половину брату, а другую часть оставляет себе и говорит:

– Брат, давай сначала дадим обещание и потом съедем.

Султан Хатем говорит:

– А что за обещание?

Визирь Ахмед отвечает:

– Брат, ты знаешь, что у отца три обязанности перед ребенком. Первое – воспитание, второе – образование, третье – женитьба. Эти обязанности очень важные.

Султан Хатем говорит:

– Брат, что ты хочешь этим сказать? Говори ясно.

Визирь Ахмед отвечает:

– Хочу сказать, что если у меня будет сын, а у тебя дочь, ты отдашь свою дочь моему сыну, а если у меня будет дочь, а у тебя сын, тогда я отдам дочь твоему сыну.

Султану Хатему понравилась идея брата, и он согласился. Они вместе дали обещание».

Это обещание можно понять, как обещание Тахира и Зохраны которые еще не родились. Разница в том, что здесь Визирь и Султан сами сказали то, что должны были сказать Тахир и Зохра.

Начальный этап экспозиции эпоса «Асли и Керем» начинается после устаднаме и носит серьезный характер. Здесь говорится: «В Гяндже жил один хан по имени Зияд-хан. Несмотря на известность и богатство, Зияд-хан очень горевал, потому что у него не было детей. Бездетность его очень расстраивала. Из текста становится ясно, что его казначей Чёрный Стражник тоже не имел детей и он тоже очень расстраивался».

Основная часть экспозиции эпоса «Асли и Керем» охватывает откровенный разговор Зияд хана с Черным Стражником о бездетности.

«Однажды Зияд-хан в своём дворце погрузился в думы. Он жаловался на свою судьбу и бездетность. В это время Стражник входит и, видя огорчённого хана, говорит:

– Опять-таки горюете? Что случилось?

Зияд-хан отвечает:

– А что делать? Бездетность меня убивает, и я не в силах что-нибудь сделать.

Стражник говорит:

– И у меня тоже нет детей. Но я не беспокоюсь. Что плохого мы сделали, что бог не дает нам ребенка? Думаю, мы должны сделать доброе дело, чтобы очиститься

Зияд-хан ответил:

– Что мы еще должны сделать? Мы сделали то, что в наших руках. Мы дали обет, приношения, накормили голодных и бедных. Ну что же мы должны еще сделать?»

Из этого диалога видно, что Зияд-хан и Стражник ищут способ обзавестись детьми. Зияд-хан откровенно говорит, что он никому не причинял зла и обеспокоен своей бездетностью.

Заключительная часть экспозиции выражена именно диалогом Зияд-хана со Стражником.

«Стражник говорит:

– Ваше величество, у меня идея. Позволь сказать?

Зияд-хан отвечает:

– Скажи!

Стражник говорит:

– Давай дадим обещание.

Зияд-хан с изумлением спрашивает:

– Что за обещание?

Стражник говорит:

– Давай дадим такое обещание. Если у меня будет сын, а у тебя дочь, ты отдашь свою дочь моему сыну, а если у меня будет дочь, у тебя сын, тогда я отдам дочь твоему сыну.

Зияд-хан согласился. После обещания все расходятся».

Заключение экспозиции непосредственно определяет динамизм и развитие сюжета. По этому поводу известный фольклоровед Ибрафил Аббаслы в связи с эпосом «Курбани» писал: «Курбани» начинается с обыкновенного события, часто встречающегося и в других национальных эпосах. Гусейн-хан, собрав всё отцовское богатство, не отдал брату своему Мирзали-хану ничего. У бедного Мирзали-хана не было детей. Наконец-то он пошёл в святое место и заколол жертвенное животное, и после этого у него родился сын, и назвали его Курбани». Развитие сюжета начинается после этого события.

В эпосе «Тахир и Зохра» случается соглашение султана Хатема с визирем Ахмедом, то же самое происходит и в эпосе «Асли и Керем». Здесь тоже Зияд-хан и Стражник дали обещание. Из обоих эпосов видно, что отцы сами соглашаются и дают обещания за своих детей. Такая заблаговременная договоренность очень характерна для фольклорных текстов. Одновременно в заветах отцов имеется внутренний смысл и здесь скрывается их идеал.

Экспозиционный этап эпоса «Алы хан Пери» очень интересно построен. Здесь тоже, как и в эпосах «Тахир и Зохра», «Асли и Керем», в введении говорится о бездетности. А в основной части экспозиции говорится о беременности жены Хаджи Саяда, о его обещании – постройке моста на реке Канлы, о рождении его близнецов – девочки и мальчика. И еще о том, что Хаджи Саяд находит одного маленького мальчика около кельи в мечети и привозит домой. Но жена отказывается от кормления ребенка грудью и настаивает на том, чтобы отдать ребенка соседке – старухе Ханы. Кроме этого, в основной части экспозиции эпоса «Алы хан Пери» говорится о том, как старухи давали имя ребенку, что является важным. Наряду с описанием разных старух и их характеров, основное внимание сосредоточено на последней из них. Имя предложенное старухой Ипек, удовлетворяет всех и раскрывает суть будущей истории. Она состоит в названии ребенка Тапдыг, что означает «найденный». Дело в том, что заключительная часть экспозиции связана именно с Тапдыгом и заботящейся о нем старухой Ханы.

В экспозиции эпоса «Алы хан Пери» имеется интересная сторона в заключительной части. Она заключается в том, что, когда Хаджи Саяд и его жена уезжают на паломничество в Мекку, Хаджи Саяд поручает свою дочку не родному брату Магомеду, а сводному брату Тапдыгу и поручает ему заботиться о ней, как о сестре. Такой поступок говорит о каком-нибудь неожиданном происшествии. Тапдыг влюбляется в Пери-ханум.

«Пери ханум говорит:

– Тапдыг, я твоя сестра. Такого не может быть.

Тапдыг отвечает:

– Ты должна стать моей женой. Умру, но не отвернусь».

Очевидно, что будущий сюжет будет развиваться не только вокруг Пери-ханум, но и вокруг Тапдыга, найденного в мечети и его кормилицы старухи Ханы.

Но есть и другая сторона любовных эпосов. Здесь экспозиции этих эпосов неоднозначны. Например, экспозиция эпоса «Аббас и Гюльгез» отличается определенной специфичностью. Введение этой экспозиции выражено отцовским завещанием:

«Друзья, я расскажу вам о Ходже Майыле из Тифаргана. Так, рассказывают, что Ходжа Майыл имел двух сыновей. Старший сын был скудоумным, а младший очень умным.

Однажды Ходжа заболел, позвал свою жену и сказал:

– Я умираю. Мой младший сын Аббас очень искусный мальчик. Пусть изучает то, что ему по душе». Основная часть экспозиции состоит из рассказа об увозе Аббаса в мечеть. Заключение экспозиции эпоса непосредственно связано с проблемой обещания – «Бута».

Там сказано, что сын Хаджи Сеида Саги и Аббас были друзьями. Они всегда проводили время вместе. «Однажды Аббас и Саги вместе гуляли в саду. После прогулки они устали и спали около дерева. Когда Саги проснулся, он увидел, что уже вечер, но Аббас еще спал. Но он не смог разбудить Аббаса. Он никак не просыпался. Он быстро сообщил матери, сестре, соседям Аббаса и все они прибежали. Они тоже не смогли разбудить его, тогда они взяли его и принесли домой спящим. Все каббалисты и старухи собрались и растолковали это по-разному. Одни сказали, что он умер, другие сказали, что потерял сознание. Одна старуха положила руку на его пульс и сказала:

– Ничего не случилось. Он погрузился в сон любви. В данный момент ему дают буту сестре Батман Кылынджа Магомед бека. Это заключение осведомляет читателя и слушателя об основной задаче. Если мы поверим словам старухи, то Аббас во сне влюбляется в Пери-ханум. Но и невозможно не поверить, потому, что Аббас сам подтвердил это заключение своими словами.

«Аббас сказал:

– Да, моя возлюбленная – это Пери-ханум».

В любовных эпосах мотив влюбленности во сне, иначе, дача обещания-буты является основным и ведущим моментом. Известный фольклоровед Г.Исмаилов, анализируя сущность мотива влюбленности во сне сказал:

«Если внимательно посмотреть, то увидим, что другие значения слова «бута» – «жердь», «ветвление», «бутон» – связаны с мифом растения и дерева. В основном, бутоны весны являются атрибутом МИФИ-ческого мирового древа».

Экспозиция любовного эпоса «Магомед и Гюлендам» приобретает совсем новый характер. Другими словами, здесь экспозиционный этап отличается от экспозиции эпосов «Тахир и Зохра», «Асли и Керем», «Али Хан Пери» и «Аббас и Гюльгез». Потому что в начальном этапе эпоса Магомед и Гюлендам сами встречаются и влюбляются. Из этого можно сделать вывод, что начальные этапы всех эпосов отличаются. Если в эпосе «Тахир и Зохра», «Асли и Керем» отцы за своих детей дают обещания, то в эпосе «Али Хан Пери» влюблённость случается на основании создав-

шихся условий, в эпосе «Аббас и Гюльгез» им дают буты, т.е. они влюбляются во сне, а в эпосе «Магомед и Гюлендам» герои сами находят друг друга и влюбляются.

Во введении экспозиции эпоса «Магомед и Гюлендам» говорится о встрече одного маленького ребенка с Шах Аббасом. Там говорится, что дети из мусульманского духовного училища, т.е. из моллаханы, находящейся на окраине города Исфахан, играли на дороге и так они проводили свое свободное время. Вдруг они заметили наездников, а один из них, Магомед, был очень умным ребенком. Он сказал им, что это отряд Шаха Аббаса. Магомед сказал мальчикам:

– Давайте встретим их с почтением, может, они дадут нам дары.

Ребята согласились.

Магомед научил их, как поклониться.

– Смотрите на меня и делайте то, что я делаю.

Основная часть экспозиции показывает, что мальчик из моллаханы говорил всё правильно. Какое-то время спустя отряд Шаха Аббаса подъезжает к мальчикам. Как они договорились, Магомед выходит вперед и кланяется, а ребята повторяют. Это событие и ответы Магомеда очень понравились Шаху Аббасу. Он начал интересоваться этим мальчиком. Он спросил о происхождении ребенка, который оказался внуком одной бедной и незащищенной старухи. Он был сиротой. Мальчик был на попечении этой старухи, его бабушки. Шах Аббас предлагает мальчику служить ему во дворце. И мальчик соглашается. По приказу Шаха бабушку мальчика тоже привозят во дворец и им обоим дают отдельную комнату.

Через некоторое время Магомед с соизволения Шаха идет на охоту. И здесь же начинается заключительная часть экспозиции эпоса «Магомед и Гюлендам». По сравнению с другими эпосами заключительная часть экспозиции этого эпоса более объемна. Здесь также представлены поэтические образцы искреннего отношения этих двух молодых людей.

Композиция эпоса «Валех и Зарнигяр» построена очень интересно. Дело в том, что в экспозиции этого эпоса родители не дают обещания, героям не дают буты и они также не встречаются сами. Здесь просто Зарнигяр выясняет имя Валеха.

Во введении экспозиции предоставляется такая информация: «Старые рассказывали, что в Дербенте жил один купец по имени Хадже Ягуб. И у этого купца была только одна дочь по имени Зарнигяр, кроме этой девочки, Хадже Ягуб не имел детей. Он обучил Зарнигяр всем наукам. Когда ей исполнилось 17 лет, к ней сватались. Но Зарнигяр ни за кого из них не захотела выйти замуж.

В то время главным хозяином Дербента был шах Бендияр. Племянник этого шаха Бендияра тоже хотел жениться на Зарнигяр. Но она не

захотела выйти за него. И так прошли дни, недели. Однажды Хадже Ягуб пришёл к Зарнигяр и спросил:

– Дочка, к тебе сватаются такие красивые и богатые женихи, а ты всех их отвергаешь. Почему ты не выберешь одного из них? Что ты хочешь этим сказать?

Зарнигяр ответила:

– Отец, ты знаешь, что я поэтесса и я выйду замуж за того, кто меня победит своим словом и сазом.

Хадже Ягуб сказал:

– Дочка, а если это будет старик, ты выйдешь за него?

Зарнигяр ответила:

– Это мое обещание, я выйду за него».

Введение экспозиции освещает самые основные стороны этого вопроса. Но и это еще не вся информация. В основной части экспозиции этот вопрос немного углубляется. Итак, Хадже Ягуб собирает всех поэтов-ашугов и ставит условие своей дочери, что если кто-то из них ее победит, то она выйдет за него. Зарнигяр соглашается. После этого Зарнигяр состязается со всеми тридцатью восемью ашугами, она всех побеждает и отправляет их домой. Основная часть продолжается состязанием Зарнигяр-ханум с другими ашугами. Самым блестящим моментом является состязание Ашуг Магомед с Зарнигяр-ханум.

«Ашуг Магомед, услышав эту весть, вышел в путь из Мискина, чтобы состязаться с Зарнигяр-ханум. Он ночевал в Карабахе, в доме одного ашуга по имени Шахмагомед. После еды ашуг Шахмагомед спрашивает:

– Куда ты, ашуг?

Ашуг Магомед ответил:

– В Дербенте есть такая поэтесса по имени Зарнигяр. Иду с нею состязаться словом и сазом.

Ашуг Шахмагомед сказал:

– Какие у тебя дела с нею? Зачем тебе это? Останься здесь, вместе на свадьбах будем петь.

Ашуг Магомед ответил:

– Она дала такое условие, кто с нею будет состязаться и победит ее своим пением, она выйдет за него. Мне надо с нею состязаться и взять ее в жены.

Шахмагомед сказал:

– Я боюсь, что ты разочаруешься.»

Уже с диалога Ашуга Магомеда с ашугом Шахмагомедом выясняется, что, несмотря на то, что Зарнигяр победила этих 38 ашугов и отправила их по домам, состязание на этом не заканчивается. Те, кто слышали предложение Зарнигяр, хотели состязаться с нею.

Можно отметить, что заключительная часть в тексте эпоса связана именно с этим событием.

Итак, во время беседы Ашуга Магомеда с Ашугом Шахмагомедом происходит такое событие:

«У Ашуга Шахмагомеда был внук по имени Валех. Во время беседы Валех пришел и, узнав о сути дела, сказал:

– Я могу состязаться с нею и выиграю.

Ашуг Шахмагомед дал пощечину внуку и сказал:

– Не твое дело. Не говори чванливо при мастерах. Он, ничего не сказав, встал и ушел».

Уже из заключения экспозиции очевиден сюжет событий. Слушателям становится ясно, что Валех во время состязания с Зарнигар победил и взял ее в жены. По сравнению с другими эпосами, такими, как «Тахир и Зохра», «Асли и Керем», «Али Хан Пери», «Аббас и Гюльгез», «Магомед и Гюлендам», эпос «Валех и Зарнигар» по объему очень мал. Здесь также экспозиционный этап, включая в себя введение, основную часть и заключение, сохраняет свой классический сюжет.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азербайджанские любовные эпосы. Баку: Элм, 1979.
2. Аббаслы И. Вступительное слово / Шедевры Азербайджанской литературы. Баку: Язычы, 1987, с. 5-20.
3. Джафарлы М. Поэтика Азербайджанских любовных эпосов. Баку: Элм, 2000.
4. Исмаилов Г. Ашугское творчество. Источники и этапы развития. Баку: Элм, 2002.
5. Кафарлы Р. Миф и сказ. Баку: АГПУ, 1999.
6. Тахмасиб М. Азербайджанские национальные эпосы (средние века). Баку: Элм, 1972.

Ozcan Akkaya

МƏНƏББƏТ ДАСТАНЛАРИНДА ЕКСПОЗИСІЯ ВƏ ОНУН МƏЗМУН ХÜСУСИYYƏТЛƏРİ

Мəqalədə мəнəббəт дастанларında qəhrəmanın psixi, мənəvi keyfiyyətləri ön plana çəkilir. Daha sonra müəllif daстанların M.Təhmasib bölgüsünə uyğun olaraq ekspozisiya mərhələlərini tədqiq etməyə çalışır.

Açar sözlər: *aşiq, məşuq, buta, ekspozisiya.*

Ozdjan Akkaya

EXPOSITION AND ITS PLOT FEATURES IN THE LOVE EPOSES

The psychical, spiritual qualities of a hero in the love eposes are put to the front plan in the paper. Then the author tries to investigate the exposition stages of love eposes according to M.Tahmasib's division.

Key words: *lover, sweetheart, buta, exposition.*

MƏHƏRRƏM CƏFƏRLİ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: meherremceferli@yahoo.com

NAXÇIVAN FOLKLOR MÜHİTİNDƏ ƏYƏLƏRLƏ BAĞLI İNANC VƏ SINAMALAR

İnanc və sınaqlar folklorun məhək daşını təşkil edir. İnanclar və onlarla qırılmaz şəkildə bağlı olan sınaqlar folklorun əsasında, bünövrəsində durur. Azərbaycan mifik inanclarının öyrənilməsi göstərir ki, mifik mətnlərdə mələiklər məşhur əyә obrazları ilə eyni varlıqlardır. Suyun içində yaşayan mələklər eyni zamanda vurğun adlandırılır. Suda, dağda, bağda yaşayan mələklər isə məlum olduğu kimi əyәlərdir. Əyәlər hər yerdə, o cümlədən ocaqda olurlar. “Mələkə”, yaxud ədəbi yazılış variantında “məlaikə” əyә obrazıdır. Əyәlər türk mifik inanclar sisteminə çox geniş şəkildə yayılmış obrazdır. Naxçıvan folklor mühitində bu varlıqlarla bağlı çoxlu miflər – inanclar vardır. Mətnlərdən məlum olur ki, hər yerin əyәsi var. Mələklər kimi əyәrlə ehtiyatlı rəftar etmək lazımdır. Əyә // mələklər zərərverici deyildir. Lakin onları incitsən, onlara toxunan hərəkət etsən, zərər görəcəksən.

Açar sözlər: *Əyә, Mələkə, mif, inanc.*

İnanclar və onlarla qırılmaz şəkildə bağlı olan sınaqlar folklorun əsasında, bünövrəsində durur. Folklorda yaşayan müdrik həqiqətlər minilliklərin sınağından çıxan, sınaq-sınaq gələn və hər dəfə özünə inamı təsdiq edən yaşam qayda-qanunlarıdır. Bu cəhətdən inanc və sınaq, əslində, mif-folklor dünyasının biri-biri ilə bağlı tərəfləridir.

Elmdə inanc və sınaq terminləri haqqında mübahisə vardır. Bu mübahisə terminlərin əhatə etdiyi folklor mətnlərinin necə adlanması (inanc, yaxud sınaq) ilə bağlıdır. Mərhum prof. B.Abdulla yazır: “Şifahi ədəbiyyatın əski janrlarından biri sınaqlardır. Xüsusi səciyyəvi yönəli olan sınaqlar, hər şeydən öncə, xalqın düşüncə tərzini, həyata baxış və münasibətini, etik, etnoqrafik görüşlərini, adət-ənənəsini, mərasimlərini sistemli şəkildə izləmək baxımından çox dəyərlidir” (1, s. 11).

Tədqiqatçı sınaqları yaranma baxımından səciyyələndirərək yazır ki, insanlar ilkin təfəkkür çağında çevrəsində olduqları mühitdə əksər mövcud məsələlərin mahiyyətinə dair cavab tapmadıqda nəticə çıxarmaqda gücsüz olmuşlar. Onlar həyatda qarşılaşdıqları çətinlik və maneələrin səbəbini təbiətdə axtarmış, ayrı-ayrı hadisə və nəsnələr arasında, hətta azacıq, cüzi oxşarlığa müəyyən

daxili bağlılığın bəlişi kimi baxmışlar. Bunun üçün də mürəkkəb təbiət aləminə təsir etmək cəhdi, bununla da arzu, istəyə qovuşmaq meyli sınımların yaranıb yayılmasına, bir janr kimi formalaşmasına səbəb olmuşdur (1, s. 11).

Mərhum prof. A.Nəbiyev sınımlardan inanc adı altında bəhs edərək yazır ki, inanc – Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının kiçik janrlarındandır. Bu janr xalq arasında sına, yozum, yozma, inam adları ilə də yayılmışdır. İnanc yozum və yozma adlandırmaq olarmı? Təbii ki, yox. Çünki yozma və ya yozumda xalq inamı qətiləşməyib. Burada inam hələ ehtimal, güman, fərziyyə şəklindədir. İnanc sına adlandırmaq da doğru olmaz. İnancda sınağa əsaslanma bir element, bir xüsusiyyətdir. İnanc daha geniş məfhumdur, o, sınımlarda təsdiqlənir. Müxtəlif sınımlardan sonra insanda inanc qətiləşir. İnanc sınımlar nəticəsində qətiləşən hökmlərin bədii ifadəsidir. Sına xalq yaradıcılığının alqış, qarğış, əfsun, cadu, fal, atalar sözü kimi janrlarının yaranmasında da mühüm rol oynamışdır. Xalq öz müşahidələrini yoxlamaq, qəti qərara gəlmək məqsədilə onları sınaqlardan keçirmiş, sonra isə fikrini hökm şəklində ifadə etmişdir (2, s. 312).

Öz növbəsində prof. K.V.Nərimanoğlu elmdə inanc-sına mübahisəsinə toxunaraq yazır ki, əslində, bunlar başqa-başqa terminlər olub, yalnız müəyyən mənə yaxınlığı ilə bağlıdır. Mifologiya ilə əlaqədar olan bu iki anlayış daha böyük “inanc” anlayışının elementləridir. “Inanc” müəyyən mənada mifoloji görüş kompleksini, “sına” onun bir konkret təzahür formasını bildirir (3, s. 610).

Göründüyü kimi, “inanc” və “sına” biri-biri ilə əlaqədar terminlərdir. Bu, eyni bir predmetə müxtəlif tərəflərdən baxış deməkdir. Yəni eyni bir mətni ona bir tərəfindən baxanda “inanc”, başqa tərəfindən baxanda isə “sına” adlandırmaq mümkündür. Odur ki, bunları qarşı-qarşıya qoymaq olmaz. Çünki bunlar biri-birini şərtləndirir: inanc – sına ilə yaranır: sınaqdan çıxmaqla hər dəfə özünü təsdiq edən hadisə inanca dönür.

Prof. A.Nəbiyev inanc-sınımları belə təsnif edir:

1. Məişətlə bağlı inanc;
2. Təbiət hadisələri, bitki və heyvanat aləmi ilə bağlı inanc;
3. Astral təsəvvürlər sayəsində yaranan inanc;
4. Əsatiri görüşlərlə bağlı inanc (2, s. 312-316).

S.A.Tokarev inanc-sınımları belə bölmüşdür:

1. Hava və onun dəyişməsi ilə bağlı olan xalq inamları;
2. Müntəzəm müşahidələr yolu ilə formalaşmış hava sınımları, başqa sözlə, “elmi” sınımlar;
3. Hava ilə bağlı olmayan məişət sınımları, başqa sözlə, “sadelöv” sınımlar (4, s. 55).

Deyilənləri Naxçıvan regionundan toplanmış inanc-sınımlar üzərində daha canlı, daha təfərrüatlı şəkildə izləmək mümkündür.

Qeyd edək ki, hər bir inanc-sınama onu yaradan insanların həyat və məişətini, dünyagörüşünü özündə əks etdirir. Bu cəhətdən hər bir regiona məxsus inanc-sınamaları araşdırmaq, əslində, dünyanı qavramanın yeni bir səhifəsini açmaq, yeni bir hikmət dünyasına baş vurmaq deməkdir. Bu cəhətdən Naxçıvan folklor mühitinə məxsus inanc-sınamalar xüsusi maraq kəsb edir (mətnlər üçün bax: 5; 6; 7; 8; 9; 10 və s.).

Regiondan toplanmış inanc-sınamalara ümumi şəkildə nəzər saldıqda burada ilk növbədə dünyagörüşün bütövlüyünü, inanclarda təqdim olunan dünyanın bitkinliyini, qüsursuzluğunu müşahidə edirik. Böyük bir güzgü şüşəsi qırılıb çilik-çilik olduqdan sonra, onun hər bir parçası, qəlpəsi yenə də dünyanı göstərməkdə davam edir. Lakin bu görüntülər arasında fərq vardır. Böyük güzgü dünyanı öz böyük həcminə, kiçik güzgü parçaları isə öz kiçik həcmələrinə uyğun əks etdirir. Lakin bunları bir ümumi cəhət birləşdirir. İstər böyük bir güzgü, istərsə də onun qəlpələri – hərəsi öz həcmində dünyanı eyni keyfiyyətdə əks etdirir. Yəni böyük güzgüdə dünya hansı işıqda, hansı parlaqlıqda əks olunursa, həmin güzgünün qırıqlarında da dünya eyni parlaqlıqda inikas olunur. İnanc-sınamalar da belədir. Onlar istər sistem halında, istərsə də ayrı-ayrılıqda dünyanı eyni keyfiyyətdə inikas edir. Bu, inanc-sınamaların dünyanı bir bütöv halında təqdim etməsidir. Deyilənləri Naxçıvan folklor mühitinə məxsus inanc-sınamalara tətbiq etsək görürük ki, bu mühitdəki inancların hər biri ayrılıqda bir dünya olduğu kimi, bunlar birləşəndə region insanların qavradığı böyük dünya – dünya modeli alınır.

Mühitə məxsus sinamalar mifoloji-poetik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu, inanc-sınama janrının təbiətinə uyğundur. Bunlar bütün hallarda qədim mifik görüşlərlə bağlıdır və mif arxaik dünyagörüşü kimi bunlarda yaşamaqda davam edir. Lakin inanc-sınamalarda mif bütün hallarda görünən, yəni konkret obrazlar halında təzahür etmir. Bəzən mifik dünyagörüşü çox dərinə olur və onu bərpa etmək lazım gəlir. Marahlı bir nümunəyə diqqət edək: “İt olan həyətdə mələikə gəlməz” (10, s. 33).

Bu mətnə ilk baxışda hər şey aydındır. Burada mələikə obrazı ilk təəssüratda bizim hamımıza məlum mələk kimi qavranılır. Elə ərəbmənşəli “mələikə” sözü “mələk” sözü ilə eyniköklüdür. Bunlar söz – leksik vahid olaraq eyni şeylərdir. Lakin mifik inanc baxımından burada məsələ tamamilə başqa cürdür. Ona görə də mələikə-mələk obrazını aydınlaşdırmaq üçün araşdırma aparmaq lazım gəlir.

Mələk islam dinində Allahın yaratdığı uca, ülvi, pak, cinsi olmayan, oddan yaranmış, qeyri-maddi varlıqdır. Nümunə verdiyimiz mətndəki mələikə ilə islam dinindəki mələk obrazını birləşdirən onların yalnız adlarıdır. Daha doğrusu, mətndəki mələikə islam dinindəki mələk yox, başqa bir varlıqdır: sonradan adı dəyişilərək mələikəyə çevrilib.

Bu, məntiqi cəhətdən də belədir. Çünki mətndəki mələikə mifik dünya-görüşü ilə bağlıdır. Mifik dünyagörüşü isə islam dinindən çox-çox qabaqkı görüşdür. Bu cəhətdən məsələnin kökü ilə bağlı araşdırma aparmaq gərəkdir.

Azərbaycan mifik inanclarının öyrənilməsi göstərir ki, mifik mətnlərdə mələikələr məşhur əyə obrazları ilə eyni varlıqlardır. Zəngəzurdan toplanmış mif mətnlərində əyələr məleykə // mələikə adlanırlar: “Dar vaxtı suyun üstə getməzdər. Suyun içində məleykələr var, adama toxunallar, ağzı əyilir, qolu quruyur. Vırğın vırif deyillər belə adamlara” (11, s. 100).

Göründüyü kimi, suyun içində yaşayan məleykələr eyni zamanda vurğun adlandırılır. Suda, dağda, bağda yaşayan məleykələr isə məlum olduğu kimi əyələrdir. Zəngəzur mətnlərində məleykə//əyə həm də qaraçuxa obrazı ilə bağlıdır: “Qaraçuxa evliyadı. Qaraçuxa evin astanasında durar, amma gözə görünməz. Evin astanasına çatdın gərək salam verəsən qaraçuxaya. Çünki evin içində məleykələr var” (11, s. 100).

Əyələr hər yerdə, o cümlədən ocaqda olurlar. Zəngəzur mətnlərində ocaq əyəsi ocaq məleykəsi adlanır: “Ocxda məleykə var. Odu ki, ocağa su tökməzdər” (11, s. 100).

Beləliklə, “məleykə”, yaxud ədəbi yazılış variantında “mələikə” əyə obrazıdır. Zəngəzur mətnlərində məleykələr ocaqda, suda, evdə və s. yaşayırlar. Bu, birbaşa əyələrin funksiyasıdır.

Əyələr türk mifik inanclar sistemində çox geniş şəkildə yayılmış obrazdır. Naxçıvan folklor mühitində bu varlıqlarla bağlı çoxlu miflər – inanclar vardır. Mətnlərdən məlum olur ki, hər yerin əyəsi var: “Yer üzündə bir qəriş yer əyəsiz deyil. Hər şeyin öz əyəsi var. Suyun da, əvin də, bağın da, dağ-dərənin də, ta gözümüzünən nə görürüksə, hamısının əyəsi var. Bı əyələr insana görsənməz. Gərəh bılara salam verəsən” (10, s. 46).

Azərbaycan mif mətnlərinə görə, əyələr hami – qoruyucu ruhlardır: “Evlərin hamısında hər şeyə qadir olan hami ruhlar yaşayır. İnsan öz xoşbəxtliyini qorumax üçün mütləq onnara sığınmalı, onnara heş vaxt biganə olmamalıdır. Əgər bir evdə hami ruha – ev yiyəsinə hörmətsizdik olarsa, oraya mütləq bədbəxtlik gələjək, Evin bin-bərəkəti bajadan göyə çəkiləjək...” (12, s. 82).

Məleykələr kimi əyələrlə ehtiyatlı rəftar etmək lazımdır: “Hə bir evin əyəsi var. Əv əyəsi gözə görsənməz. Ona görə əvə girəndə gərəh bı evin əyəsinə salam verəsən. Yoxsa sənə də, əvə də sədəmə toxundur” (10, s. 46).

Əyə/məleykələr zərərverici deyildir. Lakin onları incitsən, onlara toxunan hərəkət etsən, zərər görəcəksən: “Əncax əyələr çox xeyirxahdı. Əyə binnarın yanına gələndə salam versən, gedəndə “səlamət qal” desən, sənnən xoşu gələcəh, həmişə sənə köməh eliyəcəx. Məsələtün, dedihlərimi eləsən, əv əyəsi əvi-vi abad eliyəcəx, həmmişə əvində şaddıx olacax. Yol əyəsi yoluvu uğurru eliyəcəx. Bağ əyəsi məhsuluvu bol eliyəcəx, səni varrandıracax. Qalannarı da binnar kimi” (10, s. 47).

Azərbaycanda müxtəlif əyələr – su əyəsi, bağ əyəsi, ağac əyəsi, dəyirman əyəsi və s. ilə bağlı çox maraqlı mif-söyləmələr vardır. Ağac əyəsi sarı donlu qız şəklində olur: “Palıd, şam ağaclarının əyələri var, yəni yiyələri, sahibləri var. Əyə həmişə gözə sarı qız donunda görünər. Palıd, şama balta vurmaq, kəsmək xatalıdır. Çünki ağacı kəsən və ya yaralayan adam özü zədə alır. Özü də qəfildən. Yəni ağac əyəsi ağac kəsən adamı vurur. Bu vurulan adam ya ölür, ya zəlil, şikəst olar. Odur ki, palıd, şam ağaclarını kəsmək olmaz, çünki sarı qız ağac kəsəndən qisas alır. Belə deyirlər ki, guya sarı qızın anası qədimlərdə ağac olub. Odur ki, Sarı qız ağacı qoruyur” (13, s. 54).

Su əyələri haqqında miflər daha geniş yayılmışdır: “Bir dəfə iki nəfər şər qarışan vaxtı balıx tutmuş. Birdən tilova bir balıx düşür. Əmə balıx elə betər səs çıxardır ki, elə haray salır ki, balıxçı onu tez suya atır. Di gəl ki, az keçmir, hər iki balıxçının gözdəri tutulur. Sən demə, tilova düşən su yiyəsi, yəni su əyəsiymiş” (13, s. 61). “Suya salam verməsən, su sənə qarğış eliyər. Səhər-səhər axar çayın üzərinə gedif salam verməlisən, yoxsa su sənə xətər toxuyar” (14, s. 9). “Bulax başına gedərkən bulağa səcdə etməli, suyunu içməmişdən əvvəl bir ovuc götürüf üzünə səpməli və salavat çevirməlisən. Belə edəndə işin uğuru olar” (14, s. 9). “Su gətirməyə gedən hər bir qadın suya çatan kimi salam verməli, dua etməli. Səhəngini dolduruf gələndə yenə də razılığını bildirməli, “salamat qal” deməlidir (14, s. 9).

Ümumiyyətlə, mif təsdiq edir ki, “yer üzərində olan bütün canını və cansızların hər birinin öz əyələri var. Suyun da öz əyəsi var. Gərəh bunnarın hamısına salam verəsən” (14, s. 9).

Suyun üstündən keçməyin də öz qaydası var: “İnsan sudan addayanda salam verməli, yoxsa su ondan inciyər, qarğıyar” (29, 9).

V.Basilov əyə obrazı haqqında yazır ki, hərfən “sahib” mənasında olan “ee”, “iya”, “iyə”, “iə”, “eya” Volqaboyu, Orta Asiya, Şimali Qafqaz, Qərbi Sibir, Altay və s. türk xalqlarının mifologiyasında həmişə hər hansı bir yerlə bağlı ruhların adıdır. İyə inancını əski türk mifologiyasına gedib çıxır. Onların funksiyaları haqqındakı təsəvvürlər müxtəlif xalqlarda eyni deyildir. İyə Kazan və Qərbi Sibir tatarları və başqırdlarının mifologiyalarında təbiətin müəyyən elementləri, yaşayış yerləri ilə bağlı olub, bu üsulla ruhların su (su yiyəsi), qulyabanı (orman yiyəsi), damdabaca (ev yiyəsi, yurd yiyəsi) kimi xüsusi kateqoriyalarını yaradırlar (15, s. 659).

C.Bəydili əyə obrazına qədim türk yazılı abidələrində “idi” şəklində (“sahib” mənasında) rast gəldiyini, Azərbaycan dilinin müxtəlif dialektlərində “yiyə”, “əyə” variantları olan bu sözün çağdaş türk ləhcələrindən “ezi”, “ie”, “ee”, “ie”, “i”, “iyə”, “eye”, “iya”, “ee”, “eqa”, “eqə”, “iqe”, “ize”, “is”, “issi”, “iyqa”, “ikə”, “iççi” şəkillərində işlədiyini göstərir (16, s. 174).

Beləliklə, məleykə obrazı özünün funksiyaları ilə əyə obrazına uyğundur. Bu mənada məleykə əyə obrazının ad-variantlarından biridir. Yəni bir folklor mühitinə məxsus mətnlərdə əyə adlanan obraz, digər mühitə məxsus mətn-

lərdə mələykə adlanır. Bu cəhətdən “İt olan həyətə mələikə gəlməz” inancındakı mələikə obrazı bizim islam dinindən tanıdığımız mələk deyildir. Həmin mələk qeyri-maddi varlıqdır və onun it ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Mətn-dəki mələikə isə qoruyucu ruh – əyə obrazının variantlarından biridir. Regiona məxsus başqa bir inanc mələikəni məhz əyə statusunda təsdiq edir: “Evin yiyəsi mələkdir. Əgər mələykə olmasa, o ev bərbad halda olar” (10, s. 37).

Göründüyü kimi, mif mələkəni birbaşa əyə, yəni yiyə // sahib adlandırır. Əyələr qoruyucu ruhlardır. Mətn-dəki mələykə də evi qoruyub, ona xeyir-bərəkət verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: Qismət, 2005
2. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı: Ali məktəblər üçün dərslik. I hissə, Bakı: Turan, 2002.
3. Nərimanoğlu K.V. Azərbaycan folkloru: problemlər, vəzifələr / K.V.Nərimanoğlu. Özümüz, sözümüz (məqalələr məcmuəsi). Bakı: Çinar-Çap, s. 588-611.
4. Токарев С.А. Элементы календарной обрядности. 1983, s. 55-56.
5. Azərbaycan Folkloru Antologiyası. Naxçıvan folkloru. I kitab, Bakı: Sabah, 1994
6. Yol gələr Ordubada / Ön sözün müəllifləri və toplayanlar Məhərrəm Cəfərli, Rafiq Babayev. Naxçıvan: Əcəmi, 2005.
7. Naxçıvanın hikmət xəzinəsindən / Toplayıb yazıya alanlar və tərtib edənləri Adil Bağirov, Kamilə Bağirova, Bəxtiyar Məmmədov. Bakı: Nurlan, 2005.
8. Xalq yaddaşının izləri / Toplayıb nəşrə hazırlayan Məhsəti İsmayıl. Bakı: Elm, 2005.
9. Naxçıvan folkloru / Tərtib edənlər M.Cəfərli, R.Babayev. Bakı: Nurlan, 2007.
10. Azərbaycan folkloru antologiyası. I cild. Naxçıvan folkloru / Tərtib edənlər M.Cəfərli, R.Babayev. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 511 s.
11. Azərbaycan folkloru antologiyası. XII cild. Zəngəzur folkloru / Toplayıcılar V.Nəbioğlu, M.Kazımoğlu, Ə.Əsgər. Tərtibçilər: Ə.Əsgər, M.Kazımoğlu. Bakı: Səda, 2005, 463 s.
12. Azərbaycan folkloru antologiyası. III cild. Göyçə folkloru / Toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi H.İsmayılov. Bakı: Səda, 2000, 767 s.
13. Azərbaycan folkloru antologiyası. VIII cild. Ağbaba folkloru / Toplayıb tərtib edənlər H.İsmayılov, T.Qurbanov. Bakı: Səda, 2003, 475 s.
14. Azərbaycan folkloru antologiyası. VII cild. Qaraqoyunlu folkloru / Toplayıb tərtib edənlər H.İsmayılov, Q.Süleymanov. Bakı: Səda, 2002, 463 s.
15. Басилов В.Н. Мифы народов мира: В 2-х томах. Т. II, Москва: Советская энциклопедия, 1982, с. 659.
16. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya. Bakı: Mütərcim, 2007.

Магеррам Джафарли

**ПОВЕРЬЯ И ИСПЫТАНИЯ В НАХЧЫВАНСКОЙ
ФОЛЬКЛОРНОЙ СРЕДЕ, СВЯЗАННЫЕ С АНГЕЛАМИ/АЙЯ**

Поверья и испытания составляют пробный камень фольклора. Поверья и неотрывно связанные с ними испытания представляют собой основу фольклора. Изучение мифических поверий Азербайджана показывает, что в мифических текстах ангелы и известные образы айя – это одни и те же существа. Ангелы, живущие в воде одновременно называются влюбленными. А ангелы, живущие в воде, горах, садах, как известно, считаются айями, которые обитают везде, в том числе в очаге. «Малейка» (ангел) или, в литературном языке, «малайка», являются образами айя. Айя – это образ, широко распространенный в системе тюркских мифических поверий. В Нахчыванской фольклорной среде в связи с ними существует множество мифов-поверий. Из текстов становится очевидным, что в каждом месте есть свои айя. Как и с ангелами, с айя следует обращаться осторожно. Айя/ангелы не являются вредоносными. Но поверья гласят, что если обижать их, задевать необдуманными действиями, то пострадаешь непременно.

Ключевые слова: *айя, малайка, миф, поверье.*

Maharram Jafarli

**BELIEFS AND TESTS IN THE NAKHCHIVAN
FOLK-LORE ENVIRONMENT, CONNECTED WITH ANGELS/AYA**

Beliefs and tests make a folklore touchstone. Beliefs and tests inseparable connected with them represent the folklore basis. The investigation of Azerbaijan's mythical beliefs shows that in mythical texts angels and known images of ayas are the same beings. The angels living in water simultaneously is called "enamored". And the angels living in water, mountains, gardens, as it is known, are considered as "ayas" which live everywhere, including hearths. "Maleika" (angel) or, in the literary language, "Malaika", are images of ayas. The aya is an image, widespread in the system of Turkic mythical beliefs. There is a set of myths and beliefs in the Nakhchivan folklore environment connected with them. It becomes clear from texts that each place has its aya. As well as with angels, it is necessary to handle carefully with the ayas. Ayas/angels are not harmful. But beliefs say that if one offends them or touches with rash actions he will suffer by all means.

Key words: *aya, Maleika, myth, belief.*

ƏKRƏM HÜSEYNZADƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ekrem.h@mail.ru

NAXÇIVAN FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNDƏ DUZLA BAĞLI BƏZİ MƏSƏLLƏR

Naxçıvan diyarının qədimliyi, ümumtürk mədəniyyəti ilə sıx bağlılığı, özünəməxsus zəngin mədəniyyəti və ədəbiyyatı Naxçıvan folklor mətnlərində öz parlaq əksini tapmışdır. Naxçıvan tarixən qədim, mənbələri ilə şöhrət qazanmışdır. Duzla müalicəxanalar, duz mağaraları duz, daş baltaları bu məkanda tapılmışdır. Məqalədə bölgədə duzla bağlı folklor mətnlərindən söz açılır.

***Açar sözlər:** Duz, daş alətlər, küllüglər, folklor nümunələri.*

Naxçıvan qədim və zəngin mədəniyyətə malik olmaqla, bəşər sivilizasiyasının, şəhər mədəniyyətinin ilk beşiklərindən biri kimi həmişə regionun mədəni, iqtisadi həyatında mühüm yer tutmuş və özünün zəngin arxeoloji, etnoqrafik, xüsusilə folklor qaynaqları ilə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir.

Naxçıvan diyarının qədimliyi, ümumtürk mədəniyyəti ilə sıx bağlılığı, özünəməxsus zəngin mədəniyyəti Naxçıvan folklor mətnlərində öz parlaq əksini tapmışdır. Deyə bilərik ki, xalqın ilkin mədəniyyəti, mənəviyyatı, əxlaqı, ilkin düşüncə tərz, dünyaya, həyata sistemli baxışı folklor nümunələrindən başlayır və bu nümunələrdə öz müdrik ifadəsini tapır. Azərbaycan folklorunun tərkib hissəsi olan Naxçıvan folkloru öz zənginliyi, qədimliyi, orijinallığı və xüsusilə semantik anlamı ilə həm filoloji, həm də elmi-ictimai əhəmiyyəti ilə xüsusi diqqət kəsb etməkdədir.

Naxçıvan folklorunu dərindən öyrənməyi, ciddi tədqiq etməyi Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev bir vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur. O, 2002-ci ildə AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin açılışında etdiyi çıxışında qeyd edirdi ki, Naxçıvanın özünəməxsus təbiəti, təbii sərvətləri, torpağı, təbii abidələri, təəssüf olsun ki, indiyə qədər lazımi dərəcədə öyrənilməyib, bəlkə də düz olardı deyim ki, heç öyrənilməyibdir... Naxçıvanın qədim, zəngin tarixi Azərbaycan tarixinin çox parlaq səhifələrindəndir. “Əgər Azərbaycan tarixi haqqında, ümumiyyətlə, bir çox işlər görülsə, Naxçıvanın tarixi haqqında, qədim tarixi haqqında və Naxçıvanın bir diyar kimi öyrənilməsi – həm təbiətinin, həm adət-ənənələrinin, etnoqrafiyasının öyrənilməsi barədə çox az iş görüldür” (1, s. 17).

Naxçıvan folklor nümunələri bu regionun tarixini, mədəniyyətini, adət və ənənələrini, insanların həyat tərzini və məişətini, inancını, mifik və real təfəkkürünü əks etdirir.

Naxçıvan tarixən həm də ən qədim, ən zəngin və ən dadlı duz məkanıdır. Duzla müalicəxanalar, duz mağaraları, duz daş baltaları bu məkanda tapılmışdır.

Naxçıvanda duzun istismarı daş dövrünə gedib çıxır. 1870-ci arxeoloji qazıntılar zamanı buradan tapılmış daş baltalar, daş alətlər, külünlər də bunu təsdiq edir. Naxçıvan duz dağından tapılmış daş baltalar Naxçıvan muzeyinə, Sankt-Peterburq və Tiflis muzeylərinə göndərilmişdir.

Deyilənə görə, hələ 6 min il əvvəl – Nuh-Nəbi dövründən buradan duz çıxarılıb. Şöhrəti dünyaya səslən “İpək yolu”ndan əvvəl Naxçıvan ərazisindən Yaxın Şərqi ölkələrinə “Duz yolu” uzanıb. Həmin ölkələrə – xüsusilə Şumerlərə buradan duz daşınıb. Şumerlərdə duz müqəddəs sayılıb, duza səcdə etmişlər. Şumer əfsanəsi ilə Gəmiqaya, Nuh tufanı əfsanəsi üst-üstə düşür. Türkiyəli şumeroloq tədqiqatçıların araşdırmalarına görə Şumer Kəngər sözündən yaranmışdır. Şumerlər özlərinə Kəngər demişlər. Kəngərlilər isə Naxçıvanda yaşamış, bu gün də Naxçıvanda Kəngərli soyadı, Kəngərli royonu mövcuddur. Atı əhliləşdirənlər, arabaları kəşf edənlər Kəngərlərdir ki, Gəmiqaya rəsmlərində iki təkərli və dörd təkərli araba, at və atlı rəsmləri vardır (7, s. 13). Heç şübhəsiz bu arabalardan bir nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edilmiş və Şumerlərə bu arabalar vasitəsilə duz daşınmışdır.

Məlumatlara görə, 1866-cı ildə Naxçıvanda 11 min ton duz çıxarıldı. 1880-cı illərdə isə Naxçıvanda orta hesabla hər il 4800 ton duz istehsal edilirdi.

Qədim Naxçıvanın ən möcüzəli yerlərindən bir olan Duzdağın hər bir qarışında, dağında, daşında sirli-sehrli tarixin izləri gizləni. Bu yer haqqında xeyli elmi və publisistik məqalələr yazılsa da, duzla bağlı Naxçıvan folklor nümunələrinin toplanması, araşdırılması həm folklorşünaslığımız üçün dəyərli mənbə olub, onu zənginləşdirər, həm də bu tarixi yerin öyrənilməsinə və ümumiyyətlə isə Naxçıvan diyarının daha geniş və ətraflı öyrənilməsinə bir kömək olar.

Duzla bağlı ən zəngin folklor materialları da Naxçıvandır. Buradakı duz dağ uzun əsrlər boyu insanların qida təminatını ödəmiş və hələ 1000 illər boyu da bu duz dağ insanların xidmətində olacaqdır. Duz insanların ən lazımlı qida məhsuludur. Duzsuz yaşamaq olmaz. Qədim vaxtlarda Hollandiyada məhbusları cəzalandırmaq üçün onlara duzsuz yemək verərdilər. Nəticədə adamlar bir neçə aydan sonra həyatla vidalaşırdılar. Bu onu göstərir ki, duz olmadan yaşamaq mümkün deyildir.

Duzdağdan açıq üsulla duz çıxarılması XX əsrin ortalarına qədər mövcud olub. Yaşlıların söylədiyinə görə, ətraf kəndlərin əhalisi kəndərdən açıq şəkildə görünən duz laylarını qırıb götürmüş, bəzən çox da dərin olmayan oyuxlar, lağımlar qazmışlar. El arasında hər kəsin açdığı lağım bəlli olmuşdu, yəni heç kəs başqasının açdığı lağıma girməzdi.

Bəzi rəvayətlərdə Duzdağdan Qaraquca (Qaravuşa) qədər yeraltı yol olduğu da bildirilir. Düzdür, bu fikirlər rəvayət olsa da, unutmaq olmaz ki, onlar xalq arasında söylənilən müəyyən məlumatlara söykənir. Ərazidəki daş alətlər, keramika və obsidian qırıqları buranın qədim tarixə malik bir yer olduğunu təsdiq edir.

Tarixdə duzun ilk dəfə kəşf olunması Naxçıvan diyarına məxsusdur. Duzu ilk dəfə mətbəxə gətirən türklər olmuşdur. Belə rəvayət edirlər ki, Nuh peyğəmbərin nəvəsi Türk xanın oğlu Tütək xan duz dağ ərazisində ət yeyərkən tikəsi yerə düşmüş, qaldırıb tikəni yedikdə tikənin daha dadlı olduğunu duymuşdur. Ona məlum olmuşdur ki, bu duzdur. O vaxtdan duz mətbəxdə istifadə edilməyə başlamışdır (6).

Naxçıvan folklor mühitində duzla bağlı xeyli atalar sözləri, bayatılar, xalq təbabəti, əfsanə və rəvayətlər mövcuddur.

Bu barədə bir neçə atalar sözünə və onların açıqlamasına nəzər sala bilərik: “Hələ duza gedir” (4). Açıqlamasını belə izah etmək olar: Bir insan hələ xamdır, həyat çətinliklərini görməmiş, duza gedib oradan duz gətirməyin ağırlığını hələ dərk etməmişdir.

“Axşamdan duza gedən çox olar” (4). Açıqlaması belədir: Bəzən düşünüb-daşınmadan, işin ağırlığını dərk etmədən əvvəlcədən söz verənlər çox olur. Amma işin ağırlığı ağıla gəlincə, onun məsuliyyəti dərk edildincə işdən qaçılır. “Axşamdan verilən söz səhər unudulur və müxtəlif bəhanələrlə işdən qaçınır.

“Dəvəni toya çağırırlar. O da ağladı ki, məni ya Naxçıvana duza göndərirlər, ya da Bərgüşada – düyüyə” (3, s. 43). Bu atalar sözü də duzun ağırlığından, daşınmasının zəhmətli iş olduğundan xəbər verir. Ona görə də deyirlər “Qız yükü, duz yükü”. Duz yükü ağır olduğundan, qız tərbiyə edib, böyüdüb, başa çatdırmaq da bir o qədər ağır işdir.

“Bir gün duz yediyin yerə qırx gün salam ver” (3, s. 275). Açıqlaması belədir:

Yəni heç vaxt nankorluq etmə, sənə xeyir verən insanlara, yerlərə, məkanlara sədaqətli ol. Yediyin məhsula hörmətlə yanaş. Sənə edilən yaxşılığı unutma və onun qədrini bil. Bu atalar sözünə bənzər daha bir atlar sözü də var ki, onun semantikasi elə dediyimiz anlamdadır. “Duzu yeyib, duzdağı buluyan...” (3, s. 279). Yaxud da deyilir: “Duz, çörək haqqını bilməyən kor olar”(4).

“Duz duzlaxda, eşşək naxırda”(4). Açıqlamasını isə belə izah etmək olar:

Hələ heç bir real iş görülməmiş və görülməyəcək iş üçün də əsaslı bir zəmin hazırlanmamışdır. Amma, gələcək görülməyəcək iş haqqında şirin söhbətlər edilir, məsələlər həll olunur. Halbuki ortalıqda hələ heç nə yoxdur.

Duzla bağlı deyimlər də vardır: “Duz-çörək kəsmək” xalq deyimi də Naxçıvan regionunda geniş işlənməkdədir. Duz və çörək xalqın ən müqəddəs nemətidir. Duz, çörək həmişə qorunmalıdır. Duz-çörək evin bərəkətidir. Bu o

anlamda işlədilir ki, kimlə müqəddəs duz –çörək kəsilirsə, birlikdə yemək yeyilirsə, o adama sədaqətli olmalı, ona hörmətlə yanaşılmalıdır. Əlbəttə hər adamla da “Duz-çörək” kəsmək olmaz, bu ölçülüb biçilib, düşünülməlidir.

“Əlimin duzu yoxdur” (4) deyimində bir insan başqalarına etdiyi yaxşılıqlar, qayğılar başa düşülməyəndə, ona qarşılıq verilmədiyində işlənə bilər.

“Naxçıvanın duzu, qızı, qarpızı” (4). Bu Naxçıvan deyimində də Naxçıvan duzunun təriflənməsi açıq-aydın görünməkdə və həmçinin Naxçıvan qız-gəlininin təriflənməsi, habelə burada dadlı qarpız yetişdirilməsinə işarədir.

Bütün bunlar Naxçıvanın iqtisadiyyatı, həyat tərzilə əlaqədar, insanların həyat təcrübələri ilə bağlı duzla əlaqədar deyilmiş atalar sözləridir.

Duzla bağlı Naxçıvan bayatıları da vardır. Onlara da nəzər salmaq və semantik şərhinə diqqət yetirək:

Naxçıvanın duzu var,
Büllur kimi duzu var.
İki könül bir olsa,
Kimin ona sözü var (3, s. 354).

Folklorşünas R.T.Babayev bayatının izahını belə şərh edir ki, qız-gəlinin xörəyin duzunu artıq etməsi nişanlısını, ərinə çox sevməyinə işarədir (5, s. 17). Deməli, duzla bağlı informasiyadan sonra “bir olan iki könül”dən danışmaq da təbiiidir.

Başqa bir bayatıda belə deyilir:

Naxçıvanın duz dağı,
Duz təpəsi, duz dağı.
Çəkdi yar sinəm üstə,
Dağ üstündən yüz dağı (3, s. 333).

Bu bayatıda sevgidə, eşqdə əzablara, çətinliklərə qatlanan bir aşiqin ürək yanğlarıdır ki, bu da “duz dağı”, “duz təpəsi” ilə müqayisə edilir.

Duz həm də xalqın inanc yeri, inamı olmuşdur. Ona görə də “Duz haqqı” ifadəsi də işlənməkdədir. Yaxud deyilmişdir: “Duz yerə töküləndə savaş olar, gərəh duzun üsdünə qənt qoyasan”(3, s. 41).

Duz insanların and-aman yeri olmuşdur. “.... bu duz çörək mənə qənim olsun...” – demişlər.

Duz xüsusilə qız-gəlinlər üçün istəkli, şirin, gözəgəlimli mənasında işlədilir. “Çox duzlu gəлиндир”, “Nazlı-duzlu qızıdır” və s.

Duzla bağlı tapmacalar da vardır: “Məni tək yeməzlər, mənsiz də yemək olmaz” (duz).

Duzla bağlı yuxu yozumunda deyilir: “Yuxuda duz görən və ya duz daşıyanın, reallıqda diş ağrıyır”(4).

Duz xalq təbabətində də işlənməkdədir: “Diş ağrıyanda yerinə duz bas və duzla qarqara et” və s.

Duzla bağlı bir nağıl da ixtisarla nümunə kimi verə bilərik: “Duz qədər sevgi... Bir hökmdarın bir-birindən gözəl üç qızı vardı. Sonuncu qızı o biri qız-

lardan çox fərqli idi. Həm ağıllı, həm də atasını çox sevirdi. O biri iki qız atasının var-dövlətini hər şeydən üstün tuturdu. Bir gün atası qızları çağırır onlardan: Məni nə qədər sevirsiniz?-deyə soruşur. Böyük qız cavab verir:

– Atacan, mən səni var-dövlətin qədər sevirəm. Atası onun cavabından razı qalıb onu varlı bir tacirə ərə verir.

Sonra ikinci qızdan soruşur:

– Məni nə qədər sevirsən?

– Atacan, səni həyat qədər sevirəm. Padşah bu qızın da cavabından razı qalıb onu o biri ölkənin padşahına ərə verir. Nəhayət, növbə gəlib üçüncü qıza çatır. Atası ondan soruşur:

– Qızım, məni nə qədər sevirsən? Qız atasına:

– Ata, səni duz qədər sevirəm, deyər cavab verir. Atasının ona acığı tutur. Onu kasıb bir pinəciyə ərə verir.

Aradan üç il keçir, atası qızların evinə qonaq gedir. Əvvəlcə böyük qızıgilə gedir. Böyük qızı atasını çox soyuq qarşılayır. Ata bürüzə verməyib saraya qayıdır. Növbə ikinci qıza çatır. O da böyük bacısı kimi atasını çox soyuq qarşılayır. Ata bunu da bürüzə verməyib qayıdır. Padşah bunları gördükdən sonra kiçik qızı haqda çox düşünür. Hazırlaşır onlara getməyi qərara alır. Kiçik qız atasını görüb çox sevinir. Evdə olanlardan həvəslə hazırlayıb atasına gözəl bir süfrə açır. Amma bişirdiyi yeməklərin heç birinə duz atmır. Padşah yeməklərin duzsuz olduğunu bürüzə vermir. Kiçik qız yeməklərin necə olduğunu soruşanda padşah deyir: Yaxşıydı amma, elə bil heç birinə duz tökməmişdin.

Qız gülümsəyərək atasına:

– Atacan, deyir:

– Yadındadırsa məndən soruşanda səni duz qədər sevdiyimi söyləmişdim. Sənin sə mənə acığın tutmuşdu. Bax indi bildinmi ki, duzsuz heç nəyin dadı yoxdur. Bu fəni dünyada istəklərimiz heç bir şeylə ölçüyə qoyulmamalıdır. Hökmdar bu sözləri eşidib onları sarayda yaşamağa dəvət edir. Bütün var-dövlətini kiçik qızına miras qoyur” (4).

1970-ci illərdə Naxçıvan duz mədəninə aparılan arxeoloji qazıntılar, tədqiqatlar nəticəsində burada böyük duz mağarası aşkar olunmuşdur ki, bura ən qədim duzla müalicəxana məkanı olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Avropaya XIX əsrdə duzla müalicə üsulu məlumdursa, Naxçıvanda bu ən qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. Müəyyənləşdirilmişdir ki, duz mədəninə çalışanların heç birində bronxit və ya asma kimi ağciyər xəstəlikləri yoxdur.

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, Naxçıvan qədim diyar olmaqla, həm də ilk duz məkanı, ən dadlı və faydalı duz diyarıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədə giriş nitqi /AMEA. Naxçıvan Bölməsi.

- Bakı: Nurlan, 2005.
2. Naxçıvan Ensiklopediyası. 2 cildə, I c., Naxçıvan, 2005.
 3. Naxçıvan folkloru. 3 cildə, I c. Naxçıvan: Əcəmi, 2010.
 4. Folklor toplama materialı, (Ə.R. Hüseynzadə). Naxçıvan, 2010-2012-ci illər.
 5. Babayev R.T. Azərbaycan folklorunun regional xüsusiyyətləri (Naxçıvan folkloru əsasında). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissert. avtoreferatı. Naxçıvan, 2009, 24 s.
 6. Əbülqazi Bahadur Xan. Şəcərəyə-Tərakimə. Bakı: 2002.
 7. Hüseynzadə Ə.R. Folklor mətnlərində adların semantikasi, (Naxçıvan folkloru əsasında). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Naxçıvan, 2012.

Акрам Гусейнзаде

ОБРАЗЦЫ НАХЧЫВАНСКОГО ФОЛЬКЛОРА, СВЯЗАННЫЕ С СОЛЬЮ И СОЛЯНЫМИ КОПЯМИ

В статье говорится об образцах Нахчыванского фольклора, в которых нашли отражение богатая культура, литература, история Нахчыванского края, а также о древних соляных копиях, подтверждением древности которых являются найденные при археологических раскопках в 1870 г. каменные топоры.

Ключевые слова: *соль, каменные топоры, кирки, образцы фольклора.*

Akram Huseynzadeh

SOME PROVERBS CONNECTED WITH SALT IN NAKHCHIVAN FOLK-LORE EXAMPLES AND THEIR EXPLANATION

In the paper it is talked about the ancient history of Nakhchivan, its closed relation with generally Turkish culture, its own rich culture and literature which are reflected brightly in Nakhchivan's folk-lore texts. By the way of real facts it's proved that hospitals by salt, salt caves, salt stone axes have been found out from this areas. In the same time the author has been talked about the ancient time of extraction of salt and the archeological investigations of 1870 year's where the stone axes, tools, picks has been found out from that area. We must note the richest folk-lore materials connected with salt are in Nakhchivan.

Key words: *salt, stone axes, picks, folk-lore examples.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, f.e.d., prof. M.A.Cəfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

İNCƏSƏNƏT

NİZAMİ ALİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: nizamialiye@yaho.com

AZƏRBAYCAN TEATR RƏSSAMLIĞI VƏ BƏHRUZ KƏNGƏRLİ

*(Anadan olmasının 120, Naxçıvan teatrında fəaliyyətə
başlamasının 100 illiyinə həsr olunur)*

Məqalədə əsasən, Azərbaycan pəşəkar realist rəssamlığının banisi Bəhrüz Kəngərlinin ilk milli teatr rəssamı kimi, böyük fəaliyyətindən bəhs olunmuşdur. O, 1912-ci ildən 1922-ci ilə kimi Naxçıvan teatrının səhnəsində 50-yə qədər əsərə bədii tərtibatı vermiş, səhnə üçün dekorasiyalar, geyim eskizləri və pannolar hazırlamışdır. Ayrıca məqalədə görkəmli fırça ustası ilə bir mühitdə fəaliyyət göstərmiş müasirlərinin və yetirmələrinin onun haqqında yazdıqları xatirələrə də, geniş şəkildə yer verilmişdir. Məqalədə yeni araşdırmalar və elmi faktlarla zənginləşdirilmişdir.

Açar sözlər: rəssam, teatr, panno, dekorasiya, bədii tərtibat, eskiz.

“Bəhrüz Kəngərlinin 120 illik yubileyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 aprel 2012-ci il və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2012-ci il 12 yanvar tarixli “Görkəmli rəssam Bəhrüz Kəngərlinin 120 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında”kı Sərəncamları XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış, realist rəssamlıq məktəbinin banisi, istedadlı fırça ustası Bəhrüz Kəngərlinin bədii yaradıcılığını daha da dərinlən və ətraflı öyrənmək kimi məsul və şərəfli bir vəzifəni qarşıya qoymuşdur. Belə vəzifələrdən biri də görkəmli rəssam Bəhrüz Kəngərlinin teatr sahəsindəki yaradıcı fəaliyyətinin dərinlən öyrənilməsi ilə bağlıdır.

Bildiyimiz kimi, Naxçıvanda 1883-cü ildə əsas qoyulmuş Məhəmməd ağa Şahxanlı, Qurbanəli Şərifzadə, Eynəli bəy Sultanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Məhəmməd Tağı Sidqi, Baxşəli ağa Şahxanlı, Mirzə Əliməmməd Xəlilov, Mirzə Ələkbər Bəyalı oğlu Süleymanov, Mirzə Məmməd Zamanbəyov və b. qabaqcıl maarifpərvər ziyalılar tərəfindən inkişaf etdirilən teatr sənəti XX əsrin əvvəllərində yeni mərhələyə qədəm qoymuş, teatr-dekorativ rəssamlığı pəşəkar səviyyəyə çatmışdır. Azərbaycanda bu sənətin yaradılması və təşəkkülü səhnə tərtibatı sahəsində fitri istedadla malik olan Bəhrüz Kəngərlinin adı ilə bağlıdır.

Məlumdur ki, 1883-cü ildən 1912-ci ilə kimi Naxçıvan teatrında rəssam olmadığına görə tamaşaların səhnə tərtibatı həvəskar aktyorlar tərəfindən verilirdi. Ona görə də bu tərtibatlar çox sadə, mücərrəd və primitiv xarakter daşıyırdı. 1912-ci ildən etibarən Naxçıvan teatrında rəssam kimi fəaliyyətə başlayan Bəhruz Kəngərli bu sahədə böyük xidmət göstərmiş, tamaşalara milli koloritdə zəngin səhnə tərtibatı vermiş, forma və məzmun vəhdəti ilə seçilən dekorasiyalar, müxtəlif rəng çalarlarında gözəl pərdələr, tamaşaların ruhunu əks etdirən geyim eskizləri və səhnənin cazibəsini artıran pannolar hazırlamışdır.

Şirəli bəyin yaxın qohumlarından olan Naxçıvan teatrının yorulmaz hamisi Eynəli bəy Sultanov və qardaşı Qədir ağa Kəngərliksinin məsləhəti və təkidi ilə Bəhruz Tiflisə rəssamlıq məktəbinə göndərilir. Bəhruz Kəngərlinin Tiflisə rəssamlıq məktəbində oxumağa getməsinin əsas səbəblərindən biri də, onu əhatə edən ziyalı mühitinin – Eynəli bəy Sultanov, Hüseyn Cavid, Cəlil Məmmədquluzadə, Məmməd Tağı Sidqi, Əliqulu Qəmküsar, Qurbanəli Şərifzadə, Rza Təhmasib, Əziz Şərif, Hüseyn ağa Kəngərliksi, Nəcəf ağa Sultanov, Əli Xəlilov, İsmayıl Şeyxov və digər müasirlərinin də böyük rolu olmuşdur. Bəhruz Kəngərli Tiflisdə oxuduğu zaman Eynəli bəyin vasitəsilə “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşiri Cəlil Məmmədquluzadə ilə tanış olur. Həmin illərdə “Molla Nəsrəddin” jurnalının rəssamları İosif Rotter və Oskar İvanoviç Şmerlinq Bəhruzun oxuduğu rəssamlıq məktəbinin müəllimləri sırasında idilər. Bir tərəfdən Cəlil Məmmədquluzadə və Eynəli bəy Sultanovun, digər tərəfdən rəssam Rotter və Şmerlinqin təsiri altında Bəhruz Kəngərli demokratik ruhlu gənc bir rəssam kimi formalaşır [4, s. 11]. Bəhruz Tiflisdə tez-tez Rza Təhmasibin “Müsəlman Artistləri İttifaqı”nın (başqa bir adı isə “Auditoriya” idi – N.A.) teatr truppası ilə birgə oynadığı rollara tamaşa edər və teatr rəssamlığı işi ilə çox ciddi marqlanardı. Bəzən o, baxdığı bu tamaşalara aid öz tənqidi fikirlərini söyləyər, əsərdəki qəhrəmanlara aid qaralamalar cızır, münasib dekorasiyalar və geyim eskizləri çəkərdi. Görkəmli fırça ustasının teatr rəssamlığına olan sonsuz həvəsini və ecazkar əl qabiliyyətini hamıdan yaxşı bilən Rza Təhmasib 1912-ci ildə Naxçıvan teatrına gəldikdən sonra, Bəhruzu da bu teatra dəvət edir. Beləliklə, Bəhruz Şirəli bəy oğlu Kəngərli Azərbaycanın ilk milli teatr rəssamı kimi Naxçıvan teatrında yaradıcılığa başlayır.

Bəhruz Kəngərlinin Naxçıvan teatrına gəlişi haqqında Əli Xəlilov “Naxçıvan teatrının tarixi” kitabında yazır: “Bu illərdə məşhur rəssam Naxçıvanlı Bəhruz Kəngərli Tiflisdə rəssamlıq məktəbində təhsil alırdı. Bəhruz yay tətilində Naxçıvana gələndə Rza Təhmasibin məsləhəti ilə bir sıra teatr dekorları – iki otaq, meşə, dağ, ayrı-ayrı ağac şəkilləri, kolluqlar, qayalar çəkdi. Vəsait yoxluğundan teatr daimi rəssam saxlaya bilmədiyi üçün bu dekorlardan sonralar teatrın oynadığı bir çox tamaşa və müsəmirələrdə də istifadə edilirdi [3, s. 30-31].

Bəhruz Kəngərli teatrda çalışdığı zaman Naxçıvanda “Xeyriyyə” məktəbinin nəzdində “El güzgüsü” adlı dram cəmiyyəti təşkil edilir və 1917-ci ilin mart ayında Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərinin tamaşası ilə fəaliyyətə

tə başlayır. Bu tamaşanın rejissoru və Kefli İsgəndər rolunun ifaçısı Rza Təhmasib, rəssamı isə Bəhruz Kəngərli olmuşdur. “Ölülər” tamaşası rəssama hələ 1915-ci ildən tanış idi [5, s. 55; 6, s. 139; 3, s. 40; 9, s. 5, 29, 46]. Naxçıvan teatrında həvəskarlar tərəfindən 1915-ci ildə oynanılan “Ölülər” tamaşasının səhnə tərtibatı, dekorları və geyim eskizləri üzərində çalışarkən Bəhruz deyirmiş ki: “Bu əsər Naxçıvan şəraitində yaradılmış və Mirzə Cəlilin əsərdə təsvir etdiyi surətlərin çoxu naxçıvanlıdır. Tamaşa Naxçıvan şəraitində aparılır. Ona görə tamaşa real olmaq üçün aktyorların geyimlərini (çuxa, arxalıq, ayaqqabı və s.) Naxçıvanda olduğu kimi yaratmaq istəyirəm. Təsvir edilən hadisələrin yerlərini – evləri, qəbiristanlığı Naxçıvanda olduğu kimi vermək niyyətindəyəm. Bəhruz Kəngərlinin “Pəri-cadu” tamaşasına verdiyi tərtibat da çox maraqlı idi. O, bu tərtibatı yaradarkən belə deyirdi: “Mən elə edəcəyəm ki, Xızır göydən yerə ensin. O, ağ paltarda olacaqdır. Başdan ayağa qədər o, insana xoş təsir edən ağ rəngdə olacaqdır. Hətta onun ayaqqabısı da ağ olacaqdır. Mən Xızırı belə təsəvvür edirəm. O, həmişə xeyir və yaxşılığı təmsil edir. Ona görə o qüdsiyyəti ifadə edən ağ rəngdə olmalıdır. Onun ətrafında rəngarəng çiçəklər, yaşıl ağaclar və gözəl təbii mənzərələr yaradacağam. Şamama cadunu isə yerdən çıxardacağam. O, qorxunc və qara paltarda olacaqdır. Onun üzünün rəngi də qara olacaqdır. Burnu əyri yırtıcı quşların dimdiyinə bənzəyəcək, yumru parlayan gözləri olacaqdır. Ətrafında insanı kədərləndirən mənzərələr yaradacağam” [2, s. 57; 4, s. 23-24]. Yuxarıda qeyd olunan xülasədən belə nəticə çıxarmaq olur ki, Bəhruz Kəngərli bütün varlığı ilə teatr rəssamlığına aludə olmuş və səhnə tərtibatı işinə hədsiz dərəcədə ciddi fikir vermişdir. Ona görə də, tamaşaya qoyulan hər bir əsərin xarakterinə uyğun olaraq obrazların daxili aləmini açıb tamaşaçıya göstərmək üçün istedadlı bir rəssam kimi əlindən gələnləri əsirgəməmişdir.

Bəhruz Kəngərli 1912-ci ildən ömrünün axırına qədər Naxçıvan teatrında çalışmış və bu teatrın səhnəsində dövrünün tanınmış rejissorlarından Rza Təhmasib, Böyükxan Naxçıvanski, Sidqi Ruhulla, Həsən Səfərli, Əli Xəlilov və Səməd Mövləvinin səhnələşdirdiyi onlarca tamaşaya bədii tərtibatı vermişdir. Onun Naxçıvan teatrında ilk rəssamlıq işi – görkəmli sənətkar Rza Təhmasibin tamaşaya hazırladığı və Zülfüqar Hacıbəyovun ruscadan tərcümə etdiyi Yevqeni Şvartsın “Qırmızı araqçın (Qırmızıpapaq)” (1912) əsəri olmuşdur. Onun ardınca Zülfüqar Hacıbəyovun “Evliyə subay” (1912, 1915, 1916, 1921), “Əlli yaşında cavan” (1915, 1916, 1917), Nəcəf bəy Vəzirovun “Pəhləvanani-zəmə-nə” (1912, 1913, 1915), “Kərbəlayi Cüzəməli” (1912), “Ev tərbiyəsinin bir şəkl-i” (1913), “Müsibəti-Fəxrəddin” (1913, 1916, 1920), “Hacı Qəmbər” (1913, 1914); Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Dağılan tifaq” (1912, 1913, 1916, 1920), “Millət dostları” (1912, 1913), “Pəri-cadu” (1912), “Bəxtsiz cavan” (1912, 1913, 1914, 1917, 1920), “Ac həriflər” (1913, 1914, 1920), “Ağa Məhəmməd şah Qacar” (1914, 1919); Üzeyir Hacıbəyovun “Ər və arvad” (1912, 1915, 1916), “Leyli və Məcnun” (1914), “O olmasın, bu olsun” (1914), “Məşədi İbad” (1915, 1921), “Arşın mal alan” (1916, 1917, 1921, 1922), “Əsli və Kərəm” (1921);

Rəşid bəy Əfəndiyevin “Qonşu qonşu olsa, kor qız ərə gedər” (1913, 1918), “Saqqalın kəraməti” (1913); Sultan Məcid Qənizadənin “Xor-xor” (1913, 1914, 1917, 1920), “Dursunəli və Ballıbadı” (1913, 1914, 1917, 1920); A.Belinin “Qovulmuşlar” (1913); Nəriman Nərimanovun “Nadanlıq” (1914, 1916), “Nadir şah” (1919), “Şamdan bəy” (1919); Haşım bəy Vəzirovun “Döymə qapımı, döyərlər qapını” (1914); Hüseynqulu Rzayevin “Cəhalət” (1914); Süleyman Sani Axundovun “Qaranlıqda işıqlar” (1914), “Laçın yuvası” (1921); İ.İ.Myasnitskinin (Barışev) “Mən ölmüşəm” (1914); İvan Turgenevin “Pulsuzluq” (1914, 1920); Mirzə Fətəli Axundovun “Müsyö Jordan və dərviş Məstəlişah” (1914), “Hacı Qara” (1917, 1920, 1921); Ə.Qəmərլinskinin “Bizim kirayənişin özünü öldürdü” (1915); Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” (1915, 1917, 1918); Vasaq Mədətovun “Qırt-qırt” (1917, 1920); Mirmahmud Kazımovskinin “Molla Cəbi” (1917, 1919), “Vurhavur” (1920), “Daşım-daşım” (1920); Namiq Kamalın “Vətən, yaxud Silistrə” (1918), “Zavallı çocuk” (1918); İsa bəy Aşurbəylinin “Azərbaycan” (1919); Şəmsəddin Saminin “Dəmirçi Gavə” (1919, 1920); Əbdülhəq Hamidin “Hind qızı” (1919); N.V.Qoqolun “Evlənmə” (1921); Rza Quluzadənin (Şərqi) “Pul, yoxsa Allah” (1921) və s. bilmədiyimiz neçə-neçə dram əsərlərinin ideya və məzmununu açan peşəkar səhnə tərtibatı vermiş, obrazların xarakterik xüsusiyyətlərin əks etdirən geyim eskizləri çəkmiş, tamaşaların reallığını artıran iri həcmli pannolar hazırlamışdır [2, s. 57; 7, s. 28-32; 8, s. 536-540]. Təəssüflər olsun ki, Bəhruz Kəngərlinin Naxçıvan teatrında misilsiz fəaliyyəti zamanı yaratdığı bu dəyərli sənət inciləri, zaman keçdikcə teatrın arxivindən it-bata düşmüş, günümüzə kimi gəlib çatmamışdır.

Bildiyimiz kimi 1922-ci il fevral ayının 7-də şaxtalı bir qış günündə böyük rəssam yaradıcılığının çiçəkləndiyi ən parlaq dövrdə əbədiyyətə qovuşdu. O vaxt Naxçıvan Teatrının direktoru olmuş Əli Xəlilov “Naxçıvan teatrının tarixi” adlı kitabında həmin günü xatırlayaraq yazırdı: “1922-ci ildə ömrünün çiçəkləndiyi dövrdə böyük ümid verən Bəhruz ağır xəstəlikdən sonra vəfat etdi. Onun vəfatı nəinki Naxçıvan teatri, eləcə də rəssamlıq sənətimiz üçün böyük itki idi” [3, s. 32]. Tanınmış teatr xadimi, aktyor və rejissor Əli Xəlilovun xatirələrindən aydın olur ki, Bəhruz Kəngərli öz dövründə əsasən teatr rəssamı kimi tanınmışdır. Nədənsə bizdən öncəki tədqiqatçılar Azərbaycanın ilk milli teatr rəssamının səhnəqrafiya fəaliyyəti haqqında sənədlərə, faktlara əsaslanan dolğun və geniş məlumatlar verməmişlər.

Sağlığında teatr rəssamı kimi tanınan Bəhruz Kəngərli müstəqil yaradıcılıq fəaliyyəti ilə də geniş məşğul olmuşdur. Kiçik bacısı Gültac xanımın dediyinə görə, anası Şirin xanım deyərmiş ki: “Mən Bəhruz qədər çalışqan, zəhmətkeş və öz işinə məsuliyyətlə yanaşan ikinci bir insan görmədim. O, həmişə çantasında çoxlu kağız, karandaş və sairə ləvazimatlar gəzdirərdi. Onu bir dəqiqədə bekar görmək mümkün deyildi. Elə hey çəkərdi” (N.A). Bu cür fədakarlıqla çalışmanın nəticəsidir ki, ecazkar fırça ustası cəmi 30 il yaşamasına baxmayaraq 2000-dən çox əsər yaratmış, Naxçıvan teatrında tamaşaya qoyulan,

bir birinə təkrarlamayan, 50-yə yaxın əsərə, öz orijinallığı ilə seçilən, əsl mənada peşəkar səhnə tərtibatı vermişdir.

Bəhruz Kəngərli vətənpərvər, uzaqgörən və humanist bir ziyalı kimi, təkcə yaradıcılıqla məşğul olmur, eyni zamanda yenidən qurulmuş Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikasının ictimai həyatında – o cümlədən maarif və mədəniyyət məsələlərində də fəal iştirak edirdi. O, 1921-ci ilin iyul ayının 28-də Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikasının yaradılmasının birinci il dönümünə həsr olunmuş tədbirdə, şəhərinin bəzədilməsinə uğurla başçılıq etmişdir ki, bu da onun Xalq Maarif Komissarlığında Bədii Şöbənin müdiri kimi ilk irihəcmli işi idi. Bəhruz Kəngərli 1921-ci ilin iyul ayının 5-də, Naxçıvan Ölkə Xalq Maarif Komissarı Ə.Rüstəmovun 68 №-li əmri ilə, 01 iyul 1921-ci il tarixdən Xalq Maarif Komissarlığında bədii şöbənin müdiri təyin edilir (1). Təəssüflər olsun ki, böyük ümid və arzularla fəaliyyətə başlayan istedadlı rəssama bu vəzifədə işləmək cəmi 7 ay 7 gün nəsisb olur.

Bəhruz Kəngərli çox az yaşadı. Sənətinin və yaşının çiçəkləndiyi bir vaxtda həyatdan köçdü. Bəhruz Kəngərlinin yetişdirməsi və ardıcılı sənətsünəşliq doktoru Adil Qazıyev deyir di ki: “Müşahidəçi rəssam çox sevdii bir motivi – bədirlənmiş ayın üfüqdə göründüyü anı rəsm edərkən bərk soyuqlamış, üç gün davam edən xəstəlikdən sonra 1922-ci ilin fevral ayının 7-də vəfat etmişdir. Halbuki, 30 yaşlı gəncin qəlbində bahar çiçəkləri hələ yenidən qönçələnməyə başlamışdı” [10, s. 66].

Bəhruz Kəngərli Azərbaycan incəsənətində öncül rol oynamış istedadlı, milli və realist sənət xadimlərindən biri olmuşdur. Cəmi 30 il yaşamasına baxmayaraq Onun bədii irsi, Azərbaycan təsviri sənət tarixində əvəzsiz iz buraxmışdır.

Bəhruz Kəngərlinin əziz xatirəsi millətimiz və dövlətimiz tərəfindən həmişə uca tutulmuşdur. Belə ki, 1989-cu ildə Naxçıvan şəhərində qəbirüstü abidəsi ucaldılmış, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan Rəssamlar Birliyinin Sərgi Salonuna Bəhruz Kəngərlinin adı verilmiş və Naxçıvan şəhərində Bəhruz Kəngərli Muzeyi yaradılmışdır.

2002-ci ilin iyun ayında ulu öndərimiz Heydər Əliyev muzeyin açılışında şəxsən iştirak etmiş və geniş nitq söyləmişdir. Görkəmli dövlət xadimi Bəhruz Kəngərlinin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək demişdir: “Onun əsərləri Azərbaycan dövlətinin milli sərvətidir”.

Bu milli sərvətə sahib çıxmaq və qorumaq isə bizlərin vətəndaşlıq borcudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov F. Bəhruz Kəngərli haqqında yeni sənədlər. “Azərbaycan” qəz., 2002, 15 sentyabr.
2. Hüseynzadə L. Naxçıvan Teatrı tarixindən. Bakı, 2002, 63 s.
3. Xəlilov Ə. Naxçıvan teatrının tarixi. Bakı: ATC, 1964, 93 s.
4. Kərimov K. Bəhruz Kəngərli. Bakı: 1962, 58 s.
5. Qasımov Ə. “Ölülər”in ilk səhnə həyatı, yaxud məşhur tragikomediya birinci

dəfə nə vaxt və harada tamaşaya qoyulmuşdur // Qobustan sənət toplusu, 2008, № 1/141, s. 54-59.

6. Qasimov Ə. Cəlil Məmmədquluzadə və Naxçıvan teatrları / Cəlil Məmməd-quluzadə: taleyi və sənəti. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 195 s.
7. Qəhrəmanov Ə. Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı. Bakı: Min bir mahnı, 2004, 411 s.
8. Naxçıvan teatrının salnaməsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 734 s.
9. Təhmasib T. Rza Təhmasib. Bakı: MBM, 2005, 252 s.
10. Vəzirov C., Eyvazlı H. Naxçıvan Teatrı: dünən, bu gün. Naxçıvan: Məktəb, 2007, 206 s.

Низами Алыев

ТЕАТРАЛЬНАЯ ЖИВОПИСЬ АЗЕРБАЙДЖАНА И БЕХРУЗ КЕНГЕРЛИ

В статье речь идет об основоположнике реалистической художественной школы Азербайджана Бехрузе Кенгерли. Этот талантливый мастер дал художественное оформление произведениям, которые были поставлены на сцене Нахчыванского Театра в 1912-1922 годах; он был художником-оформителем более, чем для 50 постановок, оформил декорации сцены, изготовил эскизы одежды и панно. В статье также приводятся воспоминания, написанные его друзьями, и интеллигентами, жившими в среде, которая и сформировала этого художника.

При исследовании автором выявлены интересные научные факты.

Ключевые слова: художник, театр, декорация, панно, художественное оформление, эскиз.

Nizami Aliyev

THEATRICAL PAINTING OF AZERBAIJAN AND BAHRUZ KENGERLI

In this paper it is a matter of Bahruz Kengerli as a founder of realistic art school of Azerbaijan. This talented master gave decorative sets to works which were staged at the Nakhchivan Theatre in 1912-1922; he was the designer more, than for 50 performances, designed scenery, made sketches of clothes and pictures. The memoirs written by his friends, and intellectuals lived in the milieu which has formed this artist also are cited in the paper.

During researches interesting scientific facts are revealed by the author.

Key words: artist, theatre, scenery, picture, decorative sets, sketch.

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir).

ƏLİ QƏHRƏMANOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: a.qehremanov@yahoo.com

AZƏRBAYCANDA İLK PEŞƏKAR TEATR RƏSSAMI: BƏHRUZ KƏNGƏRLİ

Bir sıra tarixi mənbələr, arxiv sənədləri əsasında hazırlanan məqalədə Bəhruz Kəngərlinin teatr rəssamı kimi fəaliyyətindən bəhs olunur. Azərbaycan incəsənəti tarixində realist boyakarlığının banisi, rəssamlığımıza novator keyfiyyətlər gətirən sənətkar olaraq 1912-1918-ci illərdə Naxçıvan teatrında tamaşaya qoyulan 40-a yaxın əsərə verdiyi bədii tərtibat faktlarla əsaslandırılır.

Açar sözlər: *Rəssam, portret, mənzərə, akvarel, bədii tərtibat.*

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev Bəhruz Kəngərlinin 120 illik yubileyi haqqında 13 aprel 2012-ci il tarixdə sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda deyilir: “Bəhruz Kəngərli milli təsviri sənətdə realist boyakarlığının yaradılmasına misilsiz töhfələr vermiş, portret və mənzərə janrının formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Sənətkarın zəngin irsi xalqımızın tarixi keçmişini və dövrün ictimai-siyasi hadisələrini dolğun əks etdirir. Bəhruz Kəngərli ölkəmizdə teatr rəssamlığının banilərindəndir...”

XVIII əsrdə Qərbi Avropada formalaşan, təxminən bir əsr sonra Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində təzahür etməyə başlayan maarifçilik məfkurəsi xalqımızın mədəni inkişafında mühüm rol oynadı. Bu dövrdə Rusiya ilə mədəni əlaqələr genişləndi. Azərbaycanda ictimai şüurun, elm və fəlsəfi fikrin, realist ədəbiyyat və incəsənətin inkişafında əsaslı dönüş baş verdi. Dövrün qabaqcıl ideyalarını əks etdirən realist Azərbaycan ədəbiyyatı inkişaf etməyə başladı, yeni demokratik məzmun, yeni janr və formalarla zənginləşdi.

Dövrün qabaqcıl ideyalarının əsas tərənnümçüsü olan Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni ədəbi məktəb yarandı. Bu məktəbin görkəmli nümayəndələri öz əsərlərində xəlqilik və humanizm ideyalarını yüksəklərə qaldırdılar. XIX yüzillikdə Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik üç əsas inkişaf mərhələsi keçmişdir. Birinci mərhələdə (30-40-cı illər) A.Bakıxanov, İ.Qutqaşınlı, M.Ş.Vazeh kimi yazıçılar maarifçiliyin ilk rüşeymlərini ədəbiyyata gətirmişlər. İkinci mərhələ (50-60-cı illər) M.F.Axund-

zadənin simasında təkmilləşib inkişaf etmişdir. Üçüncü mərhələdə (70-80-ci illər) H.Zərdabi (Məlikov), N.Vəzirov öz əsərlərində xalqilik və humanizm ideyaları ilə maarifçiliyi inkişaf etdirib, yüksək səviyyəyə çatdırdılar. Azərbaycan ədəbiyyatının təsiri nəticəsində bu dövrdə Bakı, Naxçıvan, Şuşa, Gəncə və s. şəhərlərdə teatr sənəti yaranır.

M.F.Axundzadənin “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” əsəri ilə 1883-cü ildə Naxçıvan teatrı öz qapısını xalqın üzünə açdı [15, v. 1]. Bu teatr fəaliyyəti dövründə millilik uğrunda mübarizəyə həmişə önəm verdi, mənəvi dəyərləri yaşatmağa çalışdı və tarixi vəzifəsini şərəflə yerinə yetirdi. Teatrın yaranması maarif-məktəb və mədəniyyətin inkişafı, qabaqcıl, tərəqqipərvər ziyalı kadrların yetişməsi ilə sıx bağlı olduğundan görkəmli teatrşünas Cəfər Cəfərov yazırdı: “Müstəqil olaraq meydana gələn Naxçıvan teatrı Azərbaycanın başqa şəhərlərində yaranan teatr mərkəzlərindən daha güclü idi və Azərbaycanda teatr sənətinin inkişafına daha səmərəli təsir göstərdi. Naxçıvan Azərbaycan teatrlarına E.Sultanov, M.T.Sidqi, C.Məmmədquluzadə, B.Kəngərli, H.Cavid, Ə.Qəmküsar, K.Ziya, R.Təhmasib kimi görkəmli dramaturq, aktyor və teatr təşkilatçıları vermişdir” [5, s. 312].

Haqqında söhbət açdığımız ilk realist peşəkar teatr rəssamı Bəhruz Kəngərli 1892-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. Kiçik yaşlarından rəssamlığa böyük həvəsi olan Bəhruzun fitri istedadı yaxın qohumu olan yazıçı Eynəli bəy Sultanovun diqqətini çəkmiş və onun məsləhəti ilə atası onu Tiflisə aparmışdır [1, s. 378]. Burada isə böyük dramaturq Cəlil Məmmədquluzadənin köməkliyi ilə o, 1910-cu ildə Tiflis şəhərindəki Zaqafqaziyanın yeganə rəssamlıq məktəbinə daxil olmuşdur [3, s. 127]. Bəhruz 1915-ci ildə təhsilini müvəffəqiyyətlə başa vurub Naxçıvana qayıdır və vətəninə gözəlliklərini, müasirlərinin surətlərini tablolarla köçürür. Bu gün belə əhəmiyyətini itirməyən gözəl əsərlər yaradır. Azərbaycan təsviri sənətində parlaq bir səhifə açır, çoxəsrlik rəssamlıq sənətimizdə tamamilə yeni olan realist boyakarlığın əsasını qoyur, ona yeni ictimai məzmun, forma, janr və təsvir vasitələri gətirir və zənginləşdirir, dərin təfəkkürü sayəsində qızıl fırçalı rəssam kimi əbədi ömrünün əbədililiyinə qətiyyətlə imza atır.

Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi onun 2000 rəsm əsərindən 511-i muzeylərdə qorunub saxlanılır, 1489 əsərinin taleyi hələ də naməlum olaraq qalır. Onun karandaş, kömür, akvarel və yağlı boya ilə işlənmiş əsərləri içərisində portretlər, mənzərələr, süjetli rəsmlər, natürmortlar və s. vardır (4, s. 241). Bəhruz Kəngərli Azərbaycanda ilk peşəkar teatr rəssamıdır. O, Naxçıvan teatrında 40-dan artıq tamaşaya bədii tərtibat vermişdir. 1912-ci ildən 1918-ci ilə kimi bu böyük rəssam Naxçıvan teatrının səhnəsində tamaşaya qoyulan N.Vəzirovun “Pəhləvanani-zəmanə”, “Hacı Qəmbər”, “Müsibəti-Fəxrəddin”, H.Vəzirovun “Döymə qapımı, döyərlər qapını”, Ə.Haqqverdiyevin “Ac həriflər”, “Dağılan ti-faq”, “Bəxtsiz cavan”, “Pəri cadu”, “Millət dostları”, “Ağa Məhəmməd şah Qacar”, “Kərbəlayı Güzəməli”, Rza Quluzadə Şərfinin “Pul, yoxsa allah”, “Pul-

suzluq”, R.Əfəndiyevin “Qonşu qonşu olsa kor qız ərə gedər”, N.Nərimanovun “Nadanlıq”, “Nadir şah”, C.Məmmədquluzadənin “Ölülər”, M.F.Axundzadənin “Hacı Qara”, “Molla İbrahim Xəlil Kimyagər”, M.M.Kazımovskinin “Molla Cəbi”, Namiq Kamalın “Vətən yaxud Silistrə”, “Zavallı cocuq”, S.M.Əfəndiyevin “Dursunəli və ballıbadı”, “Xor-xor”, İsa bəy Aşurbəylinin “Azərbaycan”, Ü.Hacıbəylinin “Arşın mal alan”, “Məşədi İbad”, “Ər və arvad”, “Leyli və Məcnun”, Z.Hacıbəyovun “Evliyə subay”, “50 yaşında cavan”, ruscadan tərcümə olunmuş “Bizim kirayənişin özünü öldürdü” (tərcümə Ə.Qəmküsar), “Qırmızı araqçın” (tərcümə Rəşid bəy Əfəndiyev) və s. tamaşalara irihəcmli pannolar çəkmiş, səhnə tərtibatı və geyim eskizləri vermişdir [7, s. 538-540]. Azərbaycan dramaturgiyasının klassik nümunələri üçün olduqca mənalı və rəngbərəng əlbəsə geyimləri yaratmış Bəhruz Kəngərli milli xalq geyimlərinin misilsiz bilicisi idi. O, bədii tərtibat verdiyi əsərlərin personajlarını səciyyələndirən, tarixi dürüstlüyü, milli koloriti, zəngin boyaları, naxışları, bəzəkləri ilə nəzəri cəlb edən çoxlu əlbəsə eskizləri yaratmışdır. Kəngərlinin bu tamaşalara verdiyi bədii tərtibatlar Azərbaycan teatr-dekorativ sənətinin gözəl nailiyyətləri idi. Geniş yaradıcılıq diapazonuna, zəngin təxəyyülə, incə zövqə malik bu sənətkarın bədii irsi səhnə mədəniyyətimizə gözəl hədiyyə idi.

Məlum olduğu kimi Zülfüqar Hacıbəyov 1911-ci ilin oktyabr ayında Naxçıvana gəlir və burada iki ilə yaxın bir müddətdə yaşayır. O, Naxçıvanda Ü.Hacıbəyovun “O olmasın, bu olsun” musiqili komediyasını 1912-ci ildə tamaşaya qoyur. Tamaşanın səhnə tərtibatı üçün lazım olan əşyalar evlərdən gətirilir. Tamaşaya bədii tərtibatı Bəhruz Kəngərli verir. Bu tamaşa ilə o, ilk dəfə teatr rəssamı kimi fəaliyyətə başlayır. Tamaşanın rejissoru M.A.Əliyev, dirijoru Z.Hacıbəyov idi. Tamaşada Azərbaycan aktyorları ilə yanaşı Naxçıvan şəhər məktəbinin müəllimlərindən Mirzə Ələkbər Süleymanov, Rza Təhmasib və başqaları iştirak edirlər. Tamaşa Hüseyn xanın binasında yerləşən məktəbin salonnunda nümayiş etdirilir. Tamaşa çox böyük maraqla keçir və yerli əhalidə opera əsərlərinə maraq yaradılmasında ilk başlanğıc olur. Tamaşanın Naxçıvanda uğurla keçməsi haqqında “Baku” və “Kaspi” qəzetlərində xəbər verilir. Tamaşaların iştirakçısı görkəmli aktyor M.A.Əliyev xatirələrində yazır: “Naxçıvanda yerli həvəskarlar bizə kömək edirdilər. Qadınlar üçün ilk dəfə gündüz tamaşası verdik. Bu iş məni çox sevindirdi. Çünki o zaman Azərbaycanın heç bir şəhərində qadınların kollektiv surətdə teatra gəlmələrini görməmişdim... Mən Naxçıvanda teatr həvəskarlarından Əliqulu Qəmküsarla tanış oldum. Onun evində, Culfada 15 günə kimi qonaq qaldım. O, bizim teatr işlərimizə böyük köməklik edir, həmişə bizimlə səhnədə qadın rollarında çıxış edirdi” [9, s. 5].

Z.Hacıbəyov Naxçıvanda yaşadığı müddətdə onun rəhbərliyi ilə Naxçıvan məktəblərində müsəlman qızları tərəfindən də tamaşalar hazırlanıb göstərilir. 1912-ci ildə Naxçıvan rus məktəbində müsəlman qızları tərəfindən qadınlara məxsus “Qırmızı araqçın” əsəri (Z.Hacıbəyovun ruscadan tərcüməsi ilə) məktəbli qızlar tərəfindən müsəlman qızları üçün tamaşaya qoyulur [11]. Zülfüqar

Hacıbəyovun “Evliyə subay” operettası və Ə.Haqqverdiyevin “Dağılan tifaq” faciəsi mart, Kərbəlayi Güzəməli” məzhəkəsi Böyükxan Naxçıvanskiyə nəzarəti altında aprel ayında tamaşaçılara göstərilir [2, s. 280-283]. Həmin il Naxçıvan teatr həvəskarları N.Vəzirovun “Pəhləvanani-zəmanə” əsərini yoxsul şagirdlərin xeyrinə tamaşaya qoyurlar. Səhnə evlərdən gətirilmiş cecim, xalçalar, miz və səndəllər, lampa və şamdanlarla bəzədilir. Bu tamaşalara səhnə tərtibatını Bəhruz Kəngərli verir. Həsən Səfərli xatirələrində yazır: “Bu tamaşalara şəhərin müxtəlif millətlərinin ziyalılarından da çox gəlmişdi. Bu tamaşalardan toplanılan pulu əvvəlki tamaşalardan toplanılan pulla müqayisə etdikdə tamaşaçıların da artdığı nəzərə çarpır” [10, s. 203].

Ə.Haqqverdiyevin “Dağılan tifaq” faciəsinin oynanılması haqqında “İqbal” qəzetinin 10 mart 1912-ci il tarixli nömrəsində məlumat verilir: “Mart ayının 7-də Hüseynxan Naxçıvanskiyə damında səhnəpərəst Böyükxan Naxçıvanskiyə təhti-nəzarətində həvəskarlar tərəfindən “Dağılan tifaq” tamaşaya qoyulmuş, səhnənin bədii tərtibatını Bəhruz Kəngərli vermişdi. Nəcəf bəy rolunda Böyükxan cənabları, Səlim bəy – Yaqub paşa, Həməzə bəy – Aslan bəy, Sona xanım – Mirzə Cəlil Mirzəyev və başqaları çıxış etmişlər” [12].

1913-cü ilin iyun ayının 19-da Naxçıvan teatrının səhnəsində Rəşid bəy Əfəndiyevin “Qonşu qonşu olsa kor qız ərə gedər” komediyası Bəhruz Kəngərlinin bədii tərtibatında tamaşaya qoyulur. Bu tamaşa haqqında Əlirza Rasizadə (H.Cavidin qardaşı) “İqbal” qəzetində “Naxçıvan məişətindən” adlı məqaləsində yazır: “İyun ayının 19-da Xan Naxçıvanskiyə (Böyükxan Naxçıvanski – Ə.Q.) nəzarəti altında Rəşid bəy Əfəndiyevin “Qonşu qonşu olsa kor qız ərə gedər” komediyası oynanıldı. Teatrda tamaşaçı əlindən tərpənmək olmurdu. Rollarda: Xoca Kəsər – Ələkbər Namazov, Qaçay bəy – Rzaqulu Təhmasibbəyov (R.Təhmasib – Ə.Q.), Mələk xala – Qurbanəli Abbasov, Çiçi xanım – Süleyman Süleymanov idilər. Tamaşaya H.Cavid və müəllimlərdən Cəmil Mirzəyev baxmış və çox bəyənmişdir. Əli Səbri Qasımov qonaqlara yer göstərər, biletlərə baxırdı...” [13].

1917-ci ildə yenidən Naxçıvana gələn Zülfüqar Hacıbəyov burada bir ilə yaxın yaşayır. O, Naxçıvanda olduğu müddətdə Üzeyir Hacıbəyovun “Məşədi İbad”, “Ər və arvad” və özünün “50 yaşında cavan” əsərlərini Bəhruz Kəngərlinin səhnə tərtibatında tamaşaya qoyur [8, s. 84].

1917-ci ilin axırlarında Rəşid bəy Əfəndiyev Naxçıvanda qızlar məktəbinin müdiri olarkən, həmin məktəbin müəlliməsi Nazlı xanım Nəcəfovanın, Rza Təhmasibin və Bəhruz Kəngərlinin köməkliyi ilə məktəbli qızlardan ibarət dram dərnəyi təşkil edir. Bu dərnəyin yaradılması o zaman Naxçıvanda görünməmiş tarixi hadisə idi. Bütün aktyorlar və mütərəqqi fikirli ziyalılar dram dərnəyinə kömək edirdilər. Dram dərnəyində Ü.Hacıbəyovun “Arşın mal alan” musiqili komediyası Bəhruz Kəngərlinin tərtibatında tamaşaya hazırlanır. Məşqlər həm qızlar məktəbində, həm də Nazlı xanımın mənzilində gedirdi. 1917-ci il noyabr ayının 12-də yalnız qadınlar üçün Ü.Hacıbəyovun “Arşın mal alan” mu-

siqili komediyası tamaşaya qoyulur [8, s. 89]. N.Nəcəfova və S.Sultanova qeyd etmişdilər ki, tamaşa zamanı zal tamaşaçı qadınlarla dolu idi. Tamaşada iştirak edən həvəskarlar öz rollarını yaxşı oynayırdılar. Rolları aşağıdakı qadınlar və qızlar – Sultan bəy – Süsən Sultanova, Cahan xala – Gövhər Kəngərli, Süleyman – Asya Məmmədaliyeva, Vəli – Xanım Vəzirova, Gülçöhrə – Dilbər Sultanova, Telli – Fatma Şeyxova ifa etmişdilər [11].

Həmin illərdə çar xəfiyyə idarəsi bütün Zaqafqaziyada, o cümlədən Naxçıvanda, xüsusilə müsəlman ziyalıları üzərində möhkəm nəzarət qoyur, xalq kütlələrini köləlikdə, zülmətdə saxlamağa cəhd edir. Bir çox hallarda isə sadəcə olaraq yerli məktəbi, teatrı, maarif müəssisələrini bağlayır. Bu sahədə göstərilən hər bir təşəbbüsü qadağan edirdi. Bir çox hallarda məktəb, teatr binası tikdirməyə cəhd göstərmişlərsə də, buna nail ola bilməmişlər. Məhz buna görə də həmin illərdə xəfiyyə idarəsinin amansız senzura və təqibləri, həbslər, sürgünlər “Naxçıvan müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti”nin fəaliyyətini dayandırır. Lakin, bu cür təqiblər Naxçıvanda çox güclü olan ziyalılar dəstəsini və xüsusilə teatr həvəskarlarını qorxuda bilmir. Şair Əliqulu Nəcəfov (Qəmküsar) 1917-ci ildə Naxçıvana Mirzə Cəlilin həm yaxın dostu, həm də yaxın nümayəndəsi kimi gəlir. Burada o, teatr həvəskarlarını ətrafına toplayaraq “El güzgüsü” adlı dram cəmiyyəti təşkil edir [1, s. 376]. Müharibə şəraitində irticaçı qüvvələrin müxtəlif partiyalar adından çıxış etdiyi bir dövrdə “El güzgüsü” dram cəmiyyəti siyasətdən kənarda qalmayıb, günün daha aktual və siyasi məsələlərini nümayiş etdirir. Xalq kütlələrinin xarici müdaxiləçilərə və daşnak partiyalarının siyasətinə qarşı mübarizəsi “El güzgüsü” dram cəmiyyətinin fəaliyyətinə istiqamət verirdi. Əliqulu Qəmküsar “El güzgüsü” dram cəmiyyətinin üzvləri ilə birlikdə 1917-ci ilin iyun ayında C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” tragikomediyasını cəsarətlə tamaşaya qoyur. Bu tamaşanın ardınca M.F.Axundzadənin “Molla İbrahim Xəlil Kimyagər”, Ə.Haqqverdiyevin “Bəxtsiz cavan”, N.Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” əsərləri oynanılır. Bu tamaşaların səhnə tərtibatını peşəkar bir rəssam kimi Bəhruz Kəngərli verir. R.Təhmasibin və Ə.Qəmküsarın rejissorluğu, Bəhruz Kəngərlinin bədii tərtibatında “Ölülər” əsərinin Naxçıvanda tamaşaya qoyulması böyük bir əlamətdar hadisəyə çevrilir.

Tərtibat verdiyi əsərlərdə istedadlı realist rəssam B.Kəngərli məzhəkə tamaşalarının mahiyyətinə dərinlən nüfuz edir, öz eskizlərində komik personajların zahiri görkəmini, mənəvi aləmini üzə çıxarır, səhnəyə lazım olan dekor və pərdələr hazırlayır, geyim eskizlərində dramaturqların niyyətlərini tam mənası ilə uyğun cizgilərlə şərh edirdi. Məhz buna görə də “Ölülər”, “Hacı Qara”, “Pəri cadu” pyeslərinin səhnə tərtibatını çox ustalıqla vermişdi. B.Kəngərli “Ölülər” pyesinin səhnə tərtibatını verərkən demişdir: “Hadisə Naxçıvan şəraitində aparılır. Tamaşa real olsun deyə aktyorların geyimlərini (çuxa, arxalıq, ayaqqabı və s.) Naxçıvanda olduğu kimi yaratmaq istəyirəm. Təsvir edilən hadisələrin yerlərini, evləri, qəbiristanlığı Naxçıvanda olduğu kimi vermək niyyətindəyəm” [10, s. 203]. B.Kəngərli təsvir etdiyi kimi də “Ölülər” pyesinin

səhnə tərtibatını vermişdi. Əsər tamaşaya qoyularkən səhnədə həqiqətən köhnə Naxçıvan həyatı canlanmışdır. Görkəmli sənətkarın “Pəri cadu” əsərinə verdiyi tərtibat da çox maraqlı idi. Bəhruz Kəngərli Naxçıvan səhnəsi üçün gözəl bir dağ mənzərəsi də çəkmişdir ki, bu rəsm əsəri son zamanlara kimi Naxçıvan teatrının səhnəsində istifadə edilirdi.

Əliqulu Qəmküsar, Rza Təhmasib və Bəhruz Kəngərli 1917-ci ildə Mir Mahmud Kazımovskinin “Molla Cəbi” pyesini də tamaşaya qoyurlar. Onlar M.Ə.Sabirin “Parta-part” adlı şeirini, həmçinin bir neçə satirasını da əsərə əlavə edirlər [10, s. 205]. Naxçıvanın tarixində 1917-20-ci illər ən ağır və dəhşətli məhrumiyyətlər dövrü olmasına – yəni İngilis müdaxiləçilərinin, daşnakların kəskin müqavimət və hücumlarına baxmayaraq teatrın artistləri böyük iradə və mətanət göstərərək teatrın şərəfini qorumuş, teatr tamaşalarının göstərilməsini davam etdirmişlər. 1918-ci ilin iyun ayının əvvəllərində erməni daşnak quldur dəstəsi Andronikin rəhbərliyi ilə Naxçıvana hücum edir. Bu zaman türk ordusunun baş komandanı Kazım Qarabəkir Paşa Naxçıvana köməyə gəlir. O, burada mədəni-maarif işləri ilə də maraqlanır. Teatrın böyük təbliğat gücünə malik olduğunu nəzərə alaraq türk ordusunun tarixi qəhrəmanlığını əks etdirən Namiq Kamalın “Vətən, yaxud Silistrə” və “Zavallı çocuq” əsərlərinin tamaşaya qoyulmasını təklif edir. 1918-ci ilin sentyabrında hər iki əsər “İmdad” dram cəmiyyəti tərəfindən tamaşaya qoyulur. Tamaşanın hazırlanmasında teatrın rejissoru Rza Təhmasib və rəssamı Bəhruz Kəngərli iştirak edirlər [6, s. 43]. Bu tamaşalar çar çinovniklərini bərk narahat etdiyindən, onlar “İmdad” dram cəmiyyətini bağlatmağa nail olur. Şəhər məktəbinin müəllimləri 1918-ci ildə “Ümid” adlı yeni bir dram cəmiyyətini təşkil edirlər. “Ümid” dram cəmiyyətinin fəaliyyəti çox qarma-qarışıq bir dövrə təsadüf etdiyindən cəmiəsi iki tamaşa göstərə bilir. Bu tamaşalar Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın mal alan” operettası və Mirzə Fətəli Axundzadənin “Hacı Qara” komediyası idi. Hər iki tamaşanın rəssamı Bəhruz Kəngərli idi [10, s. 208].

Görkəmli rəssamın Naxçıvan teatrında tamaşalara çəkilmiş pannolar, səhnə tərtibatı və geyim eskizləri əlimizə gəlib çatmadığından bu sahədəki fəaliyyəti uzun müddət tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Lakin bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, görkəmli sənətkarın bir çox əsərləri ilə yanaşı, tamaşalara verdiyi tərtibatlar da əlimizə gəlib çatmamış, inqilabdan əvvəlki qəzet və jurnalların səhifələrində isə teatr tamaşaları haqqında geniş yazılar yox, ancaq xəbərlər verilirdi. Aktyorların oyunlarına gəlinə, sadəcə olaraq hansı rolu hansı aktyorun oynadığı göstərilirdi. Bu da o dövrün tamaşaları haqqında geniş rəy söyləməyə imkan vermir.

Respublikamız müstəqilliyə qovuşduqdan sonra Bəhruz Kəngərli bədii irsinə diqqət və qayğı daha da artmış, 2002-ci ilin yayında ümummilli lider Heydər Əliyevin iştirakı ilə Naxçıvanda Bəhruz Kəngərli muzeyinin təntənəli açılışı oldu. Ulu öndər həmin mərasimdə unudulmaz sənətkarın yaradıcılığını yüksək dəyərləndirmiş və demişdir: “Hesab edirəm ki, Azərbaycanda bizim sə-

nəşünaslar, tədqiqatçılar Bəhruz Kəngərlinin yaradıcılığını daha professional səviyyədə tədqiq etməli, əsərlər yazmalıdırlar. Həm Bəhruz Kəngərini Azərbaycan xalqının görkəmli və yüksək mədəniyyətə malik olan nümayəndəsi, həm də böyük rəssam kimi təbliğ etsinlər”. Bu müdrik fikrin işığında milli mədəniyyətimizdə xidmətləri olan belə bir cəfəkeş insanın fəaliyyətini tədqiq etmək, gənc nəsillərə sevdirmək baxımından Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məcəlisi Sədrinin “Görkəmli rəssam Bəhruz Kəngərlinin 120 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 2012-ci il 12 yanvar tarixli sərəncamı Bəhruz Kəngərli yaradıcılığına göstərilən diqqət və qayğının davamı kimi olduqca böyük önəm daşıyır.

Ömrünü vətəninin, xalqının tərəqqisi yoluna sərf edənlər, maarif və mədəniyyətin inkişafında xidmətləri olanlar heç vaxt unudulmur, həmişə xoş hisslərlə xatırlanır və anılır. Bu mənada görkəmli rəssam Bəhruz Kəngərlinin yaradıcılığı müasir gənclərimizə örnək ola bilər. Bizə bu fikri söyləməyə görkəmli rəssamdan qalan zəngin bədii irs haqq verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə. II c, Bakı: Elm, 1964, 906 s.
2. Azərbaycan teatrının salnaməsi: 2 cildə. I c., Bakı: Azərnəşr, 1975, 584 s.
3. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Maarif, 1977, 239 s.
4. Aliyev N. Bəhruz Kəngərli, yoxsa Bəhruz bəy Kəngərli // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, Naxçıvan: Tusi, 2011, № 3, s. 238-245.
5. Cəfərov C. Əsərləri: 2 cildə. I c. Bakı: Azərnəşr, 1968, 358 s.
6. Hüseynzadə L. Naxçıvan teatr tarixindən. Bakı: Araz, 2002, 64 s.
7. Qəhrəmanov Ə., İbrahimov S., Cəfərov F. Naxçıvan teatrının salnaməsi. Naxçıvan: Əlincə, 2010, 936 s.
8. Qəhrəmanov Ə. Naxçıvan teatri: intibah yollarında (1883-1920). Bakı: MBM, 2008, 160 s.
9. Səhnədə keçən yollar. Bakı: Yazıçı, 1983, 290 s.
10. İncəsənət almanaxı. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1950, № 3.
11. “Bakı” qəz., 1912, 16 fevral.
12. “İqbal” qəz., 1912, 10 mart.
13. “İqbal” qəzeti, 1913, 28 iyun.
14. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1967, 18 noyabr.
15. Naxçıvan MR DA: F. 26, siy. 1, iş 204/212.

Али Гахраманов

**ПЕРВЫЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ ТЕАТРАЛЬНЫЙ
ХУДОЖНИК В АЗЕРБАЙДЖАНЕ – БЕХРУЗ КЕНГЕРЛИ**

В статье, подготовленной на основе исторических источников и архивных материалов, рассказывается о деятельности Бехруза Кенгерли как художника театра. Кроме того, здесь доказывается, что основоположник реалистической живописи в истории Азербайджанского искусства, мастер-новатор в 1912-1918 годах выполнял художественное оформление для четырнадцати произведений, поставленных в Нахчыванском Театре.

Ключевые слова: *художник, портрет, пейзаж, акварель, художественное оформление.*

Ali Gahramanov

**THE FIRST PROFESSIONAL THEATRICAL PAINTER
IN AZERBAIJAN: BAHRUZ KANGARLI**

The paper deals with Bahruz Kangarli's activities as a theatrical painter on the basis of some historical sources and archival documents. By the facts it is proved in the paper that this painter, the founder of the realist painting in the art history of Azerbaijan, master-innovator has made decorative sets of nearly 40 performances in the Nakhchivan theatre during 1912-1918.

Key words: *painter, portrait, landscape, watercolour, decorative sets.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

**GÜLNARƏ QƏNBƏROVA,
FİZZƏ RZALI**

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: gulnara65@box.az

NAXÇIVAN ŞƏHƏR YAŞAYIŞ EVLƏRİNİN EYVAN BƏZƏKLƏRİ

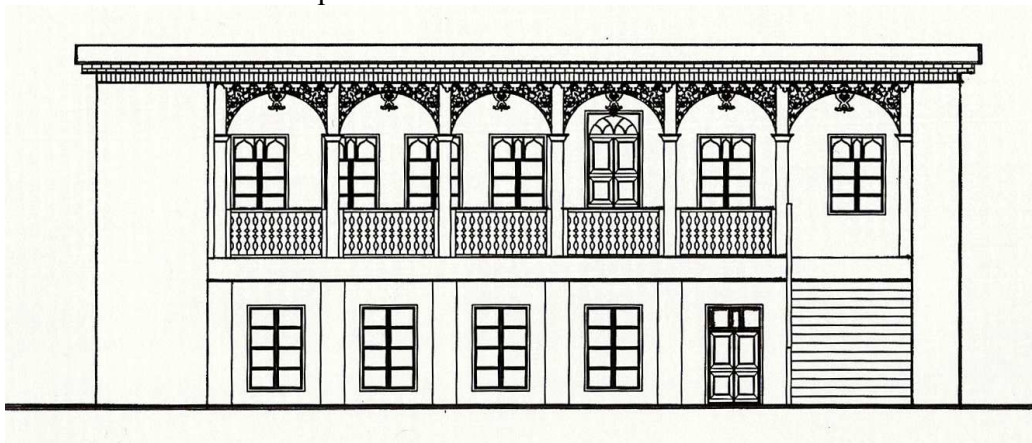
Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri də Naxçıvandır. Naxçıvanın qədimliyi təkcə onun şəhər quruluşunda, məhəllələrində, memarlıq abidələrində deyil, XVIII-XIX əsrlərə aid yaşayış evlərinin memarlığında da hiss edilir. Şəhərin orta əsrlərə aid məhəllələrində günümüzə qədər kasıb və varlı təbəqəyə aid bir sıra yaşayış evləri qalmaqdadır. Bu evlər özlərinin memarlıq quruluşu, müəkkəb eyvan bəzəkləri ilə seçilir. Ağac materialından oyma yolu ilə işlənmiş elementlər eyvanların sütunarası başlıqlarını, məhəccər və frizlərini bəzəyir. Məqalədə Naxçıvan şəhərinin orta əsrlərə aid məhəllələrində günümüzə qədər qalan yaşayış evlərinin eyvan bəzəkləri araşdırılmış və onların bərpə eskizləri işlənmişdir.

Açar sözlər: *Yaşayış evi, məhəccər, friz, sütun, ağac bəzəklər.*

Naxçıvan şəhərinin ərazisində, orta əsrlərə aid məhəllələrdə kasıb və varlı ailələrə məxsus bir sıra yaşayış evləri qalmaqdadır ki, bu evlərin əksəriyyəti günümüzdə də ilkin memarlıq görkəmini qoruyub saxlayır. XVIII-XIX əsrlərdə əhalinin sinfi təbəqələşməsi bir-birindən memarlıq həllinin rəng-rəngliyi ilə fərqlənən yaşayış evlərinin inkişaf səviyyəsinin müxtəlifliyində özünü büruzə verir. Təkcə bir otaqdan ibarət yaşayış evi ilə yanaşı, şəhər tipli 7-8 otaqdan ibarət imarətlərə də təsadüf olunur [1, s. 237]. Ən sadə bir otaqdan ibarət, mətbəxli və eyvanlı evlərdə kasıb təbəqəyə məxsus ailələr, bir və iki mərtəbəli, zirzəmisiz və bir neçə otaqdan ibarət olan evlərdə varlı ailələri yaşayırdı. Naxçıvan kəskin kontinental iqlim qurşağında yerləşdiyindən yaşayış evləri bişmiş və çiy kərpicdən tikilmişdir. Çiy kərpicdən inşa edilmiş varlılara məxsus evlərin fasad hissələri də bişmiş kərpiclə üzlənmişdir. Sənətkarlara məxsus olan evlər isə iki və ya üç otaqdan ibarətdir. Otaqlardan birindən ailənin yaşaması, digərindən anbar, üçüncü otaqdan isə emalatxana kimi istifadə edilirdi. Emalatxana olan otağın qapısı əsas küçəyə açılırdı.

Kasıblara məxsus evlərin eyvanları sadə quruluşda olub, ağac dirəklərdən və dirəklərin arasında işlənmiş yonulmuş taxtadan qurulmuş məhəccərdən ibarətdir.

Mürəkkəb quruluşlu memarlıq elementləri ilə bəzədilmiş eyvanlar varlı ailələr yaşayan evlərə aiddir. Naxçıvanda orta əsrlərə aid varlılara məxsus yaşayış evlərinin bir qrupu həyətin mərkəzində tikilməklə, həyəti iki hissəyə bölür. Evlər bişmiş və çiy kərpicdən inşa edilməklə, hər iki həyətdə açılan eyvan mürəkkəb formalı memarlıq elementləri ilə bəzədilib.



Yaşayış evinin baş fasadı. Naxçıvan şəhər Sabir küçəsi. XVIII əsr (Bərpa layihəsi).

Əksər evlərin fasadı ikinci dərəcəli olmaqla, baş fasadı həyətdə açılır. Bu evlər planda düzbucaqlı, bucaq formasında olmaqla, həyətin küçəyə baxan hissəsində və həyətin iki divarı boyunca inşa edilib. Bir mərtəbəli evlərdə mətbəx və anbar mənzilin arxa tərəfində tikilmiş otaqlarda yerləşdirilib. Ön tərəfdə yerləşən otaqlar qəhvəxana adlanan otağa, sonda qapısı həyət tərəfdən tikilmiş bəzəkli eyvana açılır.



Yaşayış evinin küçədən və həyətdən fasadı.
Naxçıvan şəhər Şahab məhəlləsi. XVIII-XIX əsrlər.

İkimərtəbəli evlərdə mətbəx, anbar, qulluqçuların otaqları evin birinci mərtəbəsində, yaşayış otaqları ikinci mərtəbədə yerləşir. İkinci mərtəbənin otaqları bir-birinin içinə açılmaqla sonda geniş, şəbəkəli eyvana çıxır. Bu tip evlərin birinci mərtəbəsi bişmiş kərpiclə, ikinci mərtəbələri çiy kərpiclə inşa edilib. Evlərin daxili planlaşma quruluşu müxtəlif olsa da, əsas memarlıq elementləri onların eyvanlarının bəzədilməsində işlənib. Burada isə ağac üzərində oyma bəzəkləri əsas rol oynayır.

Yaşayış evlərinin eyvanlarında memarlıq elementlərin – məhəccər, friz və sütunarası başlıqların ağac materialından işlənməsi, XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvanda ağac üzərində oyma, şəbəkəçilik sənətinin inkişafını və geniş yayıldığını göstərir.

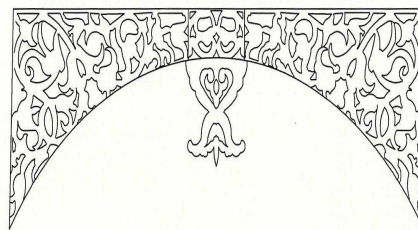
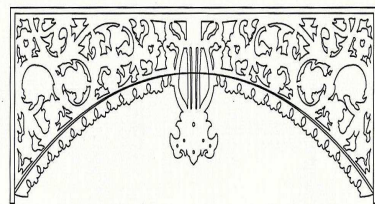
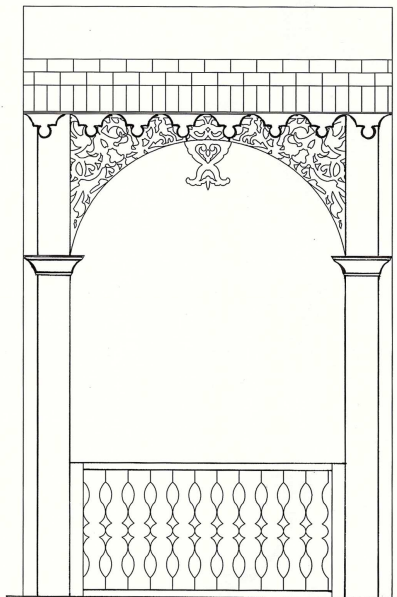


Yaşayış evinin friz bəzəyi. Naxçıvan şəhəri Sabir kəndi. XIX əsr.

Eyvan bəzəklərində əsas yerli material kimi cəviz ağacından istifadə edilib. Ağac dəzgahda yonulduqdan sonra, onun üzərində müxtəlif formalı nəbati bəzəklər salınır və xüsusi alətlərlə bu naxışlar kəsilirdi. İki sütun arasına şəbəkə bəzəyi iki və ya üç hissədən ibarətdir.



Yaşayış evi eyvanının friz və sütunarası şəbəkə bəzəyi.
Naxçıvan şəhəri Şahab məhəlləsi. XVIII-XIX əsrlər.

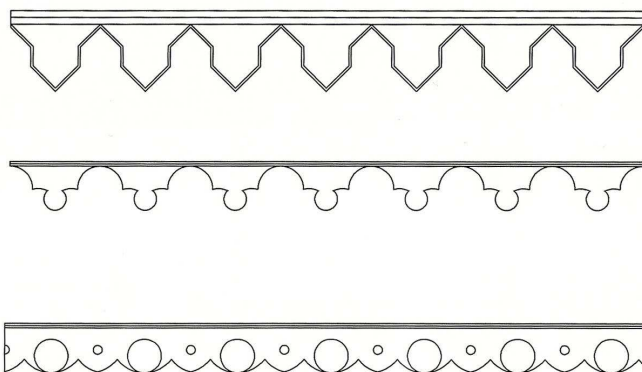


Sütunarası şəbəkə bəzəyi. Naxçıvan şəhər Şahab məhəlləsi.
XVIII-XIX əsrlər (Bərpa eskizləri).

Şəbəkələrin iki hissəsi simmetrik olmaqla üz-üzə qoyulur və mərkəz üçün xüsusi kəsilmiş element yerləşdirilirdi. Şəbəkə elementlərində əsasən islimi, butalı islimi və aralarında palmet təsvirləri işlənib. Naxışlar elə qurulurdu ki, sütunun mərkəzində yerləşdirilmiş mərkəzi elementə doğru istiqamətlənmiş olurdu. Mərkəzi elementlər işığı simvolizə edən müxtəlif formalı palmet təsvirlərindən ibarətdir. Sütunarası başlıq elementləri qurulduqdan sonra dekorativ tağ forması alınır. Eyvan bəzəkləri aşağıda müxtəlif formalı məhəccərlərdən, sütunarası bəzəkli şəbəkə başlığından sonra friz naxışlarından qurularaq təmamlanırdı. Naxçıvanın bəzi yaşayış evlərinin sütunarası şəbəkə bəzəkləri arasında musiqi embleminə də rast gəldik və məlum oldu ki, bu evdə musiqiçi ailəsi yaşadığı üçün şəbəkə ustası musiqi elementini şəbəkə naxışları arasında simvolik olaraq işlətmişdir (Şahab məhəlləsi).



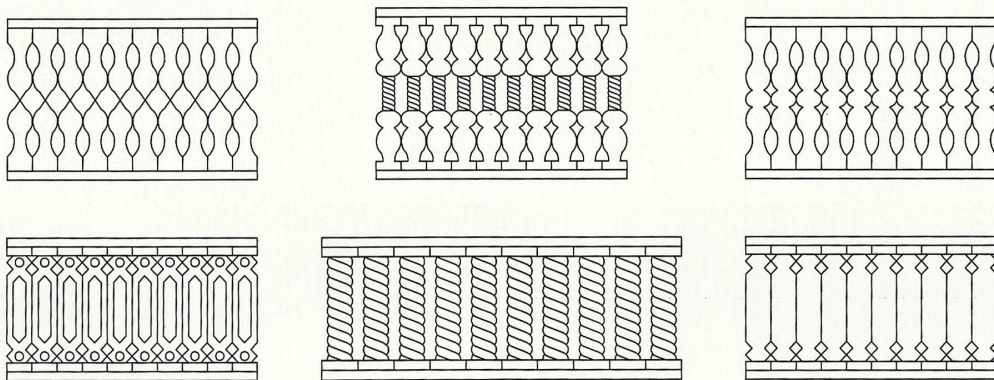
Friz bəzəyi.



Friz bəzəkli. Naxçıvan şəhəri. XVIII-XIX əsrlər (Bərpa eskizi).

Eyvan elementlərindən biri də məhəccərlərdir. Naxçıvan evlərinin eyvanlarında bir neçə deyil, müxtəlif, bir-birindən mürəkkəb quruluşlu məhəccər formaları işlənib.

Sütunarası məhəccər elementinin birinin ölçüsü – hün. 0,80-0,90 sm, eni 0,20 sm-dir. Məhəccər elementləri ağacdan, ayrı-ayrı yonularaq bir-birinin yanına birləşdirilməklə, iki sütun arasında mürəkkəb bəzək formaları yaradır. Məhəccər elementləri aşağı və yuxarıdan taxta başlıqlarla tamamlanması ilə sonlanır.



Sütunarası məhəccər elementləri. Naxçıvan şəhəri. XVIII-XIX əsrlər (Bərpa eskizi).

Yaşayış evlərinin memarlıq quruluşundan görsənir ki, XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvanda yaşayan sənətkarlar inşa edilən yaşayış evlərinin eyvan bəzəkləri ilə yanaşı, həyətə giriş baş tağları, qapı, pəncərə başlıqlarının tərtibatına da xüsusi diqqət vermişlər. Şahab məhəlləsində yararsız hala düşmüş bəzi evlərin qapılarında qalan şəbəkə naxışları bir daha sübut edir ki, Naxçıvanda bu dövrdə ağac üzərində oyma sənətilə yanaşı şəbəkəçilik sənəti də çox geniş inkişaf etmişdir.



Yaşayış evi, pəncərə, qapı formaları. Naxçıvan şəhəri. XVIII-XIX əsrlər (Bərpa eskizləri).



Qapı başlığının şəbəkə bəzəyi. Naxçıvan şəhər Şahab məhəlləsi. XVIII əsr.



Yaşayış evi – Həyətə giriş baş tağları. Naxçıvan şəhər Sabir küçəsi. XVIII-XIX əsrlər.

Naxçıvan yaşayış evlərini və memarlıq elementlərini araşdırarkən belə nəticəyə gəldik ki, Naxçıvanda XII əsrdə yaranmış (banisi memar – Əcəmi Əbubəkir oğlu Naxçıvani) memarlıq məktəbi öz ənənələrini uzun zaman bu ərazidə inşa edilən abidələrlə yanaşı yaşayış evlərinin memarlığında qoruyub saxlaya bilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Salamzadə Ə., Məmməd-zadə K. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı: ELM, 1985, 268 s.
2. Rövsən İ. Şəki yaşayış evlərinin interyeri (XVIII ə. sonu-XX ə. əvvəlləri). Bakı: Elm, 2008, 152 s.

Гюльнара Ганбарова, Физза Рзалы

БАЛКОННЫЕ УКРАШЕНИЯ ЖИЛЫХ ДОМОВ ГОРОДА НАХЧЫВАНА

Древность города Нахчывана чувствуется не только в его архитектурных памятниках и планировке города, но и в архитектуре жилых домов XVIII-XIX веков. В кварталах города, относящихся к средним векам, сохранились до наших дней жилые дома богатых и бедноты. Эти дома, наряду со своим архитектурным объемно-пространственным построением, отличаются и балконными украшениями. Балконы этих домов, состоящие из межколонных связей, перил, а также фризы из древесных материалов представляют собой сложные орнаментные украшения. Наша цель – исследовать балконные украшения жилых домов Нахчывана и подготовить их реставрационные эскизы.

Ключевые слова: жилой дом, перила, фриз, колонна, деревянные украшения.

Gulnara Ganbarova, Fizza Rzali

PORCH ORNAMENTS AT APARTMENT HOUSES OF THE CITY OF NAKHCHIVAN

The antiquity of the city of Nakhchivan is felt not only in its architectural monuments and city layout, but also in architecture of apartment houses of XVIII-XIX centuries. In the city quarters belonging to the Middle Ages, apartment houses of the rich and poor have remained up to now. These houses, along with their architectural volume-spatial construction, differ also with porch ornaments. The porches of these houses consisting of spandrel wall bundles, handrails, and also borders from wood materials represent difficult ornamental decoration. Our purpose is to investigate porch ornaments of apartment houses of Nakhchivan and to prepare their restoration sketches.

Key words: apartment house, handrail, border, column, wood ornaments.

(AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

İQTİSADİYYAT

POLAD ƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

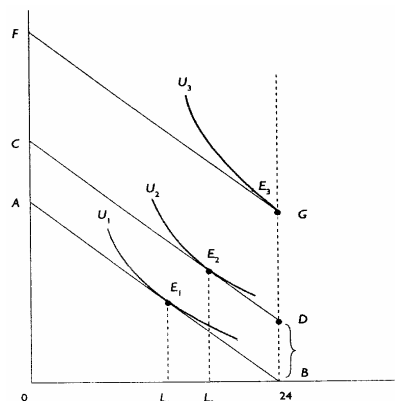
E-mail: aliye_v_polad@yahoo.com

SOSIAL TRANSFERTLƏRİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Sosial transfertlər cəmiyyətdə heç bir istehsal amilinə malik olmayan və ya az təminatlı fərdlərin minimum həyat səviyyəsini təmin etmək üçün dövlət və digər iqtisadi subyektlər tərəfindən əvəzsiz ödənilən natural və ya pul şəklində olan vəsaitlərdir. Məqalədə sosial transfertlərin səmərəliliyinin, işgüzar mühitə təsirinin nəzəri məsələləri araşdırılmışdır. Məqalədə həmçinin ölkəmizdə sosial transfertlərin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin istiqamətləri də təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: sosial transfertlər, əmək gəlirləri, orta aylıq əmək haqqı, minimum əmək haqqı, yoxsulluq həddi, ilkin gəlirlər, pul gəlirləri.

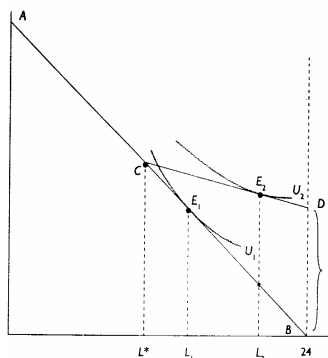
Sosial transfertlərin başlıca funksiyası cəmiyyətin heç cür gəlir əldə etməyən təbəqələrini, o cümlədən aşağı gəlirli təbəqələrini gəlirlə təmin etmək olsa da, onlar bəzən cəmiyyətdə işgüzar mühitə antistimul təsir göstərir, yəni minimum səviyyədə təmin olunandan sonra bir çox adamlar bekarçılığı işləməkdən üstün tuturlar. Şəkil 1-də (qeyri-əmək gəlirləri 0-a bərabər olduğu halda) fərdin gəlirə görə asudə vaxtlarından imtina etməsini göstərir.



Şəkil 1. Gəlirlər və iş vaxtı arasındakı asılılıq [11, s. 266].

$$\dot{I} = \Theta(24-L) \text{ olur.} \quad (1)$$

Fərdin iş vaxtının azalması ilə əlaqədar olaraq gəliri azaldıqca transfertlər onun büdcə xəttini C nöqtəsindən başlayaraq kəskin enməsinə azaldır (şək. 2). Yəni onun büdcə xəttini CD -ə dəyişir. Əgər fərd $(24-L^*)$ normal iş vaxtından az, yəni $(24-L_1)$ qədər işləyirsə, onda onun gəlir əyrisi büdcə xətti ilə E_1 nöqtəsində kəsişir. Transfertlər ödənildikdən sonra onun işlədiyi vaxt $(24-L_2)$ qədər olacaq ki, bu da onun əlində olan qazancı L_1E_1 -dən çox, yəni L_2E_2 qədər olmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, transfertlər gəlirin iş vaxtından düz mütənasib asılılığını nisbətən zəiflədir. Belə ki, bu zaman transfertlərin işgüzar mühitə mənfi təsiri azaltmaq üçün LC ilə BD -nin, yəni əmək gəlirləri ilə, o cümlədən əmək haqqı ilə minimum həyat səviyyəsini təmin etmək üçün əldə olunan transfertlər arasındakı fərqi birincinin xeyrinə artırmaq lazımdır.



252

Statistik materialların təhlilindən də gördüyümüz kimi əhalinin adam başına pul gəlirlərinin həcmində sosial müavinətlərin həcmi bütünlükdə tədqiqlənən dövrdə əmək gəlirlərindən az olmuşdur. Belə ki, 1995-ci ildə ölkədəki adambaşına düşən pul gəlirlərində sosial transfertlərlə əmək gəlirləri arasındakı nisbət 6,1% və 35,0% olmuşdursa, 1998-ci ildə isə bu nisbət 7,6% və 39,7% olmuşdur. Bu da öz növbəsində onların müvafiq olaraq 1,5 faiz və 4,3 faiz artması deməkdir. 2004-cü ildə isə 1995-ci illə müqayisədə sosial transfertlər üzrə bu göstərici iki dəfədən çox artaraq 12,3%, əmək gəliri üzrə isə 18,4 faiz artaraq 53,8% olmuşdur. 1995-ci ildə bu göstəricilər arasındakı fərq 29,4 faiz olmuşdusa, 2004-cü ildə isə artaraq 4,9 faiz olmuşdur. 2005-ci ildə onlar arasındakı nisbət 53,6%-lə 11,6%, 2006-cı ildə isə 55,6%-lə 12,0%, 2007-ci ildə 56,5%, 14,7%, 2008-ci ildə 56,8%-lə 15,6% olmuşdur [7, s. 138, 139]. 2009-cu ildə isə ev təsərrüfatlarının adambaşına gəlirlərinin həcmində transfertlərin həcmi 15,7% transfertlərin həcmi 73,4%, 2010-cu ildə isə bu göstəricilər müvafiq olaraq 15,1% və 73,8% olmuşdur [12]. Gördüyümüz kimi, tədqiqləndiyimiz dövrdə əmək haqqı gəlirləri sosial transfertlərə görə üstünlük təşkil etmişdir. Sosial transfertlərin effektivlik səviyyəsinə əhalinin ilkin bölgü prosesində istehsal amillərinin sahibi kimi əldə etdiyi gəlirlərlə yenidən bölgü prosesində əldə etdikləri gəlirlər arasındakı nisbət də təsir edir. Statistik materialları təhlil etdikdə 2000-ci ildən sonra ölkəmizdə əhali gəlirlərinin həcmində ilkin gəlirlər ilə sosial transfertlər arasındakı nisbətin birincinin xeyrinə dəyişdiyini görürük. Belə ki, 2000-ci ildə onlar arasındakı nisbət 77,5%-lə 22,5% olduğu halda 2003-cü ildə 80,2%-lə 19,8%, 2006-cı ildə 81,4%-lə 18,6%, 2007-ci ildə 81,7%-lə 18,3%, 2008-ci ildə 81,9%-lə 11,0% olmuşdur. Ümumilikdə isə 2000-2007-ci illərdə bu göstəricilər arasındakı orta illik nisbət 22,2%-lə 79,8% olmuşdur [4, s. 174]. 2009-cu ildə isə bu göstərici 85%-lə 15% olmuşdur [13]. Əmək gəlirləri ilə transfertlər arasındakı nisbətin, yəni transfert ödəmələr nəticəsində əldə olunan gəlirin işgüzar fəaliyyətə və fərdlərin işləməsinə mənfi təsir göstərməsinin qarşısını almaq üçün əhalinin əmək gəlirlərinin, o cümlədən minimum əmək haqqının səviyyəsinin qaldırılması üçün tədbirlər görülməlidir. Belə ki, minimum yaşayış səviyyəsini təmin etmək məqsədi ilə verilən transfertlər işgüzar mühitə mənfi təsirinə görə azaldılarsa, və ya aradan qaldırılarsa, onda bu cəmiyyətdəki bütün fərdlərə işləmək stimulu yaratmaz. Bir çox aşağı gəlirlə işləyən fərdlər, bu təminatı transfertlərsiz əldə etmək üçün həftəlik iş vaxtından artıq işləyəcək ki, bu da onların əmək məhsuldarlığına, habelə onların sağlamlığına mənfi təsir göstərəcək. Bundan başqa, bəzi hallarda istər əmək göstəriciləri, istərsə də, ixtisasları aşağı səviyyəli olduğuna görə belə əlavə işlər mövsümi və ya birdəfəlik xarakter daşıyır ki, bu da onların yoxsulluq həddindən çıxmasına təminat yaratmır. Yəni transfertlər azalarsa, bu fərdlərin işləmək stimulumu artıracaq, amma bu stimula onların əmək qabiliyyəti, ixtisas və s. göstəriciləri əmək bazarındakı tələblərə uyğun olmadıqda və minimum əmək haqqının aşağı səviyyəsində onların yoxsulluq həddindən çıxmasının, minimum səviyyədə təmin olunmasının

qarşısını alır. Bəs minimum əmək haqqının optimal həddi nə qədər olmalıdır? Fikrimizcə, bu ən azı üzvlərinin sayı orta statistik göstəriciyə uyğun olan ev təsərrüfatlarının minimum istehlak meyarı qədər olmalıdır. Ölkəmizdə yalnız 2004-cü ildən başlayaraq minimum əmək haqqı bir nəfərin ehtiyac meyarına yaxınlaşıb, 2004-cü il iyulun birindən başlayaraq bir nəfər üçün müəyyən olunmuş ehtiyac meyarını keçmişdir. Ölkəmizdə 2001-ci ildə ilə minimum əmək haqqı ilə yoxsulluq həddi göstəricisi arasındakı nisbət 22,9% olduğu halda 2002-ci ildə 15,7%, 2003-cü ildə 25,1% olmuşdur. 2004-cü ildən başlayaraq bu göstərici yüksəlməyə başlasa da, fikrimizcə, hələ də qaneedici deyil. Belə ki, 2004-cü ildə bu 51,5%, 2005-ci ilin yanvar ayından 58,7%, oktyabr ayından 70,4%, 2007-ci ilin yanvar ayından 69,0%, fevral ayından 86,2% olmuşdur 2008-ci ilin yanvar ayından 76,3%, sentyabr ayından 95% olmuşdur [7, s. 142]. Təhlillərdən də gördüyümüz kimi bu göstərici son illərdə 100%-ə belə çatmamışdır. Ölkəmizdə orta aylıq əmək haqqı ilə minimum əmək haqqı arasındakı kəskin fərq də, işgüzar mühitə, əhalinin aztəminatlı qisminin vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Belə ki, 1995-ci ilin fevralından orta aylıq əmək haqqı minimum əmək haqqından 11,3 dəfə çox olduğu halda 2000-ci ildə bu göstərici 40 dəfədən çox olmuşdur, 2001-ci ildən isə orta aylıq əmək haqqı ilə minimum əmək haqqı arasındakı fərq 9,5 dəfədən çox, 2003-cü ilin sentyabr ayından 8,6 dəfə, 2004-cü ilin yanvarın birindən iyulun birinədək 8,3 dəfəyə yaxın, iyulun birindən isə 5 dəfəyə yaxın, 2005-ci ilin yanvarından 3,9 dəfə, oktyabrından isə 4,1 dəfə, 2007-ci ilin yanvar ayından 5,4 dəfəyə yaxın, fevraldan isə 4,3 dəfə, 2008-ci ilin yanvar ayından 4,4 dəfə, sentyabr ayından 3,6 dəfə [7, s. 120-127]. 2010-cu ilin sentyabrından 3,9 dəfə çox olmuşdur. Qeyd edək ki, bu əmsal ölkəmizdə minimum əmək haqqı ilə əmək haqqının yüksək məbləği arasındakı diferensiasiyayı ifadə edir. Ölkəmizdə sosial sabitliyi, işgüzar mühiti inkişaf etdirmək naminə bu diferensiasiyayı azaltmaq istiqamətində tədbirlər görülməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev İ.H., İbadov S.A. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: Ağrıdağ, 1998, 395 s.
2. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi: Dərslik. Bakı: Nasir, 2002, 446 s.
3. Azərbaycanın milli hesabları 2007. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: Rəsmi nəşr, 2007, 213 s.
4. Azərbaycanın milli hesabları 2009. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: Rəsmi nəşr, 2009, 204 s.
5. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 1996. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 1996, 239 s.
6. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2003. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: Səda nəşriyyatı, 2003, 773 s.
7. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2009. Azərbaycan Dövlət Statistika Ko-

- mitəsi. Bakı: Səda nəşriyyatı, 2009, 772 s.
8. Pekin T. Makro ekonomi. İzmir, 1996, 255 s.
9. Грицюк Т.В. Государственное регулирование экономики: теория и практика. Москва: Издательство РДЛ, 2004, 288 с.
10. Жеребин Б.М., Романов А.Н. Уровень жизни населения. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002, 592 с.
11. David N. Human Public Finance A Contemporary Application of Theory to Policy. Nev York: Harcourt Brace College Publishers, 1996, 682 p.
12. http://www.azstat.org/statinfo/budget_households/az/index.shtml
13. http://www.azstat.org/statinfo/system_nat_accounts/az/index.shtml

Полад Алиев

РАЦИОНАЛЬНЫЕ ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ТРАНСФЕРТОВ

Социальные трансферты представляют собой средства, не обладающие никаким фактором производства или служащие для повышения минимального жизненного уровня малообеспеченных индивидов, выражающиеся в натуральной или денежной форме со стороны государства и других экономических субъектов.

Ключевые слова: социальные трансферты, трудовые доходы, среднемесячная зарплата, минимальная зарплата, уровень бедности, первичные доходы, денежные доходы.

Polad Aliyev

RATIONAL WAYS OF INCREASE OF SOCIAL TRANSFERS

Social transfers represent the means which does not possess any factor of manufacture or employees for increase of the minimum standard of life of needy individuals, expressed in the natural or monetary form from the state and other economic subjects.

Key words: social transfers, wage and salary incomes, average monthly wage, minimum wage, poverty level, primary incomes, cash incomes.

(Redaksiya heyətinin üzvü, i.e.d., prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim olunmuşdur)

CAVADXAN QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: cavadxan81@mail.ru

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA AQRAR SEKTORDA MƏŞĞULLUĞUN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi inkişaf istiqamətlərinin müasir bazar münasibətləri əsasında qurulmasından bəhs olunmuşdur. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin bu sahədəki əvəzsiz xidmətlərindən qeyd edilmişdir. Müasir iqtisadi sistem şəraitində və iqtisadi (aqrar) islahatlar zəminində xalq təsərrüfatının bütün sahələrində, xüsusən, aqrar sektorda yeni təsərrüfat formalarının yaradılması əsasında səmərəli məşğulluq mexanizminin təmin edilməsi mövcud siyasətin bəhrəsi olaraq elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Statistik rəqəmlərin köməyi ilə aqrar sektorda faydalı məşğulluq və onun uğurlu nəticələri ifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: *Məşğulluq, aqrar sektor, yeni təsərrüfat formaları, milli iqtisadi inkişaf, xalq təsərrüfatı, iqtisadi (aqrar) islahatlar və s.*

Məşğulluğun sosial-iqtisadi mahiyyəti onun insanların məqsədyönlü və səmərəliliyə söykənən fəaliyyətinin nəticəsindən ibarətdir. Elmi mənada iş məşğulluq müvafiq qanunvericiliklə tənzimlənməklə, iqtisadi kateqoriya kimi, real gerçəklikdə iş qüvvəsi daşıyıcılarının iş yerləri arasında bölünməsi və onların istehsal vasitələri ilə birləşməsi üzrə olan ictimai iqtisadi münasibətləri əks etdirir. Ümumiyyətlə, məşğulluq bütün dövlətlərin iqtisadi siyasətinin zəruri məqsədlərinə aid olaraq işsizliyin azaldılması və əhalinin maddi-rifah halının yüksəlməsində böyük əhəmiyyət daşıyır. İqtisadiyyatın bu strateji məsələsi haqqındakı qeyd olunanlarla birlikdə, həm də aşağıdakıları vurğulamaq olar:

-Məşğulluq nəzəri mahiyyət daşısa da, daha çox praktik olaraq, insanlar arasında sosial-iqtisadi münasibətlərin əsas tənzimləyicisi kimi çıxış etməkdədir;

-Məşğulluq cəmiyyətin dünəni, bu günü və gələcəyinin əsası olmaqla, bütün dövrlərdə özünü göstərmiş və mövcud olmuşdur. Bundan sonra da olacaqdır;

-Məşğulluq iş qüvvəsinin düşünülmüş, planlaşdırılmış məqsədinin səmərəliliqlə, faydalılıqla müşayiət edilən son nəticəsidir;

-Məşğulluq iş qüvvəsinin tam hərəkətə gətirilməsinin əsas meyarıdır. Bu

anlayışda insanların ehtiyaclarının və artan tələbatının məcmusu və təminatı məsələsi özünə yet tapır;

-Məşğulluq şəxsi (təhsil almaq) və ictimai maraqların (iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək, uşaqlara və yaşlılara xidmət göstərmək, hərbi xidmətə getmək və s.) təmin edilməsindəki bütün fəaliyyət də (təbii ki, qanunvericilik əsasında) məşğulluğun tam izahını özündə birləşdirir və s.

Məlumdur ki, 27 iyun 1991-ci ildə əhalinin məşğulluğu haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edilmişdir. Daha sonra 2 iyul 2001-ci il tarixdə məşğulluq haqqında Qanunda məşğulluğun bütün prinsipləri müəyyən edilmişdir.

27 iyun 1991-ci il tarixdə qəbul edilmiş Məşğulluq haqqındakı Qanunda göstərilmişdir:

“Məşğulluq – vətəndaşların Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan, onların şəxsi və ictimai tələbatının ödənilməsi ilə bağlı olan və bir qayda olaraq onlara qazanc (əmək gəliri) gətirən hər hansı fəaliyyətidir” [5].

2 iyul 2001-ci il tarixdə qəbul edilmiş eyni adlı qanunda bu anlayış müasir dövrümüzə səsələmək, uyğunlaşdırılmaq və gələcək üçün çox münbit zəminlər nəzərdə tutmaqla, daha da təkmilləşdirilmişdir. Həmin hüquqi sənəddə dövlətimizin müəyyən etdiyi siyasət, məşğul şəxs adlandırılan insanlar, məşğulluq sahəsində insanların hüquqları, məşğulluğun tənzimlənməsi, məşğulluq sahəsində həmkarlar ittifaqlarının iştirakı, iş axtaranlarla işəgötürənlərin qanunla müəyyən olunan münasibətləri və digər mühüm məsələlərə ətraflı olaraq aydınlıq gətirilmişdir. Bir sözlə, bu qanun tam mükəmməl və sanballı proseduraları özündə əks etdirməklə gələcək üçün çox güclü təminatdır. Qeyd edək ki, həmin dövlət sənədində yuxarıda göstərilənlər məşğulluğun tənzimlənməsi ilə bərabər, həm də orada təmsil olunan insanların bir-biri ilə münasibətlərinə də yenilik gətirir. Fikrimizcə, bunu *məşğulluq mədəniyyəti* kimi ifadə etmək olar.

Orada məşğulluğun müasir dövrümüzə xas tərifini aşağıdakı kimi müəyyən olunmuşdur:

“Məşğulluq-Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və əcnəbilərin (bundan sonra vətəndaşların) Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan və bir qayda olaraq onlara qazanc (gəlir) gətirən fəaliyyətidir” [5].

Qeyd edilənlərdən də aydın olur ki, məşğulluq dövlətimizin daimi diqqət mərkəzində saxladığı əsas məsələ və tədbirdir. Bütün dövrlərdə məşğulluq probleminin səmərəli həlli üçün qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və gücləndirilməsi dövlətimizin əsas məqsədini təşkil etmişdir. Məşğulluq haqqında qanunumuzda məşğul olan şəxslərə aşağıdakılar aid edilmişdir:

1) muzzla işləyən, o cümlədən əmək müqaviləsi (kontraktı) ilə tam və ya tam olmayan iş vaxtı ərzində haqq müqabilində iş görən, habelə haqqı ödənilən başqa işi (xidməti) olanlar;

2) sahibkarlar, fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlar, mülkiyyətində

torpaq payı olanlar;

3) haqqı ödənilən vəzifəyə seçilən, təyin və ya təsdiq edilənlər;

4) Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılmış başqa silahlı birləşmələrdə xidmət edənlər;

5) əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi, ixtisasartırma, tətıl, istehsalatın dayanması və başqa səbəblər ilə əlaqədar iş yerində müvəqqəti olmayanlar;

6) Azərbaycan Respublikasının ərazisində qanuni əsaslarla haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər;

7) Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənarda qanuni əsaslarla əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları (5).

Ölkəmizdə milli iqtisadi inkişafın bazar münasibətlərinə əsaslanmaqla bərqərar edilməsi imkan verir ki, burada əhalinin məşğulluq probleminin həll edilməsinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi mexanizmi aşağıdakı metodlarla müəyyən olunsun:

İqtisadi metodlar. İş yerlərinin yaradılması və mövcud olanların saxlanılması üçün sahibkarları stimullaşdırmaq məqsədi ilə güzəştli kreditləşdirmə, vergitutma və büdcə siyasəti yeridilməsi, peşəkar kadrların hazırlanmasının həyata keçirilməsi;

Təşkilati metodlar: Məşğulluq və işədüzəltmə xidmətinin, informasiya və peşəyönümlü kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması sistemlərinin yaradılması;

Qanunvericilik yolu ilə: qanunvericilikdə nəzərdə tutulan inzibati metodlar – əmək müqavilələrinin bağlanması, iş gününün uzunluğu, işçilər iş vaxtından artıq işlədikləri hallarda əməyin haqqının ödənilməsi, saatlıq minimum əmək haqqının müəyyən edilməsi, məşğulluğun təmin olunması ilə əlaqədar sahibkarlar tərəfindən milli fondlara ödəmələrin tətbiqi, işədüzəltmə kvotalarının müəyyənləşdirilməsi qaydalarının nizama salınması və s [4, s. 518].

Son on doqquz ildə keçdiyimiz intibah mərhələləri səmərəli və faydalı məşğulluğun artırılmasında həlledici olmuşdur. Bütün regionlarda məşğulluğun həqiqi, gerçək mənzərəsi formalaşmışdır. Məqsədyönlü siyasətlə bu məsələ xalq təsərrüfatının bütün sahələrini əhatə etməkdədir. İqtisadiyyatın aparıcı sahəsi olan kənd təsərrüfatında uğurlu, sağlam idarəetmə mexanizmini formalaşdırmaqla, burada fəal məşğulluq sahəsi yaratmaq çox vacibdir. Bunun üçün iş bazarı iqtisadi sisteminin əsas tələbi olan yeni mülkiyyət münasibətlərinin yaradılması və yeni də təsərrüfat formalarının təminatı zəruri idi. Bu baxımdan da aqrar sektoru müasir bazar iqtisadi sisteminə uyğunlaşdırmaq üçün həmin sahədə islahatların həyata keçirilməsi əsas məqsəd idi. Qeyd edək ki, aqrar islahatlar ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müasir dövrdə xalqımız və dövlətimiz qarşısında ən böyük və tarixi xidməti olmaqla, siyasi fəaliyyətinin ölkəmizə bəxş etdiyi möhtəşəm uğurlarından sadəcə biridir. Respublika səviyyəsində

də 1995-ci ildən “Aqrar İslahatların əsasları haqqında”, “Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunları (hər iki qanun 18 fevral 1995-ci ildə imzalanıb) ilə başlanan bu strateji tədbirə ilk dəfə Naxçıvan MR-də start verilmişdir. Belə ki, hələ Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri işlə-yərkən (3 sentyabr 1991-9 iyun 1993-cü illər) cənab Heydər Əliyev tərəfindən 1992-ci il aprel ayının 6-da iki əhəmiyyətli qərar qəbul edildi. Bunlardan biri “Naxçıvan MR-də zərərlə işləyən kolxoz və sovxozlar haqqında” qanun və ikincisi isə Rentabelli işləməyən kolxoz və sovxozların ictimai mal-qarasının özəlləşdirilməsi barədə təkliflər idi.

Naxçıvan MR-in yeni iqtisadi şəraitə uyğun iqtisadi uğurlarının təmin olunmasında bu qərarların həlledici rolu var idi. Ulu öndərimizin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövründə bu məsələyə diqqətlə yanaşılmış və məqsədyönlülük prinsipi əsas götürülmüşdür. Beynəlxalq təcrübənin öyrənilərək aqrar islahatların aparılmasında uğurla tətbiq edilməsi həmin prinsiplərin əsas ünsürlərini təşkil edirdi. Bu istiqamətdə də Naxçıvan MR-də böyük işlərin görülmüşdür. Belə ki, aqrar islahatın aparılması sahəsində ilk təcrübə 1992-ci ildə Culfa rayonunun “Azərbaycan” sovxozunda heyvandarlıq sahəsində aparılmış və müsbət nəticələr əldə edilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası aqrar islahatların beşiyi kimi həm də respublikamızın iqtisadi rayonları arasında kənd təsərrüfatı sahəsində yüksək iqtisadi göstəriciləri ilə fərqlənən iqtisadi rayona çevrilirdi. Atılan hər bir addım əldə olunan böyük bir nailiyyət demək idi. Artıq 1 yanvar 2002-ci il tarixə olan statistik məlumatlar onu göstərirdi ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə Şərur rayonunda 23 min 971 ailə, Babək rayonunda 10 min 860 ailə, Ordubad rayonunda 4 min 575 ailə, Culfa rayonunda 7 min 854 ailə, Şahbuz rayonunda 4 min 118 ailə və Naxçıvan şəhərində 31 ailə olmaqla, ümumilikdə Naxçıvan MR miqyasında 51 min 409 ailə üçün “Torpağın mülkiyyətə verilməsinə dair” Şəhadətnamələr paylanılmışdır [3, s. 98].

Qeyd edək ki, 1995-ci ildən etibarən ölkəmizdə islahatlarla bərabər, həm də nəhəng strateji proqram olan dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin hüquqi əsası olan eyni adlı Qanun-Dövlət Proqramı qəbul edildi. 1995-ci ilin oktyabr ayında qəbul edilmiş bu layihə ilə şaquli təsərrüfat əlaqələrinin üfqi təsərrüfat əlaqələri ilə əvəz edilməsi prosesi başlandı. Müasir iqtisadi sistem şəraitində aqrar sektorda məşğulluq probleminin həllində görülməli tədbirlər yalnız bu iqtisadi sistemin tələblərinə uyğunlaşmaqla həyata keçirilə bilərdi. Həm də bunlar milli dövlətçilik maraqları baxımından dövlətimizə yaxından köməkçidir. Yəni daha aydın qeyd etsək, dövlətimizin daşdığı ağır və məsuliyyətli vəzifələri və yükü birlikdə paylaşan özəl müəssisələr fəaliyyətə başladı. Beləliklə də ölkəmizin yeni mərhələdəki inkişafında bazar iqtisadi sisteminin təzahür formalarından olan özəl bölmənin də rolu mövcud, payı və çəkisi isə artmış oldu. 2001-ci ilin statistik məlumatlarına istinad edərkən aydın olur ki, aparılmış uğurlu aqrar islahatlarla Muxtar Respublikamızda 201 kənddə torpaq islahatı

qurtarmışdır. Bunun da nəticəsində 74 min 538 ailəyə və ya 246 min 902 nəfərə aid xüsusi mülkiyyətə 55 min 92 hektar torpaq sahəsi verilmişdir. 240 min 514 nəfərə (bu 70 min 873 ailə demək olur) “Torpaq mülkiyyəti hüququna dair” Dövlət Aktları verilmişdir (bu rəqəm ölkəmiz üzrə 867,8 min təşkil edir (7, s. 161)). Qeyd edək ki, bu göstərici xüsusi mülkiyyət sahibi olan ailələrin 99,2 faizini təşkil etmişdir (3, s. 97). Bununla da artıq MR-də aqrar sektor məşğulluq təminatında aparıcı sahə kimi özünü doğrultdu və milli iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edərək böyük Heydər Əliyevin məqsədyönlü iqtisadi siyasətinin əsaslarını özündə birləşdirirdi.

Məşğulluq siyasətinin dövlətin strateji məqsədlərinə aid olması müstəqillik dövründə sosial siyasətin çox mühüm məsələlərindən birini təşkil etməklə, Heydər Əliyevin xalqımızın firavan yaşayışı istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlərin ana məğzi idi. Buna görə də ölkə başçısı cənab İlham Əliyev tərəfindən 26 oktyabr 2005-ci ildə imzalanan Sərəncamla “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının (2006-2015-ci illər)”, 15 may 2007-ci il tarixdə imzalanmış Sərəncamla isə “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramının (2007-2010-ci illər)” təsdiq edilməsi əhalinin məşğulluq probleminin aradan qaldırılmasında həlledici təsirə malik olmuşdur.

Ardıcıl uğurlara söykənən məşğulluq siyasəti gündəlik hal alaraq, Naxçıvan MR-də böyük məşğulluq mənzərəsi formalaşdırmışdır. Ali Məclisin Sədri cənab Vasif Talibovunun 30 may 2007-ci ildə təsdiq etdiyi Naxçıvan Muxtar Respublikasında Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı (2007-2010-cu illər) buna əyani sübutdur. Dövlət Proqramının əsas məqsədi əhalinin səmərəli məşğulluğunun inkişafına yönəldilən siyasi, iqtisadi, sosial və institusional mühitin yaradılması əsasında məşğulluq sahəsində prioritet istiqamətlərin həyata keçirilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Aqrar sahədə istehsalçılara zəruri kənd təsərrüfatı texnikalarının verilməsi burada keyfiyyətli məhsul əldə edərək, itkisiz yığılmasına geniş imkanlar açır. Ona görə də bu sahənin müasir texnika ilə təmin edilməsi davamlı xarakter almışdır. Bu tədbirlər hüquqi və iqtisadi əsaslarını ölkə başçısının 11 fevral 2004-cü il tarixdə təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, 23 oktyabr 2004-cü il tarixdə imzaladığı “Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında”, 23 yanvar 2007-ci il tarixdə imzaladığı “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyi haqqında” və 21 avqust 2008-ci il tarixdə imzaladığı “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların toxum, gübrə və damazlıq heyvanları ilə təmin edilməsinə əlavə dəstək verilməsi barədə” Sərəncamları və digər hüquqi-normativ aktlardan götürməklə, ölkəmiz və onun regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi və aqrar sektorun inkişafı üçün nəzərdə tutulmuş məqsədyönlü tədbirlərin tərkib hissəsi olmaqla, burada məşğulluğun təminatına çox güclü təkan verdi.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında 2011-ci ilin sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinə nəzər salmaqla bunu əyani şəkildə görmək olar. Həmin dövrdə 1786341,6 min manatlıq Ümumi Daxili Məhsul istehsal olunmuşdur. 2011-ci ilin məhsulu üçün 60 min 19 hektar sahədə əkin işləri aparılmışdır. Göstərilən ildə taxıl əkini sahəsi 2,4 dəfə, məhsul istehsalı isə 3,3 dəfə artmışdır. Əlverişli iqtisadi mühit nəticəsində Naxçıvan MR-də insanların iqtisadi fəaliyyəti səmərəli təmin olunmuşdur. Belə ki, ən zəruri tələbat məhsulu olan taxılçılıq da gündəlik diqqətlə əhatə olunmuş, 2011-ci ilin məhsulu üçün 34 min 751 hektar sahədə yazlıq və payızlıq taxıl əkilmiş və nəticədə isə taxıl zəmilərindən 101 min 28 ton məhsul götürülmüşdür [1, s. 4, 6, 7].

Naxçıvan MR-də əhalinin əsas növ ərzaq məhsullarına təminatı istiqamətində böyük işlər görülmüşdür. Belə ki, bəhs olunan ildə bitkiçilik məhsullarının istehsal həcmi insanların səmərəli məşğulluq fəaliyyətinin əlverişli ifadəsi olmaqla, onların gündəlik həyat tərzinin daha da yaxşılaşmasına xidmət edərək aşağıdakı kimi olmuşdur:

1 yanvar 2012-ci il tarixə olan statistik məlumatlara əsasən 36835 hektar sahədən 107398 ton dənli və dənli paxlalı (qarğıdalısız), 744 hektar sahədən 2965 ton dən üçün qarğıdalı, 249,5 hektar sahədən 657,4 ton dən üçün günəbaxan, 2764 hektar sahədən 38309,6 ton kartof, 6044 hektar sahədən 65246,9 ton tərəvəz, 2829 hektar sahədən 40192,9 ton ərzaq üçün bostan məhsulları, bar verən meyvə bağlarından 40309 ton meyvə, bar verən üzüm bağlarından 14313,5 ton üzüm yığılmışdır [2, s. 2].

Son illərdə Muxtar Respublikada kartof istehsalının da davamlı artımı təmin olunmuşdur. Bu nailiyyət öz iqtisadi və hüquqi əsasını 2005-2010-cu illəri əhatə edən “Naxçıvan Muxtar Respublikasında kartofçuluğun inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın qəbul olunması barədə Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Sərəncamından götürür. Bu, ərəzidə məhsul istehsalının intensiv xarakter almaqla, məşğulluq potensialının daha da artmasına böyük təkan vermişdir.

Aydındır ki, iqtisadi sahədə səmərəli fəaliyyətin təmin olunmasına müvafiq texnika və avadanlıqlarla təmin olunmaq da təkan verir. Ölkədəki uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində aqrar sektorun müasir texnika və avadanlıqlarla təchiz edilərək istifadəçilərin (kəndlilərin, fermerlərin) sərəncamına verilməsi prosesləri də ardıcıl hal almaqdadır. Bunlardan faydalı bəhrələnən Naxçıvan MR bu sahədə də qabaqcıldır. Muxtar Dövlətin başçısı cənab Vasif Talıbov kəndə və kəndliyə sonsuz qayğı və diqqət göstərir. Bunun təsdiqi olaraq 2005-ci il yanvar ayının 28-də “Naxçıvan Aqrrolizinq” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin yaradıldı. 2005-2011-ci illər ərzində MR-ə ümumilikdə 685 ədəd müxtəlif adda və təyinatda kənd təsərrüfatı texnikası gətirilmişdir ki, bunun da 108 ədədi ötən ilin ayın payına düşür (2, s. 2). Həmin texnika və avadanlıqlar traktor, kombayn, kotan, taxıl səpən, mala, ot biçən, torpaq hamarlayan, ot və külək presləyən, kultivator, çala qazan, kartof çıxaran, kartof əkən, toxum təmizləyən, çiləyici, gübrə və kəndli (fermer) üçün zəruri olan digər texnikalardan ibarətdir.

Aqrar sahədə əhalinin məşğulluq fəaliyyətinə aid olan sferalardan biri də heyvandarlığın inkişaf səviyyəsinin ifadə olunmasıdır. Bunu statistik göstəricilərə nəzər salanda aydın görmək olar. Belə ki, 1 yanvar 2012-ci il tarixə olan müvafiq rəqəmlərə istinad edərkən MR-də 102 min 900 baş qaramal, 613 min 594 baş isə xırda buynuzlu heyvanların saxlanıldığı məlum olur. Heyvandarlıq məhsullarının istehsal göstəricilərinə baxarkən 2011-ci il ərzində 18244,4 ton diri çəkiddə ət, 77119,6 ton süd olduğu məlum olur. Sadalanan bu və ya digər faydalı iqtisadi fəaliyyətin Naxçıvan MR iqtisadiyyatına qazandırdığı nailiyyətlərin nəticəsində burada 2011-ci il üzrə 296117,0 min manatlıq kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu istehsal olunmuşdur [2, s. 2].

Qeyd etdiyimiz kimi, ölkəmizdə müəyyən olunan sağlam iqtisadi siyasət özünün ən bariz təsdiqini Naxçıvan Muxtar Respublikasının timsalında mü-kəmməl strategiya əsasında tapmışdır. İqtisadiyyatın ən zəruri problemi olan əhalinin səmərəli və faydalı məşğulluq məsələsinə burada ciddi yanaşılmaqda-dır. Statistik məlumatlara istinad edərkən aydın olur ki, təkcə ötən 2011-ci il üzrə Naxçıvan MR-də 276,3 min nəfərlik əmək ehtiyatlarının 269,2 min nəfəri əmək qabiliyyətli yaşda olan əmək qabiliyyətli şəxslərin ibarətdir. İqtisadiyyatda məşğul olan əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı olan şəxslərin sayı 6,6 min nəfər olmaqla, bu sferada məşğul olan yeniyetmələrin sayı 0,5 min nəfərdir. Bundan başqa, bəhs olunan dövrdə Naxçıvan MR-də Dövlət Məşğulluq Xidməti Orqanları tərəfindən 32 nəfər işsiz qeydə alınmışdır. Burada iqtisadi fəal əhalinin ümumi sayında məşğul olanlar 216,5 min nəfər təşkil etməkdədir [6].

ƏDƏBİYYAT

1. 2011-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının xü-lasəsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 88 s.
2. 2011-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı. "Şərq Qapısı" qəz., 2012, 25 yanvar.
3. Əhmədov N.H. Naxçıvan iqtisadiyyatının prioritetləri: iqtisadi artım, dina-mik inkişaf. Bakı: Sabah, 2008, 452 s.
4. Məmmədli O.Q., İsmayilov F.İ. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı: MBM, 2007, 800 s.
5. Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu .www.e-qanun.az
6. Naxçıvan MR Dövlət Statistika Komitəsinin cari məlumatları.
7. Qasimov D.Q. Yeni təsərrüfatçılıq sisteminin formalaşması şəraitində torpaq-lardan intensiv və səmərəli istifadə // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazir-liyi. Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər, № 5 (25), Naxçıvan: Qeyrət, 2008, 312 s.

Джавадхан Гасымов

ПУТИ РАЗВИТИЯ ЗАНЯТОСТИ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье говорится, что экономическое развитие Нахчыванской Автономной Республики основывается на современных рыночных отношениях, и отмечаются неоценимые заслуги в этой области общенационального лидера Гейдара Алиева. С научной точки зрения обосновывается как результат осуществления политики обеспечения механизма рациональной занятости создание новых хозяйственных форм во всех отраслях народного хозяйства, в особенности в аграрном секторе, на базе существующих основных требований современной экономической системы. С помощью статистических показателей отражены положительные результаты в рациональной занятости в аграрном секторе.

Ключевые слова: занятость, аграрный сектор, новые хозяйственные формы, национальное экономическое развитие, народное хозяйство, экономические (аграрные) реформы.

Javadkhan Gasimov

WAYS OF DEVELOPMENT OF EMPLOYMENT IN AGRARIAN SECTOR OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

It is said in the paper that economic development of Nakhchivan Autonomous Republic is based on modern market relations, and invaluable merits in this area of national leader Heydar Aliyev are marked. From the scientific point of view creation of new economic forms in all branches of the national economy, in particular in agrarian sector, on the basis of existing basic requirements of modern economic system is proved as result of realization of a policy of maintenance of the mechanism of rational employment. By means of statistics positive results in rational employment in agrarian sector are reflected.

Key words: employment, agrarian sector, new economic forms, national economic development, national economy, economic (agrarian) reforms.

(Redaksiya heyətinin üzvü, i.e.d., prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ASİF ŞİRƏLİYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

MÜASİR BAZAR TƏSƏRRÜFATI ŞƏRAİTİNDƏ DÖVLƏTİN İQTİSADI MƏQSƏDLƏRİ

Məqalədə müasir bazar təsərrüfatı şəraitində dövlətin iqtisadi məqsədlərinin mahiyyəti açılıb göstərilir, sosial-iqtisadi inkişafda onların rolu əsaslandırılır. Daha sonra bu məqsədlərin formaları təsnifləşdirilir, ölkəmizdə və onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında bu sahədə görülmüş işlər təhlil olunur.

Açar sözlər: *dövlət, iqtisadiyyat, məqsəd, gəlir, sosial ticarət, sərbəstlik, azadlıq, büdcə.*

Cəmiyyət inkişaf etdikcə bir sistemdən digərinə keçdikdə, ictimai istehsalın sosial forması dəyişildiyi dövr və iqtisadi sistemlərdə və xüsusilə bazar təsərrüfatında dövlətin əsas məqsədləri, vəzifə və funksiyalarının başlıca cəhətləri saxlanılmaqla bəzi məqsədlərin sayında, əsaslı dəyişikliklər baş verir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı-bazar sistemində də dövlətin məqsədləri bu sistemə uyğunlaşmalı olur və xüsusilə iqtisadi məqsədlərin yeni cəhətləri nəzərə alınır, dövlətin vahid iqtisadi məqsədləri qərarlaşır. Onu da nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, müasir dövlətin iqtisadi məqsədləri bəzi istisnalara baxmayaraq geniş ictimaiyyət tərəfindən tanınır və qiymətləndirilir, onların riayət edilməsi və onların reallaşdırılması məqbul və məqsədəuyğun hesab edilir. İqtisadi ədəbiyyatda məqsədlər eyni zamanda dəyərləndirmə mülahizələri kimi sistemləşir və fəaliyyət göstərir. Bu iqtisadi məqsədləri sisteminə başlıca olaraq aşağıdakıları aid etmək olar: iqtisadi artım, tam məşğulluq, iqtisadi faydalılıq (səmərəlilik) əmtəə və maddi xidmətlərin qiymətləri səviyyəsi, bütünlükdə cəmiyyətdə yaradılmış gəlirlərin ədalətli bölgüsü, iqtisadi təminatlılıq və azadlıq, ticarət tarazlılığı. Həmçinin bu məqsədlər sisteminə və təsnifatına ətraf mühitin mühafizəsi və yaxşılaşdırılması və s. əlavə edilməsi də zəruri hesab edilməlidir. Bütünlükdə müasir dövlətin iqtisadi məqsədlər sistemi həyat əhəmiyyətli məqsədlərini reallaşdırılmasını təmin etməyə yönəldilmişdir. Beləliklə, dövlətin iqtisadi məqsədləri nəticə, onu gerçəkləşdirən imkan isə səbəb kimi çıxış edir və bu mühüm problemin həllində səbəb-nəticə əlaqələri mövcud olur və fəaliyyət göstərir. Bazar təsərrüfatında dövlətin formalaşmış iqtisadi məqsədləri sisteminin həyata keçirilməsi və təmin olunmasında iqtisadi artım çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət formalaşdığı və fəaliyyət göstərdiyi bütün mərhələ və dövrlərdə daha yüksək həyat səviyyəsini özündə təcəssüm etdirən, onu normal reallaşdırmağa xidmət edən iqtisadi artım cəmiyyətin və dövlətin daimi yaxını və peyki kimi özünü göstərə bilmişdir. Əhalinin əmək qabiliyyətli və işləmək istəyənlərdən ötəri daim və müvəqqəti iş cəmiyyətdə və o cümlədən dövlətin iqtisadi məqsədləri sistemində tam məşğulluq kimi qərarlaşmışdır. Çünki işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı başqa amillərlə yanaşı işçi qüvvəsi sahibinin tam məşğulluğu ilə birbaşa bağlı və əlaqədardır.

İqtisadi səmərəlilik-faydalılıq məsələsi dövlətin iqtisadi məqsədlərinin təmin olunmasında mühüm yer tutan bir amil kimi çıxış edir. Bu amil, göstərici və yaxud istiqamət dövlətin və onun tabeliyində olan idarə və təşkilatların köməyi və fəaliyyəti ilə mövcud məhdud istehsal resurslardan (vasitələrdən) və ehtiyatlarından daha sərfəli istifadə etmək yolu ilə yüksək son nəticələr əldə etməyə səy göstərməklə minimum xərclərlə (məsrəflərlə) maksimum fayda, qazanc, xeyr götürülməsini təmin edir və beləliklə istehsalın davamlı səmərəliliyinin həyata keçirilməsini reallaşdırır və gerçəkləşdirir.

Əmtəə və maddi xidmətlərin qiymətlərin sabit səviyyəsi cəmiyyət üzvlərinin həyat səviyyəsi, maddi şəraiti ilə birbaşa əlaqədarlığına görə bu məqsəd dövlətin iqtisadi məqsədləri sistemində başlıca yer tutur. Qiymətlərin səviyyəsi, onların sabitliyi, pulun alıcılıq dərəcəsinin normallığı qiymətlərin şişirdilməsi, əmtəənin dəyərindən daha yüksək qiymətə satılması (inflyasiya) və kağız pulların, pul kütləsinin bir hissəsinin dövriyyədən çıxarılması və ya götürülməsi (deflyasiya) sürətləri üzərində faydalı nəzarətin həyata keçirilməsinə daim diqqətin artırılmasının təminatına nail olunması. Prosesi və xüsusilə bu məqsəd əhalinin həyat səviyyəsi, onların gəlirlərinin artması, xərclərinə qənaət olunması ilə birbaşa əlaqədardır.

Yeri gəlmişkən onu da göstərmək lazımdır ki, iqtisadi azadlıq, müstəqillik və sərbəstlik bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətinin normal olaraq davam etdirilməsi və səmərəli fəaliyyətin əsas prinsiplərindən biri olmaqla yanaşı, eyni zamanda müasir bazar təsərrüfatı sistemində dövlətin əsas iqtisadi məqsədlərinin ən mühümlüsü kimi çıxış edir. Çünki iqtisadi azadlıq bazar iqtisadiyyatının subyektlərinin özlərinin iqtisadi fəaliyyətində yüksək səviyyədə sərbəstliyini şərtləndirir. Bu isə onların hüquq və fəaliyyətinin əsasının əsasını təşkil edir. Məhz bu zəmində bazar iqtisadiyyatında, bazar iqtisadi, sistemində sahibkarların normal fəaliyyətini təmin etmək mümkündür, bu fəaliyyətin zəruri şərti və vasitəsidir. Gəlirlərin ədalətli, başqa sözlə cəmiyyətdə yaradılmış gəlirlərin bölüşdürülməsində ədalətin bərqərar olması ölkədə gəlirlərin səviyyəsinə görə təbəqələşməsinin qarşısını alır, buna yol vermir, gəlirlərin bölgüsündə nəzarəti təmin edir. Vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdığı ölkələrdə gəlirlərin ədalətli bölgüsü həmişə dövlətin və onun müxtəlif idarə və təşkilatlarının fəaliyyətində çox mühüm yer tutmalı və dövlətin iqtisadi məqsədlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Başqa sözlə, “eyni kapitalla görə-eyni gəlir”

prinsipi möhkəm qərarlaşdırılmalıdır. İqtisadi təminatlılıq-cəmiyyətin əmək qabiliyyəti olmayan, əmək qabiliyyətini itirmiş əhaliyə sosial təminatların tətbiqi və həyata keçirilməsi dövlətin iqtisadi məqsədlərindən birini təşkil edir və həmin sistemdə mühüm yer tutur. Dövlət büdcəsinin, ayrı-ayrı sosial və xeyriyyə fondlarının vasitələri hesabına əmək qabiliyyəti olmayanların normal həyat şəraiti və yaşayış təmin olunmalıdır. Onu xüsusilə diqqətə gətirmək lazımdır ki, ölkəmizdə son illərdə dövlətin iqtisadi məqsədlərinin 9 bənddən ibarət olan iqtisadi məqsədlərinin gerçəkləşməsi, maddiləşdirilməsi və reallaşdırılması üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin imzaladığı sərəncam və fərmanlarda, sosial-iqtisadi inkişafa dair, Dövlət proqramlarında, məruzə və çıxışlarında çox əhəmiyyətli strateji tövsiyələr və təkliflər irəli sürülmüş, onları həyata keçirilməsinin proqram sənədləri işlənib hazırlanmışdı. Belə ki, iqtisadi məqsədlərin və iqtisadi inkişafın reallaşdırılmasının başlıca və əsas göstəricisi olan ölkənin ümumi daxili məhsulu (ÜDM) davamlı olaraq ildən-ilə artmış və 2011-ci ildə 40 milyard manatı ötüb keçmişdir. 2001-2010-cu illərdə adambaşına düşən ÜDM artım sürətinə görə dünya ölkələri arasında ikinci yeri tutmuşdur. Dünya iqtisadi forumunun “Qlobal rəqəbatqabiliyyətli hesabatı”na görə, Azərbaycan ölkə iqtisadiyyatının rəqəbatlılıq indeksinə görə dünya ölkələri sırasında 55-ci yerə çıxmış, 2005-2011-ci illər ərzində iqtisadi artım üzrə ölkəmiz lider olmuşdur. Bunu da göstərmək olar ki, ölkədə son yeddi ildə ÜDM 3 dəfə çoxalmışdır. Bu mühüm addım davamlı və dayaqly inkişaf üzrə normal olaraq çoxalmaqdadır. Keçən ildə də ölkədə ÜDM-in artımı təmin olunmuş, dünyada iqtisadi böhranın davam etdiyi 2012-ci ildə də Azərbaycanda bu göstəricinin artımı nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycanın ÜDM məhsulunun daim artımı ölkənin başlıca maliyyə mənbəyi və aləti olan dövlət büdcəsi də göstərilən müddətdə 9,3 dəfə çoxalmış və bu il onun 21 milyard manat təşkil edəcəyi gözlənilir.

Dövlətin iqtisadi məqsədlərinin icrasını təmin etməkdən ötəri 2003-2010-cu illərdə iqtisadiyyata 85 milyard ABŞ dolları həcmində investisiya yatırılmışdır ki, onu da 40 milyardı özümüzün vəsaitini təşkil edir. Eyni zamanda ölkəmizin şirkətləri və sahibkarları son 8 ildə xarici ölkələrdə 5,7 mlrd manat əsaslı vəsait qoymuşlar.

Onu da diqqətə gətirmək gərəkdir ki, son 7 ildə əsas kapitala yönəldilən investisiyalar 2,9 dəfə artmışdır. Bundan başqa Azərbaycanın xarici ölkələrdə şirkətləri də yaradılmış və müvəffəqiyyətli fəaliyyət göstərirlər. Həmçinin son illər ərzində ölkəmizin strateji valyuta ehtiyatları çoxalaraq 2011-ci ildə 40 milyard ABŞ dollarında artıq olmuşdur. Dünya bazarında neftin satış qiymətindən asılı olaraq ölkənin neft məhsullarının satışından əldə olunan gəlir 15-20 milyard ABŞ dollarına gəlib çatmışdır. Araşdırılan və tədqiq olunan yuxarıda göstərdiyimiz dövr ərzində ölkəmizdə orta aylıq əmək haqqı 4,3 dəfə, əhlinin gəlirləri 4,5 dəfə minimum əmək haqqı 9,4 dəfə, əmək pensiyalarının baza hissəsi 4,3 dəfə artmış, həmçinin 900 min nəfərin pensiyası 40 faiz çoxalmışdır.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə demək olar ki, əsasən ölkədə dövlətdə müəssisə, təşkilatlarında və baş idarələrində işləyənlərin əksəriyyəti orta aylıq əmək haqqı da orta hesabla 10 faiz artmışdır. Bu isə ölkədə 100 minlərlə işçinin dövlət gəlirlərinin (artımına gətirib çıxarmışdır). Bundan başqa bu il sosial tədbirləri, sosial məqsədləri daha faydalı reallaşdırmaqdan ötəri dövlət büdcəsindən 4 milyard 325 milyon manat vəsait ayrılması nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da cari ildəkindən 421 milyon manatdan çoxdur.

Bunu xüsusilə diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, son 7 ildə ölkəmizdə çoxlu iş yerləri açılmış, təkcə 2011-ci ildə daha 100 min iş əhaliyə təklif edilmiş və nəticədə əhalinin məşğulluq səviyyəsi 85 faizə qədər yüksəlmişdir. Bütünlükdə isə son 7 ildə 1 milyondan çox əmək qabiliyyətli əhali ictimai faydalı əməklə təmin olunmuşdur. Eyni zamanda ölkədə əhalinin yoxsulluq səviyyəsi və dərəcəsi son illərdə 49 faizdən 6,5 faizə endirilmiş və onun bu il tamamilə aradan qaldırılması əsas və zəruri məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Ümumiyyətlə dövlətin iqtisadi statistikası (statistika-durum, vəziyyət). göstərir ki, ölkədə bütün sahə, sfera və istiqamətlərdə Azərbaycan dövlətinin iqtisadi məqsədləri, bütünlüklə və tamamilə yerinə yetirilir, reallaşdırılır və gerçəkləşdirilir, uğurla və müvəffəqiyyətlə icra edilir, həyata keçirilir.

Dövlətin iqtisadi məqsədlərinin, həyata keçirilməsi özünün müsbət nəticələrinin və danılmaz faktlarını sübutlarını Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında da aşkar surətdə büruzə verir. Hər şeydən əvvəl onu göstərmək lazımdır ki, ölkənin 10 iqtisadi rayonu arasında 21 sosial-iqtisadi meyar, göstərici üzrə Naxçıvan iqtisadi rayonu öndədir, irəlidə addımlayır.

Muxtar Respublikada ÜDM 2009-cu ildə ondan əvvəlki ilə nisbətən 16,6 faiz, 2010-cu ildə isə 2009-cu il ilə müqayisədə 20,7 faiz çoxalaraq 1995-ci ilə nisbətən 38 dəfə yüksələrək 2011-ci ildə 2 milyard ABŞ dollarına çatmışdır ki, bu da blokada-mühasirə şəraitində olan iqtisadi rayon, diyar üçün astronomik rəqəmdir.

Muxtar Respublikada yuxarıda göstərdiyimiz müddət ərzində sənaye məhsulunun həcmi 69 dəfə artmış və sənaye məhsulunun həcmi 2000 il ilə müqayisədə 2011-ci ilin sentyabr ayında 528,2 milyon manat olmuşdur. Əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar 26 dəfə, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 7 dəfə, nəqliyyat sektorunda yükdaşıma 18 dəfə informasiya və rabitə xidmətlərinin həcmi 90 dəfə, pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 20 dəfə, əhaliyə göstərilən pullu xidmətlər 30 dəfə, ixracat əməliyyatlarının həcmi 42 dəfə artmışdır.

Həmin dövrdə Muxtar Respublikada sənaye müəssisələrinin yaradılmasının sürətlə davam etdirilməsi nəticəsində belə müəssisələrin sayı 520-yə gəlib çatmış, mənzil təsərrüfatı sahəsində 641 obyekt, 157 nasos stansiyası, 125 körpü, 360 artezian quyusu, rabitə və informasiya texnologiyaları sahəsində 263 obyekt, 50-dən çox ticarət, 20 xidmət mərkəzi, 15 un dəyirmanı və s. tikilib isti-

fadəyə verilmişdir. Bütünlükdə bu müddət ərzində Muxtar Respublikada 9683 maddi istehsal müəssisələri, sosial və inzibati obyektlər tikilmiş, bunlara 2 milyard 78,5 milyon vəsait xərclənmişdir.

Dövlətin iqtisadi məqsədlərinin müvəffəqiyyətlə və yüksək səviyyədə nəticələnməsi sayəsində Muxtar Respublikada 178 məktəb, 244 təhsil və elm müəssisəsi, 400-dən çox səhiyyə ocağı tikilmiş və yaxud yenidən qurulmuş, təmir edilmişdir.

Bundan başqa həmin müddətdə Muxtar Respublikası dövlət büdcəsi gəlirləri 26 dəfə, əhalinin gəlirləri 44 dəfə, hər bir nəfərə düşən gəlirlər 35 dəfə, orta aylıq əmək haqqının səviyyəsi 20 dəfə artmağa meyl etmişdir. Ailədə ev təsərrüfatlarının hər nəfərə düşən aylıq gəlir 160,3 manat olmuşdur. Muxtar Respublikada əgər 1995-ci ildə 16 adda məhsul istehsal edilmişdirsə, indi bu rəqəm 243 çatmışdır.

Onu xüsusilə göstərmək lazımdır ki, ölkəmizdə müasir dövlətin iqtisadi məqsədlərindən biri olan ekoloji vəziyyəti yaxşılaşdırmaq, ətraf mühitin qorunması, bu mühitin çirklənməsinin və xüsusilə Xəzər hövzəsinin çirklənməsinin qarşısının alınması üzrə proqram səviyyəli tədbirlər keçirilmiş, son 7 ildə ölkəmizin ərazisində 5 milyon ağacı əkilmiş və bu proses ardıcıl olaraq davam etdirilir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, dövlətin iqtisadi məqsədləri möhkəm zəmin əsasında reallaşdırılır və həyata keçirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. İqtisadi nəzəriyyə (mikroiqtisadiyyat-1,2). Bakı, 2009.
2. İqtisadi nəzəriyyə (makroiqtisadiyyat-1,2). Bakı, 2009.
3. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, 1999.
4. Şirəliyev A. İqtisadi nəzəriyyə. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm, 2004.
5. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatı. Bakı, 2010.
6. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Statistika Komitəsinin məlumatı. Naxçıvan, 2010.

Асиф Ширалиев

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ЦЕЛИ ГОСУДАРСТВА В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО РЫНОЧНОГО ХОЗЯЙСТВА

В статье рассматривается значение экономических целей государства в условиях современного рыночного хозяйства, указывается их роль в социально-экономическом развитии, а также классифицируются формы целей, и анализируется проделанная в этой области работа в Нахчыванской Автономной Республике, являющейся неотъемлемой частью Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: государство, экономика, цель, доход, социальная торговля, свобода, бюджет.

Asif Shiraliyev

**ECONOMIC TARGETS OF THE STATE IN THE CONDITIONS OF
THE MODERN MARKET ECONOMY**

In article value of economic targets of the state in the conditions of a modern market economy is considered, their role in social and economic development is underlined, and also forms of the purposes are classified, and the work done in this area in the Nakhchivan Autonomous republic which is an integral part of Azerbajdzhsansky Republic is analyzed.

Key words: *state, economy, purpose, income, social trade, freedom, budget.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.X.Nuriyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ASƏF QƏRİBOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: asafqaribov@yahoo.com

AZƏRBAYCANDA BAZAR İNFRASTRUKTURLARININ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Məqalədə Azərbaycanın pul, valyuta, kapital bazarlarının formalaşması və beynəlxalq bazarlara integrasiyası, eləcə də bu fəaliyyətlərin inkişaf tarixi və dövlət siyasətinin, əsas prinsipləri tədqiq edilir. Xüsusi ilə beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş qaydalar, mövcud mexanizmlər və hüquq normalarının mahiyyəti təhlil edilir. Azərbaycanla dünya ölkələri arasında maliyyə əlaqələrinin mövcud vəziyyəti və inkişaf perspektivləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: ticarət kapitalı, pul siyasəti, iqtisadi mexanizmlər, maliyyə bazarı, tranzit.

Müasir dünyada bazar iqtisadiyyatının çoxsaylı modellərinin mövcudluğuna baxmayaraq ümumən hər bir model sosialyönümlüdür və dövlət tənzimləmələri öz mövcudluğunu qoruma da məzmunu və formasını dəyişir. İstər bazar münasibətlərinin strukturunda, istərsə də həmin münasibətlərin tənzimlənməsində maliyyə amilləri böyük rol oynayır. Onlar bazar münasibətlərinin ayrılmaz tərkib hissəsi və eyni zamanda dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinin mühüm alətidir. Müasir görüşlərə görə monetar amillərin rolunun artması və miqyasının genişlənməsi, maliyyə hadisələrinin iqtisadi hadisələrə, iqtisadi hadisələrin də maliyyə hadisələrinə qarşılıqlı təsir göstərməsi dövrümüzün başlıca xüsusiyyətlərindən biridir. Başqa sözlə iqtisadi, sosial və maliyyə sahələrində əvvəllər, dövlət xərcləri və gəlirləri az miqdarda olduğu zaman monetar hadisələrin təsiri iqtisadi və sosial sahələrdə o qədər hiss edilmirdi. Müasir dövrdə isə vəziyyət dəyişmiş və maliyyə hadisələrinin böyük miqyası dərin iqtisadi və sosial nəticələrə səbəb olmaqdadır. Ona görə də dövlətin maliyyə hadisələrini düzgün yönləndirməsi, iqtisadi və sosial problemlərin həlli üçün onlardan səmərəli istifadə etməsi günün ən aktual məsələlərindəndir.

Dövrümüzdə maliyyə sektorunun məzmunu və məqsədləri ciddi sürətdə dəyişmiş, o artıq dövlət idarəçiliyinin mühüm alətlərindən birinə çevrilmiş, iqtisadi və sosial həyatla bütünləşmişdir. Monetar siyasət artıq öz qapalı xarakterini itirmiş, bununla belə digər dövlətlərin yeriddikləri maliyyə siyasəti ilə ahəngləşdirilməklə beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın mühüm alətlərindən birinə çevrilmişdir.

Təhlil göstərir ki, müxtəlif ölkələrdə həyata keçirilən maliyyə və monetar siyasətin ümumi məqsədlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İqtisadi sabitliyi təmin etmək. İqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün maliyyə siyasəti aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilməlidir.

- a) iqtisadiyyatda deflyasiya təmayüllərinə yol verilməməlidir.
- b) inflyasiya təmayüllərinin qarşısının alınmalı və idarə edilməlidir.
- c) tam məşğulluğun əldə edilməsi və qorunmasına çalışılmalıdır.

Mahiyyət etibarı ilə iqtisadiyyatda inflyasiya və deflyasiya yaranan təmayüllərlə mübarizə aparılması, əslində tam məşğulluğu təmin etmək deməkdir. Tam məşğulluğun təmin olunması əhəmiyyətli bir məsələ olsa da, onun qorunub saxlanması daha əhəmiyyətlidir.

2. İqtisadi inkişafı təmin etmək. Müasir dövrdə inkişaf iqtisadi siyasətin əsas məqsədidir. Monetar siyasət – pul-kredit siyasəti, büdcə xərcləri, kapital qoyuluşları və inkişafa yönəldilən cari xərclərlə adambaşına milli gəlirin artırılmasında, iqtisadi və sosial strukturun təkmilləşdirilməsi və yaxşılaşdırılmasında, bir sözlə iqtisadi inkişafın təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Büdcə xərclərinin inkişafı təmin edə bilməsi onların maliyyə mənbələrindən çox asılıdır. İnkişafa yönəldilən məsrəflərin sağlam maliyyə mənbələrindən əldə edilməsi zəruridir. İnkişafı təmin etmək üçün dövlətin vergi siyasəti ölkədə yığının səviyyəsinin artırılmasına yönəldilməlidir. Dövlət yığınının artırılması və özəl kapital qoyuluşlarının təşviq edilməsi vasitəsilə iqtisadi inkişafdan yaranan və iqtisadi inkişafı təhlükəyə sala biləcək qeyri-mütənasibliklərin qarşısının alınması mümkündür. Dövlət, borc almaqla iqtisadiyyatda istifadə edilməyən istehsal güclərini hərəkətə gətirə bilər və bu yolla iqtisadiyyatda kapital qoyuluşlarının həcmi artırar. Son nəticədə qeyd edilənlər ölkədə milli gəlirin və məşğulluq səviyyəsinin artması ilə nəticələnir.

3. İqtisadiyyatda gəlir bölgüsü və həyat səviyyəsini yaxşılaşdırılmasını təmin etmək. Bazar iqtisadiyyatı özəl sahibkarlığa və mülkiyyətə əsaslanır. Gəlir bölgüsündə qeyri-bərabərlik özünü göstərir. Gəlir bölgüsündə qeyri-bərabərlik, çox hallarda isə dərin uçurum cəmiyyətdə həmişə gərginlik mənbəyidir. Gəlir bölgüsünün və əhali qruplarının yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün maliyyə siyasəti təsirli vasitə kimi istifadə edilə bilər. Mütərəqqi vergi sistemi bu məqsədə yönəldilmiş mühüm vasitələrdən biridir. Büdcə xərclərinin də bu sahədə böyük rolu ola bilər. Təhsilə, səhiyyəyə və sosial təminat sistemində ayrılan xərclər və onların düzgün nisbəti bu baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir [1, s. 25].

Dövlətlərin monetar siyasətə münasibətində ciddi dəyişikliklər 1975-ci ildən sonra özünü göstərməyə başladı. Keyns erasında 1945-ci ildən 1960-cı illərin sonlarına qədər dövlətlərin iqtisadiyyata təsir göstərmək üçün istifadə etdikləri başlıca alət maliyyə-büdcə siyasəti idi. Faiz dərəcələrinin qeyri-sabitliyinin qarşısının alınmasında monetar siyasətə az əhəmiyyət verildi.

XX əsrin 70-ci illərinin ikinci yarısından iqtisadiyyatın tənzimlənməsi

prosesinə yeni yanaşma tərzini axtarışları başlanmışdır. Keyns nəzəriyyələrində əsas məsələ işsizlik idi, sonralar isə vəziyyət dəyişdi. Əsas problem istehsalın həcmi daraldığı bir şəraitdə inflyasiyanın qarşısının alınması oldu. Belə vəziyyət iqtisadi ədəbiyyata yeni anlayış – staqflyasiya anlayışını gətirdi. Büdcə xərclərini artırmaqla kəsirli maliyyə siyasətinin aparılması yeni şəraitdə özünü doğrultmadı. Büdcə manipulyasiyaları inflyasiyanı dayandırmaq əvəzinə daha da dərinləşdirdi. Ona görə də inflyasiya ilə mübarizə işində yeni üsullar axtarılmaya başlandı. Maliyyə və iqtisadi siyasətdə yeni konsepsiyaların hazırlanması zamanı monetaristlərin görüşləri qalib gəldi. Amerika iqtisadçısı Milton Fridmenin başçılığı ilə hazırlanan bu konsepsiya iqtisadi nəzəriyyədə ön plana çıxmaqla, bir çox dövlətlərin iqtisadi siyasətinin əsasını təşkil etdi. Reyqanomika və “Tetçerizm” adlanan iqtisadi siyasət əsas etibarilə monetaristlərin nəzəri görüşlərinə əsaslanırdı.

İqtisadi nəzəriyyənin inkişafında monetaristlərin əsas xidməti pul dünyasının əmtəə dünyasına əks təsiri mexanizminin, monetar alətlərin və monetar siyasətin iqtisadi inkişafa təsirinin ətraflı tədqiqindən ibarət idi. Hal-hazırda həmin konsepsiyalar pul-kredit siyasətinin əsasını təşkil edir. Bu nəzəriyyəyə əsasən sabit pul emissiyası iqtisadi vəziyyətdən və iqtisadi konyunkturadan asılı olmayaraq pul-kredit siyasətinin başlıca istiqamətidir. Maliyyə siyasətinin müvəffəqiyyətli olması onun digər iqtisadi siyasət qolları ilə uzlaşdırılmasından asılıdır. Məsələn, iqtisadiyyatda mövcud olan izafi likvidliyi əritmək məqsədini güdən vergi və borclanma siyasəti pul-kredit siyasəti ilə uzlaşdırılmalıdır. Əks halda onun təsiri ola bilməz. Maliyyə siyasəti əmək haqqı siyasəti ilə də uzlaşdırılmalıdır. Belə ki, maaşlar məhsuldarlıqdan sürətlə artarsa məsrəf inflyasiyası yarana bilər. Bu zaman inflyasiya ilə mübarizə aparmaq üçün dövlət məsrəfləri məhdudlaşdırılır, vergilər artırılır. Deflyasiya zamanı isə maaşların artırılması məşğulluq səviyyəsinin müəyyən səviyyədən aşağı düşməsinə mane olmaqla yanaşı, iqtisadiyyatda genişlənməyə səbəb olan xərclər, vergi və borc siyasəti ilə uzlaşdırılmalıdır. Təklifi artırmaq və azaltmaq məqsədilə maliyyə siyasəti xarici ticarət siyasəti ilə də uzlaşdırılmalıdır [2, s. 128].

Bazar iqtisadiyyatının gedişində dövlətin həyata keçirdiyi makroiqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olmaqla monetar siyasətlə iqtisadi siyasətin digər aspektləri arasında qarşılıqlı əlaqə, asılılıq və təsir getdikcə artır. İqtisadi siyasətin həmin tərkib hissələri bir-biri ilə uzlaşmalı və bir-birini tamamlamalıdır. Xarici iqtisadi siyasətdə də eyni vəziyyət mövcuddur. Beynəlxalq ticarətin artması, beynəlxalq kapital və işçi qüvvəsi hərəkətinin sərbəstləşməsi, milli valyutaların dövrçliliyinin təmin olunması beynəlxalq əmək bölgüsünün daha da dərinləşdirilməsinə səbəb olur, dünya miqyasında ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatını bir-birindən asılı edir.

Azərbaycan Respublikasının maliyyə bazarı, qiymətli kağızlar bazarından əlavə kredit və valyuta bazarı kimi sektorları da özündə birləşdirir. Bütün iqtisadiyyatın, o cümlədən maliyyə bazarının tam, kompleks şəkildə inkişaf edə

bilməsi üçün bu seqmentlər hamısı inkişaf etməli, bütün imkanlardan istifadə edilməlidir. İqtisadi ədəbiyyatda “Kredit və valyuta bazarı” terminləri ilə yanaşı çox zaman “pul və kapital bazarı” terminləri də işlədilir.

Kredit bazarının problemlərindən danışarkən, topdan satış kredit bazarının (yəni banklararası kredit birjalari vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyatlar) və pərakəndə satış kredit bazarının (yəni kreditorlar və müştərilər arasında yaranan alqı-satqı münasibətləri) problemlərini araşdırmaq lazım gəlir. Bu yenə də kredit resurslarının tapılması, alqı-satqı prosesini qanuniləşdirən normativ-hüquq qaydalarının dəqiqliyi, kredit risklərinin azaldılması ilə əlaqədar tədbirlər və s. kimi problemlərdir. Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaxın dövr üçün məqsəd xarici kreditlərin cəlb edilməsi və investisiyaların səmərəli idarə edilməsindən ibarət olmalıdır. Bunun üçün kredit vəsaitlərinin istər milli, istərsə də xarici valyutada yerləşdirilməsinə şərait yaratmaq lazım gəlir. Son illərdə bu sahədə bir sıra müvəffəqiyyətli addımlar atılmış və onun davam etdirilməsi lazım gəlir.

2010-2011-ci illərdə BBVB-də banklararası kredit sövdələşmələrinin göstəricilərindən görünür ki, bu illər ərzində kredit bazarında dinamik artım olmuşdur. Belə ki, banklararası kredit bazarında illik faiz 2010-cı ildəki 7,70 %-dən 2011-ci ildə 9,16 %-ə yüksəlmişdir. Bu ilk növbədə kredit bazarında tələbin artması prosesi ilə izah edilir.

Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə müasir pul bazarı 70-ci illərin ortalarından başlayaraq inkişaf etməyə başlamışdır. Həm də qızıl standartdan əl çəkməsi və ölkələrin çoxunun sərbəst (“üzən”) valyuta kursuna keçməsi bu prosesin inkişafına təkan vermişdir. Deməli, pul və valyuta bazarının perspektiv inkişafı həmin meyillərin davam etdirilməsini tələb edir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı tərəfindən yeridilən pul-kredit siyasəti nəticəsində kreditlərdən istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Təsədüfi deyildir ki, 2011-ci ildə iqtisadiyyata 4362,7 milyon manat kredit qoyulmuşdur və bu ötən ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 64%-ə qədər çox olmuşdur. Verilmiş kreditlərdən 48,3%-i qısamüddətli, 51,7%-i isə uzunmüddətli olub. 2000-ci ildə isə bu göstərici müvafiq olaraq 72% və 28 % olmuşdur. Göründüyü kimi, uzunmüddətli kredit qoyuluşlarının xüsusi çəkisi artmışdır. Bu iqtisadi inkişaf prosesi ilə, bank sisteminin inkişafı ilə əlaqələndirilir. Statistik məlumatlara görə, 1 yanvar 2011-ci il tarixə bankların müştərilərə vermiş olduqları qaytarılmamış kreditlərin məbləği 1268,88 mln. manat, 1 yanvar 2012-ci il tarixə isə bu 2128,6 milyon manat olmuşdur. Qeyd edilən bu bir il ərzində ölkədə bank aktivlərinin həcmi 2251,98 mln. manatdan 3778,0 mln. manata çatmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrdə bank aktivlərin bütün elementləri üzrə ciddi dəyişiklik baş vermişdir, maliyyə sektoruna qoyulmuş kreditlərin həcmi 95,6 milyon manatdan 151,4 milyon manata çatmışdır, bu şübhəsiz ki, həm də maliyyə bazarının inkişaf göstəricisidir [3, s. 259].

Belə bir məsələni göstərmək lazımdır ki, uzunmüddətli kredit qoyuluşlarının xüsusi çəkisinin az olmasını şərtləndirən mühüm amillərdən biri də bu sahədə kredit risklərinin hələ də yüksək olmasıdır. Gələcəkdə bu risklərin azalması, investorların öz işini daha inamla görməsi maliyyə bazarının, xüsusilə birjanın informasiya sistemi ilə təmin olmasından asılı olacaq. İnformasiya sisteminin mövcud olması və lazımı qaydada işləməsi təkcə fond birjası, pul, valyuta, kredit bazarları üçün yox, ümumiyyətlə sahibkarlıq fəaliyyəti üçün zəruri bir şərtidir. Xarici ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq, Azərbaycanda sahibkarlığın, o cümlədən maliyyə bazarı segmentlərinin gələcəkdə lazımı informasiya ilə təmin olunmasını sahəsində xeyli iş görülməlidir. Qarşıdakı məqsədlər konkret sahələrdən asılı olaraq müxtəlif olsa da, onların hamısı bir çox cəhətdən öz formasına görə bu işdə daxili və xarici, əlverişli və etibarlı, iqtisadi, hüquqi və elmi cəhətdən əsaslandırılmış informasiyaların çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, burada informasiyanın hansı mənbə hesabına əldə edilməsi, sahibkarlıq qarşısında qoyulan tələblər kimi məsələlərin düzgün həll edilməsi zərurəti ortaya çıxır. Şübhəsiz ki, gələcək perspektivdə bu tələblər daha çox artacaq və sərt şəkildə qarşıya qoyulacaq (bu rəqabətin kəskinləşməsi, işlərin keyfiyyət parametrlərinə tələbkarlığın artması kimi amillərlə əlaqədar olacaq).

Öz mənbəyinə görə pul, valyuta və kapital bazarlarına xidmət etməli olan informasiyalar perspektivdə xarici və daxili mənbələrdə şəxsi sahibkarların verdiklərindən ibarət olmalıdır. Məsələn, belə daxili informasiya mədaxili, gəlir və zərər, pul, valyuta, kredit və kapital dövriyyəsi, məsrəflər və s. haqda olmalıdır. Xarici informasiya tədqiq olunan ölkə, region, yaxud sahədəki iqtisadi vəziyyət, istehlakçılar, rəqabət, istehsalçılar, beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələr və s. haqda əldə edilməlidir. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, düzgün idarəetmə işi üçün son dərəcə zəruri olan bu informasiya məqsədyönlülük və yüksək keyfiyyətlilik tələbatlarına tam cavab verməzsə, onlar az yararlı olurlar. Qeyd etmək lazımdır ki, pul və kredit bazarlarının səmərəli işləyə bilməsi üçün onların üç əsas meyara malik olmaları zəruridir: yüksək likvidlik; aydın və uzun müddət dəyişməyən ticarət qaydalarının olması; kifayət qədər anlaşılan göstəricilər dinamikasına malik olması. Bu problemlərin heç birini respublikamızda artıq həll edilmiş hesab etmək olmaz. Onların hər üçü xeyli dərəcədə müəyyənlanmış, formalaşmışlar, lakin bu proses hələ getməkdədir.

Azərbaycanda maliyyə bazarının fəaliyyətinə müəyyən mənada mənfi təsir göstərən amillərdən biri də onun xeyli dərəcədə xaricilərdən asılı olmasıdır. Belə ki, respublikamızda fəaliyyət göstərən 47 bankın biri dövlət, 46-sı isə özəl bank olmaqla, bu sonuncuların 23-də xarici kapital mühüm rol oynayır. Xarici kapital 7 bankın nizamnamə kapitalının 50%-dən 100%-ə qədərini, 16 bankın isə 50%-ə qədərini təşkil etmişdir. Əlbəttə, xarici kapitalın cəlb edilməsi hazırda iqtisadiyyatımız üçün zəruridir. Lakin inkişafımızın əsas istiqamətini və xüsusiyyətlərini öz mənafeyimiz müəyyən etməlidir. Kredit bazarına əks təsir göstərən, kredit riskini yüksəldən amillərdən biri də ölkəmizdə qaytarılmayan

kreditlərin, başqa sözlə, kredit riskinin xeyli dərəcədə böyük olmasıdır. Məsələn, son illərdə o bütün kredit qoyuluşunun 21,7%-ni, yəni beşdə birdən də çoxunu təşkil etmişdir. Bu bir tərəfdən bu sahədə, xüsusən girov işində qanunvericiliyin təkmil olmaması, digər tərəfdən isə mövcud qanunların tam işləməməsi, yerinə yetirilməməsi ilə əlaqədardır. Əlbəttə, əhəlinin bəzi təbəqələrinin nisbi yoxsulluğu, çox zaman kreditin qaytarılması imkanının olmamasını da unutmamaq olmaz. Bu üç səbəbin heç birinə biganə yanaşmaq olmaz və bunlar ölkəmizdə maliyyə sektorunun qarşısında duran çox ciddi problemlərdəndir [4, s. 41].

Ölkənin daxili valyuta və pul bazarının inkişafının təmin edilməsi və təkmilləşdirilməsi, özünü tənzimləyə bilən valyuta və pul bazarının yaradılması respublikanın Milli Bankının həyata keçirdiyi valyuta siyasətinin başlıca məqsədlərindən biridir. 2000-2011-ci illər ərzində ölkədəki valyuta bazarının həcmi daim artmışdır. Daxili valyuta bazarını tənzimləmək və onda sabitlik saxlamaq üçün Milli Bank müntəzəm olaraq alqı-satqı metodu vasitəsilə valyuta məzənnəsinə təsir göstərir, valyuta bazarındakı tələb və təklifi nisbətən sabit saxlayır, lazım gələrsə, ona təsir göstərir. Bu metod gələcəkdə də öz gücünü saxlamalıdır. Perspektivdə maliyyə bazarının daha da inkişaf etməsi ilə əlaqədar valyuta alış və satışlarının həcmi xeyli dərəcədə artacaqdır. Bu prosesin düzgün idarə edilə bilməsi üçün valyuta bazarının dinamikasının mövsümi və aylar ərzindəki dəyişmələri dəqiq təhlil olunmalı, onun nəticələri praktikada tətbiq edilməlidir. Məsələn, bir sıra illər üzrə daxili valyuta bazarının aylar üzrə təhlili göstərir ki, yanvar-may aylarında valyuta bazarının həcmi başlıca olaraq artmaq meyli göstərmişdir. Belə dəyişikliklər ölkədəki iqtisadi fəallıqla əlaqədar olduğundan, onun bütün illərdə eyni cür olmasını mütləq bir qanunauyğunluq hesab etmək olmaz. Bundan əlavə, valyuta alış-satışı dinamikasına xarici ticarət əlaqələrinin artıb-azalması da təsir göstərir. Məsələn, xarici ticarətin həcmi artması, xarici valyuta dövriyyəsinin artmasına səbəb olur və əksinə. Bu sahədə müəyyən planlaşdırma (və ya proqnozlaşdırma) apararkən nəzərdə tutmaq lazımdır ki, yay mövsümünün başlanması ilə əlaqədar, bir qayda olaraq, işgüzarlıq fəallığı (istirahət və s. ilə əlaqədar) aşağı düşür ki, bu da öz əksini yayda valyuta bazarında dövriyyə həcmi azalmasında tapır. Əksinə, digər mövsümlərdə onun həcmi yaydakına nisbətən artır. Eynilə, xarici valyutanın dövriyyəsi sahəsində də həmin meyl görünür.

Ölkəmizin və digər ölkələrin iqtisadi inkişafına dair göstəricilərin təhlili göstərir ki, yaxın və uzaq gələcəkdə bazardakı konyunktura və qiymətlər sahəsində tez-tez dəyişmələr olması bir qayda olacaq. Neft sahəsindəki dünya bazarında neft hasilatı və qiyməti sahəsində sabitliyin pozulması da buna dəlalət edir. Belə bir şəraitdə hecerləşdirmənin əhəmiyyəti getdikcə artacaq, sahibkarlıqda, o cümlədən maliyyə bazarında mənfəətlə işləyə bilmək üçün müxtəlif manevrlər etmək, hecerləşdirmə əməliyyatlarını geniş tətbiq etmək lazım gələcək. Hecərləşdirmənin bacarıqla tətbiqi həmişə yüksək müsbət nəticələr verir və ümid etmək olar ki, o gələcəkdə rəqabətin və bazardakı qeyri-stabilliyin artaca-

ğı bir şəraitdə çətin vəziyyətlərdən çıxmağa imkan verə biləcək. Lakin müvəffəqiyyətli hecerləşdirmə maliyyə bazarının informasiya sisteminin inkişaf etməsini, ölkənin müxtəlif regionlarında da birjalar yaradılmasını tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə bazarının inkişafında, ona dair qanunların və normativ aktların təkmilləşdirilməsində mühüm mərhələ 1998-ci il qiymətli kağızlar bazarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi funksiyalarını həyata keçirən Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması, sonra isə səhmdarların 15 fevral 2000-ci il tarixdə keçirilmiş ilk ümumi yığıncağında Azərbaycanda hələlik yeganə fond birjası olan Bakı Fond Birjasının yaradılması oldu. Əvvəllər ona dair bəzi funksiyaları (xüsusilə sərt monetar və fiskal siyasətin tərkib hissəsi kimi büdcə kəsrinin dövlət istiqrazları vasitəsilə maliyyələşdirilməsi çərçivəsində dövlət istiqrazlarının yerləşdirilməsi) Bakı Banklararası Valyuta Birjası vasitəsilə həyata keçirilirdi. 2000-ci ilin sentyabrından sonra isə bu funksiyalar BFB-nin özü tərəfindən icra edilməyə başlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlər maliyyə bazarının inkişafının bir sıra cəhətlərdən ləngiməsi haqda danışmaq olar ki, bu da əsasən iki səbəbdən baş verir. Bu səbəblərdən birincisi ölkədə özəlləşdirmə prosesinin özünün məntiqi ikinci mərhələsinə keçməsinin müəyyən dərəcədə ləngiməsi, iri müəssisələrin yenidən qurulması ilə əlaqədar risk səviyyəsinin yüksək olmasına görə onların emissiya etdikləri qiymətli kağızlara olan tələbin azalması kimi amillərlə əlaqədardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə bazarının, o cümlədən qiymətli kağızlar bazarının inkişafı problemlərindən biri də yeni yaradılan səhmdar cəmiyyətlərin nizamnamə kapitalının minimal həcmnin nə qədər ola bilməsidir. Hazırda bu limit, məlum olduğu kimi, 1 milyon manatdır ki, buna da özəlləşdirmə proqramı çərçivəsində müəssisələrin yalnız 10-15%-i cavab verə bilər. Digər tərəfdən, nizamnamə kapitalının belə minimal həcmnin aşağı salınması təklifini də düzgün hesab etmək olmaz, çünki az nizamnamə kapitalına malik olmaq, müəssisənin (cəmiyyətin) likvidlik səviyyəsini aşağı salar, emitentlərə inamı da azaldardı. Azərbaycan Respublikası Dövlət Əmlak Komitəsinin məlumatına görə, 1997-ci il ölkəmizdə iri və orta müəssisələr əsasında 407 səhmdar cəmiyyət yaradılmış və onların nizamnamə kapitalının həcmi 1015,8 mlrd. man təşkil etmişdir. Bir il sonra bu göstəricilər 547 və 924,7 mlrd. man., 1999-cu ildə – 104 ədəd və 393,5 mlrd. manat olmuşdur. Göründüyü kimi, hər bir yaradılmış cəmiyyətin nizamnamə kapitalının həcmi 2,5 mlrd. man., 1998-ci ildə – 1,7 mlrd. man., 1999-cu ildə – 9,8 mlrd. man., 2000-ci ildə isə 3.8 mlrd. man. təşkil etmişdir. Yəni likvidlik cəhətdən vəziyyətin ən pis olduğu 1998-ci ildə, ən yaxşı olduğu il isə 1999-cu il olmuşdur. Lakin nizamnamə kapitalının cəmiyyətə böyük olması, heç də mexaniki olaraq yüksək likvidlik yaratmır – burada cəmiyyətdə menecmentin, informasiya sisteminin təşkili səviyyəsi və s. də əhəmiyyətə malkidir, bunlar kompleks şəkildə təşkil olunmalıdır. Mövcud materialların təhlili isə respublikadakı səhmdar cəmiyyətlərin təqribən 90%-nin fond birjası tələblərinə cavab vermədiyini göstərir (5, s. 58). Doğrudur, birjaların ilk inkişafı

mərhələsində onlara qarşı olan tələblərin bir qədər yumşaldılması (məs., nizamnamə kapitalı həcmi limitinin bir qədər azaldılması və s.) məqsədəuyğun hesab oluna bilər. Lakin işin əvvəlcədən daha etibarlı təməl üzərində qurulması tələbini də unutmaq olmaz. Bir sözlə, burada hər bir konkret hal üçün daha əlverişli olan variantın seçilməsi korporativ qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatların və bütün işlərin daha faydalı olmasını təmin edərdi. Yəni həm işin keyfiyyəti, həm də kəmiyyəti (emitentlərin sayının artırılması və s.) tələblərini nəzərə almaq zəruridir.

Fikrimizcə, göstərilən vəzifələrin yerinə yetirilməsinin, maliyyə bazarı və fond birjalarının müasir tələblərə uyğun vəziyyətə gətirilməsinin əsas vəzifələrindən biri də beynəlxalq analitik-informasiya mərkəzlərinin təcrübəsindən istifadə edərək, lazımi riyazi metodlar vasitəsilə ölkəmizdəki iqtisadi vəziyyəti əks etdirən indekslərin hesablanması işinin mənimsənilməsindən ibarətdir. Hazırda inamla qeyd etmək olar ki, ölkəmizdə ümumilikdə götürsək, iqtisadi vəziyyəti müsbət qiymətləndirmək olar. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Nazirlər Kabinetində keçirilən müşavirədə, reallaşdırılan iqtisadi fəaliyyətləri və qazanılan nəticələri xarakterizə edərək xüsusi vurğulamışdır: Elə etməliyik ki, qısa müddət ərzində ölkəmizə gələn maliyyə resursları ölkəmizin hərtərəfli inkişafına xidmət göstərsin. Ölkəmiz müasirləşsin, modernləşsin, ən qabaqcıl texnologiyalar Azərbaycana gətirilsin. Bütün sahələrdə – istər tikinti, istərsə də səhiyyə, təhsil, infrastruktur – bütün sahələrdə ən qabaqcıl texnologiyalar Azərbaycana gətirilməlidir. Biz bunu görürük. Azərbaycanda son illər ərzində, xüsusilə dövlət xətti ilə yaradılan müəssisələr, həyata keçirilən infrastruktur layihələri, tikilən obyektlər dünyanın ən yüksək standartlarına cavab verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Sadıqov M.M., Balayeva E.Ə., Həmişəyeva Ş.Ü. Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi. Bakı: Nurlan, 2003, 427 s.
2. Vəliyev D.Ə. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın dünya maliyyə bazarına inteqrasiyası: təmayüllər, problemlər, perspektivlər. Bakı: Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı, 2006, 239 s.
3. Sadıqov E. Bank əməliyyatları. Bakı: İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2010, 212 s.
4. Mərkəzi Bankın aylıq statistik bülleteni – 9/2010. 79 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Statistik göstəriciləri. Bakı, 2011.
6. www.referat.ru.
7. www.banker.az.

Асеф Герибов

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ РЫНОЧНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В статье рассматривается формирование рынков денег, валюты и капитала и интеграция на международные рынки, а также изучаются история развития и основные принципы государственной политики в этой сфере. Специально анализируются международно признанные нормы и правила, сущность существующих механизмов.

Проанализированы текущее состояние и перспективы развития финансовых отношений Азербайджана со странами мира.

Ключевые слова: *капиталы торговли, денежная политика, экономические механизмы, финансовый рынок, транзит.*

Asaf Qaribov

PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF MARKET INFRASTRUCTURE IN AZERBAIJAN

Formation of the markets of money, currency and capital and integration on the international markets are considered in the paper, and also the history of development and main principles of state policy in this sphere are studied. International acknowledged norms and rules, essence of existing mechanisms are specially analyzed.

Current conditions and prospects of development of financial relations of Azerbaijan with the world countries are analyzed.

Key words: *capitals, trade, monetary policy, economic mechanisms, financial market, transit.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

TEYMUR ABBASOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: teymurabbasov56@mail.ru

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA AQRAR BAZARIN KOMPLEKS İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Elmi məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasında aqrar bazarın xüsusiyyətləri, regionda aqrar sahibkarlığının inkişaf istiqamətləri, regionda əhalinin aqrar məhsullarının tələbatına uyğun istehsalın inkişaf istiqamətlərinin seçilməsi, taxılçılığın, üzümçülüyn, kartofçuluğun eyni zamanda heyvandarlıq məhsullarının istehsalı prioritet istiqamət kimi geniş tədqiqat metodu olmuşdur.

Açar sözlər: *aqrar bazar, sahibkarlıq, aqrar sahibkarlıq, resurs potensialı, dotasiya, lizing, subsidiya.*

Aqrar bazarın idarəedilmə obyektı kimi təkmilləşdirilməsi, onun perspektiv məqsədlərə çatmaq üçün transformasiyanın əsas istiqamətləri ilə təmin olunur. Region bazap münasibətləri, həmin regionun potensialının istifadəsinin sosial və iqtisadi səmərə baxımından qiymətləndirməklə inkişaf tədbirləri və mexanizmləri ilə mümkündür. Aqrar bazar bütövlükdə ərzaq tələbatını ödəmək üçün funksional ünvanına uyğun olan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, istehlakı, emalı və mübadiləsi yolu ilə tələbat sistemində hərəkət dinamikası və marketing təsnifatlaşdırılması ilə müəyyənləşir.

Aqrar bazar münasibətləri regionda istehsal və istehlak dövryyəsinə və idxal, ixrac prosesində yerli tələbat və əmtəə xidmət təklifi ilə tələbi arasında balans dəyişməsi ilə ölçülür. Aqrar bazarın perspektiv inkişafı məcmu tələblə məcmu təklifin arasında fərqin azalması, onun kəmiyyət göstəricilərinin yaxınlaşması ilə yanaşı əmtəə, xidmət və işin marketing quruluşu baxımından təkmilləşməsi nəzərdə tutulur [1, s. 101].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının perspektivi iki əsas konseptual yanaşma baxımından həll olunur. Birincisi, mövcud blokada şəraitində yeni investisiya və tədbirlər yolları, mövcud qurulmuş islahatların təkmilləşdirilməsi yolu ilə daha çox keyfiyyət dəyişmələri yolu ilə.

İkincisi, respublikada baş verən dəyişmələr, torpaqların azad olması və respublikanın ərazi bütövlüyü və nəqliyyat əlaqələrinin tam istifadəsi potensialını nəzərə almaqla.

Region maraqları baxımından hər iki halda Naxçıvan Muxtar Respublikasında aqrar sektorun ümumi daxili məhsulun istehsalında və onun istehlak bazarının formalaşmasında rolunun saxlanması və sosial problemlərin həllində aparıcı rol oynaması əsas götürülür.

Aqrar bazarın inkişafının aparıcı həlqəsi və məqsədinin formalaşması, əhalinin sayı, onun demoqrafik tərkibi və həmçinin əhalisinin kənd təsərrüfatı sahəsində yaşayış səviyyəsini ödəmək üçün yolu ilə müəyyənləşir.

Demoqrafik situasiya Naxçıvan Muxtar Respublikasında təbii artımın ümumi respublika göstəricilərindən artıq olması, pensiyaçıların sayının ailə nisbətində çoxluğu, əhalinin təkrar istehsalında qocalma tempinin artması, kənd təsərrüfatının əhali məşğuliyyətində və yaşayış səviyyəsində rolunun güclənməsi, həmçinin miqrasiyasının sosial gərginliklərlə bağlı meyllərinin artması ilə baş verən proseslər müşahidə olunur.

Əhalinin miqrasiyasının sosial nəticələri, respublikada inkişafın davamlığı və tarazlı potensialın strukturuna təsir edər. Belə ki, iş qüvvəsi kimi əmək resurslarının azalması, istehlak amili kimi alıcılıq qabiliyyətinin, xidmət sferasının və büdcədən maliyyələrin obyektlərin və istehlakçı kontingentlərin sayının azalmasına səbəb olur. Naxçıvanda dağ rayonlarının qorunub saxlanması, iqtisadi dövriyyədən çıxmaması üçün əhalinin rifahı və iqtisadi təminatı üçün dövlət tədbirlərinin sosial müdafiə tədbirlərinin və mexanizmlərinin tətbiqi proqnozlaşdırma obyekti olaraq elmi əsaslarla qurulur.

Aqrar bazarın regionda təşəkkülü, onun əsas amili olan əhalinin proqnozunun əsas istiqamətlərini və meyllərini elmi əsaslarla verməklə düzgün inkişaf strategiyası hazırlana bilər [4, s. 32].

Son 10 ildə Naxçıvanda əhalinin ümumi sayı 355-375 min nəfər ətrafında sabit olaraq cərəyan edir. Əhalinin tərkibində ali təhsilli kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinə ehtiyac azalması, onların təminatı azalır. Bu da ali təhsilli kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin öz peşəsi ilə məşğul olmamasına və bir sıra ehtiyaclar meydana çıxarır. Aqrar sektorda qanunvericilik bazası inkişaf etsə də, onun icra mexanizmi və regionda təminat resursları çatışmır. Torpaq bazarı haqqında qanun ipoteka prosesləri, girov və kənd təsərrüfatında lizinq xidməti, qiymətli kağızlar bazarı bütövlükdə respublika səviyyəsində həll olunmadığı kimi, regionda yox dərəcəsindədir. Əhalinin əmlak, payı torpaq payı, qiymətli kağızları iqtisadi dövriyyədə öz reallaşma qanunauyğunluqlarını tapmadığı üçün əhalinin sosial-iqtisadi inkişaf və bazar münasibətlərində fəallıq səviyyəsi aşağı düşür.

Sahibkarlığın perspektiv inkişafı region sosial-iqtisadi inkişafının sahələri üzrə məqsədli proqramlar yolu ilə mümkündür. Region proqramları daxili resurslar, mərkəzləşdirilmiş fondlar və büdcə ayrılmaları xüsusi vəsaitlərin dövriyyəyə cəlb edilməsində bazar mühitinin yaxşılaşdırılması, həmçinin dünya maliyyə-kredit təşkilatlarının və beynəlxalq korporasiyaların imkanlarından istifadə etmək strategiyası ilə mümkündür.

İlkin növbədə inkişaf obyektı olaraq əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması, təkrar istehsal prosesində regionun resurslarının davamlı inkişafı və onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması əsas yol kimi qəbul olunur. Digər tərəfdən konkret məhsul, iş və fəaliyyət dairəsi üzrə xüsusi region proqramları və təşkilatı-təsərrüfat formaları bazar tələblərinə uyğun islahatlaşdırılır. Xüsusi proqram olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasında mineral su ehtiyatlarının istifadəsi və ixracatı kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı və ixracatı, həmçinin iqlim və coğrafi-siyasi mövqeyinin dünya integrasiyası sisteminə cəlb etməklə, daha səmərəli iqtisadi inkişaf meyllərini tənzimləmək olmalıdır.

Naxçıvanda inkişaf iki əsas aparıcı resurs istiqamətində kompleks sahələrarası problemləri həll etməyə imkan verir. Birinci, təbii sərvətlərin mineral ehtiyatların hasilatı, emalı istifadəsi və ixracatı üzrə zəruri olan texnoloji, maliyyə və bazar strukturun təşkili və proqnozlaşdırılması; ikinci, isə kənd təsərrüfatı kompleksinin sahələrarası integrasiyasını və onun səmərəli təşkili yolu ilə istehsal, istehlak və ixracat strukturunun təkmilləşdirilməsi.

Hər iki sahələr digər inkişaf istiqamətləri ilə bağlıdır. O cümlədən Avropa-Asiya dəhlizi və iqtisadi əlaqələrin daha da intensivliyi üçün lazım olan infrastrukturunun inkişafı və daha çox tranzit məqsədlər üçün lazım olan iqtisadi güclərin istifadəsinin artırılması [5, s. 86].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının blokada şəraitində inkişaf problemi onun sosial tələbatının ödənilməsində mərkəzləşdirilmiş fondların rolunun, xüsusi vəsaitlərin dövriyyəyə cəlb edilməsinin xüsusi qayda və prinsiplərinin hazırlanması əhəmiyyət kəsb edir. Naxçıvan Muxtar Respublikasına dotasiya, subsidiya, kredit və güzəştli vergi və sosial ödəmələrin tətbiqi vacibdir.

Naxçıvanın sosial-iqtisadi inkişafı üçün sahibkarlığın formaları olan sər-hədayanı ticarət, müştərək müəssisələr formalarının inkişafı zəruridir. Arazboyu rayonlarda müştərək əmtəə və xidmət bazarlarının təşkili İran İslam Respublikası ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Naxçıvanın əhalisi arasında məhsulların satışı və mübadiləsi yolu ilə bazarların genişlənməsi halı baş verir. Digər tərəfdən bazarlarda infrastrukturun inkişafı, iş yerlərinə və hər ölkə üçün gəlir gətirmək yerinə çevrilir [8, s. 331].

Aqrar bazarın inkişafında bazarın qorunması tədbirləri, qiymət, gömrük və investisiyanın təşkili ilə mümkündür. Aqrar bazarda məhsulun satışı və emalı üçün təminat olması üçün dövlətin sahibkarlığa stimulyar yaratmaq qabiliyyəti və əsas mexanizmləri təkmilləşməlidir. Dövlət özü əlavə xərc çəkmədən məhsulun alışı və onun sonrakı satışı, saxlanması və ixracatı ilə məşğul olmaqla, sahibkarlıq fəaliyyəti göstərə bilər. Dövlət qabaqcadan bəzi məhsulların istehsalı üçün kredit verə bilər və onun qaytarılmasını natural məhsula ödəmək haqqında fiziki və hüquqi şəxslərlə müqavilə bağlaya bilər. Bəzi məhsulların istehsalı üçün funksional təyinatına uyğun kredit və güzəştli lizinq xidməti göstərərək avadanlıqlarla təminat verir. Bu gün fiziki şəxs kimi sahibkarlıqla məşğul olmaq tarixi və ənənəvi mülkiyyətçilik psixologiyası olmaqla respublikada də-

rin köklərə malikdir. Məhz bu amillərin potensial kimi yox, fəal məhsuldar amilə çevrilməsi üçün, onun istifadəsi, icariyyəsinə stimül yaratmaqla aqroservis və infrastruktura xidmətlərinin inkişafı üçün prioritet istiqamətlər olaraq investisiyanın təşviqi kimi tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail ola bilər.

İnvestisiya tədbirləri Naxçıvan üçün daha azad və stimullaşdırıcı prinsiplərə əsaslanmalıdır. Bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında yerli sahibkarlıq daha əlverişli şəraitə və dəstəklərə məruz qalmalıdır. İxracat yönü istehsalda da vergi güzəştləri tətbiq edilməlidir. Həmçinin sərhəddən regionlarda iş yerlərində əhalinin yaşayış səviyyəsini, onun alıcılıq qabiliyyətini və istehsal stimullarını tənzimləyən kompensasiyalar, güzəştli kreditlər verilə bilər.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerli bazarın qorunması marketinq planlaşması və uyğun olaraq ayrı sahələrin inkişaf proqramı və mülkiyyət formaları və ərazi-sahə quruluşuna görə sahibkarlıq rolu müəyyən olunur.

Ayrı-ayrı məhsullar üzrə məqsədli kompleks proqramlar həmin məhsul üzrə tələbatın ödənilməsində yerli istehsalın rolunun artırılması və həmin məhsul bazarının marketinq çeşidinin yaxşılaşdırılması tədbirləri rol oynayır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında perspektiv inkişaf meyllərini saxlamaq üçün meliorasiya fəaliyyətinin bazar istehsalı şəraitində inkişaf dinamikasını təmin etməkdən ibarət olmalıdır. O cümlədən, su anbarlarının tikilməsi, suvarılan torpaqların il ərzində suvarma tələbatının ödənilməsi prosesi əsas rol oynayır. Naxçıvanda axar su ancaq ilin yaz və payız aylarında çoxalır, çaylar daşır. Bu suların anbarlarda yığılıb saxlanması mövsümü tələbatın ödənilməsinə əsas baza yaradır [3, s. 41].

Naxçıvanda su anbarları dövlətin mülkiyyətində olub, onun istifadəsi bələdiyyələrin sərəncamında, yaxud icarədarlara istifadəyə verilir. Su anbarlarının bərpa və cari xərcləri suyun satılmasından gələn gəlirlər hesabına baş verir. Əsaslı tikinti və təmir xərcləri dövlət büdcəsinin və məqsədli bələdiyyə yığımları vasitəsilə baş verir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında Vayxır su anbarının tikilməsi üçün dövlət büdcəsindən 2004-cü ildə Naxçıvan yerli büdcəyə 7 mln. manata qədər vəsait ayrılmışdır. O cümlədən, bir sıra kəndlərin mülkiyyətində olan su anbarlarının bərpa və təmiri üçün vəsait yerli büdcə xərcləri və birdəfəlik vergilər yolu ilə əhalidən yığım yolu ilə mümkündür. Perspektiv istiqamətdə hər bir regionun ərazi inkişaf fondu həcmində məhz ekoloji tarazlığı, təbii resursların təkrar istehsalını təmin etmək üçün mərkəzləşdirilmiş yerli fond yarana bilər.

Resurs potensialının perspektivi, həmçinin texnoloji avadanlıqların istehsalı və təchizatı probleminin həlli təşkil edir. Belə ki, avadanlıqların alınması və istifadəsi, xidmət sferasının inkişafı mühüm istiqamət olaraq perspektiv inkişaf istiqaməti olaraq respublikada əsas problem olaraq qalır. Avadanlıqların alınması ailə təsərrüfatı ilə mümkün deyil. Xüsusi xidmət müəssisəsi və şirkətləri yaratmaqla icariyyə haqqı, yaxud kredit təşkilatları kimi birgə assosiasiyalar yaratmaq mümkündür.

Kredit resurslarının istehsal biznesinə cəlb etmək üçün əhalinin və iş adamlarının perspektiv səmərəli sahələrə qoyulmasının təşviqi ilə mümkündür. İnvestisiyaların təşviqi üçün vergi güzəştləri vergi tətbiqi və kredit yolu ilə avadanlıq təminatı istiqamtləri səmərəli ola bilər. Vergi güzəştləri region üzrə deyil, müəyyən məhsullar və əmək tutumlu sahələrə, yeni iş yerlərinə malik olan fəaliyyət dairəsi üzrə verilir. İstehsal təyinatlı biznes planların integral effekti hesablanır. Həmin layihələrin bazarın qorunmasında və yaxud ərazi resurslarının iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunmasında xüsusi effektlərinin məcmu olan integral effekti müəyyən olunur. Onun iqtisadi yükü və xərcləri, ümumi iqtisadi artım, yoxsulluğun ləğvi və əhalinin rifahı baxımından qiymətləndirilərək xüsusi layihələr və istiqamətlər seçilir. Naxçıvan MR üçün xüsusi effekt tələb edən sahələr balıqçılığın inkişafı, balıq və quş məhsullarının emalı, heyvandarlıq məhsullarının emalı, ət, süd, dəri, gön və toxuculuq məhsulları xalça, palaz və barama məhsullarının istehsalı və emalı perspektiv sahə strukturu olmaqla investisiyanın təşviqi üçün prioritet sahələrdir [2, s. 54].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi potensialı, onun istifadə dərinliyi, xarici resursların əraziyə cəlb edilməsi, onun mövcud sosial-iqtisadi inkişafında baş verən dinamikanı qiymətləndirmək, struktur dəyişmələrin mexanizmini açmaq və perspektiv dəyişmələrdə baş verən meylləri qiymətləndirməklə mümkündür.

Aqrar bazarın Azərbaycan Respublikasında formalaşması və inkişafının əsas istiqamətləri Naxçıvan Muxtar Respublikasında kənd təsərrüfatı, emal sənayesi və ev təsərrüfatının inkişaf xarakteristikaları ilə bağlıdır. Aqrar bazarın inkişafı respublika üçün əhəmiyyətli olan üzümçülük, meyvə, tərəvəz və pambıq istehsalının təşkili formaları, dövlətin bu sahələrin tənzimlənməsində rolu və himayəsi, həmçinin xarici kapitalın bu sahələrin inkişafına cəlb edilməsi qaydalarından xeyli asılıdır [8, s. 367].

Üzümçülüyn inkişafı Naxçıvan Muxtar Respublikasında hava və iqlim şəraitini nəzərə alsaq, daha xüsusi sort üzüm istehsalı üçün əhəmiyyətlidir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında qış sərt olduğu üçün üzümçülükdə əl əməyi sərfi daha çoxdur. Amma bəzi sortların seçilməsi və emal müəssisələrinin artırılması ixracat üçün ixtisaslaşma gəlir gətirən bir sahə kimi inkişaf etdirilməlidir. Naxçıvanda su ehtiyatlarının azlığını nəzərə alıb, bəzi ərazilərdə üzümçülüyn inkişafı sərfəlidir. O cümlədən Vayxır su anbarının istifadəyə verilməsi ilə Naxçıvan düzü, Haçaparax düzü və Tüçüvar, həmçinin Böyük düz və Culfa düzündə üzümçülüyn inkişafı, fikrimizcə, perspektiv sahə kimi inkişaf etdirilməlidir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında taxılçılıq və o cümlədən, heyvandarlığın inkişafını təmin edən dənli bitkilərin əkilməsi, yağlı yem və qaba yem ehtiyatlarının təmin etmiş olur. Belə ki, buğda, arpa, qarğıdalı, yonca, şənəllə və vələmir istehsalı heyvandarlığın inkişafı və çörək məhsulları istehsalı üçün vacibdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət, onun ailə icması, yaxud icariyyə forması ilə istifadəsi daha ənənəvi istehsal üsulu kimi inkişaf edir.

Əhalinin məşğulluğunu təmin etmək üçün tərəvəz və bostan bitkiləri, onların emalı, konservləşdirilməsi və ixracatı ən gəlirli sahədir. Naxçıvanda meyvə, tərəvəz və qurudulmuş meyvələrə nəinki daxili bazarda, həmçinin Bakı, Rusiya bazarlarına formalaşmış tələbat mövcuddur [2, s. 280].

Aqrar bazarın Naxçıvanda prioritet istiqamət kimi stimullaşdırılması, maliyyə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və investisiyanın cəlb edilməsinin təşviqi təşkil edir. Təşviq prosesi Naxçıvanın ərazi strukturunu nəzərə almaqla Naxçıvanda yerləşən ayrı-ayrı sahələrin respublika tabeli nazirlikləri və onların xüsusi fondları hesabına maliyyələşdirilməsi əsas rol oynayır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasından tranzit ərazi kimi istifadə edilməsi yolu ilə əldə edilən gəlirlərin məhz ərazinin kompleks inkişafı üçün istifadə edilməsi daha intensiv amil olaraq istifadə oluna bilər. Türkiyə və İran İslam Respublikası ilə xarici iqtisadi əlaqələr yaxın Şərqə və Türkiyədən Avropaya çıxmaq üçün, Naxçıvan aeroportunun imkanlarından istifadə edilməsi əsas istiqamətlər olmalıdır. Naxçıvanda coğrafi şərait azad iqtisadi zonaların yaradılması, mübadilə prosesini sürətləndirmək və bazarın genişləndirilməsi üçün əmtəə və xammalın hərracı fəzasını genişləndirmək və dünya bazarına çıxmaq üçün imkanlar genişlənir.

Əmək bölgüsünün dərinləşməsi idarəetmə fəaliyyətini vahid funksiya kimi fərqləndirir. Onun xüsusi növlərə bölünməsinə səbəb olur.

Xüsusi idarəetmə funksiyaları, ümumi funksiyaların tərkib hissəsi olmaqla idarəetmə obyektinin, istehsalının inkişafının qanunauyğunluqlarının gedişini əks etdirir. İstehsalın məzmunu həmişə müəyyəndir. O müxtəlif elementlərdən (texniki, texnoloji, iqtisadi, nəqliyyat və s.) və proseslərdən ibarətdir ki, bunlar da hər bir idarəetmə obyektində öz xüsusiyyətlərinə malikdir və bir-birinə müxtəlif qarşılıqlı təsir göstərir.

Sahibkarın, assosiasianın, birliyin idarəetmə funksiyası istehsal prosesinin məzmunundan irəli gəlir, öz obyektini (elementi) və həll etdiyi məsələlərin tərkibi ilə müəyyən edilir.

İdarəetmənin konkret vəzifələrinin hər biri istehsalatın bu və ya digər obyektinə (elementinə) məqsədyönlü təsiri təmin etmək üçün yaradılır. Müxtəlif vəzifələr xüsusiləşir, məsələn, texnoloji prosesləri, istehsalın texniki təminatını, kadrları, maliyyəni, idarəetmə və s. İdarə edilən obyektin xüsusiyyəti bu vəzifələrin məzmununu müəyyənləşdirir. Hər bir funksiya, obyektin, məqsədin və nəticələrin ümumiliyi ilə xarakterizə olunan idarəetmənin növlərini birləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.F. Sosial bazar iqtisadiyyatı. Bakı: Elm və həyat, 1998, 390 s.
2. Salahov S.V. Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri. Bakı: Nurlan, 2004, 564 s.
3. Abdullayev A. İqtisadiyyat və iqtisadi siyasət. Bakı: Asiya, 2003, 214 s.

4. Salahov S.V. Transformasiya şəraitində aqrar iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi məsələləri. Bakı: MMA-nın mətbəəsi, 2000, 96 s.
5. Əlirzayev Ə.Q. Sahibkarlığın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri. Bakı: Nurlan, 2000, s. 114.
6. Abdullayev A. İqtisadiyyat və iqtisadi siyasət. Bakı: Asiya, 2003, 214 s.
7. Səmədzadə Z.Ə. Dünya iqtisadiyyatı Çin iqtisadi möcüzəsi. Bakı: Gənclik, 2001, 317 s.
8. Əlirzayev Ə.Q. İslahatlar və sürətləndirmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: Təcrübə, meyllər və perspektiv istiqamətlər. Bakı: Adiloğlu, 2005, 538 s.

Теймур Аббасов

НАПРАВЛЕНИЯ КОМПЛЕКСНОГО РАЗВИТИЯ АГРАРНОГО РЫНКА В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В научной статье объектами широкого исследования являются особенности аграрного рынка в Нахчыванской Автономной Республике, направления развития аграрного предпринимательства в регионе, выбор направлений развития производства в соответствии с потребностями в аграрной продукции населения региона и как приоритетное направление – производство зерна, винограда, картофеля, а также продукции животноводства.

Ключевые слова: *аграрный рынок, предпринимательство, аграрное предпринимательство, ресурсный потенциал, дотация, лизинг, субсидия.*

Teymur Abbasov

DIRECTIONS OF COMPLEX DEVELOPMENT OF AGRARIAN MARKET IN NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

In the scientific paper objects of wide research are features of the agrarian market in Nakhchivan Autonomous republic, directions of development of agrarian business in region, a choice of directions of development of manufacture according to requirements for agrarian production of the population of region and as a priority direction – manufacture of grain, grapes, potato, and also animal industries production.

Key words: *agrarian market, business, agrarian business, resource potential, grant, leasing.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

RAMİN İSMAYILOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: raminsoyismayil@hotmail.com

REGION İQTİSADİYYATINDA DÖVLƏT VƏ ÖZƏL BÖLMƏLƏRİN OPTİMAL NİSBƏTİ PROBLEMİ

Məqalədə bazar iqtisadi sisteminin fundamental əsasını təşkil edən xüsusi mülkiyyət institutu və onun bazasında formalaşan özəl sektor anlayışı şərh edilmiş, iqtisadiyyatın sektorlar üzrə bölgüsü sahəsində mövcud olan elmi fikirlər təhlil edilmişdir. Aparılan elmi təhlillər əsasında özəl sektorun iqtisadi inkişaf üçün mühüm rolunu təsdiq edən mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: *özəl sektor, dövlət sektoru, xüsusi mülkiyyət, region iqtisadiyyatı.*

İqtisadiyyatın özəl və dövlət bölmələrinin hansının daha səmərəli olması və bu bölmələr arasında optimal nisbətin yaradılması problemi uzun müddət iqtisadçıların araşdırma mövzusu olsa da hələ də bu məsələdə siyasətçilər, dövlət və ictimai liderlər, alimlər və praktik iqtisadiyyatla məşğul olanlar arasında müxtəlif fikirlər səslənməkdədir. Bir çoxları özəl sektorun daha səmərəli olması barədə arqumentləri əsaslandırarkən digərləri özəlləşdirmə nəticəsində öz sahibini dəyişmiş, lakin ətalətdən və tənəzzüldən xilas ola bilməyən kifayət qədər müəssisənin iqtisadiyyata külli miqdarda zərər vurməsi barədə danışırlar.

Hazırda postsosialist ölkələrinin əksəriyyətində özəl sektorun xüsusi çəkisi dövlət sektorunu xeyli üstələmişdir və 70%-dən yuxarıdır. Postsovet ölkələrindən yalnız Belarus, Özbəkistan və Türkmənistanda dövlət sektorunun xüsusi çəkisi hələ də 50%-dən yuxarı səviyyədə saxlanılır. Son 20 il ərzində bu ölkələrdə iqtisadiyyatın artımı böhran qabağı pik nöqtəsi (1989-cu il) ilə müqayisədə 50% və daha çox artmışdır. Lakin bunun əksinə olaraq, iqtisadiyyatı daha çox özəlləşdirilmiş bəzi ölkələrdə, məsələn Ukraynada 1989-cu ilə nisbətən 2009-cu ildə nəinki artım qeydə alınmamış, hətta azalma müşahidə olunmuşdur [6].

Özəl sektorun müəssisələrində səmərəliliyin daha yüksək olması barədə arqumentlər çoxdur. Lakin dövlət sektorunun da əhəmiyyətini önə çıxaran bir sıra arqumentlər mövcuddur ki, dövlət və özəl sektorlar arasında optimal nisbətin müəyyən edilməsi haqqında mülahizələrimizi irəli sürərkən bu arqument-

ləri nəzərə almaq vacibdir. Belə ki, təbii inhisarlar hesab edilən bir sıra sahələrdə (məsələn, dəmir və hava yolları, su və elektrik enerjisi təminatı və s.) özəlləşdirmə, qiymətlərə dövlət nəzarətinin olmamağı inhisarçı üçün əlverişli imkanlar yarada və istehlakçıların rifahını pisləşdirə bilər. Eyni zamanda özəl sektor təbii olaraq iqtisadi maraqlarını ön plana çəkərək kapitalın uzunmüddətli qayıtma müddətinə malik olan kapital tutumlu sahələrin maliyyələşdirilməsindən imtina edə bilər. Özəl sektor həmçinin eksternal (xarici) effektdə malik olan, daha doğrusu digər sahələrin inkişafına kömək edən layihələrin maliyyələşdirilməsində heç də həmişə maraqlı deyil. Nəhayət, sosial bərabərlik baxımından özəl sektor müəssisələri heç bir öhdəlik daşımaya bilər. Belə ki, mənfəət prinsipinə əsaslanan belə müəssisələr əhalinin yoxsul təbəqələrinə baza əmtəə və xidmətləri (poçt, kommunal, nəqliyyat, təhsil və s.) təqdim etməkdən imtina edə bilər.

Gətirdiyimiz bu arqumentlər özəl sektorun iqtisadiyyatda üstün rolunu istisna etmir, eyni zamanda bir sıra sahələrdə dövlət sektorunun dominantlığının saxlanması zərurətini meydana çıxarır. Ona görə də region iqtisadiyyatında dövlət və özəl bölmələrin optimal nisbətinin müəyyən edilməsi, həmçinin dövlət-özəl əməkdaşlığının səmərəli formalarının müəyyənəşdirilməsi olduqca zəruridir. Bunun üçün dünya təcrübəsinin araşdırılması və mövcud təcrübədən çıxış edərək konkret nəticəyə gəlinməsinə daha məqsədəuyğun hesab edirik.

Əksəriyyət ekspertlər hesab edirlər ki, təbii ehtiyatlar bütünlükdə cəmiyyətə (dövlətə) məxsus olmalıdır və dünya ölkələrinin əksəriyyətində də bu belədir. Ona görə də təbii ehtiyatlarla zəngin ölkələrdə dövlət sektorunun xüsusi çəkisi digərlərinə nisbətən yüksəkdir.

Qərb dövlətlərinin özəlləşdirmə təcrübəsi sübut edir ki, müəssisələrin fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyi mülkiyyət hüquqlarından daha çox rəqabətdən asılıdır. Çünki, özəlləşdirmə heç də birdən-birə, proses başa çatan kimi avtomatik olaraq ictimai istehsalda xərclərin aşağı düşməsi mexanizmi yarada bilməz [5, s. 66].

Dövlət və özəl bölmələrin nisbəti müəyyən edilərkən bir sıra ölkələrdə inkişafın sosial aspektlərinə daha çox diqqət yetirilir. Bu proses Cənub-Şərqi Asiya ölkələri üçün daha xarakterikdir. Məsələn, Malayziyada sosial infrastruktur obyektləri, telekommunikasiya, təbii inhisarlar dövlətin nəzarətində saxlanılır. 2001-ci ilə olan məlumata görə, burada ÜDM-də özəl sektorun payı 56% olmuşdur [5, s. 88].

Sinqapurun dövlət sektoru dünyada ən böyük xüsusi çəkiyə malik olanlardan biridir. Burada dövlət təkcə ənənəvi olaraq dövlət mülkiyyətində olan sahələrin müəssisələrinə deyil, eyni zamanda yarımkeçiricilər istehsalı, gəmiqayırma, maşınqayırma və bank sferasının müəssisələrinə də müvəffəqiyyətlə sahiblik edir [6].

Hazırda ölkəmizin iqtisadiyyatında özəl və dövlət bölmələri arasındakı nisbət sürətlə birincinin xeyrinə dəyişməkdədir. Bu təkcə istehsal edilən ümumi

məhsulun xüsusi çəkisində deyil, həm də institusional fəaliyyətdə də özünü qabarıq büruzə verməkdədir. Mülkiyyət münasibətlərinin dəyişməsi ilə nəzərə çarpan ilk dəyişiklik institusional vahidlərin ümumi sayının sürətli artımıdır. Belə ki, statistik vahidlərin Dövlət Registrində qeydə alınmış müəssisələrin sayı 2001-ci ildəki 55799-a qarşı 2006-cı ildə 70287, 2008-ci ildə 79147, 2010-cu ildə 89939, 2011-ci ildə isə 93416 olmuşdur. Mülkiyyət növləri üzrə müəssisələrin say dinamikasına gəldikdə isə 2001-ci ildə dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin sayı birlikdə 15385, xüsusi müəssisələr isə 37658 təşkil edirdisə, 2006-cı ildə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 14522 və 51956, 2008-ci ildə 14366 və 60186, 2010-cu ildə 12865 və 71213, 2011-ci ildə isə 12701 və 74310 təşkil etmişdir [4, s. 697-709].

Təhlil göstərir ki, özəlləşdirmənin I Dövlət Proqramının başa çatmasından və II Dövlət Proqramının icrasının ilk illərində özəl və dövlət müəssisələrinin say nisbəti birincinin xeyrinə daha sürətlə dəyişmişdir. Lakin son illərdə dövlət müəssisələrinin sayındakı kəskin azalma fonunda özəl müəssisələrin sayında sürətli artım qeydə alınmamışdır. Bu da onu deməyə əsas verir ki, ölkə iqtisadiyyatında dövlət və özəl bölmələr arasında optimal nisbət artıq meydana çıxmaqdadır.

Fikrimizcə, Naxçıvan MR iqtisadiyyatında dövlət və özəl bölmələr arasında optimal nisbət problemi həm region iqtisadiyyatının spesifik xüsusiyyətlərindən, həm ölkəmizdə bərqərar olan iqtisadi modelin iqtisadi və sosial sahədə qarşıya qoyduğu məqsədlərdən, həm də bazar iqtisadiyyatının ortaya çıxardığı şərtlər kontekstində həll olunmalıdır. Optimal hesab ediləcək hər hansı nisbət həm də regionun iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunmasına, əhəlinin sosial rifahının yüksəlməsinə, dövlətin öz iqtisadi funksiyalarını tam və dolğun şəkildə həyata keçirməsinə xidmət etməlidir. Həm də hesab edirik ki, dövlət və özəl sektorlar arasında bərqərar olmuş müəyyən nisbət fiksə edilmiş olmamalıdır, qarşıya çıxacaq hər hansı situasiyadan asılı olaraq həm dövlət, həm də özəl sektorun xeyrinə dəyişilə bilməlidir.

Bu zaman təbii ki, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə dövlət və özəl sektorların nisbəti eyni olmayacaqdır. İqtisadiyyatın müəyyən qrup sahələri üzrə həddindən artıq liberallıq, digər qrup sahələri üzrə isə bir qədər mühafizəkarlıq səmərəli hesab edilə bilər. İqtisadiyyatın sahə quruluşundakı fərqli cəhətləri və digər amilləri nəzərə alsaq, belə nəticəyə gələ bilərik ki, dövlət və özəl bölmələrin nisbəti heç də bütün regionlarda və ölkə üzrə eyni ola bilməz və hətta bir-birindən kəskin fərqlənə bilər.

Naxçıvan MR Dövlət Statistika Komitəsinin hesablamalarına görə, 2008-ci ildə ÜDM-də özəl bölmənin payı 86% təşkil etmişdir. Sahələr üzrə isə bu göstərici fərqli rəqəmlərlə qeydə alınmışdır: kənd təsərrüfatında 99,8%, sənayedə 82,3%, nəqliyyatda isə 80,6% [1, s. 23].

Sahibkarlığın üstün inkişaf templərinin yüksəlməsinin nəticəsidir ki, 2009-cu ildə ÜDM-də özəl bölmənin payı 86,4%-ə qədər artmışdır. Hazırda

aqrar sektor, sənaye, ticarət, nəqliyyat, rabitə kimi istehsal və xidmət sahələrində qeyri-dövlət bölməsinin payı 83-99% arasında dəyişir [2, s. 25]. Bu statistik məlumatların da təhlili göstərir ki, artıq Naxçıvan MR iqtisadiyyatında özəl bölmənin yeri sabitləşməkdədir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadiyyatında həyata keçirilmiş iqtisadi islahatlar, torpaqların kəndlilərə paylanması, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, sahibkarlığın inkişafı sahəsində görülən tədbirlər son illərdə öz müsbət nəticələrini verməyə başlamışdır. Belə ki, 2008-ci ildə ümumi məhsul 2005-ci ilə nisbətən isə nominal ifadədə 2,6 dəfə artaraq 1129222.9 min manata çatmışdır. ÜDM 2009-cu ildə 2008-ci ilə nisbətən 21,9% artaraq 1377393 min manat, 2010-cu ildə 2009-cu ilə nisbətən 22,6% artaraq 1688945 min manat, 2011-ci ildə isə 2010-cu ilə nisbətən 50,2% artaraq 2537312,6 min manat təşkil etmişdir.

Muxtar respublikada istehsal edilmiş ümumi daxili məhsulun tərkibində özəl sektorun xüsusi çəkisi getdikcə artmaqda davam edir. Belə ki, bu rəqəm 2005-ci ildə 74,2%, 2008-ci ildə 76,2%, 2009-cu ildə 82,6%, 2010-cu ildə 85,6%, 2011-ci ildə isə 87,1% təşkil etmişdir. Son 6 il ərzində özəl bölmənin xüsusi çəkisi 13 bənd yüksəlmişdir. Özəl sektorun xüsusi çəkisinin artım tempinə nəzər saldıqda müşahidə etmək mümkündür ki, son illərdə bu artım tempi səngiməyə doğru getməkdədir. Bu fakt özü sübut edir ki, artıq muxtar respublika iqtisadiyyatında özəl sektor öz yerini tam tutmağa müvəffəq olmuşdur. Hesab edirik ki, gələcəkdə hətta özəl sektorun xüsusi çəkisinin 85%-dək azalması da müşahidə oluna bilər. Bu tam normal və təbii hesab edilməlidir. Gələcəkdə bir sıra layihələrin (məsələn, elektroenergetika, beynəlxalq nəqliyyat, infrastruktur və s. sahələrdə) dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq dövlət mülkiyyətinin payının yüksəlməsi nəticəsində ümumi məhsulda özəl sektorun payı 2%-dək ixtisar oluna bilər. Ümumiyyətlə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi strukturunu təhlil edərək belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, mövcud situasiyada bu regionda iqtisadiyyatın özəl bölməsinin xüsusi çəkisinin 85% ətrafında bərqərar olması optimal hesab edilə bilər. Lakin, gələcəkdə baş verə biləcək iqtisadi situasiyadan asılı olaraq bu nisbətin istər dövlət sektorunun, istərsə də özəl sektorun xeyrinə dəyişilməsi mümkündür.

Son illərdə muxtar respublikada ümumi məhsulun sahə strukturunda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Sənaye məhsulunun xüsusi çəkisi 2005-ci ildəki 9,5%-dən artaraq 2008-ci ildə 14,6%, 2009-cu ildə 15,4%, 2010-cu ildə 18,9%, 2011-ci ildə 26,8% təşkil etmişdir. Son illərdə sənaye məhsulunun artım tempi ÜDM-in artım tempini xeyli dərəcədə üstələyir. Eyni zamanda əldə edilmiş artımın xeyli hissəsi özəl sektorun payına düşür. Belə ki, əgər 2005-ci ildə sənaye məhsulunun cəmi 66,6%-i özəl sektorda istehsal edilirdisə, 2008-ci ildə bu rəqəm 82,1%, 2009-cu ildə 84,2%, 2010-cu ildə 87,7%, 2011-ci ildə 91,8% təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, hazırda sənayedə özəl sektorun xüsusi çəkisi bütövlükdə iqtisadiyyat səviyyəsində olan göstəricini (87,1%) 4,7% üstələyir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında ümumi məhsulda sənayenin payının davamlı yüksələrək 2011-ci ildə 26,8 faizə çatması fonunda, kənd təsərrüfatının payı azalaraq 2000-ci ildəki 60,3 faizdən 11,7 faizə, tikintinin payı 8,0 faizdən artaraq 2011-ci ildə 28,7 faizə, nəqliyyat və rabitənin payı 6,9 faizdən azalaraq 3,1 faizə, sosial və sair xidmətlər payı 2,1 faizdən artaraq 32,6 faizə, ticarətin payı isə 8,8 faizdən artaraq 19,9 faizə dəyişmişdir. Göründüyü kimi, muxtar respublikada ümumi məhsulda sənayenin, tikintinin, ticarətin, sosial xidmətlərin xüsusi çəkisi yüksəlmiş, kənd təsərrüfatının, nəqliyyat və rabitənin xüsusi çəkisi isə xeyli azalmışdır. Lakin bu məhsul istehsalının azalması hesabına deyil, regionda ayrı-ayrı sahələrdə məhsul istehsalının artım templərindəki fərq hesabına, daha dəqiq desək, iqtisadiyyatdakı struktur dəyişiklikləri hesabına yaranmışdır. Əsas özəl sektorda formalaşan yeni müəssisələrinin hesabına istehsal edilən ümumi məhsulun həcmi ilbəil yüksəlməkdədir.

Kənd təsərrüfatında özəl bölmədə məhsul istehsalının artımına təsir göstərən əsas amil kənd təsərrüfatı torpaqlarının kəndlilərin xüsusi mülkiyyətinə verilməsi olmuşdur. Belə ki, torpaqların paylanması nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsulunda qeyri-dövlət sektorunun payı 2000-ci ildə 99,8 faizə qədər artmışdır və bu səviyyə indi də qalmaqdadır (99,9%).

Tikinti sektorunda özəl bölmənin rolu sürətlə artmaqdadır. Bu, 2000-ci illərdən başlayaraq tikinti müəssisələrinin özəlləşdirilməsi və tikintidə yeni özəl strukturların yaradılması ilə bağlıdır. Belə ki, tikinti sahəsində özəl bölmənin payı 2000-ci ildə cəmi 9,7% təşkil etdiyi halda, 2005-ci ildə bu rəqəm 79,2%, 2008-ci ildə 78,8%, 2009-cu ildə 88,4%, 2010-cu ildə 91,2%, 2011-ci ildə isə 89,3% təşkil etmişdir. Bu sahədə də özəl bölmənin xüsusi çəkisi iqtisadiyyatın orta göstəricisindən yüksək səviyyədə dayanır.

Muxtar respublikada iqtisadi fəallığı məhdudlaşdıran əsas amillərdən biri satış bazarının məhdud olması ilə əlaqədardır. Muxtar respublikanın blokada vəziyyətində olması, respublikanın digər rayonları ilə asan əlaqələr yaratması imkanlarına malik olmamağı, nəqliyyat problemi iqtisadiyyatın integrasiya imkanlarını məhdudlaşdırır. Ona görə də nəqliyyat və rabitədə özəl bölmə 2000-ci ildə 47,4%-lik xüsusi çəkiyə malik olmuşdur. Mobil rabitə xidmətlərinin özəl sektorda genişlənməsi və avtonəqliyyat müəssisələrinin özəlləşdirilməsi hesabına bu göstərici 5 ildə 27 bənd artaraq 2005-ci ildə 74,3%, 2008-ci ildə 80,8%, 2009-cu ildə 83,9%, 2010-cu ildə 86,9%, 2011-ci ildə isə 85,7% təşkil etmişdir. Bu sahədə özəl sektorun payı ümumi orta göstəricidən bir qədər aşağıdır.

Respublikanın digər rayonları ilə iqtisadi əlaqələrin məhdudluğu və xarici iqtisadi əlaqələrin zəif inkişaf etdiyi şəraitdə daxili bazarın həcmi iqtisadi fəallıq üçün əsas stimul olur. 2011-ci ildə muxtar respublikanın pərakəndə ticarət bazarının həcmi təqribən 506 milyon manata çatmış və adambaşına düşən dövrəyə 1204 manat təşkil etmişdir. Birinci özəlləşdirmə proqramı çərçivəsində ticarət müəssisələrinin bütünlükdə özəlləşdirilməsi və bu sahədə xırda sahibkarlığın sürətli inkişafı 2000-ci ildən indiyədək ticarət sahəsində özəl sek-

torun xüsusi çəkisi 98-99,8% arasında dəyişmişdir.

Mehmanxana və restoran xidməti sahəsində özəl bölmə 2000-ci ildə 70%-lik payla təmsil olunsada sonradan bütün müəssisələrin özəlləşdirilməsi və yeni sahibkarlıq subyektlərinin yaradılması hesabına 2005-ci ildən bu rəqəm 99,2%, 2008-ci ildən bu günədək isə 100% təşkil etməkdədir.

Sosial xidmət sahələrində isə özəl sektorun xüsusi çəkisi xeyli aşağıdır. Bu, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, bədən tərbiyəsi, idman, sağlamlıq və sair müəssisələrin böyük qisminin dövlətin mülkiyyətində olması ilə bağlıdır və bu sosial baxımdan xeyli dərəcədə əhəmiyyətliyədir. Lakin bu sahədə də rəqabət mühiti formalaşdırmaq, dövlət müəssisələrinin göstərdiyi xidmət səviyyəsini rəqabət hesabına yüksəltməkdən ötrü özəl bölmədə də təhsil, səhiyyə, sağlamlıq və digər müəssisələrin fəaliyyəti əhəmiyyətliyədir. Bu sahədə muxtar respublikada müvafiq işlər həyata keçirilməsinin nəticəsində sosial xidmət sahələrində özəl sektorun xüsusi çəkisi 2000-ci ildəki 10,6%-dən 2005-ci ildə 13,1%-ə, 2009-cu ildə 28,7%-ə, 2010-cu ildə 29,5%-ə, 2011-ci ildə isə 23,6%-ə dəyişmişdir.

Təhlil göstərir ki, muxtar respublikanın iqtisadi potensialını reallaşdırmaq üçün uzunmüddətli strateji siyasətin həyata keçirilməsi vacibdir və təkcə özəl sektorun inkişafı ilə mövcud problemlərin qısa müddətdə həllinə nail olmaq mümkün deyildir. Eyni zamanda, muxtar respublikanın inkişafının daxili bazar hesabına inkişaf imkanları məhduddur. Bu baxımdan perspektiv inkişaf respublikanın digər regionları ilə əlaqələr və xarici iqtisadi əlaqələrdən asılı olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. 2008-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının xülasəsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 23 s.
2. 2009-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının xülasəsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 25 s.
3. 2010-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının xülasəsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 96 s.
4. Azərbaycanın statistik göstəriciləri: 2011. Bakı: Azərbaycan Respublikası DSK, 2011, 848 s.
5. Bayramov Q.İ. Özəlləşdirmənin nəzəri-metodoloji problemləri retrospektiv iqtisadi təhlili. Bakı: Elm və həyat, 2001, 303 s.
6. Попов В. Приватизация в теории и на практике. <http://opec.ru/1345942.html>

Рамин Исмаилов

**ПРОБЛЕМА ОПТИМАЛЬНОГО СООТНОШЕНИЯ
ГОСУДАРСТВЕННОГО И ЧАСТНОГО СЕКТОРА В
РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКЕ**

В статье дано определение института частной собственности, составляющего фундаментальную основу рыночной экономики и понятие частного сектора, который сформирован на базе частной собственности, анализированы научные аспекты по выделению секторов экономики. На основании проделанного анализа предложены некоторые соображения, утверждающие оптимальное соотношение частного и государственного секторов в экономическом развитии.

Ключевые слова: *частный сектор, государственный сектор, частная собственность, региональная экономика.*

Ramin Ismailov

**PROBLEM OF OPTIMUM RELATIONSHIP OF STATE AND
PRIVATE SECTORS IN REGIONAL ECONOMY**

Definition of the private property institution making the fundamental basis of market economy and concept of the private sector which is formed on the basis of the private property are given in the paper; scientific aspects on allocation of sectors of economy are analyzed. On the basis of analysis carried out some reasons confirming the optimum relationship of private and state sectors in economic development are offered.

Key words: *private sector, state sector, private property, regional economy.*

(İqtisad elmləri doktoru, prof. A.A.Rüstəmov tərəfindən təqdim edilmişdir)

ƏŞRƏF ƏLƏKBƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: a.ashraf@mail.ru

REGIONDA ƏRZAQ BAZARININ TƏNZİMLƏNMƏ MEXANİZMİ

Məqalədə regionda ərzaq bazarının formalaşması müxtəlif aspektlərdən təhlil edilmişdir. Burada həmçinin ərzaq bazarının tənzimlənmə mexanizmləri araşdırılmış və qarşıya çıxan problemlərin həll edilməsində dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: region iqtisadiyyatı, bazar mexanizmi, ərzaq bazarı, bazar tənzimlənməsi.

Ərzaq bazarı əhalinin ərzaq və yeyinti məhsullarına olan tələbatının təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır, tələb və təklif əsasında fəaliyyəti özündə əks etdirir. Bu zaman istehsalçı və istehlakçı arasında iqtisadi münasibətlərin formalaşdırılması ərzaq bazarında başlıca prinsiplərdən biri sayılır. Ümumiyyətlə, müasir şəraitdə iqtisadiyyatın qloballaşdırılması ərzaq probleminin tam aktuallığı ilə meydana çıxarır. Bildiyimiz kimi qloballaşma prosesinin doğurduğu təzadlar, bütövlükdə hər bir dövlətin sosial-siyasi həyatına ərzaq probleminin kifayət qədər daxil olmasını şərtləndirmişdir. Bu baxımdan ərzaq bazarında mövcud olan destruktiv tendensiyalar, əslində əcnəbi əmtəə istehsalçıların bu və ya digər bazara kifayət qədər daxil olma imkanlarını ön plana çəkir. Məhz dempinq fəaliyyəti əsasında ərzaq bazarına idxalçıların daxil olması həm milli iqtisadiyyatda kənd təsərrüfatı və ərzaq sektorunun xüsusi çəkisinin aşağı düşməsinə səbəb olur və həm də istehlakçıların daha baha qiymətə ərzaq məhsulları əldə etməsində önəmli rol oynayır. Dempinq fəaliyyəti ilkin dövrlərdə ucuz qiymətə kənd təsərrüfatı və qida məhsullarının istehlakını özündə əks etdirsə də lakin sonrakı proseslərdə idxal məhsullarının qiymət artımları özünü daha kəskin şəkildə büruzə verir [2, s. 25].

Ümumiyyətlə, problemə global aspektdən yanaşdıqda, belə qənaətə gəlmək olar ki, ərzaq bazarının yerli istehsal hesabına təmin edilməsi kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalının artırılmasından bilavasitə asılıdır. Bu baxımdan global aspektdə ərzaq problemi kənd təsərrüfatının inkişafı və eləcə də əhalinin alıcılıq qabiliyyəti fonunda özünü təzahür etdirir. Daha doğrusu, regionlarda ərzaq bazarının inkişaf etdirilməsi və eləcə də bazar infrastrukturalarının formalaşdırılması həm kənd təsərrüfatının inkişafına və həm də cəmiyyətin

yət üzvlərinin istehlakının yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Odur ki, dövlət regionlarda ərzaq bazarının formalaşmasına və inkişafına xüsusi diqqət yetirməlidir. Məhz bütün bunlar ərzaq bazarının tənzimlənməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər çərçivəsində həyata keçirilir [3, s. 61].

Regionlarda ərzaq bazarının fəaliyyəti və inkişaf etdirilməsi müasir şəraitdə tənzimləmə proseslərinə daha çox ehtiyaclıdır. Bazarın özünütənzimləmə mexanizmləri kifayət qədər çevik xarakter daşıyır və əslində tələb və təklif arasındakı tarazlığın təmin edilməsi azad rəqabət mühitinin mövcudluğu bazar özünütənzimləməsinin ən mühüm cəhətlərindən biri kimi çıxış edir. Lakin məlum həqiqətdir ki, ərzaq bazarında bazar özünütənzimləmə mexanizminin bu və ya digər şəkildə destruktiv təzahürləri də öz yerini alır. Bu destruktiv təzahürlər istehsalın inkişafına mənfi təsirini göstərir və istehlakçılar bu prosesdən bu və ya digər itkilərlə üzləşirlər. Belə ki, regionda ərzaq bazarının tənzimlənməsinin obyektiv zəruriliyi, əslində bazar özünütənzimləmə mexanizminin doğurduğu destruktiv təzahürlər aradan qaldırılması ilə sıx əlaqədardır. Qeyd etmək lazımdır ki, regionlarda fəaliyyət göstərən əmtəə istehsalçıların üzləşdikləri problemləri bir sıra hallarda bazar özünütənzimləmə mexanizmi aradan qaldırmaq iqtidarında olmur. Məhz belə bir şəraitdə regionlarda fəaliyyət göstərən əmtəə istehsalçıların maraqlarının qorunmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir [5, s 126].

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, regionda ərzaq bazarının tənzimlənməsinin obyektiv zəruriliyini şərtləndirən amillərə müasir şəraitdə qloballaşma tendensiyaları da şamil edilir. Qloballaşma prosesləri xarici rəqabətin əlverişsiz təzahürlərinin daxili ərzaq bazarına təsiri halında özünü kəskin şəkildə büruzə verir. Məhz belə bir şəraitdə regionlarda ərzaq bazarının tənzimlənməsi, həm də xarici bazarın neqativ təzahürlərinin zərərsizləşdirilməsi ilə sıx əlaqədardır.

Regionlarda ərzaq bazarının formalaşmasına və inkişafına mənfi təsir göstərən amillərdən biri, əslində ərzaq bazarının maddi əsasını təşkil edən kənd təsərrüfatı və yeyinti sənayesi məhsulları istehsalının mövcud tələbatdan aşağı səviyyədə olması ilə bağlıdır. Bütün bunlar kənd təsərrüfatında ekstensiv inkişafın mövcud olması ilə sıx əlaqədar olmaqla, eləcə də bazar münasibətlərinin inkişafı sahəsində qarşıya çıxan çətinliklərlə də əlaqədardır. Bundan əlavə məhsulun emalı və qablaşdırılması, saxlanması və istehlakçılara çatdırılması istiqamətində fəaliyyət göstərən sahələrin dünya standartlarından geri qalması, daha doğrusu istehsal infrastrukturalarının zəif inkişaf etməsi əhalinin ərzaq və yeyinti məhsulları ilə təmin edilməsində müəyyən problemlərin yaranmasına səbəb olur. Eləcə də ərzaq bazarının maddi əsasını təşkil edən kənd təsərrüfatı istehsalı təbii-iqlim şəraitindən asılı olduğundan bu sahədə mövcud olan problemlər, son nəticədə ərzaq bazarında davamlı konyunktura dəyişikliklərini şərtləndirir. Məhz belə bir şəraitdə idxal kanallarının bu və ya digər bazarda hakim mövqe tutması artıq obyektiv zərurətdən irəli gəlir. Məhz bu tip destruktiv tendensiyaların aradan qaldırılması istiqamətində regional ərzaq bazarlarının tənzimlə-

məsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsinə daha çox ehtiyac duyulur. Regional ərzaq bazarlarının tənzimlənmə mexanizmində dövlətin ərzaq ehtiyatlarının formalaşdırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi də önəmli rol oynayır. dövlət ərzaq ehtiyatlarını bir qayda olaraq fəvqəladə situasiyalarda yarana bilən destruktiv tendensiyaların neytrallaşdırılması məqsədilə həyata keçirir. Dövlətin ərzaq ehtiyatları bir qayda olaraq təbii-iqlim şəraitində baş verən gərginliklərin aradan qaldırılması və eləcə də müharibə və digər təbii fəlakətlərdə yaranan problemlərin qarşılınması məqsədilə tətbiq edilir. Dövlətin ərzaq ehtiyatlarının formalaşmasında təyinatlı qiymətlər mühüm rola malikdir. Təyinatlı qiymətləri digər qiymətlərlə fərqləndirən ən mühüm cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, bu qiymət növü bazar özünütənzimləmə mexanizminə heç bir şəkildə kənar təsiri özündə əks etdirmir. Daha doğrusu, təyinatlı qiymətləri dövlət əvvəlcədən müəyyənləşdirməklə, bazar özünütənzimləmə mexanizminə kənar təsiri demək olar ki, istisna edir. Belə ki, istehsalçı üçün bazarın mövcud qiymət səviyyəsi məqbul sayıldığı şəraitdə təbii ki, istehsalçı bazardakı mövcud qiymət səviyyəsində məhsulu reallaşdırmağa üstünlük verir. Təyinatlı qiymətlərdən isə, o halda istifadə edir ki, mövcud qiymət səviyyələri, daha doğrusu mövcud bazar qiymətləri kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçısı üçün sərfəli olmur və onların iqtisadi səmərəlilik rejimində işləməsinə imkan yaratmır. Məhz belə bir şəraitdə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçısı istehsal etdiyi məhsulu dövlətin əvvəlcədən müəyyən etdiyi təyinatlı qiymətlərlə bu və ya digər tədarük qurumuna təhvil verə bilir. Tədarük qurumu funksiyalarını dövlət və hakimiyyət orqanları və eləcə də ərzaq resursları fondu müəyyən edir.

Regional ərzaq bazarının tənzimlənməsində istifadə olunan qiymət növlərindən biri də təxmini qiymətlər adlanır. Təxmini qiymətlər, adından da məlum olduğu kimi tövsiyə edici xarakter daşıyır. Daha doğrusu dövlətin konkret olaraq fiksasiya etdiyi qiymət növü hesab edilmir. Təxmini qiymətlər bazar konyunkturasındakı proqnozu özündə əks etdirir. Məlum olduğu kimi inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət tərəfindən davamlı olaraq ərzaq bazarlarının monitorinqi həyata keçirilir. Ərzaq bazarının monitorinqinin həyata keçirilməsində başlıca məqsəd ondan ibarətdir ki, dövlət bazar konyunkturasında baş verə biləcək dəyişikliklər haqqında istər kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları, istərsə də istehlakçıları davamlı olaraq məlumatlandırır. Bu tip məlumatlandırma nəticəsində kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları bazarda baş verə biləcək konyunktura dalğalanmalarına adekvat reaksiya göstərmək iqtidarında olur, eləcə də istehlakçılar bu prosesdən müəyyən mənada faydalana bilirlər. lakin təhlil göstərir ki, bir sıra hallarda təxmini qiymətlər gözlənilən inflyasiya meyillərini də doğurur. Daha doğrusu, bazar konyunkturasında baş verən dəyişikliklər haqqında istər istehsalçılara və istərsə də istehlakçılara əvvəlcədən məlumat verildiyi halda bir sıra destruktiv tendensiyalar da yaşana bilər. Daha doğrusu, istehlakçılar məhz bu prosesdən istifadə edərək gələcəkdə qiymətlərin səviyyəsinin yüksəlməsindən qorxu hissi keçirərək bu və ya digər məhsulun daha çox alışı

həyata keçirirlər. Belə bir şəraitdə isə bazarda qiymətlərin səviyyəsinin yüksəlməsi halları özünü daha kəskin şəkildə büruzə verir. Bütün bunlar isə, ümumiyyətlə iqtisadiyyatda gözlənilən inflyasiya meylləri kimi səciyyələnir [4, s. 77].

Beləliklə, regionlardakı ərzaq bazarında qiymət artımları bütün hallarda makroiqtisadi baxımdan ölkənin mərkəzi ərzaq bazarına bilavasitə təsir göstərir və bu təsir ərzaq məhsullarının istehsalına və istehlakına öz təsirini göstərir. Məhz belə bir şəraitdə ərzaq bazasının tənzimlənməsində istifadə edilən ən mühüm vasitələrdən biri də, yeni qiymət səviyyələrinə müdaxilə hesab edilir. Qiymət səviyyələrinə müdaxilə zamanı, əsas etibarilə hədd qiymətlərindən istifadə edilir. Daha doğrusu, regional ərzaq bazarları və eləcə də mərkəzi ərzaq bazarlarında baş verən konyunktura dalğalanmalarını önləmək məqsədilə dövlət tərəfindən maksimum və minimum qiymət növlərindən istifadə edilir. Bu qiymət növlərindən bir sıra hallarda tavan və döşəmə qiymətləri də adlandırırlar. Tavan qiymətləri maksimum qiymət səviyyələri ilə səciyyələnir. Döşəmə qiymətlərini isə minimum qiymətlər də adlandırırlar. Beləliklə, istərsə minimum və istərsə də maksimum qiymətlər sistemini iqtisadi praktikada hədd qiymətləri və ya sərhəd qiymətləri də adlandırmaq olar. Ərzaq bazarında minimum qiymət səviyyələri və əsas etibarilə ərzaq bazarındakı tarazlığı təmin etmək və eləcə də alıcıların, daha doğrusu istehlakçı təbəqələrinin əlverişli qiymətə məhsul istehlakını təmin etmək məqsədilə həyata keçirilir. Bu qiymət növündən əsas etibarilə ərzaq bazarında kəskin qiymət artımları baş verdiyi halda istifadə edilir. Maksimum qiymət səviyyələrindən istifadə isə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları üçün ərzaq bazarındakı mövcud qiymət səviyyələrinin yetərsiz olduğu şəraitdə istifadə məqsəduyğun sayılır.

Regionlarda ərzaq bazarında tənzimlənmə mexanizmini şərtləndirən ən mühüm amillərdən biri də ərzaq bazasının subyektlərinin fəaliyyətinə müdaxilələrin həyata keçirilməsidir. bu müdaxilələr bir qayda olaraq dolaylı yolla həyata keçirilir. Belə ki, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına müəyyən subsidiyaların və yardımların göstərilməsi, son nəticədə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin səviyyəsinə öz təsirini göstərir. Əslində, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına verilən subsidiyalar və yardımlar onların xərclərinin müəyyən hissəsini kompensasiya edir. belə bir şəraitdə isə bazara çıxarılan məhsul vahidinin qiymətlərinin səviyyəsi nisbətən aşağı olur və bu isə istehlakçıların normal qiymətə məhsul istehlakının təmin olunmasına səbəb olur. Qeyd etmək lazımdır ki, ərzaq bazasının subyektləri olan kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına verilən yardımlar, eyni zamanda kənd təsərrüfatında iqtisadi artımın səviyyəsinin iqtisadiyyatın digər sahələrindəki artım səviyyəsinə paritetlik təşkil etməsinə istiqamətlənir. Bu bütövlükdə makroiqtisadi səciyyə daşıyan ən mühüm amillərdən biridir. Məlum olduğu kimi kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarında gəlirlərin səviyyəsi iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə aşağıdır. Bu prosesi səciyyələndirən ən mühüm cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki,

kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri ilə sənaye məhsullarının qiymətləri arasındakı disparitetin mövcudluğu bütün hallarda regional ərzaq bazarlarında qiymət səviyyələrinin yüksəlməsinə səbəb olur. Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları yüksək qiymətə maddi-texniki resurslar əldə etmək imkanında olmurlar [6, s. 402, 403]. Təbii ki, bütün bunlar məhsuldarlığın səviyyəsinə öz mənfi təsirini göstərir. Bu tip situasiyaların qarşılınması məqsədilə əmtəə istehsalçılarına verilən yardımlar yanacaq və enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin səviyyəsinə müəyyən subsidiyaların verilməsini özündə əks etdirir. Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına dövlət yardımları, əslində yanacaq və enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin səviyyəsinə təsiri özündə əks etdirməklə, ərzaq bazarında qiymətlərin səviyyəsinin də sabitləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Ərzaq bazarının tənzimlənməsi mexanizmində istifadə edilən vasitələrdən biri də güzəştli kreditləşdirmə sistemidir. Güzəştli kreditləşdirmə sistemi kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının aqrotexniki tədbirləri optimal zaman kəsiyində yetirmələrinə bilavasitə təsir göstərir. Nəzərə almaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının daxili imkanları bir sıra hallarda aqrotexniki tədbirləri optimal zaman kəsiyində yerinə yetirmək iqtidarında olmur. Məhz belə bir şəraitdə sərbəstləşdirilmiş maliyyə resurslarına ehtiyac duyulur ki, bu da kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının mövcud faiz stavkaları ilə kredit alma imkanlarını çətinləşdirir. Daha doğrusu kredit qurumları tətbiq etdikləri faiz stavkaları kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının maliyyə imkanında deyildir. Məhz belə bir şəraitdə dövlətin təminatı ilə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına güzəştli kreditlərin verilməsinə ehtiyac duyulur ki, bu da həm məhsuldarlığın səviyyəsinin yüksəldilməsində, həm də məhsul yığımını zamanı itkilərin qarşısının alınmasında əhəmiyyətli vasitə hesab edilir. Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına güzəştli kreditlərin verilməsi, son nəticədə həm aqrotexniki tədbirlərin zəruri zaman kəsiyində yerinə yetirilməsinə səbəb olur, həm də kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının dövriyyə vəsaitlərinin tamamlanmasında mühüm rol oynayır [1, s. 86].

Ümumiyyətlə, regionlarda ərzaq bazarının tənzimlənməsi mexanizminin yerli istehsal mexanizmlərinin xarakterinə uyğunlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bu istiqamətdə zəruri tədbirlər həyata keçirilir və artıq respublikamızda bazarın dövlət tənzimlənməsi ilə və eləcə də aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi ilə bağlı istər hüquqi-normativ aktlar, istərsə də iqtisadi vasitələr kifayət qədər geniş şəkildə tətbiq edilməkdədir. Bu ərzaq bazarının tənzimlənməsi mexanizminin aktivləşdirilməsi ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə istiqamətlənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov T.A. Aqrar bazar və sahibkarlığın regional inkişaf istiqamətləri. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2005, 287 s.

2. Abbasov A.F. Ərzaq təhlükəsizliyi. Bakı: Nasir, 2007, 602 s.
3. Stiqlitz. C.E. Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar. Bakı: Nurlan, 2004, 317 s.
4. Əhmədov İ.V. Kənd təsərrüfatının idarə edilməsi. Bakı: Elm, 2006, 880 s.
5. İbrahimov İ.H. Aqrar iqtisadiyyatın aktual problemləri. Bakı: Səda, 2002, 220 s.
6. Серова Е.В. Аграрная экономика. Москва: Гувшэ, 1999, 476 с.

Ашраф Алекперов

МЕХАНИЗМ УРЕГУЛИРОВАНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО РЫНКА В РЕГИОНЕ

В статье проанализировано формирование продовольственного рынка в регионе с разных аспектов. Здесь также рассмотрены механизм урегулирования рыночных проблем и на основе государственного урегулирования необходимость решить возникшие проблемы.

Ключевые слова: экономика региона, рыночный механизм, продовольственный рынок, урегулирование рынка.

Ashraf Alakbarov

MECHANISM FOR THE SETTLEMENT OF FOOD MARKET IN A REGION

Forming in the region of the food market is analyzed in the paper from different aspects. Regulation mechanisms of the market of food-stuffs are investigated here and necessity of well-grounded solution of the problems on the basis of state regulation.

Key words: regional economy, market mechanism, food market, settlement of market.

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

VÜQAR HACILI

NDU dissertantı

E-mail: vuqar689@hotmail.com

OBJEKTIV ƏMƏK BÖLGÜSÜNÜN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİNDƏKİ MƏQSƏD VƏ MƏRHƏLƏLƏR

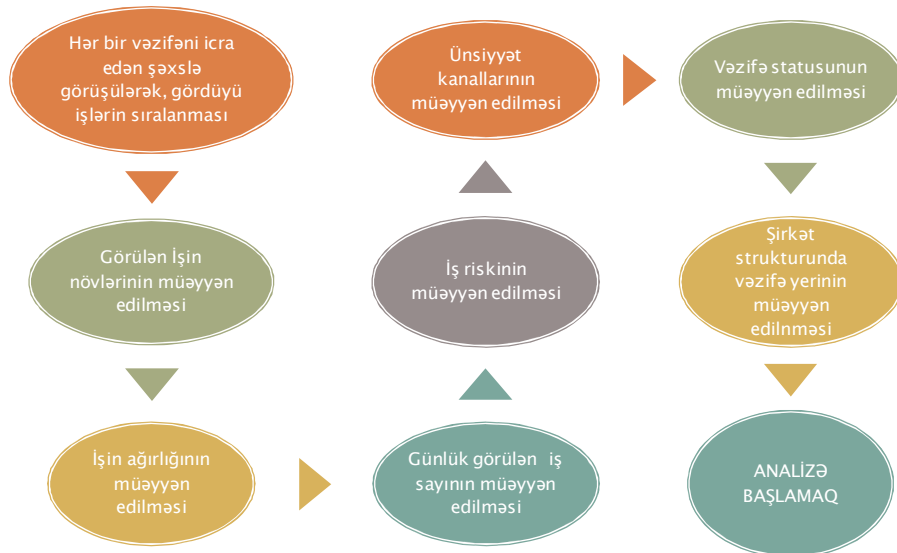
Rəqabətçil bazarda kadr axınının minimuma endirilməsi və obyektiv əmək bölgüsünün aparılması mühüm amildir. Məqalədə obyektiv əmək bölgüsündəki mərhələləri və iqtisadi bazardakı mütəxəssis ehtiyacına əsaslanaraq beynəlxalq şirkətlərin təcrübəsi araşdırılmışdır. Bundan əlavə məqalədə işdə tələb edilən bilik səviyyəsi təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: kadr axını, əmək bölgüsü, bilik, vəzifənin analizi, idarəetmə və qərar vermə səviyyəsi.

Bilindi ki, kimi günümüz etibarını ilə ölkə iqtisadiyyatımızın $\frac{3}{4}$ hissəsindən çoxu özəl mülkiyyətə aiddir. İqtisadi sahəsinə, maliyyə dövriyyəsinə, fəaliyyət növünə baxmadan kiçik – böyük hər hansı bir iqtisadi obyekt işlədən sahibkarın məqsədi minimum maliyyətlə maksimum qazanc əldə etməkdir. Yüksək qazanc əldə etməyin tək yolu rəqabət mexanizminə ayaq uydurmaq və davamlı inkişaf edən texnologiyaları tətbiq etməkdir. Yuxarıda qeyd edilənləri isə nəzarət altında tutmağın ən mühüm amili – güclü mütəxəssis yəni insan resursudur.

Eyni iqtisadi sahədə, eyni fəaliyyət növündə fəaliyyət göstərən onlarla, yüzlərlə müəssisə var. Hər biri güclü mütəxəssisi öz daxilində görmək istəyəcəkdir. Hər bir mütəxəssisdə yüksək fayda əldə edə biləcəyi müəssisəni seçmək istəyəcəkdir. Bu isə davamlı kadr axınına səbəb olacaqdır. Davamlı kadr axınının nə müəssisəyə nədə ki, mütəxəssisə faydası var. Bunun qarşısı necə alınmalıdır? İnsan resursunda sabitlik necə qorunmalıdır? Bunun tək cavabı var: “Obyektiv əmək bölgüsü mexanizmini iqtisadi bazarda güclü şəkildə tətbiq etmək”.

Obyektiv əmək bölgüsü nə deməkdir? – Hər bir istehsal olunan məhsulun, xidmətin bazardakı tələb və təklif ayrılığının kəşimə nöqtəsinə əsasən obyektiv bazar qiyməti əmələ gəlmiş kimi, hər bir vəzifənin tələbatlarını tam müəyyən edərək, ölkədəki mütəxəssislərin təklifləri ilə qarşılaşdıraraq obyektiv əmək bölgüsünü həyata keçirmək olar. Bunun isə ilk addımı hər bir vəzifənin tələbatlarının öyrənməkdir.



Şəkil 1. Vəzifənin tələbatlarının öyrənilməsi.

Hər bir vəzifənin düzgün analizi (tələbatlarını öyrənmək) üçün aşağıda qeyd edilən üç prizmadan baxmaq lazımdır. Bu üç anlayış birləşdikdə vəzifənin statusu, titulu, əmək haqqı səviyyəsi haqqında obyektiv qərar vermək üçün münbit şərait yaranır. Bunlar – bilik səviyyəsi, problem həll etmə gücü / imkanı, maddi məsuliyyət başlıqları altında birləşdirdiyimiz anlayışlardır. Bunlardan ilki və digər anlayışlarında əsasını təşkil edən bilikdir.

Bilik anlayışı öz daxilində bir neçə hissəyə bölünür yəni vəzifəni icra edəcək namizədlərdə tələb edilən xüsusiyyətlər bunlardır – təhsil səviyyəsi, təcrübə səviyyəsi, xarici dil səviyyəsi, kompüter proqramları istifadə etmə səviyyəsi, ünsiyyət səviyyəsi, idarəçilik səviyyəsi, qərar vermə səviyyəsi kimi. Bunların hər biri hər bir vəzifənin (işin) predmetlərini təyin etmədə mühüm rol oynayır.

1. Təhsil səviyyəsi: Hər bir işdə müxtəlif təhsil səviyyəsində və müxtəlif ixtisaslarda namizədlərə üstünlük verilir. Bu səbəbdən təhsil səviyyəsini də öz daxilində üç hissəyə bölə bilərik:

- Orta və ya orta texniki təhsil – icrasında ali təhsil tələb etməyən işlər.
- Ali təhsil - icrasında ali təhsil tələb edən fəqət ixtisaslaşma tələb etməyən işlər.
- Spesifik ali təhsil – icrasında ali təhsil tələb edən və ixtisaslaşma tələb edən işlər.

2. Təcrübə səviyyəsi: Hər bir işdə müxtəlif təcrübə səviyyəsindəki namizədlərə üstünlük verilir. Bu səbəbdən təcrübə səviyyəsini də öz daxilində dörd hissəyə bölə bilərik:

- Təcrübəsizlər – heç bir iş təcrübəsi tələb etməyən işlər.
- 1 illik təcrübə - sadəcə ilkin iş həyatı anlayışının formalaşması üçün

- qısa müddətli iş təcrübəsinə sahib olan işçi tələb edən işlər.
- 1-3 illik təcrübə - müəyyən bir sahədə ixtisaslaşmış və təcrübəli işçi tələb edən işlər.
 - 3-5 illik təcrübə - müəyyən bir sahədə idarəçi olmaq üçün təcrübə toplamış işçi tələb edən işlər.
3. Xarici dil səviyyəsi: Vəzifəni icra edərkən xarici dildən istifadə etmə ehtimalına əsasən xarici dil səviyyəsi tələb edilir. Oxumaq, yazmaq və danışmaq səviyyələrinə görə müxtəlif səviyyələrə bölüşdürülə bilər. Beynəlxalq xarici dil səviyyəsi müəyyən edən quruluşların sertifikatları əsas alındığı kimi, müəssisənin də öz daxilində səviyyə müəyyən etmə imtahanları keçirilə bilər.
4. Kompüter proqramları istifadə etmə səviyyəsi: Texnologiyanın son sürətlə inkişafı hər kəsin kompüter proqramlarından istifadə etməsini məcburi hala gətirir. Kompüter proqramları anlayışını iki hissəyə bölə bilərik.
- Microsoft Office proqramlarının hamısını və ya bir qismini istifadə edən işlər.
 - İşin spesifikasiyasına uyğun olan xüsusi kompüter proqramları istifadə edilən işlər.
5. Ünsiyyət səviyyəsi: İnsanlar arasındakı əlaqəni qurmaq, müsbət səviyyədə saxlamaq və inkişaf etdirmək artıq vəzifə icra edən şəxsin öhdəliyinə qoyulan mühüm bir məsuliyyətdir. Ünsiyyət səviyyəsini öz daxilində üç hissəyə bölə bilərik.
- Sadə ünsiyyət – işi icra edərkən ünsiyyət qurulmasına ehtiyac olmayan və ya az bir ünsiyyət qurulan işlər.
 - Əsaslı ünsiyyət - işi icra edərkən müxtəlif şəxslər və qurumlarla əlaqə qurulan işlərdir. Belə halda əlaqələr inkişaf edir fəqət qərar vermə mexanizminə təsir göstərmir.
 - Kritik ünsiyyət - işi icra edərkən müxtəlif şəxslər və qurumlarla əlaqə qurulan və işin nəticəsinə və qərar mexanizminə bir başa təsir edən işlərdir.

VƏZİFƏLƏR	Təhsil səviyyəsi 20 %			Xarici dil səviyyəsi 20 %			Kompüter biliyi səviyyəsi 20%						İş Təcrübəsi səviyyəsi 20 %				Ünsiyyət səviyyəsi 20 %			Toplam xal
	Orta	Ali	S.Ali	Sadə	Orta	Mür	MS office			İşin məzəinə uyğun			Təcürü bəsiz	1 il	1-3 il	3-5 il	S	Ə	K	
							Sadə	Orta	Mür	Sadə	Orta	Mür								
	5	10	20	5	10	20	1	5	10	1	5	10	5	10	15	20	5	10	20	
Vəzifə 1	5			5				5			5		5				5			30
Vəzifə 2		10			10			5		1				10				10		46
Vəzifə 3		10				20			10		5				15			10		70
Vəzifə 4			20			20		5				10				20			20	95

Şəkil 2. Vəzifənin bilgi səviyyəsinin analizi.

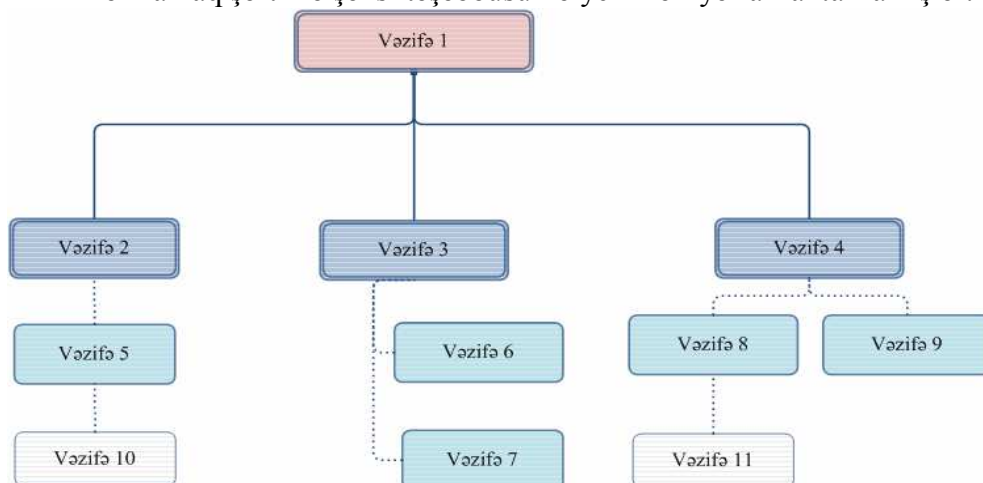
Yuxarıda qeyd edilənlərdən əlavə olaraq vəzifənin strukturdakı yerinə əsasən aşağıdakı kimi idarəçilik səviyyəsi ilə qərar vermə səviyyəsi müəyyən edilir.

6. İdarəçilik səviyyəsi: İki istiqamətdədir:

- Şaquli iyerarxiya – Vəzifəni icra edərkən tabeliyində olan işçi, bölmə, şöbə və s. sayı və idarəetmə dairəsinin genişliyi əsas alınır. Bu hissəsində öz daxilində üç yerə bölmək olar. Birincisi, eyni məqsəd üçün görülən fərqli işlərin idarəedilməsi üçün koordinasiya quran idarəçilər. İkincisi iki və daha çox fərqli fəaliyyət sahəsini idarəedən idarəçilər. Üçüncüsü, şirkət və qurumların ən yuxarıdakı rəhbər idarəçiləri.
- Üfüqi iyerarxiyaya – Vəzifəni icra edərkən paralelində iş əlaqəsi olan işçi, bölmə, şöbə və s. sayı və ünsiyyət dairəsinin genişliyi əsas alınır.

7. Qərar vermə səviyyəsi: Vəzifəni icra edərkən səlahiyyəti və məsuliyyəti çərçivəsində verilən qərarlardır. Öz daxilində bir neçə hissəyə bölünür:

- Tam nəzarətli işlər – vəzifəni icra edənin qərar alma səlahiyyəti yoxdur, işi tam nəzarətdədir və verilən dəqiq plana əsasən işləyir.
- Sərbəst nəzarətli işlər - vəzifəni icra edənin qərar alma səlahiyyəti yoxdur amma müəyyən yerlərdə təklif verə bilər. İş nəzarətdədir və verilən dəqiq plana əsasən işləyir.
- Yarı nəzarətli işlər – Problemin həlli yolu bir nöqtəyə qədər bəllidir və həmin plan əsasında icra edilir, müəyyən nöqtədən sonra keçmişdəki nümunələrdən istifadə edilərək yeni həll yolları axtarılan işlər.
- Standart işlər – Problemin həllində qaydalar və variantlar arasından seçmə haqqı olan və qayda olmayan yerlərdə keçmişdəki nümunələrdən istifadə edilərək yeni həll yolları axtarılan işlər.
- Sərbəst işlər – Şirkət / qurumun əsasnaməsinə və nizamnaməsinə zidd olmamaq şərti ilə şəxsi təşəbbüsü ilə yeni həll yolları axtarılan işlər.



Şəkil 3. Vəzifə strukturu.

Yuxarıda qeyd edilən səviyyələri müəyyən etmək və iqtisadi bazarda cəmləşdirərək vahid şablon halına salmaq çox çətin və məsuliyyətli işdir. Təbii bir anda olan iş deyil, zaman və təcrübə tələb edən işlərdir. Amma bir nöqtədə başlanmalıdır. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən holdinq və şirkətlərin bəziləri artıq fərdi şəkildə yuxarıda qeyd edilən sistemin tətbiqinə başlayıblar.

Obyektiv əmək haqqı bölgüsünün aparılması üçün ilk öncə hər bir şirkət öz daxilində vəzifələr arasında tarazlıq qurmaq və məsuliyyət bölgüsünü doğru aparmaq məqsədi ilə fəaliyyətə başlayır. Daha sonra rəqabət mexanizminin təsiri ilə bu fəaliyyət şirkət daxili fəaliyyətdən çıxaraq bölgə daxili və ya hər hansı bir iqtisadi sahənin daxilində bütünləşir. Müəyyən bir müddətdən sonra ölkə daxilində bütün səviyyələrdə bu fəaliyyətlər aparılır.

Təbii, obyektiv əmək haqqı bölgüsünün qurulmasında mərkəzləşdirilmiş bir sistem olmalıdır. Yəni ölkə iqtisadiyyatı haqqında, iqtisadi sahələr haqqında, ölkənin intellektual səviyyəsi haqqında, tələb edilən mütəxəssislər haqqında geniş məlumatla sahib olunmalıdır. Dünyada bu işi görən bir çox beynəlxalq məsləhətçi (konsalting) şirkətləri vardır. Bu şirkətlərin təcrübəsindən istifadə edilərək daha sürətlə məqsədə nail olmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. İzgören A.Ş. Geleceğin organizasyonunu yaratmak. İstanbul: İzgören yayınevi, 2011, 223 s.
2. Okakin N., Şakar M. İnsan Kaynakları Yöneticisinin El Kitabı. İstanbul: Yaklaşım Yayıncılık, 2011, 464 s.
3. Vito K.W., SPHR, CCP. Auditing Employee Hiring and Staffing. The IIA Research Foundation, 2011, 104 p.
4. <http://www.hrturkiye.com/index.php/insan-kaynaklari-yonetiminde-performans-degerlendirme-sistemi/>

Вугар Хаджили

ЦЕЛЬ И ЭТАПЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ОБЪЕКТИВНОГО РАЗДЕЛЕНИЯ ТРУДА

Снижение до минимума фактора текучести кадров и объективное разделение труда является существенным фактором на рынке конкуренции. В статье исследуются этапы объективного разделения труда, а также, основываясь на потребности в специалистах на экономическом рынке, исследуется опыт международных компаний. Кроме того в статье анализируется уровень знаний, требующихся на рабочих местах.

Ключевые слова: текучесть кадров, разделение труда, знание, анализ должности, уровень управления и принятия решения.

Vugar Hadjili

**PURPOSE AND STAGES OF DETERMINATION
OF OBJECTIVE DIVISION OF LABOUR**

Decrease to a minimum of the factor of staff turnover and objective division of labour is the essential factor in the competition market. Stages of objective division of labour are investigated in the paper; and also experience of the international companies on the basis of need for specialists in the economic market is investigated. Besides, learning curve which is required on workplaces is analyzed in the paper.

Key words: *staff turnover, division of labour, knowledge, post analysis, level of management and decision-making.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.X.Nuriyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1. Jurnalın əsas məqsədi elmi keyfiyyət kriterilərinə cavab verən orijinal elmi məqalələrin dərc edilməsindən ibarətdir.
2. Jurnalda başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yığcam və mükəmməl redaktə olunmuş elmi məqalələr dərc edilir.
3. Məqalənin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.
4. Məqalələrin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların səhhiyyəsinə müəllif birbaşa cavabdehdir.
5. Məqalələr AMEA-nın həqiqi və müxbir üzvləri və ya redaksiya heyətinin üzvlərindən biri tərəfindən təqdim edilməlidir.
6. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi və hər xülasədə açar sözlər verilməlidir.
7. Məqalənin mətni jurnalın redaksiyasına fərdi kompyuterdə, A4 formatlı ağ kağızda, “12” ölçülü hərflərlə, səhifənin parametrləri yuxarıdan 2 sm, aşağıdan 2 sm; soldan 3 sm, sağdan 1 sm məsafə ilə, sətirdən-sətrə “defislə” keçmədən, sətir aralığı 1,5 interval olmaq şərti ilə rus və Azərbaycan dilində Times New Roman şriftində yazılaraq, 1 nüsxədə çap edilərək, disketlə birlikdə jurnalın məsul katibinə təqdim edilir. Mətnin daxilində olan şəkil və cədvəllərin parametri soldan və sağdan 3,7 sm olmalıdır.
8. Səhifənin sağ küncündə “12” ölçülü qalın və böyük hərflərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı yazılır.
9. Aşağıda işlədiyi təşkilatın adı və müəllifin E-mail adresi, “12” ölçülü adi və kiçik hərflərlə yazılır (məs: AMEA Naxçıvan Bölməsi; E-mail: ada.nat.res@mail.ru). Daha sonra 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıdan “12” ölçülü böyük hərflərlə məqalənin adı çap edilir. Sonra məqalənin yazıldığı dildə “10” ölçülü hərflərlə, kursivlə xülasə və açar sözlər yazılır.
10. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrindən əvvəl “12” ölçülü hərflərlə, kodlaşdırma üsulu və əlifba sırası ilə göstərməlidir. “Ədəbiyyat” sözü səhifənin ortasında qalın və böyük hərflərlə yazılır.
Ədəbiyyat siyahısı yazıldığı dildə adi hərflərlə verilir. Məs:
Kitablar:
Qasimov V.İ. Qədim abidələr. Bakı: Işıq, 1992, 321 s.
Kitab məqalələri:
Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda elm və mədəniyyət /Azərbaycan tarixində Naxçıvan, Bakı: Elm, 1996, s. 73-91
Jurnal məqalələri:
Baxşəliyev V.B., Quliyev Ə.A. Gəmiqaya təsvirlərində yazı elementləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2005, № 1, s. 74-79
11. Məqalənin xülasəsində müəllifin adı və soyadı “12” ölçülü kiçik, qalın hərflərlə

lərlə; mövzunun adı böyük, qalın hərflərlə; xülasənin özü isə adi hərflərlə yazılır. Xülasə məqalənin məzmununu tam əhatə etməli, əldə olunan nəticələr ətraflı verilməlidir.

12. Məqalədəki istinadlar mətnin içərisində verilməlidir. Məs: (4, s. 15)
13. Məqalələrin ümumi həcmi, qrafik materiallar, fotolar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 5-7 səhifədən çox olmamalıdır.
14. Məqaləyə müəlliflər haqqında məlumat (soyadı, adı və atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, alimlik dərəcəsi və elmi adı, ünvanı, E-mail adresi, iş və ev telefonları) mütləq əlavə olunmalıdır.

QEYD: AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər” jurnalına təqdim olunan məqalələrin sayının çoxluğunu və “Tusi” nəşriyyatının imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq bir nömrədə hər müəllifin yalnız bir məqaləsinin çap edilməsi nəzərdə tutulur.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi nəşri
№ 3 (28)

Nəşriyyatın direktoru: *Qafar Qərib*
Redaktor: *Zülfüyyə Məmmədli*
Korrektor: *Yelena Muxtarova*
Operatorlar: *İlhamə Əliyeva,*
Aynur Əliyeva
Programçı mühəndis: *Taleh Maxsudov*

Yığılmağa verilmişdir: 03.08.2012
Çapa imzalanmışdır: 07.09.2012
Kağız formatı: 70 x 108 1/16
15 çap vərəqi. 238 səhifə
Sifariş № 50. Tiraj: 300

AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Tusi” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Ünvan: *Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35.*

E-mail: tusinesr@rambler.ru